

Т. ШЕВЧЕНКО

КОБЗАР

Т. Шевченко
К О Б З А Р

T. Shevchenko
K O B Z A R

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
ІНСТИТУТ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА
Ч. 2.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

К О Б З А Р

З ПОЯСНЕННЯМИ І ПРИМІТКАМИ
Д-ра ВАСИЛЯ СІМОВИЧА

ДРУГЕ СПРАВЛЕНЕ Й ПОШИРЕНЕ ВИДАННЯ
За редакцією
д-ра ЯРОСЛАВА РУДНИЦЬКОГО

КЛЮБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ

Видавець Іван Тиктор
Вип. Ч. 34, 35 і 36

UKRAINIAN FREE ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF SHEVCHENKOLOGY

No. 2.

TARAS SHEVCHENKO

K O B Z A R

INTRODUCTION AND COMMENTARY

by

DR. WASYL' SIMOVYCH

SECOND REVISED EDITION

by

Dr. J. B. RUDNYCKYJ

UKRAINIAN BOOK CLUB

Ivan Tyktor, Publisher

Publ. No. 34, 35 & 36

WINNIPEG

1960

CANADA

«Нема чого нам тішитися, що ось, мовляв, маємо такого великого поета, що його в кожній селянській хаті розуміють, і що на його може виховуватися нарід. Ми, справді, маємо великого поета, але в селянській хаті його ще не знають або мало розуміють. Зробімо ж, щоб люде в тіві хати піднялися духово стільки, щоб, справді, могли його зрозуміти.»

(*Б. Грінченко*: Перед широким світом).

Та поки ми можемо зробити так, щоб люде в тіві хати піднялися настільки, щоб самі могли зрозуміти Шевченка, нам треба допомогти народові зрозуміти його. І ось мета цього видання «Кобзаря».

У нас усе ще вперто держиться погляд, що Шевченко поет народній, то й його розумів всяк, хто тільки візьме його в руки — а отже це непорозуміння й неправда. Воно не дивно. Візьмеш «Кобзарь», прочитаєш щонебудь — слова прості, наче б то все ясно, а вдумавшись, то й це незрозуміле, й того не розібрав як слід. Бо ж щоб усе зрозуміти, то не тільки треба перенестися думкою в ті часи, коли Шевченко жив, не тільки треба розібратися гаразд у тому, чим жили й дихали тодішні люде, але важно знати їх думки й бажання — бо на все те в Шевченка був свій окремішній погляд. А то ж коли тодішні люде на яких сто років одросли від Шевченка, коли тодішні люде так мало йшли за його словами, дарма що любили вірші Шевченка, й його самого — то що сказати про нас, що живемо зверх вісімдесять років після того, як появился перший «Кобзарь»? Усе ж це потребує великої науки (студій) — бо ж усе, що тоді діялося, все те відбилося в «Кобзарь»-і. Та ще й саме життя Шевченка, й його треба добре знати, бо ж воно не було таке, як у всіх иньчих людей, і воно сильне заважило на творах поета — а це теж потребує науки, бо ж і досі не все ще ясно. У нас багато вже дечого зроблено (Доманицький, Щурат, Зайцев . . .), та ще куди більше треба ще буде зробити. Тим то більшість читачів «Кобзаря» тільки відчуває, що в ньому щось таке сильне, гаряче,

Тарас Шевченко.
(Портрет І. Рєпіна.)

правдиве, щось, що за душу хапає — але на тому й кінець. Та від цього до справжнього зрозуміння «Кобзаря» ще дуже-дуже далеко.

Та й те, що ми кажемо, то відноситься до вчених людей (інтелігенції), за простолюддя ми й не балакаємо. Бо ж, правду сказати, наш народ досі таки не мав свого «Кобзаря». Хоч видань Шевченкових поезій у нас було багацько (правда, далеко не так багато, як би цього треба для понад-трицятиміліонового народу), але ж для народу повного видання «Кобзаря», то так наче й не було. Львівське видання Романчука, дарма що з поясненнями, не зовсім пригідне для народу; не так тим, що не скривъ пояснено все як слід, а тим, що вірші поскладано не за роками, а так собі, — і це дуже втруднює розуміння Шевченка. Був народній «Кобзарь», виданий у Петербурзі Доманицьким у 1908. р., та це видання давним-давно розхоплене, — та й видання це не таке, як би треба для народу: там тільки слова пороз'яснювані, а думок Доманицький не роз'яснював, може, тому, що треба було тоді на цензуру дивитися . . .

Думка про таке видання, як оце, здавна мені не давала спокою, бо я ж бачив, що не так то легко дасться «Кобзарь» у школі учням, бачив, як то ловить вухами слова і кліпає очима наш селянин, слухаючи поем Шевченка, та не розбіраючись гаразд у сказаному. А ось як моя думка дійшла з намірами¹⁾ Товариства «Українське Видавництво в Катеринославі», то я й забрався до роботи, хоча знав, що це справа дуже відповідальна й важка, вже через те, що доводилось її робити далеко на чужині, без джерел, без поради. Та початок треба було комусь ізробити — й оце являється перша спроба такого видання «Кобзаря» для народу.

Це видання «Кобзаря» призначене для всіх земель, що їх заселює наш народ: і Наддніпрянщини, й Кубані, й західної України

¹⁾ Справа з виданням малася ось як:

Дня 10. березня 1919. р., в нагоди дня народження Тараса Шевченка, відбулося в Проскуріві під проводом Євгена Вирового святочне засідання Культурно-Просвітної Комісії Трудового Конгресу України з участю членів усіх Комісій того ж Конгресу.

Серед різних постанов, якими Трудовий Конгрес бажав означити нагоду й зі свого боку виявити пошану до славного імени Великого Кобзаря, між иньчим, ухвалено також доручити Культурно-Просвітній Комісії видати популярне видання поезій Т. Шевченка й надіслати його до всіх народніх шкіл, бібліотек і читалень.

З різних причин, про які тут не місце говорити, Комісії Трудового Конгресу незабаром взагалі перестали існувати. Справу з виданням «Кобзаря» виявся довести до краю своїми особистими заходами б. голова Культурно-Просвітної Комісії д. Євген Вировий. Жадних коштів із державних джерел тоді, ані потім, увесь час і досі, на це ані шага не було. На початок використано кошти т-ва «Укр. Вид-во в Катеринославі» й иньчі приватні кошти, які вдалося придбати на це. Зладити видання до друку передано дрові Василенві Сімовичеві, і в його редакції перше народнє видання «Кобзаря» Т. Шевченка виходить у Ляйпцігу аж оце тепер — у рік 60-ліття смерти поета. **Видавництво.**

За основу цього видання взято видання Доманицького з 1907. р., т'але ж використано всі відміни (варіанти) та видання (редакції), що їх зазначив у своєму великому виданню творів Шевченка д. Богдан Лепкий. А вибрав я такі слова «Кобзаря» (текст) до цього видання, які, на мою думку, найкращі. Я так собі думав, що коли ще вчені люде й дослідники Шевченка не устаткували тексту, не сказали, що оці, мовляв, тільки слова треба класти, не иньчі — то я мав ще право це зробити. Так я собі думав і щодо ладу, як ідуть за собою поезії (хронологія). Не всі вони йдуть у мене так, як у иньчих видавців. Деякі непевні щодо часу написання поезії я вмістив там, де вважав, що там їм місце, а не деінде — але ж це я зазначував у примітці (як ось на стор. 346, пом. 3). Та ще я собі так думав, що як це видання народне, то воно не дуже важно, де вперше друкувався який вірш, а важне тільки те, де написаний і коли. Через те я це і пропускав. За те завів ось що: деякі надписи над віршами, що їх сам Шевченко не озаголовив, а тільки деякі видавці (Куліш, н. пр.). Деякі з тих надписів уже прийнялися (*Заспів, Косарь, Хатина . . .*), але ж нові видавці їх повикидали. Ото ж я їх завів наново; та щоб знати, що не Шевченко їх поставив над віршами, я давав їх у дужки, тай і друк у них меньчий, ніж у иньчих заголовках. Для читача все воно краще, як він знає надпис вірша. Нарешті, на прикінці книжки, в «Додатк»-у надруковано деякі цікавіці відміни (варіанти) віршів Шевченка, та ще дещо — теж із поясненнями і примітками.

Дуже приємно, що це видання виходить хоч у шістдесят років після смерти нашого безсмертного Кобзаря, що цей наш народній «Кобзарь» являється ювілейним даром для пам'яті Шевченка. Дай Боже, щоб хоч від цього року Шевченкові писання не тисячками, а сотнями тисяч примірників добіралися під селянські стріхи й між робітничі сім'ї, щоб не було й однієї школярської полицки, де б його не доставало, щоб хоч у шістдесяті роковини смерти Поета наш народ у повному розумінню почав ставитись до того, хто такий Тарас для нашого українського народу і для цілої нашої України.

А ця книжка, цей перший «Кобзарь» для народа, хай буде цілющим ліком на поранені та зболілі народні душі, хай він стане ва живий пам'ятник для Того, хто наш народ пробудив до власного, самостійного, незалежного життя.

Біркенвердер, у лютому, 1921. р.

Др. Василь Сімович.

(Поділля, Галичина, Буковина, Холмщина), й Полісся, й Підляшша, й Закарпаття. Через те хай читача не здивує, якщо в поясненнях побачить такі завваги, що, як він, н. пр., з Київщини, то йому вони видадуться зайві, або що як у Київщині, чи де, яке слово позабулося (а таких слів багато позабувалось), а живе тільки ще на заході України, то для Подоляків, чи Галичан його пояснювати непотрібно. Де тільки думалося, що яке слово чи забулося, чи прийало яке иньче значіння (а те в мові часто буває), чи так що иньче означає, — там усюди зараз подано відповідне пояснення. Від того книжки втрати бути не може, як не може бути втрати від того, що не раз, може, надто розтягнуто пояснювано: адже ж наші брати зпід Ужгорода не так уже привикли читати по-рідному, щоб треба було скупувати зі словами там, де хотілося, щоб справді все було ясне. Через те, що чужинці здавен-давна поробили між нами кордони, що порозділювали нас поміж себе, порозрівнювали нас одних від одних, то між нами таки повиходили деякі різниці у словах. Але ж тут досить злагоди (компромісу), і всіх можна погодити. А воно то треба, бо ж необхідно, щоб усі люде в цілої нашої широкої землі рівно знали Шевченка, щоб не було ні найменшої закутини в нашій Україні, де б його не розуміли!

Тяжкі поеми хоч політичні, хоч історичні, хоч иньчі так прилагоджено (аредатовано), що все перед поемою покладено ввід — то на те, що як його читач прочитає, то вже краще саму поему розбере, та ще набере охоти з иньчих книжок іще більше про те довідатися. Як де не так то легко схопити головну думку (провідну), то й її зазначено в такому вводі, а то й зазначено, яке значіння має поема; та ще скрізь, де треба, пояснення з'язано з життям Шевченка, та й життя його, на початку книжки, так написано, щоб зараз же, чого треба, найти все в «Кобзарі». Все ж иньче подано у примітках надоліні: чи слова рідче вживані, чи незрозумілі, чи думка ясніше та простіше висловлена, чи як треба б її зрозуміти, пояснено, де ті місцевости, та коли жили й що робили люде, що про них ізгадується в «Кобзарі» (географічні й історичні назви) й т. д. Подекуди ж над словами найдете й наголоси: то на те, щоб улегчити читачеві, яке саме слово мав Шевченко на думці. Та ще це зроблено для тих наших людей із Галичини, Поділля, Полісся, Холмщини, Буковини, Закарпаття, що вони слова трохи не так наголошують; то на те, щоб вони читали «Кобзаря» так, як у Наддніпрянщині читають, бо ж як не так читатимуть, то не буде чути, що це вірш (музика)¹.

¹) Та ще ж і в Шевченка буває, що тут наголошене слово так, а деінде знов инакше, раз треба, н. пр., читати: *ідучи* — то знов: *ідучи́*, раз: *чужині* — то знов: *чужини́*, раз: *ясний*, другий раз — *яснiй*, *нбей* і *новий*, *літа* й *літа́*, *дiва* й *дива́*, *Україна* й *Укрiна* й т. д. Воно й не диво, бо ж є такі слова, що наш народ і сяк і так наголошує, а в вірші, як ось і в пісні, важно, коли наголосити слово так, а коли инак.

Президента УВАН, що їх він подав у празькому виданні “Кобзаря” з 1940 року в співпраці д-ром Ст. Сірополком. З уваги на загострені віровизнаневі відносини на еміграції тут і там вилишено в коментарях Сімовица уваги, що могли б ображати погуття вірян однієї ги другої Церкви.

З технічних причин залишено старий правопис, яким було надруковане Сімовицезе видання, а теж і деякі мовні особливості Сімовицевих пояснень. Зате виправлено місцями наголос, де заслужений видавець Шевгенкових поем був надто індивідуальний у його розміщенні (напр. “...пливуть козаки, тільки мріють шапки” в “Гамалії” й подібне).

* * *

Видаюги другим накладом Шевгенкового “Кобзаря” за редакцією Сімовица, відзначаємо не тільки Шевгенкові ювілеї 1860—1861 рр., але теж відгребуємо з забуття цінну працю самого редактора — неперевершеного популяризатора творів нашого Генія, що залишив свій слід теж і в шевгенкознавстві цією та й іншими працями.

Я р. Р у д н и ц ь к и й

ПЕРЕДМОВА

Щоб відзначити століття появи “Кобзаря” з 1860 року (третє видання) й століття з дня смерти великого Генія України Тараса Шевченка (1861—1961), Інститут Шевченкознавства Української Вільної Академії Наук — УВАН у Канаді і Клуб Приятелів Української Книжки перевидують оцю книжку з метою вдоступнити Шевченкове слово якнайширшим колам української Громадськості в краю й на еміграції. Однотомник “народного видання” Шевченкового “Кобзаря”, що появився в Ляйтцігу в 1921 році за редакцією д-ра Василя Сімовица й заходами Євгена Вирового, заступовує з багатьох оглядів особливою увагою гитага.

Насамперед, це найпопулярніше, найприступніше видання Шевченкових поезій для широких мас. Пояснення Сімовица, оперті на історизному матеріалі й естетизно-літературній аналізі Шевченкової творчости, в своїй більшості не втратили ще й досі вартости й подані в популярній формі, вони як не мога краще зберігають інтенції автора — уприступнити всьому українському Народові вогненне слово великого Кобзаря.

Подруге, це видання дає національну інтерпретацію творчости Генія, таку інтерпретацію, яка неможлива сьогодні в українській Батьківщині, де Шевченка змальовують як виключно соціального бунтаря й подвижника українсько-російського братання. Там ідеологічне облиггзя Шевченка змінене, інтерпретації його творів ідуть по лінії партійно-тоталітарних засновків панівної верхівки й у висліді можна ці відносини характеризувати Шевченковими словами “і ми — не ми, і я — не я!”.

Потрете, однотомник Сімовица - Вирового сьогодні рідкісне видання. Власне незабаром святкуватимемо 40-ліття його появи й — головню на американському континенті — ця книжка належить до бібліографічних раритетів.

Є ще інші призики, що зумовлюють перевидання цього “Кобзаря”. Як відомо, УВАН на спілку з В-вом “Тризуб” у Вінніпезі, видала зотиротомник “Кобзаря” за редакцією проф. Л. Білецького й заходами П. й О. Войценків в рр. 1952—1954, а видавництво М. Денисюка в Чікаго перевидас тепер 15 томів т. зв. варшавського видання Шевченка. Тоді, коли ці видання мають характер академічних і люксусових публікацій, на книжковому ринкові відгувається велика потреба в наявності однотомного популярного видання “для всіх”. І от Сімовицеве видання підходить якнайкраще для заспокоєння цієї потреби.

Це видання — фототипічний передрук Сімовицевої праці. Тільки в декількох місцях змінено, ги скорозено його пояснення відповідно до новіших дослідів. В основу наших змін, доповнень, ги скорозень лягли пояснення проф. Д. Дорошенка, першого

Життя Тараса Шевченка.

«Село — неначе писанка», як усюди на Правобережній Україні: зелені гаї довкола, кругом широколисті тополі, а там і ліс, і ліс, і гори . . . Та «аж страх погано у тім хорошому селі, чорніші чорної землі блукають люде: німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть». Стара напів-розвалена хата, — і в ній пекло: «там неволя, робота тяжкая, ніколи і помолитись не дадуть». Ціла сім'я: батько, мати, хлопці, дівчата — від ранку до вечора в чорній, мовольній праці . . .

У такій хаті в селі Моринцях, Звенигородского повіту, на Київщині, побачив світ 25. лютого ст. ст. (9. березня н. ст.) 1814. року Тарас Шевченко. Його батько Григорій був сам родом із Керелівки, та за жінкою Катериною, на прізвище Бойко, пристав до Моринців. Шевченків кликали в Керелівпі ще Грушівськими, так що справжнє прізвище Тараса Григоровича буде Шевченко-Грушівський. І Моринці, й Керелівка були власністю змосковщеного Німця, дідича Енгельгардта, і Шевченки були кріпаками цього пана. Сім'я в Григорія Шевченка була величенька: крім Тараса — він був третя дитина — ще двоє хлопців і три сестри.

Тарасові було несповна два роки, як його батько-мати перейшли жити до Керелівки на нове хазяйство, що придбав для Григорія Шевченка його батько Іван. Хоч у рідній хаті гаразду не було, то малий Тарас біди не відчував: у хаті добра мати, сестра Катерина, що наче янгол-хранитель коло нього піклувалася, дід Іван, що веділями розповідав сім'ї про давнє минуле, надворі сільська дітвора, квітник коло хати, стара верба, клуня, річка, сад, левада — є куди бігати, є де гратись, а хиба ж іще чого більше треба непосидющій, безжурній дитині, що не знає, що таке горе та злидні . . . ?

Та того щастя на довго не стало. Як Тарасові було дев'ять років, його добру матір, ще «молоду (їй було 32 роки) нужда й праця положили в домовину». Важко було батькові самому давати собі раду в дітворою: він оженився вдруге, і в хату ввійшла мафуха зі своїми дітьми. Почалося важке життя для Тараса, бо не влюбила його друга мати за те, що ніколи не жалував було стусанів для її сина, злодійкуватого Степанка. Ото ж доводилося часто діставати

ні за що побой від мачухи, а бувало й таке, що Тарас утікав від них із хати й цілими днями ховався по бур'янах. Заступитись за дитину нікому було: сестра Катерина вийшла заміж у друге село, а батькові було не до того. Тай і батько не нажився: як Тарасові йшов одинацятий рік, помер Григорій Шевченко — Тарас остався круглим сиротою.

В роді Шевченків здавна водилося так, що дітей учили, то й ще як живий був батько Тарасів, він оддав його на науку до церковної школи в Керелівці, і там Тарас вивчився читати по-церковному. По смерті батька він ізнов пішов у науку, до дяка Богорського, і був у нього й за учня, й за найміта. Богорський був великий п'яниця, вчив не багато, та за те казав малому хлопцеві робити всю хатню роботу й посилав його читати по мерцях псалтирю. Та ще до того він кривдив Тараса, не давав йому всіх копійок, що собі він було заробить із читання над мерцями, а ще часто й побивав його. За гроші, що перепали йому часом, Тарас купував собі папір та залюбки малював (стор. 252) на ньому, що попало, та пісні собі списував.

Тараса змалечку тягло до малювання. Прочувши, що в поблизькому містечку, в Лисянці, живе якийсь дякон-маляр, він покинув «науку» в Богорського й подався собі до нового вчителя-дякона. Та новий учитель був такий, як Богорський — і Шевченко й цього кинув, і пішов у село Тарасівку, бо чув, що там жив иньчий маляр, який уславився образами Великомученика Микити й Івана Воїна. Та цей маляр поглянув на ліву руку Тарасову тай сказав, що з нього не вийде не то маляр, але й на порядного шевця, чи на бондаря він не годиться.

Хлопцеві минало саме тринацять років, як він, збентежений, повернувся до Керелівки і став тут за громадського пастуха. Та чабан із нього вийшов поганий. Чи за книжкою, чи задумавшись було над своєю гіркою долею, чи дивлячись на красу божого світа, він забував за свою череду — то вона собі й розходилася, так що людям не раз і не двічі доводилося аж розшукувати свою скотину. Тоді то, здається, вперше прокинулось у молодому хлопцеві неясне почуття кохання до гарної керелівської дівчини Оксани, що відчувала його недолю й нераз, певне, втирала йому його сирітські сльози словами потіхи.

Як із чабанства нічого не виходило, то найстарший Тарасів брат, Микита, думав було привчити Тараса хазяїнувати або стельмашити, та ні до одного, ні до другого в нього не було охоти, і в сім'ї бували через те тільки сварки. Ще якийсь час прослужив Тарас наймитом у керелівського попа Кошиця, а далі й цю службу кинув і подався до маляра в село Хлипнівку, щоб таки вчитися малювати. Маляр найшов у Шевченка талант до малювання, обіцявся взяти його до себе в науку, але сказав, щоб Тарас приніс од свого пана

його до себе в гості, давав йому поради, книжки до читання, а далі зазнайомив його з гарними й добрими людьми, з українським поетом Гребінкою (йому присвятив Шевченко вірш «Перебендя», стор. 29), з секретарем Академії Мистецтв Василем Григоровичем, із відомим місцем Венеціановом, а вже через них із славним московським поетом Василем Жуковським і великим малярем Карлом Брюловом. Знайомство з такими людьми мало велике значіння для Шевченка — бо через них він і книжок нових діставав і в малярстві видосконалювався. Бачучи його талант, нові приятелі почали робити заходи, щоб Шевченкові можна було вчитися в Академії Мистецтв. Тільки ж тоді був такий закон, що крепакам учитися в Академії не можна було, ото ж то вони й почали заходжуватися, щоб викупити Шевченка з неволі. Карло Брюлов намалював портрет Жуковського, той портрет пустили на льотерію, — й за гроші з льотерії, за 2500 карбованців, пан Енгельгардт згодився пустити Шевченка на волю. Сталося це 22. квітня 1838. р., коли Шевченкові було 24 роки. На пам'ятку про той великий для нього день Шевченко присвятив дві поеми своїм добродіям-приятелям: Жуковському — «*Катерину*» (стор. 9), Григоровичеві — «*Гайдамаки*» (стор. 38).

Ставши вільним, Шевченко почав ходити до Академії Мистецтв і незабаром зробився найкращим учнем Брюлова. Знайомства його більшали — а разом із тим Шевченко не читав, а проковтував усе нові та нові книжки, щоб надолужити те, чого змалку не вдалося схопити з науки. А далі: театри, концерти, розмови з розумними, освіченими людьми, Академія — все не чим раз більш і більше роввивало його ум. І тільки згадки про рідний край, що був скований неволею кріпацтва, закаламучували ті найщасливіші в життю його хвилини.

* * *

І саме тоді, як Шевченко був уже вільною людиною, він, сам для себе, почав собі складати вірші. Чи нагадає собі, що було, чи побачить що, чи прочитає щось таке, що нагадувало йому самі зі себе «сумними рядками» думки. Усе, що появилось по-українському в письменстві до того часу (*Котляревський, Квітка, Гребінка*), все, що було друкованого про минуле України (*Бантши-Каменський*), чи ходило в переписах про людях (*Історія Русов Полетики* — її за часів Шевченка приписували білоруському владисі Г. Кониському), все, що хто забалакав про Україну (*Маркович, М. Гоголь*) — усе це читав Шевченко і вдячний був усім цим письменникам, що писали про Рідний Край. Багато з начитаного в історичних книжках про Україну

дозвіл, що йому можна вчитися. Шевченко пішов за дозволом до Вільшани, де проживав головний управитель пана Енгельгардта — та управитель Дмитренко, замість дати йому дозвіл, забрав його до двора, щоб там учився на кухні куховарства.

Та не вийшло з Тараса й кухаря. Було висмикнеться з кухні в куці, порозвішує собі на деревах картинки, любиться ними, роздивляється собі, а ні — то читає або сам рисує. Ото ж управитель порадив Енгельгардтові, щоб дав Шевченка до маляра, бо з того вийде йому колись велика користь. А був тоді такий звичай, що пани своїм коштом учили своїх кріпаків на різних штукарів, співаків, музик, малярів, і ці штукарі мусіли потім, вивчившись, розвеселювати-розважати панів співом, театром, малювали їм портрети, образи, то й панам від того була велика вигода й користь не-аби-яка. Та пан не так швидко послухався управителя. Поки-що з пекарні взяли Тараса на панського прислужника-козачка, що повинен був цілими днями мовчки стояти в передпокою, доки не почує голосу пана, щоб подати йому чи люльку, чи води й відчиняти йому двері, як було він увіходить до хати, чи виходить із неї. А що Шевченко вдався собі непокірним, та ще чи зачитається бувало в передпокою, чи васидиться над малюнками й не все справно виконає свою службу, то за те часто таки добре його карали.

Шевченків пан був людина непосидюча, гонив собою світами, бував то в Вільні, то в Варшаві, то до Петербурга їздив — і скрізь брав зі собою Шевченка. А щоб йому дешевше обходилася подорож, то челядь зі Шевченком одсилав етапом — і раз зімою, під час такої мандрівки (1831. р.), як Шевченкові повідпадали підощви в чобіт, йому доводилося безнастанно перезовувати чобіт із ноги на ногу.

Нарешті пан побачив, що з Шевченка зякей поганий, то тоді вже таки поклав собі вчити його малярства. Зпочатку Тарас учився в якогось маляра в Вільні, а як пан приїхав у Варшаву (1830. р.), то він у Варшаві почав ходити на науку до славного на той час мисця Лямпі, що змальовував портрети. Тимчасом жити в Польщі ставало для пана небезпечно, бо там Поляки ладилися до повстання проти Росії — то й Енгельгардт переїхав із Варшави до Петербурга, і з ним поїхав туди й Шевченко. В Петербурзі Тарас далі доучувався малярства в цехового майстра Ширяєва, який посилав його розмальовувати покрівлі, паркани, вивіски, підлоги, і тільки часами давав йому робити рисунки. Вибув Тарас у Ширяєва цілих чотирі роки, але ж навчився мало чого, хоч роботи було аж геть-то багато. Вільним часом у-вечері він бігав собі в Літній Сад і при світлі місяця зрисовував постаті (статуї) різних богів та богинь, що стоять у Саді. І ось над такою роботою застукав його раз земляк, маляр Сошенко, родом із Богуслава. Дізнавшись од Шевченка про його тяжке життя, він занявся ним: часто прохав

він переспівував собі у своїх віршах та ховав у скриньці під ліжком. Аж якось один полтавський пан, *Петро Ів. Мартос*, (Шевченко робив із нього портрет) найшов випадково один такий шматок паперу, записаного віршами, прочитав сам той віршик (це була «Тарасова Ніч», стор. 20), дав його прочитати Гребінці — і, попросивши дозволу в Шевченка надрукувати його вірші, видав їх у 1840. р. в Петербурзі книжечкою п. з.: «Кобзарь».

Книжечка була невеличка, і в ній були такі вірші Шевченка: *Заспів* (стор. 34), *Перебендя* (стор. 24), *Катерина* (стор. 9), *Тополя* (стор. 26), *На що мені чорні брови* (стор. 23), *До Основ'яненка* (стор. 31), *Іван Підкова* (стор. 24), й *Тарасова ніч* (стор. 20). Мала книжечка — але-ж те, що в ній було, й як було списане, геть чисто людей поперевертало: так до Шевченка ще ніхто не писав на Україні ні про кривду народню, ні ніхто не змальовував так гарно минулого України, ні не жалував за тим, що було-минуло, ні не плакав так над тим, що люде в тому часі нічого не знали вже про колишню нашу славу, а мовчки «косу несли в росу» (стор. 25). Старі люде, а то й, пани, що давно відцуралися були рідного слова, плакали, читаючи «Кобзаря». За колишнього крепака забалакала ціла Україна, славлячи його та вихваляючи.

Та не так подивилися на нову книжку Москалі. Московські письменники, такі, що розбірають, чи варт що який твір, чи ні (критики), накинулись на Шевченка, що він пише мужицькою мовою, та ще до того про таке, що їм не до смаку. Отже Шевченко мало звертав на це увагу, і вже в 1841. р. випустив у світ свою велику поему «*Гайдамаки*», та ще в уводі до неї дав добру научку московським критикам, що він, мовляв, їх слави не потребує, і доки живий буде, доволі буде з нього мужицького слова, а за раду, щоб писати по московському, та про те, що Москалям подобається, гарно подякував («теплий кожух та, спасибі, не на мене шитий», стор. 41). А як і з «Гайдамаків» почали собі було гдувати московські письменники та зивати Тараса з насміхом мужицьким поетом, то він ось що їм кавав: «Нехай я буду собі й мужицький, аби поет.» Та проте 1842. р. пробував писати й по-московському; тільки ж його московські писання, хоч гарні (Слѣпая. Тризна), та далеко їм до українських. Шевченко це побачив, тай кинув писати по-московському вірші.

Рівночасно з тим, як то книжечками, то в переписах розходилися поміж земляками вірші Шевченка, ріс і гурток його приятелів-земляків, що дуже полюбили поета і в чому могли, йому пособляли: поет і історик *Микола Маркевич* (гл. стор. 37), великий артист *М. Щепкін* (гл. стор. 129), що теж був із крепаків, отаман чорноморських військ *Яків Кухаренко* (гл. стор. 256), дідич із Качанівки *Тарновський* і т. и. В Академії Мистецтв зазнайомився Шевченко з Німцем *Штернбергом* (стор. 24), і так із ним ісприятелівся, що довгий час вони обидва жили на одній квартирі. Штернберг водив Шевченка на літературні читання, які відбувалися в петербурзьких Німців, і на них Шевченко

завнаюмлиювався з писаннями європейських письменників та слухав музики великих європейських музик.

Та цілий час пробування в Петербурзі Шевченко дуже тужив за Україною. Йому страх як бажалося навідатися до рідного краю вільною вже людиною, — і ось літком 1843. р. його гаряче бажання здійснилося, Шевченко поїхав на Україну: побував у своїх приятелів (в Тарновських, у Гребінки) на Чернігівщині та Полтавщині й завнаюмився тоді з князем Репніном, що був колись-то київським генерал-губернатором, і з його донькою, княжною Варварою, так щиро заприятелювався, що приятельство зберіг він до кінця свого життя. Навідався й до своєї рідні в Керелівці (стор. 292), був у Києві, їздив на Хортицю, відвідав Межигірського Спаса, скрізь побував. І скрізь вітали його, скрізь на його честь справляли бенкетети — але ж Шевченко з серцем, повним болю й жалю, вертався до Петербурга. Він побачив, що народ на Україні держать у темноті; щоб йому не видно було «духа правди», щоб він не пробував боротися, бачив, що українське панство про Україну не дбає та ще помагас «Москалеві господарювати та здирати з неї полатану сорочку» (стор. 107) — і зіпід його пера виходить то жаль і смуток (*Розрита могила*), то глум та насміх над тим страшним ладом, який позаводили московські царі (*Сон*, стор. 114).

Та ще більшими ранами покритося його серце, як він, скінчивши Академію (22. березня 1845. р.), знов поїхав на Україну. Тоді йому на власні очі ще більш довелось побачити «неправди й неволі», його серце спалахувало страшним гнівом, і на папір виливалися гарячі слова (протест) проти всіх тих, що закували в кайдани волю і правду (*Кавказ, Гус, Псалми Давидові*). Тоді ж він побував у багатьох лівобережних панів, із роду Українців, і як побачив, що вони творять, то аж ізжахнувся: пани тягли руку з московським урядом, вихвалювали нове «отечество», а з мужиками поводитись не ліпше, як колись чужі пани-Ляхи. За довгими виставними бенкететами ті пани виголошували багато гарних слів про волю, братерство, рівність, — але ж до життя їх не прикладали. От до сих то панів звернувся Шевченко з гарними поемами: «*До живих і мертвих*», «*Холодний Яр*», у яких виказував їм на очі цілий їх фальш у життю. Тоді ж поет довго призадумувався над минулим України. Він так добре в ньому розібрався, що йому стало зовсім ясно, хто Рідний Край довів до упадку, — от він і старався тодішнім людям подавати під розвагу думки, як би повернути волю Україні («*Великий Льох*»). Та хоч тоді мало було людей, що його розуміли, мало було таких, щоб хотіли були встати за рідний край — сам Шевченко вірив, що Україна воскресне («*Суботів*»), і своїм «*Заповітом*» закликів земляків уставати, рвати кайдани й будувати нову вольну сім'ю.

Загалом 1845. рік — це час найвищого розцвіту Шевченкового таланту. Те, що він написав у 1845. р., — то найкраще, найсильніше,

перед його шлюбом, Куліша в дорозі за кордон, куди він їхав доучуватися на професора — а Шевченка, що у святочній одежі, повернувшись з весілля Куліша, якому був за боярина, збірався вінчати Костомарова, загарештовано на пороні, як переїжджав Дніпро під Києвом. Сталося це 5. квітня 1847. р. А Шевченко саме марив про виїзд до Італії, щоб іще краще пізнати малярство, і молода дружина Куліша, Олександра (Ганна Барвінок) — він про це не знав — давала на його вчення всі свої дорогі намиста . . .

Арештованих повезено з Києва до Петербурга й замкнено в Петропавлівську кріпость-цитаделю. Почалося слідство, яке протяглося до 31. травня. З братчиків зроблено великих політичних злочинців, що хотіли було розвалити Росію, а Шевченка, в якого, при трусі, найдено багато його віршів (Сон, Кавказ, Великий Льох, Посланів) зокрема судили за його вірші. На слідстві Шевченко держав себе дуже сміливо: від віршів не відмовлявся, не відрікався своїх думок, а як допитували його, чому він накидається на уряд, і на царя, й на панів, то він сказав, що такі думки чув скрізь по Петербурзі. І як читали присуд 30. травня 1847. р., то Шевченко був дуже спокійний і ще й товаришів піддержував. А присуд був суворий, нелюдський: Шевченка засилали на віки рядовим у москалі в Оренбурзький корпус із заборonoю писати й малювати. «Сам сатана», як пише Шевченко, «не спромігся б на такий холодний, нелюдський присуд»¹⁾, а ті, що вели слідство, генерали Орлов і Дубельт, назвали його ще милосерним . . .

Другого дня після прочитання присуду почалася Шевченкова подорож. Після десятих днів їзди кіньми він прибув до Оренбурга, де його привітало декілька політичних засланих Поляків і Українців, а звітлія відправлено його 300 верстов од Оренбурга до Орської кріпости й записано рядовим у п'ятий лінійний баталіон.

У цитаделі Шевченко написав 13. віршів: із них — два посвячені братчикам (стор. 226, 227), иньчі присвячені то згадкам із минулого, то любови до України, то самій Україні.

* * *

¹⁾ Иньчих братчиків покарано легче: Костомарів мав висидіти рік у кріпости, потім ішов на заслання до Саратова, Куліша заслали в Тулу, Гулака замкнено на три роки до Шлісельбурга. — і ніхто не смів повертати на Україну.

найвище (крім названих віршів, належить сюди ще «*Наймичка*», «*Невольник*»). Думки, що їх Шевченко висказує в поемах із 1845. р., в'яжуться з тими, що порозкидані в иньчих віршах, починаючи від 1843. р. — і всі ці твори, як щось ціле для себе, так було й думав Шевченко видати окремо та ще й написав щось наче передмову до них віршем п. в. «*Три літа*» (стор. 203), — але ж зробити цього не можна було в ті страшні часи панування Миколи I. в Росії, та й життя Шевченка склалося так, що до видання не дійшло. Вірші ці одначе ходили скрізь по Україні в переписах, люде читали їх а великим захопленням, і багатьом вони очі відкривали.

Життя Шевченка почало вже було складатися тепер для нього щасливо. Його зробили членом відділу (комісії), що розбірав старовину (археографічна комісія), приятелі почали єднати для нього місце професора малярства при київському університеті. Він сам об'їжджав пам'ятні місця на Україні, змальовував старі церкви, монастирі, побував у Переяславі (тута зазнайомився з лікарем А. Козачковським, що лікував поета в 1846. р.), в Почаїві й т. д., ладив малюнки до журналу, що мав був виходити в Києві п. з. «*Живописна Україна*», і заводив усе нові та нові знайомства.

А саме тоді київська українська молодь склала собі гурток, що поклав собі своїм завданням працювати на користь рідного краю й рідного народу. Із гуртка виросло в 1846. р. товариство, яке назвало себе «*Кирило-Методіївським Брацтвом*», на згадку про перших просвітників Слав'ян, Кирила й Метода. А назвали вони таким ім'ям товариство через те, бо робота його мала охоплювати всіх Слав'ян, а не тільки Україну. Братчики підносили таку думку, що кожний слав'янський народ: Москалі, Українці, Білоруси, Польки, Чехи, Сербі, Словінці, Болгари — всі вони повинні жити своїм власним самостійним життям, складати собі для себе закони, вибрати собі своїх виборних до своїх сеймів, словом, мати собі свою власну державу, але ж усі повинні творити спілку таких вільних держав (федерацію). Крім того, «*Кирило-Методіївське Брацтво*» стояло за загальну освіту, за свободу віри й передусім за знесення кріпацтва. Думку заснувати таке товариство подав проф. *Микола Костомарів* (стор. 223), а пристало до нього, щоб працювати, багато молодих людей: *Панько Куліш* (стор. 247), *Гулак, Біловерський*... Шевченкові дуже до серця були думки Кирило-Методіївського Брацтва, і він цілою душею приліг до нього, хоча до праці в ньому, за виїздами, було в нього часу дуже небагато.

З товариством треба було ховатися, бо то були страшні часи царя Миколи I., часи переслідувань кожної, хоч трохи вільнішої думки. Та й без того товариству не вдалося розвинути своєї діяльності. На братчиків зробив у поліцію донос студент Петров, який жив через стіну з одним із братчиків, що в нього всі сходилися на наради — і братчиків усіх погарештовано. Костомарова загарештували саме

І потяглися для поета тяжкі дні в Орській пустелі — в тих степах «рудих-рудих, аж червоних», в пісках та талами. День-у-день салдацька муштра, «словесність»¹⁾ і вічно-присущий «дядько», що стежив за поетом, щоб набірався салдацької науки та не наважувався ні писати, ні малювати. Цілий рік без пошти, без ніяких книжок, окрім Біблії. Вонюча казарма, та неподобні сороміцькі розмови салдатні — а прийде вечір: «осядуть думи, ровіб'ють на стократ серце» й не дають спати. Довго тягнуться години, поет «мов волі, світа жде», а ударять «зорю» (6. год. рано), просять Бога, щоб прийшов вечір. Тільки розваги, що в неділю можна вийти з казарми на степ і згадати Україну (стор. 254). Оті згадки та надія вирватися з неволі тільки й держали поета. Та ще й розмова зі самим собою в віршах, які Шевченко таки встигав списувати нишком, щоб ніхто не бачив. Це ті «невольницькі думки», що скидаються на невольницькі плачі замкнених у турецькій неволі козаків у XVI—XVII. в. — їх списував Шевченко в маленьких книжечках і носив у халявах, щоб начальство не догадалось — це захалявні книжечки, яких Шевченко «змережав кров'ю та сльозами» аж чотири в неволі. В Орській кріпості склав він таки багатенько віршів — і дрібніших, і більших (*Княжна, Москалева криниця, Варнак*), списав декілька згадок із давніх літ (*Мені тринадцятий минало*), та декілька історичних поем (*Чернець, Иржавець*), а хоч і не історичних, то таких, що в них видно, як він дивиться на наше минуле (*Ляхам, Сон*).

На весну 1848. р. ту роту, що до неї належав Шевченко, вирядили на Аральське Море, ще далі у степ, і офіцери забрали Шевченка зі собою, щоб змалювував їм береги моря: вони мали вдати начальству відомлення, чи можна там побудувати кріпости. Офіцери поводитися в поетом нічого собі, головно, начальник цілого виряду (експедиції) капітан-лейтнант Бутаков: Шевченко міг собі малювати й писати. Тільки ж сама ця країна була за край світа: пошта доходила туди на піврік рав, і Шевченко дуже страждав од того, що доводилося «хита самому до себе писати посланія» (стор. 334), та нарікав на своїх приятелів, що його забули. Але ж нарікав поет на приятелів потрохи несправедливо, бо ж вони не знали, що з ним, і куди він дівався.

Ще доки плили морем, то ще було с'як-так, а як прийшлося вімувати на острові Кос-Арал, як потяглися однакові сірі дні, то Шевченкові од тої одноманітності дуже боліла душа. Тугу свою виливав він у віршах, яких із Кос-Аралу маємо дуже багато. Шевченко «звігнав собі» тут «оскому на коронованих головах» (*Царі*), написав кілька великих поем (*Титарівна, Марина, Сотник*); та в між віршами в Кос-Аралу згадки в України сумні-сумні, аж тяжкі

¹⁾ Тим, що не знають, що то за мудрість та словесність, треба пояснити, що це завчання на-пам'ять назви полку, всіх начальників, не опустивши ні одного титулу, частин рушвиці, взагалі це військовий статут для воєнів.

(*І виріс я на чужині, П. С.*), а то знов такі сільські малюнки, що на перше око виглядають на народні співанки (стор. 294—297, 301—302, 305—308); є історичні згадки (*Ой, чого ти почорніло*) та поеми (*Вибір гетьмана, Заступила чорна хмара, Швачка*), з тими самими думками, що в 1845. р.; є чудові малюнки словами тих самих сумних, одноманітних картин тамошньої природи, таких, що їх міг тільки списати маляр (*І небо невмите, За сонцем хмаронька пливе*) — і скрізь та ж сама любов до пригнічених, бідних, до нещасних; та ж сама, що вже давніше в нього бувала (*Варнак, Відьма*), думка, щоб прощати ворогам і насильникам; є згадки з особистого життя в минулому (*Г. З., Чи ми ще зійдемося знов, Ми вкупочці росли колісь*) і з побуту в Кас-Аралі.

В осени 1849. р. начальник виряду Бутаков повернувся до Оренбурга, щоб там подокінчувати ті пляни, що їх поробив над Аральським Морем, і забрав зі собою Шевченка. В Оренбурзі стрінули дуже широко поета й земляки (О. Лазаревський) і Поляки (Бр. Залескі, Желіговські-Сова). Самому йому жилося тепер добре: муштри не робив, міг ходити в цивільній одежі і проживав у одного з офіцерів. Часто бував на бенькетах, що їх уладжували офіцери (згадки про це в віршах: «Мені вдасться, я не знаю», «Дурні та горді ми люде», стор. 345, 346), заходив до приятелів і вільно «мережав» собі свої книжечки. Та ця воля протяглася всього пів року. Якийсь п'яниця-офіцер, недобрий, що Шевченко не захотів із ним піячити, подав на нього донос аж у сам Петербург, що, мовляв, поет, усупереч заказові, й пише й малює й ходить у цивільній одежі, а начальство ще тому потурає. В Шевченка зроблено трус, забрано ціле його листування, малюнки, вірші, книжки, що понасилали йому приятелі, а поета самого загарештовано й, після п'ятимісячного гарешту, вислано до Новопетровського форту на схід од Каспійського Моря (в осени 1850. р.).

На цьому новому заслання пробув Шевченко шість і пів років, від 17. жовтня 1850. р. до 2. серпня 1857. р. Супроти Орської кріпости, Новопетровський форт був чистим пеклом: вісім годин муштри, кріпосні роботи, безнастанний догляд «дядька», який що-хвилини вивертає кишені й чоботи роздивляє, чи нема де олівця або клаптика паперу, грубий командант, по кілька місяців без пошти, а до того два перші роки недуга: цинга й гостець. За цілих тих майже сім років пробування в Новопетровській кріпости ми не маємо ні одного українського вірша Шевченка...

У 1852. р. прийшов до форту новий командант, майор Усков, людина благородна, — і Шевченкові трохи полегчало. Усков у 1855. р. на власну руку дозволив йому писати по-московському, але ще й із тими писаннями треба було поетові ховатися, щоб бува хто не побачив та не зробив доносу (Шевченко написав по-московськи декілька повістей). Він же перевів Шевченка в нестрові

салдати, що поет не мусів робити муштри, гостив його в себе, а маленька дочка команданта цілою душею прилягла до старого, лисого «дяді».

Тимчасом у московському царстві заворушилося. Почали спалахувати один по одному мужицькі бунти, стало поширюватися розбишацтво, війна з Туреччиною, яку почав було царь Микола, щоб добути Царгород, виявила повну нездарність царського уряду, громадянство голосно забалакало про реформи — і як на те все вмірав царь Микола (5. лютого 1855. р.). Та помилювання політичних (амнестія), яке проголошено з нагоди вступу на престіл нового царя Олександра II. — оминуло Шевченка: цариця-вдова сама зчеркнула його ймення, вона ніяк не могла подарувати поетові «чаплі» та «опенька засушеного» з поеми «Сон» (стор. 122)!

Але приятелі Шевченка не спали. Заходами гр. Толстого, що був віцепрезидентом (товаришем голови) Академії Мистецтв, княжни Репніної й, головно, приятеля Шевченка Михайла Лазаревського, що був високим урядовцем у Петербурзі, царь Олександр II. дня 10. квітня 1857. р. підписав помилювання для Шевченка. Тільки письмо про волю настигло до Новопетровського форту (Шевченко знав уже про волю швидче з листів Лазаревського) аж 21. липня, та й то в нім не було написано, куди поетові їхати. То вже з доброго серця сам комендант виставив йому паспорт до Петербурга, й Шевченко 2. серпня 1857. р. покинув Новопетровський форт. На Астрахань, Саратів (тут він навідався до матері Костомарова, який саме тоді перебував за кордоном) подався Шевченко пароплавом до Нижнього-Новгорода (20. вересня 1857. р.). Та тут йому знову притрапилася халепа. Поліція, не одержавши відповідного наказу, хотіла було його завернути до Оренбурга, щоб він там ждав, доки з Петербурга не прийде наказ, куди йому їхати. Тоді за порадою приятелів довелося Шевченкові «занедужати», й та недуга протяглася цілого пів року, доки петербурзькі приятелі Шевченка не виходили для нього дозволу вернутися до Петербурга, щоб він ізнову міг працювати в Академії Мистецтв — хоч під доглядом поліції.

У Новгороді Шевченко трохи відпочив. Що правда, не був то вже той веселий, бадьорий, дужий, з густим волоссям, як його описує Костомарів, чоловік, а старий уже дід зі сивою бородою, з великою лисиною, з пропащим на віки здоров'ям (дарма, що йому було всього 43 роки) — та все ж товариство письменників, артистів тай так иньчих благододних прихильних йому людей, театр, музика, книжки оживили його. Поет забірається до малюнків, пише. Вже на звістку про волю Шевченко, ще в Новопетровському форті, написав (16. травня) поему *»Москалева криниця»* — в Нижньому, крім кількох дрібних віршів, створив велику поему *»Неофіти»*, яка не згірша за поеми з 1845. р., і вірш *»Юродивий»*, що своїм насмішливим тоном теж нагадає часи тсї великої слави Шевченка. Він виправляє давні

свої твори (Відьма) й лагодить до друку вірші, що їх написав між 1847—1857. р., та дуже цікавиться новими українськими книжками та новими письменниками. Задля нього, щоб його провідати, приїхав до Нижнього в Москві і приятель Шевченка, Щепкін, грав для нього в театрі по-українському (Москаль Чарівник), на вечірках, що їх уладжували в честь Шевченка, виголошував із великим почуттям Шевченкові вірші.

Нарешті, 25. лютого 1858. р. прийшла вістка, що Шевченкові можна їхати до Петербурга, і поет 8. березня покинув Нижній Новгород. На якийсь час він іспинився ще в Москві (у Щепкіна), щоб там провідати своїх приятелів: навідався до проф. Максимовича, Бодянського, бачився з княжною Репніною, з кількома московськими ученими (Хомяков, Аксаков, Погодін), і 27. березня 1858. р. був уже в Петербурзі.

* * *

У Петербурзі повітали всі Шевченка «як давно сподіваного й дорогого гостя» — й Українці, й колишні засланці Поляки, й ті Москалі, що до нього прихильно відносилися, передівсім гр. Толстой і його дружина.

А жили тоді в Петербурзі, вернувшись з заслання, і давні товариші Шевченка, Куліш, Костомарів, й саме тоді заходилися коло нової праці для України. Дехто з них (Куліш) покладав великі надії на нового царя, та Шевченко в добру волю Олександра II. не вірив, «не ждав від нього сподіваної волі» (стор. 382), хоч усе-таки тішився всіма тими плянами, що їх укладали собі петербурзькі Українці: книжки для народу, український журнал . . . , та радів душею, що появилася такий талант ув українському письменстві, як Марія Марковичка (*Марко Вовчок*), з якою познайомився в Петербурзі й яку дуже високо цинив та поважав (стор. 384).

Зажив Шевченко в Академії Мистецтв і занявся гравюрою — за ті роботи одержав він ступінь академіка, найвищий ступінь чи в науці, чи в мистецтві. Він зазнайомився ще з великим московським повістярем Тургенєвом, із різбарем-Білорусом М. Мікешиним (стор. 420, пом. 2), і дуже полюбив Негра Ольдريدжа, що незрівняно грав у театрі трагічні (сумні) ролі.

Та хоч у Петербурзі всі любили та поважали Шевченка, то все ж таки його рав-у-рав тягло на Україну. Вволяючи його волю, приятелі роздобули для нього з тяжкою бідною дозвіл на виїзд на Україну (ніби то для порятування здоровля), і з початком червня 1859. р. Шевченко подався до Рідного Краю. Він побував трохи на Лівобережжі у своїх давніх приятелів, потім того навідався до Керелівки, бачився зі сестрою Яриною, що саме повдовіла, й довший

З початком 1861. р. скрізь забалакали про те, що мають знести панщину, і Шевченко з великою нетерплячкою ждав оголошення царського маніфесту. А тимчасом сам докладав усіх заходів, щоб хоч свою сім'ю викупити з кріпацтва, і, справді, всі вони за стараннями Шевченка стали вільні ще до скасування панщини.

За те самому поетові сильно нездужалось: після Різдва 1860. р. він тяжко захворів, хоч працювати не кидав. У лютому недуга збільшилася. У день своїх народин він іще приймав привітання від своїх приятелів, та вже день пізніше, 26. лютого ст. ст. (10. березня н. ст.) 1861. р. вранці замкнув на віки свої стомлені очі: водянка підійшла до легких, і його стружене серце перестало бити... Умер у 47. році життя, пробувши 24 роки кріпаком, 10 літ у неволі, 3 $\frac{1}{2}$ року під доглядом поліції, і тільки 9 років вільною людиною, — умер, не дїждавшись оголошення маніфесту про знесення панщини, проти якої ціле своє життя боровся. Кріпацтво знесено 19. лютого 1861. р., т'але ж маніфест об'явлено аж тиждень після смерти поета...

Шевченка поховали апочатку в Петербурзі, але тільки тимчасово, бо ж зараз-таки після його смерти всі приятелі поклялися «соблюсти» (як казав тоді Куліш), виповнити його заповіт і перевезти його тіло на Україну та сховати його

на могилі,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Як тільки весною одержано дозвіл на перевіз тіла, зараз відкопано домовину, тіло вкладено в нову металеву труну, покрито, по старому звичаю, червоною китайкою, й почерез Москву, Тулу перевезено до Києва, а звідтіля пароплавом на Чернечу Гору, недалеко Канева, що її собі поет придбав був на проживання. Скрізь по дорозі стрічали тіло незабутнього Кобзаря з почестями, скрізь виголошували промови. Тільки як у Києві заборонено промовляти над домовиною, то одна паня поклала на труну терновий вінок — це було для всіх за промову...

На Чернечу Гору під Каневом посходилося багато людей, було там і багато селян, що прийшли оддати честь тому, що «писав волю». Поки на могилі копали гріб студенти, в канівському соборі правлено панахиду, і протоєрей Мацкевич виголосив гарну промову, що ось як кінчалася: «Минуть віки, й далекі нащадки дітей України побачать і пізнають, хто був Тарас Шевченко! Бажав Ти, брате, жити в Каневі, — то й живи до кінця віку! А ти, Україно, шануй наше місто, бо в нас покуються кости Тараса Шевченка. Тут на найвищій горі Дніпровій лежатиме прах його, і як на горі Голгофі видно було хрест Господень із цілого Брусалима й Юдеї, таксамо видно

час залишився в названого свого брата Варфоломія, що був за управителя мабтку в пана Лопухіна в Корсуні над річкою Россю. Те, що його сім'я все ще робила панщину — краляло йому серце, й так покарбоване горем та злиднями . . .

Та й сим разом не обійшлося Шевченкові без притичини. На донос якогось польського дідича, що Шевченко, мовляв, ширить богохульні думки та бунтує народ, його в Мошнах загарештували, перевезли до тюрми в Черкаси (тут написав він вірш: «Сестри»), а потому замкнули в київській кріпости. Генерал-губернатор Васильчиков казав його випустити, але пораяв мерщій їхати до Петербурга. За дозволом Васильчикова поет таки якийсь час лишився ще в Києві, їздив ізвідсіля до Переяслава, в Конотопський повіт (до матері Лаваревських), навідувався частенько до колишнього свого добродія Сошенка, що проживав у церковному «домі для скорбящих» у Києві — а далі таки вибрався до Петербурга.

В нього було тепер тільки одне ще бажання: набути для себе десь над Дніпром шматочок землі, поставити собі на ньому хатину й важити в ній на старість мирно й тихо з любово дружиною. Землю мав напитувати Варфоломій, він же мав вишукати для Тараса молоду. Шевченко сподобав собі було Варфоломієву наймичку Харитю — та вона не згодилася вийти заміж за старого пана, їй бажалося ще погуляти. Тоді Тарас сам наглядів собі дівчину, Ликеру Полусмаківну, що була крепачкою українського пана Макарова й наймичкувала в сестри Кулішихи, пані Карташевської у Стрільній (стор. 414, 416). Але ж приятелі почали відраджувати Шевченкові, й сама Ликера не похоплювалася виходити за пана, і з одружіння таки нічого не вийшло, хоч Шевченко цілою душею покохав був Ликеру. Було це влітку 1860. р.

Після невдалого женихання почув Шевченко «зіму» у своєму серці, страшну самоту (стор. 420), і тільки ще роботою розважав себе поет (гл. вірш «Не нарікаю я на Бога», стор. 417). Саме тоді появилася, нарешті, після довгих заходів, нове видання «Кобзаря» (1860. р.), сильно покалічене та понищене цензурою, та, крім того, Шевченко владив для українських шкіл «Букварь», який і вийшов в початком 1861. р., а то й збірився співробітничати в українському журналі «Основа», який і почав виходити з початком 1861. р. заходом Білозерського. І хоч не багато, а все ж таки написав Шевченко в тому часі декілька віршів. Згадати б тільки його чудову поему «Марія», поему: «Саул», гарячі вірші: «Подражаніє Ізекіїлю, Осії глава XIV», «Молитви» — всі в тим самим молодечим жаром і запалом, що колись, усі з тою великою любов'ю до всіх страдників, головно, матерів-терпілиць, із тим самим насміхом над усіма «великими», з тою ж вірою у краще майбутнє рідного краю (стор. 424), з тою ж любов'ю до правди, волі, з проповіддю єдиномишлїя між людьми і братолюбїя.

буде хрест його й по цей, і по той бік нашого славного Дніпра!» Після того понесено тіло на гору, спущено у гріб, насипано високу могилу й поставлено дубового хреста . . .

Згодом могилу відновлено, поставлено новий хрест із чугуну, пороблено східці нагору, збудовано хату коло неї, заведено садок, і сторож коло неї ходить. Із хати дивиться на нас портрет Шевченка в рушниках, на столі лежить розгорнута книжка: то для тих, що приїдять навідуватися на могилу Поета, щоб свої імена там записували.

А ходять туди з цілої великої України не сотнями — тисячами ходять туди люде, рік-річно ходять віддати честь Тому, що збудив ві сну Рідну Землю, що за неї стілько вистраждав, стілько натерпівся горя й муки . . .

То так люде ходять іще тільки на прощу.

А кожного року, як настане місяць лютий, чи березень, ціла свідома Україна справляє свято Шевченка: як знає, так справляє. Таких свят не знає для своїх поетів ні один народ на цілому світі.

Та бо й на цілому широкому світі немає такого поета, щоб йому народ стілько завдячував, як ми завдячуємо Шевченкові.

В. С.

ЗМІСТ «КОБЗАРЯ» ЗА АЗБУКОЮ.

	стор.
▲ нумо знову віршувать	264
Варвінок цвів і зеленів (Макарову)	415
Берестецьке поле (Ой, чого ти почорніло)	302
Битва на Каялі (Зі «Слова о полку Ігоревім»)	410
Бувас, в неволі иноді згадаю	348
Бувас, иноді старий не знає сам чого зрадіє	334
Бували війни й військові свари	424
Було роблю що, чи гуляю	333
Варнак	265
Великий Льох (містерія)	156
Веселе сонечко ховалось (Н. І. Костомарову)	223
Вечір (А. Ал. Лазаревській)	224
Вибір гетьмана (У неділеньку у святую)	303
Відьма (Осика)	208
Вітер в гаї нагинає (Оксані К... ко)	91
Вітре буйний, вітре буйний!	5
В неволі, в самоті немає, нема з ким серце поєднать	310
В неволі тяжко	226
Во Іудеї, во дні они	389
Восплач, пророче, сине божий (Подр. Іззекіілю)	403
Г. З. (Немає гірше, як в неволі)	281
Гайдамаки	38
Гамалія	101
Гимн черничий (Ударь, гrome, над тим домом)	412
Гоголю Н. В. (За думою дума)	129
Готово! Парус розпустили	336
Гус Іван	131
Дівочії ночі	113
Дівча любе, чорнобриве несло з льоху пиво	405
Добро, у кого є господа	275
Доля (Ти не лукавила зо мною)	379
До мертвих і живих і ненарождених посланіє	187
До Основ'яненка (Б'ють пороги, місяць сходить)	31
Дорошенко (Заступила чорна хмара)	313
Думи мої, думи мої, ви мої єдині	227
Думи мої, думи мої, лихо мені з вами (Заспів)	34
Думка (На що мені чорні брови?)	23
Дурні та гордії ми люде	345
Фретик або «Іван Гус», посланіє славному П. І. Шафарикові	131
За байраком байра́к	220
За думою дума роєм вилітає (Гоголю)	129
Закувала зозуленька	297
Заповіт (Як умру, то поховайте)	205
Заросли шляхи тернами	330
За сонцем хмаронька пливе	327
Заспів (Думи мої, думи мої, лихо мені з вами)	34
Заступила чорна хмара та білу хмару (Гетьман Дорошенко)	313
Зацвіла в долині червона калина	331
Згадайте, братія моя (Моїм союзникам)	235
Зійшлись, побрались, поєднались	425

	стор.
Иржавець	241
І Архимед, і Галілей	416
І багата я, і вродлива я	295
Іван Підкова (В. І. Штернбергу.) Було колись в Україні	24
І виріс я на чужині	292
І день іде, і ніч іде	423
І досі сниться: під горою, між вербами та над водою	354
Іаза гаю сонце сходить	301
І знов мені не привезла нічого почта з України!	309
І золотої й дорогої	335
І небо невмите	292
І станом гнучим, і красою	353
І тут і всюди — скрізь погано	421
І широкою долину, і високу могилу	307
Кавказ (Якову де Бальмену)	182
Калина («Чого ти ходиш на могилу?»)	221
Катерина	9
Княжна	228
Козачковському А. О. (Давно те діялось! Ще в школі)	252
Колісь дурною головою	388
Колісь то ще, во время оно	408
Коло гаю в чистім полі	294
Косарь (Понад полем іде)	227
Костомарову (Веселе сонечко ховалось)	223
Л. (Поставлю хату і кімнату)	416
Лазаревському Хв. М. (Не додому вночі йдучи)	315
Ликері (Моя ти люблю, мій ти друже!)	414
Лілея	206
Лічу в неволі дні і ночі	338
Ляхам (Брониславу Залескому)	246
Макарову Н. Я. (Барвінок цвів і зеленів)	415
Маленькій Мар'яні (Рости, рости, моя пташко)	202
Марина	283
Марія	390
Маркевичу Н. (Бандуристе, орле сизий)	37
Марку Вовчку (Недавно я поза Уралом)	384
Матері (У наших раї на землі)	331
Мені здається, — я не знаю, а люде, справді, не вмірають	346
Мені однаково	220
Мені тринадцятий минуло	236
Ми в-осени такі похожі	337
Ми вкупочці колись росли	335
Ми заспівали, розійшлись без слів і без розмови	339
Минають дні, минають ночі	203
Минули літа молодії	420
Між скалами, неначе злодій	289
Мій Боже милий, знову лихо	430
Мій Боже милий, як то мало (Подражаніє ХІ. псалму)	383
Мов за подушне, оступили	280
Моїм союзникам (Згадайте, братія моя)	235
Молитви	406
Москалева криниця I («Не варт, їй-Богу» з 1847. р.)	256
Москалева криниця II («Не на Вкраїні, а далеко» з 1857. р.)	355
Муза (А ти, пречистая, святая)	380

На батька бісового трачу	354
На вгороді коло броду	307
На Великдень на соломі проти сонця діти	333
На вічну пам'ять Котляревському (Сонце гріє, вітер віє)	6
Над Дніпровою сагою	412
Наймичка	173
На незабудь Штернбергу	37
На Різдво (Не додому вночі йдучи)	315
На смерть Григорія, митрополита Петербурзького	411
На улиці невесело	299
На-що мені женитися? На-що мені братись?	327
Не вернувся із походу гусарин-мосналь	311
Невольник (Сліпий)	141
Не гріє сонце на чужині	236
Не для людей, тієї слави	293
Не додому вночі йдучи (На Різдво)	315
Не женися на багатій	130
Не завидуй багатому	130
Не кидай матері	221
Не молилася за мене, поклони не клала (Хатина)	340
Не нарікаю я на Бога	417
Неначе степом чумаки	316
Неофіти (М. С. Щипкіну)	362
Не спалося, а ніч як море	224
Не так тії вороги, як добрії люде	301
Не тополю високою вітер пагінає	306
Не хочу я женитися, не хочу я братись	308
N. N. (О, мої думи, о славо вляя!)	245
N. N. (Така, як ти, колись лілея)	386
N. T. (Великомученице кумо!)	425
Ну, щоб, вдавалося, слова?!	279
Огні горять, музика грає	353
Один у другого питаєм	250
Ой, вигострю товариша, засуну в халяву	296
Ой, гляну я, подивлюся	268
Ой, діброво, темний гаю, тебе одягає	406
Ой, крикнули сірі гуси (Удовиця)	328
Ой, люде, люде неборачи	421
Ой, люлі, люлі, моя дитино	302
Ой, маю, маю я оченята	387
Ой, не п'ються пива, меди	299
Ой, одна я, одна	219
Ой, пішла я у яр за водою	301
Ой, по горі ромен цвіте (Пісня)	386
Ой, стрічку до стрічки	250
Ой, сяду я під хатою, на улицю гляну	297
Ой, умер старий батько	310
Ой, чого ти почорніло, зеленє поле? (Берестецьке поле)	302
Ой, я свого чоловіка в дорогу послала	296
Оксані К...ю. (Вітер в гаї нагинає лозу і тополю)	91
Осії глава XIV. (Погибнеш, агинеш, Україно!)	404
Перебендя (Є. П. Гребінці)	29
Петрусь	341

	стор.
Пісня (Ой по горі ромен цвіте — Ф. І. Черненку)	386
Плач Ярославни	409
Подражаніє Антонію Сові (Посажу коло хатини)	402
Подражаніє ХІ. псалму (Мій Боже милий! Як то мало)	383
Подражаніє Іезекілю, глава 19 (Восплач пророче, сине божий)	403
Подражаніє Ісаї, глава XXXV. (Радуйся, ниво неполитая!)	385
Подражаніє сербському (Наїхали старости)	406
Полюбилося я	295
Понад полем іде (Косарь)	227
Породила мене мати	295
Посажу коло хатини	402
Посланіє до мертвих і живих і ненарождених	187
По улиці вітер віє та сніг замітає	296
Причинна (Рече та стогне Дніпр широкий)	1
Пророк (Н. В. Тарновський — Неначе праведних дітей)	288
П. С. (Не жаль на злого)	280
Псалми Давидові	197
Пустка (М. С. Щепкіну, Заворожи мені, волхве)	129
Пустка (Рано вранці новобранці)	226
Радуйся, ниво неполитая (Подражаніє Ісаї, гл. 35)	385
Рано вранці новобранці (Пустка)	226
Розрита могила	106
Росли укупочці, зросли	413
Русалка (Породила мене мати)	207
Самому чудно	250
Саул	417
Світе ясний, світе тихий	413
Сестрі (Минаючи убогі села)	387
Сичі	288
Слава (А ти, задріпанко, шинкарко)	381
Слово о полку (Плач Ярославни, Битва на Каялі)	409
Сова (Породила мати сина)	110
Сові Антонію подражаніє	402
Сон (Гори мої високі)	237
Сон (М. А. Марковичці — На панщині пшеницю жала)	381
Сон (У всякого своя доля)	114
Сонце заходить, гори чорніють	235
Сотник (У Оглаві... Чи по знаку)	317
Суботів (Стоїть в селі Субботів).	172
Та не дай, Господи, нікому	268
Тарасова ніч (П. І. Мартосу — На розпутті кобзарь сидить)	20
Тече вода в синє море	9
Тече вода зпід явора	423
Титарівна (Давно це діялось колись)	275
Титарівна-Немирівна гаптує хустину	420
Тополя (П. С. Петровський)	26
То так і я тепер пишу	263
Три літа (І день — не день, і йде — не йде)	203
Три шляхи	222
Туман, туман долиною	303
Тяжко, важко в світі жити	90

До 1838. р.

ПРИЧИННА¹⁾.

Деве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав, —
Неначе човен в синім морю,
То виривав, то потопав.
Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясень раз-у-раз скрипів.

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А; може, жде козаченька,
Щоб залоскотати²⁾.
Не русалонька блукає:
То дівчина ходить,
Й сама не зна (бо причинна),
Що такеє робить.

Так ворожка поробила³⁾,
Щоб менше скучала,
Щоб, бач, ходя⁴⁾ о-півночі,
Спала й виглядала
Козаченька молодого,
Що торік покинув.
Обіцявся вернутися,
Та, мабуть, і згинув!
Не китайкою⁵⁾ покрились
Козацькіі очі,
Не вимили біле личко
Слізоньки дівочі:
Орел вийняв карі очі
На чужому полі,
Біле тіло вовки ззіли —
Така його доля!

Дарма що-ніч дівчинонька
Його виглядає . . .
Не вернеться чорнобровий
Тай не привітає,
Не розплете довгу косу,
Хустку не зав'яже
Не на ліжко, — в домовину
Сиротою ляже!

¹⁾ Причинний — це такий, що йому щось іспричинено, незвичайний, що не при собі.

²⁾ Народ собі розповідає, що русалки дуже недобрі, капосливі, що тільки того і ждуть, щоб на смерть залоскотати (заскоботати), як хто підійде до річки.

³⁾ Так усе кажуть, як хтось на когось зі злої волі або чарами недугу наведе.

⁴⁾ Ходя — стара форма: ходячи.

⁵⁾ червона шовкова матерія (шовк із Китаю — отже: китайка), якою по смерті накривали очі козакам; так іще й досі в піснях співається (*Ой, на горі жито*, н. пр.)

	стор.
У Бога за дверми лежала сокира	264
У Вильні, городі преславнім	311
Удовиця (Ой, крикнули сірі гуси)	328
У нашім раі на землі (Матері)	331
У неділеньку та ранесенько ще сонечко не зіходило	305
У неділеньку у святую (Вибір гетьмана)	303
У перетику ходила по горіхи	305
У тієї Катерини	300
Утоплена	97
Утоптала стежечку через яр	306
Хатина (Не молилася за мене)	340
Хиба самому написать таки посланіє до себе	334
Холодний Яр (У всякого своє лихо)	195
Хоча лежачого й не б'ють	420
Хустина (У неділю не гуляла)	127
Хустина (Чи то на те Божа воля?)	251
Царі	269
Чернець (П. А. Кулішу)	247
Черниця Мар'яна	91
Чигирин (М. С. Щепкіну)	108
Чи ми ще зійдемося знову	227
Чи не покинуть нам, небого	425
Чи то недоля та неволя	354
Човен	100
Чого мені тяжко	128
Чого ти ходиш на могилу (Калина)	221
Чума (Чума з лопатою ходила)	308
Швачка (Ой, не п'ється горілочка)	297
Штернбергу, В. І. (На незабудь)	37
Юродивий (Во дні фельдфебеля-царя)	377
Як би ви знали, паничі, де люде плачуть, живучи	347
Як би з ким сісти, хліба звісти	422
Як би зустрілися ми знову	282
Як би мені; мамо, намісто	307
Як би мені черевики	294
Як би то ти, Богдане п'яний	388
Як би тобі довелося в нас попанувати	328
Як маю я журитися, докучати людям	317
Якось то йду я уночі	423
Я не невдужаю — нівроку	382

Додаток.

Дев'ята сестро Аполлона	428
Мій Боже, милий, знову лихо	430
Молися, старче, бий поклони (докінч. «Черця»)	430

Малі діти, сміючись.

«Ходімо гріться!» — закричали:
«Зійшло вже сонце!» (Голі скрізь,
З осоки¹⁾ коси, бо дівчата.)

«Чи всі ви тут?» кличе мати:

«Ходім шукати вечеряти.
Пограємось, погуляймо,
Та пісеньку заспіваймо!»
«Ух! ух!

Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила.
Місяченьку!

Наш голубоньку!
Ходи до нас вечеряти:
У нас козак в очереті,
В очереті в осоці,
Срібний перстень на руці;
Молоденький, чоробровий, —
Знайшли вчора у діброві.
Світи довше в чистім полі,
Щоб нагулялись доволі!
Поки відьми ще літають,
Поки пісні не співають²⁾,
Посвіти нам! . . . Он щось ходить!
Он під дубом щось там робить!

Ух! ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила.»

Зареготались нехрещені . . .
Гай обіззався; галас, зик³⁾,
Орда⁴⁾ мов ріже. Мов скажені,
Летять до дуба . . . ні чичирк⁵⁾!

Схаменулись нехрещені,
Дивляться: мелькає,
Щось лізе вверх по стовбуру

До самого краю.
Ото ж тая дівчинонька,
Що сонна блудила:

¹⁾ Осока — одне (трава, що на болоті), осіка — друге (дерево, подекуди: трепета).

²⁾ Народ розповідає, що відьми літають до третіх півнів (десь до 3. год. ночі від дванацятої).

³⁾ Зик — крик; зичати — кричати.

⁴⁾ розуміється — татарська; в народі все ще полишалися згадки про давні татарські напади з криком, галасом, різаниною

⁵⁾ тихесенько, ніхто нічого не говорить

Така її доля . . . О, Боже мій милий!
За що ж ти караш її молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькі очі? Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки;
Одна, як та пташка в далекім краю.
Пошли ж Ти їй долю, — вона молоденька, —
Бо люде чужії її засміють.
Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив¹⁾?
Сумув, воркув, білим світом нудить,
Літає, шукає, дума — заблудив.
Щаслива голубка: високо літає,
Полине до Бога — милого питать²⁾.
Кого ж сиротина, кого запитає?
І хто їй розкаже, і хто теє зна,
Де милий ночує: чи в темному гаю?
Чи в бистрім Дунаю³⁾ коня напува?
Чи, може, з другою, другу кохає,
Її, чорноброву, уже забува?
Як би та далися орлині крила —
За синім би морем милого найшла:
Живого б любила, другу б задушила,
А до неживого у яму б лягла!
Не так серце любить, щоб з ким поділитися,
Не так воно хоче, як Бог нам дає:
Воно жить не хоче, не хоче журиться.
«Журись!» каже думка, жалю завдає.
О, Боже мій милий! Така Твоя воля,
Таке її щастя, така її доля!

Вона все ходить, з уст ні пари.
Широкий Дніпр не гомонить;
Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить;
А з неба місяць так і сяє;
І над водою, і над гаєм,
Кругом, як в усі⁴⁾, все мовчить . . .
Аж гульк — з Дніпра повіринали

¹⁾ Докладніше: чи винен голуб, що його сокіл убив? Голубка сумув й т. д. думає, що сокіл десь заблудив.

²⁾ за милим шукати, за ним питати.

³⁾ Дунай — велика річка, що вливається до Чорного Моря, і так загалом кожна велика річка.

⁴⁾ Вуха ж не балакає, а тільки слухає, через те й така приповідка: тихо як у вусі.

Отаку то їй причину
Ворожка зробила!
На самий верх на гилляці
Стала — в серце коле.
Подивилась на всі боки,
Та й лізе додолу.
Кругом дуба русалоньки
Мовчки дожидали;
Взяли її, сердешную,
Тай залоскотали.
Довго, довго дивувались
На її уроду...
Треті півні: «кукуріку!» —
Шелесьнули в воду.

Защебетав жайворонок,
Угору летючи;
Закувала зозуленька,
На дубу сидючи;
Защебетав соловейко,
Пішла луна гаєм;
Червоніє за горою;
Плугатарь співає.
Чорніє гай над водою,
Де Ляхи ходили;
Засиніли понад Дніпром
Високі могили;
Пішов шелест по діброві,
Шепчуть густі лози;
А дівчина спить під дубом
При битій дорозі.
Знає¹⁾, добре спить, що не чує,
Як кує зозуля,
Що не лічить, чи довго жить...
Знає, добре заснула.

А тим часом із діброви
Козак виїзжає;
Під ним коник вороненький
Насилу ступає.
«Ізнемігся, товаришу!
Сьогодні спочинем:
Близько хата, де дівчина

Ворота одчинить.
А, може, вже одчинила
Не мені, — другому...
Швидче, коню, швидче, коню,
Поспішай додому!»

Утомився вороненький,
Іде, спотикнеться, —
Коло серця козацького
Як гадина в'ється.
«Ось і дуб той кучерявий...
Вона! Боже милий!
Бач, заснула, виглядавши,
Моя сизокрила!»
Кинув коня та до неї:
«Боже ти мій, Боже!»
Кличе її та цілує...
Ні, вже не допоможе!
«За що ж вони розлучили
Мене із тобою?»
Зареготавсь, розігнався —
Та в дуб головою!

Ідуть дівчата в поле жати
Та, знай, співають, ідучи,
Як провозжала сина мати,
Як бивсь Татарин уночі.
Ідуть... Під дубом зелененьким
Кінь замордований²⁾ стоїть,
А біля його молоденький
Козак та дівчина лежить.
Цікаві (ніде правди діти!)
Підкралися, щоб ізлякати;
Коли подивляться, що вбитий, —
З переполоху ну втікати!

Збіралися подруженьки —
Слізеньки втирають;
Збіралися товариші,
Та ями копають.
Прийшли попи з корогвами,
Задзвонили дзвони;
Поховали громадою,
Як слід, по закону.

¹⁾ здається, видно, мабуть.

²⁾ перетомлений до загину.

Насипали край дороги
Дві могили в житі;
Нема кому запитати,
За що їх убито.
Посадили над козаком
Явір та ялину,
А в головах у дівчини
Червону калину.

Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Що-ніч щебетати, —
Виспівує та щебече,
Поки місяць зійде,
Поки тіі русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть¹⁾.

(1838)

Петербург.

Вітре буйний, вітре буйний!

Ти з морем говориш:
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море:
Воно знає, де мій милий,
Бо його носило;
Воно скаже, синє море,
Де його поділо.

Коли милого втопило —
Розбий синє море!
Піду шукать миленького,
Втоплю своє горе.
Найду його — пригорнуся,
На серці зомлію.
Тоді, хвиле, неси з милим,
Куди вітер віє!

Коли ж милий на тім боці, —
Буйнесенький, знавщ,
Де він ходить, що він робить:
Ти з ним розмовлявш;
Коли плаче, то й я плачу;
Коли ні — співаю;

Коли ж згинув чорнобровий,
То й я погибаю —

Тоді неси мою душу
Туди, де мій милий;
Червоною калиною
Постав на могилі!
Буде легше в чужім полі
Сироті лежати:
Буде над ним його мила
Квіткою стояти.

І квіткою й калиною
Цвісти над ним буду,
Щоб не пекло чуже сонце,
Не топтали люде.
Увечері посумую,
А вранці поплачу;
Зійде сонце — утру сльози,
Ніхто й не побачить.

Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш;
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море! . . .

(1838)

Петербург.

¹⁾ Таке оповідання, як оце, називається **баладою**. В баладах (чуже слово, французьке: пісня, при якій танцювали) усе оповідається про щось чудне, надзвичайне, надприродне та страшне — а то ще і про переміни в них говориться: дівчина русалкою стає, тополею, то що. Таких балад у Шевченка більше (Тополя, Русалка, Лілея . . .). У нашій народній поезії теж їх багато, та ще й до того в тому часі на такі поезії була мода у всесвітньому письменстві: у Німців (Шіллер, Бірґер, Гете), у Москалів (Пушкін, Жуковський), у Поляків (Міцкевіч).

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ.

Іван Котляревський (род. 1769. р., вмер 1838. р. у Полтаві) — батько нового українського письменства. Він написав книжку: «Енеїда», яку видано 1798. р., і від тієї книжки й почалося нове українське письменство. Бо за ним пішли інші письменники, що теж писали українською мовою. Шевченко дуже високо поважав усіх тих письменників, що перед ним писали по-українському. Бо не тільки Котляревського порівняв він зі соловейком, слава якого «сонцем засіяла» й який ніколи не вмире, але і Квітку шанував високо (пор. поему: До Основ'яненка, стор. 31) і Гребішку (йому присвятив Перебендю, стор. 29). Котляревський написав іще відому нам усім оперету «Наталка Полтавка», і жарт «Москаль Чарівник», але ж слава його — в «Енеїді», про яку згадує Шевченко у другій частині цієї поеми; там уже він виразно каже, хто саме той соловейко, що покинув одиноким гніздечко, а нас сиротами кинув.

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гне з вербою
Червону калину.
На калині одиноке
Гніздечко гоїдав.
А де ж дівся соловейко?
Не питай: не знає¹⁾!
Згадай лихо, — то й байдуже:
Минулось, пропало;
Згадай добре, — серце в'яне,
Чому не осталось²⁾?
Ото ж гляну та й згадаю:
Було, як смеркає,
Защербече на калині³⁾, —
Ніхто не минає:
Чи багатий, кого доля,
Як мати дитину,
Убірає, доглядає, —
Не мине калину;

Та дрібно, та рівно, як Бога благає —
Поки вийде злодій на шлях погулять
З ножем у халяві — піде луна гаєм,
Піде та й замовкне: на що щebetать?

Чи сирота, що досвіта
Встає працювати, —
Опиниться, послухав,
Мов батько та мати
Розпитують, розмовляють:
Серце б'ється, любо,
І світ божий, як Великдень,
І люде, як люде!
Чи дівчина, що милого
Що-день виглядає,
В'яне, сохне сиротою,
Де дітись, не знає, —
Піде на шлях подивитись,
Поплакати в лози:
Защербече соловейко —
Сохнуть дрібні сльози;
Послухав, усміхнеться,
Піде темним гаєм, —
Ніби з милим розмовляла...
А він, знай, співає,

¹⁾ розуміється: вітер не знає.

²⁾ Це загально сказав поет: коли лихо пропаде, і собі його нагадавш, — то байдуже, а як щось добре загине (соловейко, Котляревський) — то серце в'яне, жаль серцю, чому воно нас покинуло.

³⁾ соловейко — і далі розповідається про значіння пісні (соловейка, чи поета) і для багача, і для сироти, і для заоханої дівчини: всіх вона розвеселяє

Запеклюю душу злодія не спинить,
Тільки стратить голос, добру не навчить;
Нехай він лютує, поки сам загине,
Поки безголов'я ворон прокричить¹⁾.

Засне долина, на калині
І соловейко задріма.
Повіє вітер по долині,
Пішла дібровою луна;
Луна гуляє, — божа мова.
Встануть сердеги²⁾ працювать,
Корови підуть по діброві,
Дівчата вийдуть воду брать,
І сонце гляне — рай та й годі!
Верба сміється, свято скрізь!
Заплаче злодій, лютий злодій.

Було так перш, — тепер дивись:

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гне з вербою
Червону калину;
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай: не знає!

Недавно, недавно³⁾ у нас в Україні
Старий Котляревський отак щебетав;
Замовк неборака, сиротами кинув
І гори і море, де перше вітав,
Де ватага пройдисвіта⁴⁾
Водив за собою.
Все осталося, все сумує,
Як руїни Трої⁵⁾.

¹⁾ Для алик людей, для злочинців — поети не співають, співання (поезія) тільки для людей, що мають чисте сумління, добрі.

²⁾ бідні люде

³⁾ Через те недавно, що Котляревський умер саме 29. жовтня 1838. р.

⁴⁾ Пройдисвіт — Еней, його ватага — Троянці, гл. докладніше під дальшою поміткою, під 5.

⁵⁾ Троя — це місто над берегом Дарданелів у Малій Азії. Оповідають, що колись, дуже давніми часами, це місто облягали цілих десять років Греки й, нарешті, занявши, доценту знищили. Багацько Троянців погинуло, багацько в полон далось, та одному з них, Енееві, поталанило втекти з невеликою дружиною до Італії. Там він оснував нове царство, з якого зчасом виріс могутній Рим. Про блуканину Енея та про те, як він нове царство заснував, склав у 1. віці після Христа велику книжку віршами латинський поет Віргілій — а ось Котляревський перевернув цю книжку, «перелицював», як він каже, на україн-

Там з вітром могила в степу розмовляє,
Там не одинокий був би з нею й я.

Праведная дүше! Прийми мою мову,
Немудру та щиру, — прийми, привітай!
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одно слово
Та про Україну мені заспівай!

(1838)
Петербург.

Тече вода в синє море
Та не витікає¹⁾;
Шука козак свою долю,
А долі немає.
Пішов козак світ-за-очі;
Грав синє море, —
Грав серце козацькеє,
А думка говорить:
«Куди ти йдеш, не спитавшись?
На кого покинув
Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?»

На чужині не ті люде,
Тяжко з ними жити;
Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити.»
Сидить козак на тім боці, —
Грав синє море.
Думав: доля зострінеться, —
Спіткалося горе.
А журавлі летять собі
На той бік ключами.
Плаче козак — шляхи биті
Заросли тернами.

(1838)
Петербург.

КАТЕРИНА.

(В. А. Жуковському на пам'ять 22. квітня. 1838. р.)²⁾

I.

Рохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями³⁾,
Бо москалі — чужі люде,

Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;

¹⁾ Назад не витікає — так, як ось козак пішов світ-за-очі, та вороття йому немає (шляхи биті, куди йшов, заросли тернами).

²⁾ Василь Андрієвич Жуковский — визначний московський письменник (1783—1852), відомий перекладчик німецьких віршів на московську мову (Біргер, Гете, Шіллер і т. д.). Він дуже прихильно відносився до Шевченка й допоміг йому визволитися в кріпацтва, бо роздобув гроші, які заправив за нього пан Шевченка, Енгельгардт. Шевченко став вільний 22. квітня 1838 р., і на спомин про цей великий для поета день, він, із дяки, присвятив Жуковському «Катерину».

³⁾ Москалі — «русские», росіяни, теж: російські солдати. Помосковцених у царському війську українців називали теж москалями.

Піде в свою Московщину,
А дівчина гине.
Як би сама, ще б нічого,
А то й стара мати,
Що родила на світ божий,
Мусить погибати.
Серце в'яне співаючи,
Коли знає, за що;
Люде серця не спитають,
А скажуть: «ледащо!»
Кохайтесь ж, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люде,
Сміються над вами.

Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько.
Полюбила молодого,
В садочок ходила,
Поки себе, свою долю
Там занастила.
Кличе мати вечеряти,
А донька не чує:
Де жартує з москаликом,
Там і заночує.
Не дві ночі карі очі
Любо цілувала,
Поки слава на все село
Недобрая стала.
Нехай собі зліі люде,
Що хочать, говорять:
Вона любить, і не чує,
Що вкралося горе.

Прийшли вісти недобрі —
В поход затрубили;
Пішов москаль в Туреччину —
Катрусю накрили.
Не зчулася, та й байдуже,
Що коса покрита:

За милого, як співають,
Любо й потужити.
Обіщався чорнобривий,
Коли не загине,
Обіщався вернутися, —
Тоді Катерина
Буде собі московкою¹⁾,
Забудеться горе;
А поки-що, нехай люде,
Що хочать, говорять.
Не журиться Катерина —
Слізеньки втирає,
Що дівчата на улиці
Без неї співають.
Не журиться Катерина —
Вмиється сльозою,
Візьме відра о-півночі,
Піде за водою,
Щоб вороги не бачили;
Прийде до криниці,
Стане собі під калину,
Заспіває «Гриця»²⁾.
Виспівує, вимовляє,
Аж калина плаче.
Вернулася — і раденька,
Що ніхто не бачив.

Не журиться Катерина?
І гадки не має!
У новенькій хустиночці
В вікно виглядає.
Виглядає Катерина . . .
Минуло пів року, —
Занудило коло серця,
Закололо в боку.
Нездужає Катерина,
Ледве-ледве дише . . .
Вичуняла, та в запічку
Дитину колише.
А жіночки лихо дзвонять,
Матері глузують,

¹⁾ за москалем буде, буде жінкою москаля —

²⁾ відома по цілій Україні сумна пісня про Гриця, що його отруїла дівчина Чураївна — пісня стара, ще з 17. століття («Ой, і не ходи, Грицю, та на вечорниці»)

Що москалі вертаються
Та в неї ночують:
— «В тебе дочка чорнобрива,
Та ще й не єдина,
А муштрує у запічку
Московського сина . . .
Чорнобривого придбала . . .
Мабуть, сама вчила . . .»
Бодай же вас, цокотухи,
Та злидні побили,
Як ту матір, що вам на сміх
Сина породила!

Катерино, серце мов!

Лишенько з тобою!
Де ти в світі подінешся
З малим сиротою?
Хто спитає, привітає
Без милого в світі?
Батько-мати — чужі люде,
Тяжко з ними жити!

Вичуняла Катерина;

Одсуне квартиру,
Поглядає на улицу,
Колише дитинку:
Поглядає — нема, нема!
Чи то ж і не буде?
Пішла б в садок поплакати,
Так дивляться люде.
Зайде сонце — Катерина
По садочку ходить,
На рученьках носить сина,
Очиці поводить:
«Отут з муштри виглядала,
Отут розмовляла,
А там . . . а там . . . сину, сину!»
Та й не доказала.

Зеленіють по садочку
Черешні та вишні;

Як і перше виходила,
Катерина вийшла.
Вийшла, та вже не співає,
Як перше співала,
Як москаля молодого
В вишник¹⁾ дожидала.
Не співає чорнобрива,
Клене свою долю;
А тим часом вороженьки
Чинять свою волю, —
Кують речі недобрі.
Що має робити?

Як би милий-чорнобривий²⁾ —

Умів би спинити . . .

Так далеко чорнобривий —

Не чує, не бачить,

Як вороги сміються їй³⁾,

Як Катруся плаче.

Може, вбитий чорнобривий

За тихим Дунаєм;

А може — вже в Московщині

Другую кохав!

Ні, чорнявий не убитий,

Він живий, здоровий⁴⁾ . . .

А де ж найде такі очі,

Такі чорні брови?

На край світа, в Московщині,

По тім боці моря,

Нема ніде Катерини, —

Та здалась⁵⁾ на горі . . .

Вміла мати брови дати,

Карі оченята,

Та не вміла на сім світі

Щастя-долі дати.

А без долі біле личко —

Як квітка на полі:

Пече сонце, гойд́а вітер,

Рве всякий по-волі⁶⁾.

¹⁾ Вишник — вишневий сад.

²⁾ в думці додати: тут був .

³⁾ себто: над нею .

⁴⁾ Так, певне, потішав себе Катерина, бо де найде такі брови й т. д.

⁵⁾ додати в думці: вона .

⁶⁾ як хоче, як йому воля .

Умивай же біле личко
Дрібними сльозами!

Бо вернулись москалики
Иншими шляхами.

II.

Сидить батько кінець стола,
На руки схилився,
Не дивиться на світ божий:
Тяжко замурився.
Коло його стара мати
Сидить на ослоні,
За сльозами ледве-ледве
Вимовляє¹⁾ доні:

— «Що, весілля, доню моя?
А де ж твоя пара?
Де світилки з друженьками,
Старости, бояри?
В Московщині, доню моя!
Иди ж їх шукати!
Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати.
Проклятий час-годинонька,
Що ти народилась!
Як би знала, до схід сонця
Була б утопила:
Здалась тоді б ти гадині,
Тепер — москалеві . . .
Доню моя, доню моя,
Цвіте мій рожевий!
Як ягідку, як пташечку,
Кохала, ростила
На лишенько . . . Доню моя!
Що ти наробила? . . .
Оддячила! . . . Иди ж, шукай
У Москві свекрухи!
Не слухала моїх речей,
То її послухай!
Иди, доню, знайди її,
Найди, привітайся,
Будь щаслива в чужих людях,
До нас не вертайся!
Не вертайся, дитя моє,
З далекого краю! . . .

А хто ж мою головоньку
Без тебе сховає?
Хто заплаче надо мною,
Як рідна дитина?
Хто посадить на могилі
Червону калину?
Хто без тебе грішну душу
Поминати буде?
Доню моя, доню моя,
Дитя моє любе!
Иди од нас!» . . .

Ледве-ледве

Поблагословила:
«Бог з тобою!» — та, як мертва,
На діл повалилась.

Обізвався старий батько:
— „Чого ждеш, небого?“
Заридала Катерина,
Та бух йому в ноги:
— «Прости мені, мій батечку²⁾,
Що я наробила!
Прости мені, мій голубе,
Мій соколе милий!»
— „Нехай тебе Бог прошає
Та добрії люде!
Молись Богу та йди собі —
Мені легше буде.”

Ледве встала, поклонилась,
Вийшла мовчки з хати,
Осталися сиротами
Старий батько й мати.
Пішла в садок у вишневий,
Богу помолилась,
Взяла землі під вишнею,
На хрест³⁾ почепила;
Промовила: «Не вернуся!
В далекому краю
В чужу землю чужі люде

¹⁾ дорікає, докоряє; світилка — дівчина, що держить меч і свічку на весіллі

²⁾ в думці додати: (прости) те, (що я наробила).

³⁾ що його носила на собі, бо ж у нас усі селяни носять на грудях хрестики

Мене захивають;
А свої¹⁾ ця крихотка
Надо мною ляже,
Та про долю, моє горе,
'Чужим людям скаже . . .
Не розкажуй, голубонько,
Де б не заховали,
Щоб грішної на сім світі
Люде не займали!
Ти не скажеш . . . ось хто скаже,
Що я його мати!
Боже ти мій! Лихо мов!
Де мені сховатись?
Заховаюсь, дитя мов,
Сама під водою,
А ти гріх мій спокутуєш
В людях сиротою,
Везбатьченком! . . .»

Пішла селом,
Плаче Катерина;
На голові хустиночка,
На руках дитина.
Вийшла з села — серце нив;
Назад подивилась,
Покивала головою,
Тай заголосила.
Як тополя, стала в полі
При битій дорозі;
Як роса та до схід сонця,
Покапали сльози.
За сльозами за гіркими
І світа не бачить,
Тільки сина пригортає,
Цілує та плаче.
А воно, як янголятко,
Нічого не знає,
Маленькими ручицями
Пазухи шукає.
Сіло сонце, зза діброви
Небо червоніє;
Утерлася, повернулася,
Пішла . . . тільки мріє.

В селі довго говорили
Дечого багато,
Та не чули вже тих річей
Ні батько, ні мати . . .

* * *

Отаке-то на сім світі
Роблять людям люде!
Того в'яжуть, того ріжуть,
Той сам себе губить . . .
А за віщо? Святий знає!
Світ, бачся, широкий,
Та нема де прихилитись
В світі самотнім.
Тому доля запродала
Од краю до краю,
А другому оставила
Те, де захивають.
Де ж ті люде, де ж ті добрі,
Що серце збиралось²⁾
З ними жити, їх любити?
Пропали, пропали!

Єсть на світі доля,
А хто її знає?
Єсть на світі воля,
А хто її має?
Єсть люде на світі —
Сріблом-злотом сеяють;
Здається, панують,
А долі не знають, —
Ні долі, ні волі!
З нудьгою та з горем
Жупан³⁾ надівають,
А плакати — сором.
Возьміть срібло-злото,
Та будьте багаті,
А я возьму сльози —
Лихо виливати;
Затоплю недолю
Дрібними сльозами,
Затопчу неволю
Босими ногами!

¹⁾ розуміється: землі — ляже наді мною ця крихітка (грудочка)

²⁾ Зрозуміліше: де ж ті люде, що з ними серце збиралося жити . . .

³⁾ багатий, бо бідні ходять у свитках .

Все сумув, — тільки слава
Сонцем засіяла;
Не вмере кобзарь, бо на віки
Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люде;
Поки сонце з неба ссяє,
Тебе не забудуть!

Праведная дүше! Прийми мою мову,
Немудру та щиру, — прийми, привітай!
Не кинь сиротою¹⁾, як кинув в діброви,
Прилини до мене хоч на одно слово,
Та про Україну мені заспівай!
Нехай усміхнеться душа на чужині,
Хоч раз усміхнеться, дивлючись, як ти
Всю славу козацьку, за словом єдиним²⁾,
Переніс в убогу хату сироти.
Прилинь, сизий орле, бо я одинокий
Сирота на світі, в чужому краю;
Дивлюся на море широке, глибоке,
Поплив би на той бік³⁾, — човна не дають!
Згадаю Енея, згадаю родину,
Згадаю, — заплачу, як тая дитина;
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.
А, може, я й темний, нічого не бачу,
Злая доля, може, по тім боці плаче⁴⁾?
Сироту усюди люде осміють!
Нехай би сміялись, та там море грає,
Там сонце, там місяць ясніше сія,

ський лад. Це власне й є «Енеїда», якою починається нове українське письменство. Енеїда Вірґілія твір поважний, а Котляревського Енеїда на око ніби-то смішна, але ж під тим сміхом багацько правди сказав поет (такі були часи, що інакше не можна було!). Одне треба мати на увазі, що всі ті Троянці, «пройдисвіти», про яких співає Котляревський у своїй Енеїді, — не Троянці, а наші ж таки козаци-Запорозжці, що після зруйнування Січі (1775) московською царицею Катериною II., наче ті троянські втікачі, теж шукали собі нової батьківщини. Через те Котляревського «Енеїда» не перерібна яка, а його ж таки твір, та ще де того твір національний — за який Шевченко так високо цинив Котляревського.

¹⁾ мене, як кинув Україну (діброви)

²⁾ тим тільки, що писав українською мовою (не згадуючи, що й як писав)

³⁾ Той, бік — це Україна, звідкіля його вивіз пан його, й куди йому немає змоги (човна не дають) поїхати. Про ті два боки «моря», що розділяє Україну й Московщину, згадує поет і в «Катерині», гл. ст. 11.; Еней і родина — Українці й Україна.

⁴⁾ може, й на Україні мене (як поета) зустріне така сама (погана) доля, як тут

Тоді я веселий,
Тоді я багатий,

Як буде серденько
По-волі гуляти!

III.

Кричать сови, спить діброва,
Зірочки сіяють;
Понад шляхом, щирцею¹⁾
Ховрашки гуляють.
Спочивають добрі люде;
Що кого втомило:
Кого щастя, кого сльози —
Все нічка покрила,
Всіх покрила темнісінька,
Як діточок мати.
Де ж Катрусю пригорнула?
Чи в лісі, чи в хаті?
Чи на полі під копою
Сина забавляє?
Чи в діброві зпід колоди
Вовка виглядає?
Бодай же вас, чорні брови,
Нікому не мати,
Коли за вас таке лихо
Треба одбувати!
А що дальше спіткається?
Буде лихо, буде!
Зострінуться жовті піски
І чужії люде,
Зострінеться зима люта²⁾ . . .
А той — чи зостріне,
Що пізнав Катерину,
Привітає сина?
З ним забула б чорнобрива
Шляхи, піски, горе:
Він, як мати, привітає,
Як брат заговорить . . .
Побачимо, почувемо . . .
А поки — спочину,

Та тим часом розпитаю
Шлях на Московщину.
Далекий шлях, пани-брати!
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись —
Щоб його не мірять! . . .
Розказав би про те лихо,
Та чи то ж повірять?
«Бреше», скажуть, «сякий-такий!»
(Звичайно, не в очі)
А так тільки псує мову
Та людей морочить.»
Правда ваша, правда, люде!
Та й на що те знати,
Що сльозами перед вами
Буду виливати?
На що воно? У всякого
І свого чимало.
Цур же йому! . . . А тим часом
Ке-те лиш кресало
Та тютюну, щоб, знаєте,
Дома не журились;
А то лихо розказувать,
Щоб бридке приснилось!
Нехай його лихий візьме!
Лучше ж поміркую,
Де то моя Катерина
З Івасем мандрує³⁾.
За Києвом та за Дніпром,
Попід темним гаєм,
Ідуть шляхом чумаченьки,
«Пугача»⁴⁾ співають.

¹⁾ Ще кажуть: щир або щирей — такий бур'ян; на ховрашки кажуть іще подекуди: суслики, це такі звірятка, як миші, по степах їх багато.

²⁾ на Московщині; там піски, чужі люде й люта зима.

³⁾ Оце все від слів: «Побачимо, почувемо» — до оповідання не належить, поет відбігає від нього, щоб дати своєму серцю волю та зі своїм горем чуже порівняти. Такі відбігання набік, такі вставки звуться в поезії — епізоди, воно щось наче окреме для себе. Ке-те = дайте, ке = дай.

⁴⁾ Це відома пісня: «Ой, сів пугач на могилі твій крикнув він: пугу.»

Іде шляхом молодиця, —
Мусить бути¹⁾, з прощі.
Чого ж смутна, невесела,
Заплакані очі?
У латаній свитиночці,
На плечах торбина,
В руці ціпок²⁾, а на другій —
Заснула дитина.
Зострілася з чумаками,
Закрила дитину,
Питається: — «Люде добрі!
Де шлях в Московщину?»
— „В Московщину? Оцей самий.
Далеко, небого?“

— «В саму Москву. Христа ради
Дайте на дорогу!»
Бере шага, аж труситься:
Тяжко його брати!
Та й на віщо? . . . А дитина!
Вона ж його мати . . .
Заплакала, пішла пляхом,
В Броварях³⁾ спочила,
Та синові за гіркого⁴⁾
Медяник купила . . .
Довго-довго сердешная
Все йшла та питала;
Було й таке, що під тином
З сином ночувала . . .

Бач, на що здалися карі оченята:
Щоб під чужим тином сльози вилити!
Ото ж то дивіться та кайтесь, дівчата,
Щоб не довелося москаля шукать,
Щоб не довелося, як Катря шукає . . .
Тоді не питайте, за що люде лають,
За що не пускають в хату ночувать.

Не питайте, чорнобриві,
Бо люде не знають;
Кого Бог кара на світі,
То й вони карають . . .
Люде гнуться, як ті лози,
Куди вітер віє;
Сиротині сонце світить —
Світить, та не гріє . . .
Люде б сонце заступили,
Як би мали силу,
Щоб сироті не світило,
Сльози не сушило.
А за віщо, Боже милий?
За що світом нудить?
Що зробила вона людям!

Чого хотять люде?
Щоб плакала . . . Серце мов!
Не плач, Катерино!
Не показуй людям сльози,
Терпи до загину!
А щоб личко не марніло
З чорними бровами,
До схід сонця, в темнім лісі
Умийся сльозами!
Умившись — не побачать,
То й не засміються;
А серденько одпочине,
Поки сльози ллються.

Отаке-то лихо, бачите, дівчата!
Жартуючи, кинув Катрусю москаль.
Недоля не бачить, з ким їй жартувати,

¹⁾ = мабуть, на галицькому Поділлі кажуть просто: мусить (так здається, що . . .)

²⁾ де-де кажуть: палиця, кийок.

³⁾ Броварі — село в Чернігівщині, яких трицять верстов од Києва; туди йшов колись шлях на Москву, доки не було залізниць.

⁴⁾ розуміється: шага, що горем придбаний, що від нього гірко.

А люде хоч бачать, та людям не жаль.
«Нехай», кажуть, «гине ледача дитина,
Коли не зуміла себе шанувать!»
Шануйтеся ж, любі, в недобру годину
Щоб не довелоя москаля шукать!

Де ж Катруся блудить?
Попід тинню¹⁾ ночувала,
Раненько вставала,
Поспішала в Московщину;
Аж гульк²⁾ — зіма впала.
Свище полем завірюха;
Іде Катерина
У личаках — лихо тяжке! —
І в одній свитині.
Іде Катря, шкандибас;
Дивиться — щось мріє...
Либонь³⁾, ідуть москалики...
Лихо! ... серце мліє...
Полетіла, зострілася,
Пита: «Чи немає
Мого Івана чорнявого?»
А ті: «*Мы не знаем.*»
І, звичайно, як москалі,
Сміються, жартують:
«*Ай, да баба! Ай, да наши!*
Каго не надуют!»
Подивилась Катерина:
— «І ви, бачу, люде!
Не плач, сину, мое лихо, —
Що буде, то й буде!
Піду дальше, — більш ходила...
А, може, й зостріну;
Оддам тебе, мій голубе,
А сама — загину!»

Реве, стогне хуртовина,
Котить, верне⁴⁾ полем;
Стоїть Катря серед поля,

Дала сльозам волю.
Утомилась завірюха,
Де-де позіхає⁵⁾;
Ще б плакала Катерина,
Та сліз більш немає.
Подивилась на дитину:
Умите сльозою
Червоні, як квіточка
Вранці під росою.
Усміхнулась Катерина.
Тяжко усміхнулась:
Коло серця — як гадина
Чорна повернулась.
Кругом мовчки подивилась;
Бачить: ліс чорніє,
А під лісом, край дороги,
Либонь, курінь⁶⁾ мріє.
«Ходім, сину, смеркається...
Коли пустять в хату;
А не пустять, то й на дворі
Будем ночувати.
Під хатою заночуєм,
Сину мій, Іване!
Де ж ти будеш ночувати,
Як мене не стане?
З собаками, мій синочку,
Кохайся на дворі!
Собаки злі — покусують,
Та не заговорять,
Не розкажуть, сміючися...
З псами їсти й пити!...
Бідна моя головонько,
Що мені робити?»

¹⁾ Тиння — збірне слово: тини, плоти (так як ось: квіття — квітки, зілля)
²⁾ не вчулася, нарав .
³⁾ Декуди цього слова не розбірають уже; воно значить стілько, що:
здається, наче-б-то.

⁴⁾ кидає та перевертає хуртовина (завірюха, метелиця).

⁵⁾ То так, як людина, що збирається відпочивати, спати лягати.

⁶⁾ иньче слово: ліп'япка, халабуда .

Сирота собака має свою долю,
Має добре слово в світі сирота;
Його б'ють і лають, закують в неволю,
Та ніхто про матір' на сміх не пита.
А йвася питають, зарання питають,
Не дадуть до мови дитині дожить.
На кого собаки на улиці лають?
Хто голий, голодний під тином сидить?
Хто лобуря водить? Чорняві байстрия . . .
Одна його доля — чорні бровенята,
Та й тих люде заздрі не дають носити.

IV.

Попід горою ярмом-долом,
Мов ті діди високочолі,
Дуби з Гетьманщини¹⁾ стоять;
В яру гребелька, верби в-ряд,
(Ставок під кригою в неволі,
І ополонка — воду брать.
Мов покотьоло²⁾ червоніє,
Крізь хмару сонце занялось;
Надувся вітер, — як повіє!
Нема нічого, скрізь біліє,
Та тільки лісом загуло.

Реве, свище завірюха,
По лісу завило;
Як те море, біле поле
Снігом покотилось.
Вийшов з хати карбівничий³⁾,
Щоб ліс оглядіти,
Та де тобі! Таке лихо,
Що не видно й світа.
— «Еге, бачу, яка фуґа⁴⁾!
Цур же йому з лісом!
Піти в хату . . . Що там таке?
От їх до-сто-біса!

Недобра їх розносила,
Мов, справді, за ділом.
Ничипоре! Дивись лишень,
Які побілілі⁵⁾!»
— „Що? Москалі? Де москалі?“
— «Що ти? Схаменися!»
— „Де москалі, лебедики?“
— «Та он, подивися!»
Полегіла Катерина
І не одяглася.
— «Мабуть, добре Московщина
В тямку їй далася!
Бо уночі тільки й знає,
Що москаля кличе.»
Через пеньки, заметами
Летить, ледве дише.
Боса стала серед шляху,
Втерлася рукавами.
А москалі їй на-зустріч,
Як один, верхами.
— „Лихо моє! Доле моя!“
До їх . . . коли гляне, —
Попереду старший іде!
— „Любий мій, Іване!

¹⁾ з часів, коли в нас були гетьмани (до р. 1764. р.)

²⁾ Покотьоло — деревляний кружок, яким частенько діти граються; декуди його звуть іще й покотелом.

³⁾ Це слово декуди майже забулося, а звався карбівничим — лісничий, од того, що карби ставить на деревах, значить собі, котре дерево можна зрубати та продати.

⁴⁾ Фуґа — завірюха, частіше кажуть: хуґа

⁵⁾ Це до когось зі своїх так говорить карбівничий, а ось Катерина, яку, певне, приняв до себе карбівничий, почула це и питає за москалями.

Воно й добре, — та на лихо
Лісничі почули¹⁾).

Біга Катря боса лісом,
Біга та голосить;
То проклина свого Івана,
То плаче, то просить.
Вибігає на возлісся²⁾);
Кругом подивилась,
Та в яр ... біжить, — серед ставу
Мовчки опинилась.
— „Прийми, Боже, мою душу,
А ти³⁾ — моє тіло!“
Шубовсть в воду! ... Попід льодом
Геть загуркотило.

Чорнобрива Катерина
Найшла, що шукала.
Дунув вітер понад ставом —
І сліду не стало.

* * *

То не вітер, то не буйний,
Що дуба ламає;

Ішов кобзарь до Київа
Та сів спочивати;
Торбинками обвішаний
Його повожатий;
Мале дитя коло його
На сонці куняє,
А тим часом старий кобзарь
«*Исуса*» співає.
Хто йде, йде — не минає:
Хто — бублик, хто — гроші,
Хто старому, а дівчата
Шажок міхonoші.
Задивляться чорнобриві:

То не лихо, то не тяжке,
Що мати вмірає;
Не сироти малі діти,
Що неньку сховали:
Їм зосталась добра слава,
Могила зосталась.
Засміються злі люди
Малій сиротині⁴⁾),
Вилле сльози на могилу —
Серденько спочине.
А тому, тому на світі,
Що йому зосталось,
Кого батько і не бачив,
Мати одцуралась?
Що зосталось байстрюкові?
Хто з ним заговорить?
Ні родини, ні хатини;
Шляхи, піски, горе...
Панське личко, чорні брови —
На що? Щоб пізнали!
Змалювала, не сховала...
Бодай полиняли!

V.

І босе і голе.
«Дала», кажуть, «бровенята,
Та не дала долі!»

Їде шляхом до Київа
Берлін⁵⁾ шестернею,
А в берлині господиня
З паном і сім'єю.
Опинився проти старців —
Курява лягає.
Побіг Івась, бо з віконця
Рукою махає.
Дає гроші Івасеві,

¹⁾ То так із жалю сказано: воно й добре, що минули, бо дитина була б собі вмерла (яка доля жде байстрюка! — гл. далі: «То не вітер»... після вірок), а так лісничі її взяли й від смерти врятували.

²⁾ тепер кажуть уже: узлісся, підлісся.

³⁾ розуміється: ставе, водо...

⁴⁾ Засміються їй у-вічі, себто: насміються над нею.

⁵⁾ Декуди звуть уже тепер із-московська каретою; шестірна — шестеро коней.

Серце мое кохане!
Де ж ти так барився?"
Та до його . . . за стремéна . . .
А він — подивився,
Та шпорами¹⁾ коня в боки.
— „Чого ж утікаєш?
Хибá забув Катерину?
Хибá не пізнавш?
Подивися, мій голубе,
Подивись на мене:
Я — Катруся твоя люба!
На що рвеш стремéна?"
А він коня поганяє,
Ніби то й не бачить.
— „Пострівай же, мій голубе!
Дивись, — я не плачу.
Ти не пізнав мене, Йване?
Серце, подивися!
Йй же Богу, я — Катруся!"
— *«Дура, атв'язіся!*
Вазьміть проч безумну!»
— „Боже мій! Іваску!
І ти мене покидавш?
А ти ж присягався?"
— *«Вазьміть проч! Что ж вы стали?»*
— „Кого? Мене взяти?
За що ж — скажи, мій голубе?
Кому хоч²⁾ оддати
Свою Катрю, що до тебе
В садочок ходила,
Свою Катрю, що для тебе
Сина породила?
Мій батечку, мій братіку!
Хоч ти не цурайся!
Наймичкою тобі стану . . .
З другою кохайся,
З цілим світом! . . . Я забуду,
Що колись кохалась,
Що од тебе сина мала,
Покриткою стала . . .

Покриткою . . . який сором!
І за що я гину?
Покинь мене, забудь мене,
Та не кидай сина!
Не покинеш? Серце мое!
Не втікай од мене! . . .
Я винесу тобі сина."
Кинула стремéна,
Та в хатину.

Вертається,
Несе йому сина:
Несповита, заплакана
Сердешна дитина.
— „Ось-де воно, подивися!
Де ж ти заховався?
Утік! . . . Нема! . . . Сина, сина
Батько одцурався!
Боже ти мій! . . . Дитя мое!
Де дінусь з тобою?
Москалики, голубчики!
Возьміть за собою;
Не цурайтесь, лебедики!
Воно сиротина;
Возьміть його та оддайте
Старшóму за сина!
Возьміть його! . . . бо покину,
Як батько покинув, —
Бодай його не кидала
Лихая година!
Гріхом тебе на світ божий
Мати породила, —
Виростає же на сміх людям!"
На шлях положила:
— „Оставайся шукать батька,
А я вже шукала" . . .
Та в ліс з шляху, як навісна³⁾!
А дитя осталося,
Плаче, бідне . . . А москалям
Бáйдуже — минули.

¹⁾ Шпори — моск. слово: остроги; *атв'язаться* (моск.) = одчепитись.

²⁾ скороч.: хочеш.

³⁾ Як де не розуміють цього слова (зах. укр.), то воно означає стільки що: несповна розуму.

Дивується пані.
А пан глянув — одвернувся...
Пізнав препоганий,
Пізнав ті карі очі,
Чорні бровенята,
Пізнав батько свого сина,
Та не хоче взяти.
Пита пані, як зоветься?

«Івась». — „*Какой мільй!*“
Берлин рушив, а Івася
Курява покрила...
Полічили, що достали,
Встали сіромахи,
Помолились на схід сонця,
Пішли понад шляхом¹⁾.

(1838)

Петербург.

ТАРАСОВА НІЧ.

(П. І. Мартосу)²⁾

Тарасовою нічю назвав наш народ бій, який закінчив повстання українського народу проти Польщі в 1630 р. під проводом гетьмана Тараса Федоровича — Запорозці назвали його Трясиллом, бо така була звичка на Запорозжі, що кожному давали це своє запорозьке ймення. Зчинилося це повстання з двох причин. Саме тоді Польща покінчила війну зі Шведами, і начальник польських військ Конєцпольскі порозкватировав військо скрізь по Україні, а воно дуже нищило та грабило народ. Це одне. Крім того, польський уряд завзявся передавати православні церкви уніятам, і загалом пішла знов пагінека на віру. Запорозці, що завжди вели перед у повстаннях, вибрали собі гетьманом Тараса Федоровича, але ж польський уряд його не затвердив, і перепер на гетьмана свого чоловіка: Грицька Чорного-Совича. Та цього Совича не визнавали козаки і, як трапилася нагода, зловили його, віддали в руки Трясиллові, і потім покарали на горло. Повстання під проводом Тряспла розгорілося по цілій Україні — тодішній митрополит Йов Борецький скрізь благословив народ, що йшов битися з Поляками. Поляки думали було здавити його муками, іславши на Україну відомого розбишаку Самійла Лаща, який перерізав людей із кількох сіл та містечок — але ж це тільки більш розлютило народ, а повстання не здавило. Нарешті козаки під проводом Федоровича окопалися під Переяславом, і Поляки з Конєцпольським почали облогу. Облога не вдалася, козаки Поляків побили, — оце ж Тарасова Ніч — що вони самі почали просити мира. Це була перша більша перемога над Польщею, і народ склав про неї багацько оповідань. Оці оповідання попали пізніше в відому на початку XIX. віка книжку, що її написав великий український патріот Григорій Полетика (Історія Русов), і цими оповіданнями багато користувався й Шевченко (про аренду церков Жидам, н. пр., усе, що на стор. 21., другий стовбець). Що сталося зі самим Трясиллом, Історія нам не каже.

На розпутті³⁾ кобзарь сидить
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата —

Як мак процвітає.
Грає кобзарь, виспівує,
Вимовля словами,

¹⁾ Це поетичне оповідання (як узагалі всі довші віршеві оповідання) зветься коротко — поема.

²⁾ Петро І. Мартос — полтавський поміщик, із якого Шевченко змальовував під кінець 1839. р. портрет; він ото перший зацікавився віршами Шевченка й видав його «Кобзаря» 1840. р. (гл. стор. XIII).

³⁾ роздоріжжя, де розходяться в різні боки дороги.

Як Москалі, Орда¹⁾, Ляхи
Бились з козаками,
Як збиралась громадонька
В неділеньку вранці,
Як ховали козаченька
В зеленім байраці.
Грав кобзарь, виспівує,
Аж лихо сміється:

«Булаколись Гетьманщина²⁾,
Та вже не вернеться;
Було колись — панували,
Та більше не будем...
Ті слави козацької
Повік не забудем!
Україно, Україно!
Ненько моя, ненько!
Як згадаю тебе, краю,
Зав'яне серденько!
Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Бунчуки, гетьмани?
Де поділось? Ізгоріло?
А чи затопило
Синє море твої гори,
Високі могили³⁾?

Мовчать гори, грав море,
Могили сумують,
А над дітьми козацькими
Поганці панують!
Граї же, море! Мовчіть, гори!
Гуляй, буйний, полем!
Плачте, діти козацькі!
Така ваша доля!

«Встає хмара зза Лиману⁴⁾,
А другая з поля:
Зажурилась Україна —
Така її доля!
Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує...
Козачество гине,
Гине слава, батьківщина;
Немає де дітись...
Виростають нехрещені
Козацькі діти,
Кохуються невінчані;
Без попа ховають;
Запродані Жидам віра,
В церкву не пускають!
Як та галич поле криє,
Ляхи, уніяти⁵⁾»

¹⁾ Орда — Татари.

²⁾ час панування гетьманів на Україні (до 1764. р.)

³⁾ Шевченко дошукується причини: чи, може, згоріло все, чи, може, море затопило гори, могили, й відповіді не знаходить; одне відомо, що над Україною панує поганець; бунчук і булава — овнаки гетьманської влади.

⁴⁾ Лиман — розуміється Дніпровий; ця хмара — то народня недоля; від півдня — від моря насуває лихо від Татар, від заходу, від поля — від Поляків.

⁵⁾ Уніяти — українці, що злучилися з католицькою Церквою в Бересті в 1596 р. ("Берестейська унія"), зберігаючи обрядову (грецьку), адміністративну, дисциплінарну й узагалі церковно-культурну окремішність. Берестейська унія й опозиція проти неї розщепила українську Церкву й народ і викликала довготривалу боротьбу. В Західній Україні з'єдинена "греко-католицька" (як її там називали) Церква стала заборолом українства й національною Церквою в опозиції до польського (латинського) католицизму, поклавши "великі заслуги в ділі збереження української народности" (Д. Додошенко). В 17-ому й 18-ому століттях в козацькій Україні ставилися до унії й уніятів дуже вороже. Так ставився до неї теж і автор "Истории Руссов", а за ним і інші українські історики, що з них черпав Шевченко свої відомості; він уважав уніятів за помічників поляків у поневоленні України (Д. Дорошенко).

А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба —
Ревнула гармата;
Прокинулись Ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись Ляшки-панки —
Та й не повставали:
Зійшло сонце — до одного
Покотом лежали.

«Червоною гадюкою
Несе Альта¹⁾ вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панків їсти.
Налетіли чорні крюки
Вельможних будити;
Зібралось козачество
Богу помолитись.
Закрякали чорні крюки,
Виймаючи очі;
Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі, —
Тії ночі кривавої,
Що славою стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів що приспала.

«Над річкою, в чистім полі,
Могила чорніє;

Де кров текла козацькая —
Трава зеленіє.
Сидить ворон на могилі,
Та з голоду кряче²⁾ . . .
Згада козак Гетьманщину,
Згада, та й заплаче.
Була колись козацькая
І слава і воля, —
Слава ссяє, а воленьку —
Спіткала недоля.
Було колись — панували,
Та більше не будем,
Тіі ж слави козацької
По вік не забудем!»

Умовк кобзарь, сумуючи:
Щось руки не грають!
Кругом хлопці та дівчата
Слізозоньки втирають.

Пішов кобзарь по улиці,
З журби як заграє!
Кругом хлопці навприсядки,
А він вимовляє:

*«Нехай буде отакечки!
Сидить, діти, у запічку,
А я з журби та до шинку,
А там найду свою жінку,
Найду жінку, почастую,
З вороженьків покепкую.»*

(6. XI. 1838)
Петербург.

1839. р.

ДУМКА.

На що мені чорні брови?
На що карі очі?
На що літа молодії,
Веселі, дівочі?

Літа мої молодії
Марно пропадають,
Очі плачуть, чорні брови
Од вітру линяють.

¹⁾ Альта — річка, що вливається до Трубайла й разом із ним до Дніпра; між обидвома цими річками й окопався Трясило; там же недалечко — Переяслав (червона гадюка — од крові з трупів).

²⁾ бо вже тепер (за часів Шевченка) на Україні боїв нема .

Налітають, — нема кому
Порадоньки дати.
Обізвався Наливайко¹⁾ —
Не стало кравчини²⁾!
Обізвався козак Павлюга³⁾ —
За нею полинув.
Обізвався Тарас Трясило
Гіркими сльозами:
«Бідна моя Україно,
Стоптана Ляхами . . .»
Обізвався Тарас Трясило
Віру рятувати,
Обізвався орел сизий —
Та й дав Ляхам знати!
Обізвався пан Трясило:
«А годі журиться,
А ходім лиш, пани-брати,
З Поляками битися!»

«Вже не три дні, не три ночі
Б'ється пан Трясило;
Од Лимана до Трубайла⁴⁾
Трудом поле вкрилось.

Ізнемігся козаченько,
Тяжко зажурився,
А поганий Конецпольський⁵⁾
Дуже звеселився;
Зібрав шляхту всю докупи,
Та й ну частувати⁶⁾!
Зібрав Тарас козаченьків —
Поради прохати:
«Отамани, товариші,
Браті мої, діти!
Дайте мені порадоньку:
Що будем робити?
Бенкетують вражі Ляхи,
Наше безголов'я . . .»
— „Нехай собі бенкетують,
Нехай на здоров'я!
Нехай, кляті, бенкетують,
Поки сонце зайде,
А ніч-мати дасть пораду:
Козак Ляха знайде.”

«Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,

¹⁾ Семерин Наливайко був із кінцем XVI. в. начальником ватаги недоволених людей, які робили повстання проти панів на Волині, Поділлі, Поліссі й Білорусі. Як польський уряд післав проти нього військо (1596), то він іалучився зі старшим запорозьких козаків, Григорієм Лободою, — але їх обох Поляки побили коло Лубень і скарали на горло. Про Наливайка народ поскладав багато оповідань, у яких кажеться про нього як про гетьмана, що за волю України потерпів велику муку. Оповідання ці пішли в того, що начальник польських військ, Жолкевскі, поборовши Наливайка, вчинив над ним і над його військом дику розправу: всіх казав вирізати, Наливайка продержав цілий рік у тюрмі, раз-у-раз казав брати на муки, й, нарешті, йому стяго голову й тіло почетвертовано. Потім народ ісклав собі переказ, що його спалили живим у мідному бику.

²⁾ Кравчиною звалися ватаги Наливайка, здається, від того, що сам Наливайко був впочатку ремесник (кравець).

³⁾ Павлюга — це Павло Міхнович Бут, якого на Запорозжжі прозвали Павлюком. Тільки ж він робив повстання проти Польщі на сім років пізніше за Трясила (1637), а не як у Шевченка виходить, наче б то Павлюк був перед Трясилом (це називається по-вченому — анахронізм). Це повстання скінчилося, як і Наливайкове, нещасливо. Павлюк мусів коло Боровиці вдатися, й його теж покарали на смерть.

⁴⁾ Ця річка зветься ще і Трубежем; в це притока Дніпра з лівого боку. Справді, тоді повстання обхопило цілу Україну від Запорозжжя аж геть під Київ.

⁵⁾ Начальник польських військ, гл. ввід, стор. 20.

⁶⁾ Григорій Полетика у своїй «Історії» розповідає, що тоді саме було католицьке свято, що називається по-польському «Боже Цяло» (Боже Тіло — в нас Бвхаристія — 10 днів після Зелених Свят), яке Поляки відправляли «сь пальбою и пришествомъ» — і в цього козакі скористали.

Серце в'яне, нудить світом,
Як пташка без волі.
На що ж мені краса моя,
Коли нема долі?
Тяжко мені сиротою
На сім світі жити:
Свої люде — як чужії,
Ні з ким говорити;
Нема кому розпитати,
Чого плачуть очі?
Нема кому розказати,
Чого серце хоче, —
Чого серце, як голубка,
День і ніч воркує?

Ніхто його не питає,
Не знає, не чує;
Чужі люде не питають —
Та й на що питати?
Нехай плаче сиротина,
Нехай літа тратить!
Плач же, серце, плачте, очі,
Поки не заснули,
Голосніше, жалібніше,
Щоб вітри почули,
Щоб понесли буйнесенькі
За синєє море —
Чорнявому, зрадливому
На лютеє горе!

(1839)

Петербург.

ІВАН ПІДКОВА.

(В. І. Штернберґу)¹⁾

Іван Підкова був собі козацьким ватажком у другій половині XVI. ст., тоді, як Козаччина що-тільки влаштувалась і козаки шукали для себе по цілому світу слави: ходили походами то в Туреччину, то в Молдавію, то в Московію вислугуючись, і тим завдавали великого клопоту польському урядові, бо ж йому доводилось опісля за все це відповідати, що було козаки натворять. От і Підкова зі своїми козаками пішов походом на Молдавію й захопив був для себе навіть молдавський престіл. Але Полякам удалося дістати його у свої руки, й вони відрубали йому голову у Львові 1578. року.

Стільки ми знаємо про Підкову з історії. Чи ходив він на Царгород — невідомо. Та це для поета й не важно, бо важний тут не Підкова, а важне те, як відносилися в походах козаки до свого отамана, й як він до них відносився. Козаки сліпо вірять своєму провідникові, якого вибрали отаманом, ідуть за ним, не питаючи, куди та що; та й він, хоч знає, що за ним його козаки підуть скрізь, і в вогонь, усе-таки нічого на свою руку не робить, а питає громади. Оце безмежне довірря одних до других — те, що ми назвали б громадською дисципліною, це довірря головної думка поєми; виведена вона так, як воно було в історії, й через те й поема ця історична. А то як дивитися на неї інакше, то вона видається немов недокінченою. Сам похід ізмальований вірно, бо так він і відбувався: чим більша негода, тим більш козаки до походу рвалися.

I.

Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — Запорожці

Вміли панувати!
Панували, добували
І славу, і волю, —

¹⁾ В. І. Штернберґ — Німець ізроду, вчився разом зі Шевченком в Академії Мистецтв у Петербурзі (гл. ст. XIII) приятелював із ним і жив навіть на одній квартирі. Штернберґ зазнайомив Шевченка з кількома німецькими сім'ями, н. пр., із сім'єю Шмідтів, де після чаю владжувано часто читанки творів різних європейських письменників (Гете, Шіллер, Вальтер Скот і ин.).

ТОПОЛЯ.

(П. С. Петровській)¹⁾

По діброві вітер вив,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий —
Марно зеленіє.
Кругом поле, як те море
Широке, синіє.
Чумак іде, подивиться,
Та й голову схилить;
Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі,
Подивиться — серце нив:
Кругом ні билини!
Одна-одна, як сирота
На чужині гине!

Хто ж викохав тонку, гнучку
В степу погигати?
Постривайте, все розкажу.
Слухайте ж, дівчата!

Полюбила чорнобрива
Козака дівчина,
Полюбила — не спинила:
Пішов, та й загинув.
Як би знала, що покине,
Була б не любила;
Як би знала, що загине,
Була б не пустила;
Як би знала — не ходила б
Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З милим під вербою;
Як би знала! . . .

І то лихо —
Попереду знати,

Що нам в світі зострінеться . . .
Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю!
Само серце знає,
Кого любить. Нехай в'яне,
Поки закопають!
Бо не довго, чорнобриві,
Карі оченята,
Біле личко червоніє —
Не довго, дівчата!
До полудня, та й зав'яне,
Брови полиняють . . .
Кохайтеся ж, любітеся,
Як серденько знає.

Зашебече соловейко
В лузі на калині,
Заспіває козаченько,
Ходя²⁾ по долині.
Виспіває, поки вийде
Чорнобрива з хати,
А він її запитас:
«Чи не була мати?»
Стануть собі, обіймуться;
Співа соловейко;
Послухають, розійдуться —
Обов раденькі.
Ніхто того не побачить,
Ніхто не спитас:
«Де ти була? що робила?»
Сама собі знає . . .
Любилася, кохалася,
А серденько мліло:
Чуло серце недоленьку,
Сказати — не вміло.
Не сказало, — осталася,
День і ніч воркує,

¹⁾ П. С. Петровська була матіррю приятеля Шевченка, Петровського, який ураз із поетом учився в Академії Мистецтв. Пані Петровська дуже любила Шевченка.

²⁾ Ходя, стбя (стор. 27) — старі форми: ходячи, гл. «Причинна», стор. 1, пом. 4.

Минулося: осталися
Могили по полю!
Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацьке біле тіло,
В китайку повите.
Високії ті могили
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.
(Свідок слави, дідівщини¹⁾)
З вітром розмовляє,

Чорна хмара зза Лиману
Небо, сонце криє;
(Синє море звірюкою²⁾)
То стогне, то виє,
Дніпра гирло затопило.
«А ну-те, хлоп'ята,
На байдаки! Море грає,
Ходім погуляти!»

Висипали Запорозці,
Лиман човни вкрили.
«Граї же, море!» — заспівали,
Запінились хвилі.
Кругом хвилі, як ті гори:
Ні землі, ні неба.
Серце мліє, а козакам
Того тільки й треба.
Пливуть собі та співають;
Рибалка³⁾ літає,
А попереду отаман
Веде, куди знає.

А внук косу несе в росу⁴⁾,
За ними співає.

Було колись — в Україні
Лихо танцювало,
Журба в шинку мед-горілку
Поставцем⁵⁾ кружала.
Було колись добре жити
На тій Україні . . .
А згадаймо — може, серце
Хоч трохи спочине.

II.

Похожає здовж байдака,
Гасне люлька в роті:
Поглядає сюди-туди,
Де-то будь роботі?
Закрутивши чорні уси,
За ухо чуприцу,
Підняв шапку — човни стали:
«Нехай ворог гине!
Не в Синопу⁶⁾, отамани,
Панове-молодці,
А у Царград⁷⁾), до султана
Поїдемо в гості!»
— „Добре, батьку отамане!”
Кругом заревіло.
«Спасибі вам!»

Надів шапку.
Знову закипіло
Синє море. Здовж байдака
Знову похожає
Пан отаман, та на хвилю
Мовчки поглядає.

(1839)
Петербург.

¹⁾ Той свідок — могили.

²⁾ пор. подібне місце в поемі «До Основ'яненка»: Жита похилились (там),
де паслися ваші коні, стор. 32, 1. стовб.

³⁾ Поставець — глиняний посуд, щось наче чарка, для пиття.

⁴⁾ наче звірюка

⁵⁾ все, що ловить риби, хоч людина (рибак), хоч птиця; тут — птиця

⁶⁾ Синопа, а власне Синоп — турецьке місто на побережжі Чорного Моря,
з азійського боку.

⁷⁾ Царград, Царгород, Константинопіль або Византия — столиця Туреч-
чини. Султан — турецький царь.

Як голубка без голуба,
А ніхто не чув.

Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
(Стб¹) під вербою;
Не співає, як сирота
Білим світом нудить.
Без милого батько, мати —
Як чужії люде;
Без милого сонце світить —
Як ворог сміється;
Без милого скрізь могила . . .
А серденько б'ється!

Минув і рік, минув другий,
Козака немає;
Сохне вона, як квіточка, —
Мати не питає²).
«Чого в'янеш, моя доню?»
Стара не спитала,
За сивого, багатого
Нищечком єднала.
«Іди, доню!» каже мати:
«Не вік дівувати.
Він багатий, самотній,
Будеш панувати!»
— „Не хочу я панувати,
Не піду я, мамо!
Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму!
Нехай попи заспівають,
А дружки заплачуть:
Легше, мамо, в труні лежать,
Ніж його побачить.”

Не слухала стара мати,
Робила, що знала;
Дивилася чорнобрива,
Сохла і мовчала.
Пішла вночі до ворожки,

Щоб поворожити,
Чи довго їй, самотній,
На сім світі жити?
«Бабусенько, голубонько,
Серце моє, ненько!
Скажи мені щирю правду,
Де милий-серденько?
Чи жив-здоров? Чи він любить?
Чи забув, покинув?
Скажи ж мені, де мій милий?
Край світа полину!
Бабусенько, голубонько!
Скажи, — бо ти знаєш!
Хоче дати мене мати
За старого заміж.
Любить його, моя сиза, —
Серце не навчити³).
Пішла б же я утопилася —
Жаль душу згубити.
Коли не жив чорнобривий,
Зроби, моя пташко,
Щоб додому не вернулася . . .
Тяжко мені, тяжко!
Там старий жде з старостами . . .
Скажи ж мою долю!»
— „Добре, доню! Спочинь трошки!
Чини ж мою волю!
Сама колись дівувала,
Тев лихо знаю;
Минулося, — навчилася,
Людяч помагаю.
Твою долю, моя доню,
Позаторік знала,
Позаторік і зіллячка
Для того придбала.”

Пішла стара, мов каламарь⁴)
Достала з полиці.
„Ось на тобі сього дива!
Піди до криниці,
Поки півні не співали,

¹) пор. стор. 26, пом. 2.

²) не звертає уваги

³) Докладніше: мені не навчити свого серця, щоб його любити.

⁴) Тепер це слово вже чогось забувається, скрізь із-московська кажуть
— чорнильниця

Умийся водою,
Випий трошки сього зілля —
Все лихо загоїть.
Вип'єш — біжи, яко мога;
Що б там не кричало,
Не оглянься, поки станеш
Аж там, де прощалась.
Одпочинеш. А як стане
Місяць серед неба,
Випий ще раз; не приїде —
Втретє випить треба.
За перший раз, — як за той рік,
Будеш ти такою¹⁾;
А за другий — серед степу
Тупне кінь ногою,
Коли живий козаченько,
То зараз прибуде;
А за третій — моя доню,
Не питай, що буде!
Та ще, чувш, не хрестися!
Бо все піде в воду.
Тепер же йди, подивися
На торішню вроду²⁾!”

Взяла зілля, поклонилась:
«Спасибі, бабусю!»
Вийшла з хати: «Чи йти, чи ні?
Ні, вже не вернуся!»
Пішла, вмилась, напилася,
Мов не своя стала;
Вдруге, втретє, та, мов сонна
В степу заспівала:

«Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!
Рости, рости, тополенько,
Все вгору та вгору!
Рости гнучка та висока
До самої хмари,
Спитай Бога: чи діжду я,
Чи не діжду пари?
Рости, рости, подивися

За синє море:
По тім боці — моя доля,
По сім боці — горе!
Там десь милий чорнобривий
По полю гуляє,
А я плачу, літа трачу,
Його виглядаю.
Скажи йому, моє серце,
Що сміються люде;
Скажи йому, що загину,
Коли не прибуде!
Сама хоче мене мати
В землю заховати . . .
А хто ж її головоньку
Буде доглядати?
Хто догляне, розпитає,
На старість pomoже?
Мамо моя! Доле моя!
Боже милий, Боже!
Подивися, тополенько!
Як нема — заплачеш
Досхід сонця, ранесенько,
Щоб ніхто не бачив.
Рости ж, серце-тополенько,
Все вгору та вгору!
Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!»

Таку пісню чорнобрива
В степу заспівала,
Зілля дива наробило —
Тополею стала.
Не вернулася додому,
Не діждала пари:
Тонка, гнучка та висока
До самої хмари.

По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу³⁾.

¹⁾ будеш така — як була за той рік

²⁾ яка ти була торік — вмивайся й пий уперше

³⁾ Це оповідання теж балада, як «Причинна»

ПЕРЕБЕНДЯ.

(Є. П. Гребінці)¹⁾

Перебендею звуть у нас людину, яка багачько балакає, балакуна, а що й кобзарі багато балакають, то й вони перебенді. Тут Шевченко розповідає нам про кобзаря і змальовує його значіння для народу: людям тугу розганяти, хоч на серці в самого нудьга та сум, громаді служити і то так, як кому цього треба (*скачи, враже, як пан каже*). Але цього кобзареві мало — він людина вища за всіх людей, вона теж потребує розваги. Таку розвагу знаходить кобзарь у розмові з Богом, як ніхто не бачить. Через те ця поема дуже важна, бо з неї видно, як Шевченко дивився на завдання народніх співаків, чи то вони для людей на кобзі вигравали, чи для них писали вірші. Виходить, що поет мусить половинитися: одна частина для громади (будь у громаді і служи їй), друга для себе.

Перебендя старий, сліпий, —	Над старою головою,
Хто його не знає?	А йому байдуже!
Він усюди вештається	Сяде собі, заспіває:
Та на кобзі грає.	«Ой, не шуми, луже ²⁾ !»
А хто грає, того знають	Заспіває, та й згадає,
І дякують ³⁾ люде:	Що він сиротина,
Він ім тугу розганяє,	Пожуриться, посумує,
Хоть сам світом нудить.	Сидячи під тинном.
Попід тинню сіромаха	
І днює й ночує;	Отакий то Перебендя,
Нема йому в світі хати;	Старий та химерний!
Недоля жартує	Заспіває про «Чалого» ³⁾ ,

¹⁾ Євген Гребінка (1811—1848) український поет (байнар), Полтавець родом (з Пирятина). Писав він і по-московськи, але ж його московські писання слави йому не придбали. За те ж невеличка жмінька українських «Приказок» (байок) записала невмірущим його ймення в українському письменстві (а ось пісня його «*Ні, мамо, не можна нелюба любить*» співається в нас уже як народня). Він приятелював зі Шевченком, як поет жив у Петербурзі, й пособляв йому, в чому міг.

²⁾ додати: йому (вдячні йому).

³⁾ Усіх цих пісень у нас і досі співають: «*Ой, не шуми, луже, зелений байраче, не плач, не журился, молодий козаче*» — пісня про те, щоб не журитися; про Чалого — «*Ой, був у Січі старий козак*» — історична, про зраду Чалого, що перейшов від гайдамаків до Поляків — пісня сумна; «*Горлиця*» — «*Ой, дівчина-горлиця*» або «*Ой, летіла горлиця*» — весела пісня; «*Веснянка*» («*Ой, вже весна, ой, вже красна*»), «*Гриць*» — дівочі пісні: «*Сербин*» («*Ходить Сербин по ричочку*»), «*Шинкарка*» — це парубочі пісні; «*Лазаря*» — співають лірники, це пісня набожна; про зруйнування Січі пісень у нас кілька, і про перше зруйнування в 1709. р. («*Ой, ішли наші славіні Запорожці*»), і про друге 1775. р. («*Ой, полети, галко, ой, полети, чорна*» . . . , «*Ой, їзга гори, зга Лиману вітер повіває*»), — і всі вони дуже-дуже сумні (тому й Шевченко й каже: тажко-важко заспіває, бо жаль за минулим). Словом: і для себе, і для всіх людей знає пісню. На базарі (де багато людей) співає Перебендя вмисне про зруйнування Січі, щоб у них викликати національне почуття, щоб вони знали, хто вони такі.

На «Горлицю» зверне;
З дівчатами на вигоні
«Гриця» та «Веснянку»,
А у шинку з парубками —
«Сербина», «Шинкарку»,
З жонатими на бенкеті
(Де свекруха злая)
Про тополю — лиху долю,
А потім — «У гаю»;
На базарі — про «Лазаря»,
Або, щоб те знали,
Тяжко-важко заспіває,
Як Січ руйнували.
Отакий то Перебендя,
Старий та химерний:

Заспіває, засміється,
А на сльози зверне.

Вітер віє-повіває,
По полю гуляє, —
На могилі кобзарь сидить
Та на кобзі грає.
Кругом його степ, як море
Широке, синіє;
За могилою — могила,
А там — тільки мріє.
Сивий вус, стару чуприну
Вітер розвіває,
То приляже та послуха,
Як кобзарь співає,

Як серце сміється сліпі очі плачуть . . .
Послуха, повіє . . .

Старий заховавсь

В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмавав,
Щоб люде не чули, — бо то Боже слово¹⁾,
То серце по волі з Богом розмовля,
То серце щєбече Господнюю славу,
А думка край світа на хмарі гуля.
Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими²⁾ б'є;
Спочине на сонці, його запитав:
Де воно ночує, як воно встає?
Послухав моря, що воно говорить;
Спита чорну гору: чому ти німа³⁾?
І знову на небо, бо на землі горе,
Бо на їй, широкій, куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце ночує, —
Його на сім світі ніхто не прийма!
Один він між нами, як сонце високе;

¹⁾ Отже ж авали в нас люде з-давен-давна кобзарів «божими старцями», бо думали, що сам Бог їм ув уста вкладає те, що вони співають. І не тільки в нас, але й у інших народів була така віра, що співаки від богів ведуть свій рід. От і через те й кобзареве слово — боже слово.

²⁾ розуміється: крилами, так як ось ми не раз кажемо, н. пр., просто «вороний» замість — кінь.

³⁾ Тим то й вищий поет-кобзарь за всіх людей, що він і з сонцем говорить, і в морем, і в німою горою, що він — усе знає (так як ось казали про своїх поетів-пророків старі Жиди, що вони все знають), і тому його не розуміють (ніхто не прийма).

Його знають люде, бо носить земля¹⁾,
А як би почули, що він, одинокий,
Співа на могилі, з морем розмовля, —
На Божеє слово вони б насміялись,
Дурним би назвали, од себе б прогнали:
«Нехай понад морем», сказали б, «гуля!»

Добре єси²⁾, мій кобзарю,
Добре, батьку, робиш,
Що співати-розмовляти
На могилу ходиш!
Ходи собі, мій голубе,
Поки не заснуло
Твоє серце, та виспівуй,
Щоб люде не чули!

А щоб тебе не цурались,
Потурай ім³⁾, брате!
«Скачи, враже, як пан каже:
На те він багатий⁴⁾.»

Отакий то Перебендя,
Старий та химерний!
Заспіває весільної,
А на сльози зверне:

(1839)
Петербург.

ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА.

Грицько Основ'яненко (1778—1843) — український письменник. Справжнє його прізвище: Квітка, та що родився він у Основі під Харковом, та назвав себе Основ'яненком. Квітка написав багато повістей та оповідань по-українському — та все з життя українських селян-хліборобів (перший на цілу Європу забалакав у повісти про мужика!). Шевченко високо поважав Квітку, ставив його куди вище за себе й, як побачимо з цієї поеми, міркував собі, що він краще може співати про славу й милуле України, ніж сам Шевченко (вчені називають такий погляд, яким поет себе не доцінює — поетичною скромністю). А все це за повісти (Маруся, Сердешна Оксана, Перекотиполе й т. д.) та ще за те, що списані вони українським словом. Бо Шевченко думав собі, що як «паші (козак, гетьман, наша колишня слава) на віки пропали», то слава України таки не загине, бо в нас є своє власне українське слово — «наша дума, наша пісня»..

Б'ють пороги; місяць сходить,
Як і перше східив...
Нема Січі, пропав і той,

Хто всім верховодив.
Нема Січі! Очерети
У Дніпра питають:

¹⁾ А тут додати б у думці: але його не розуміють, бо він за них вищий.

²⁾ Добре єси-робиш — то ми так не кажемо; це «єси» поет узяв із церковної мови та прилучив його до «робиш», щоб його слово було поважніше (хоч це неправильно й по-церковному; там можна б було сказати: робив-єси, але не — робиш єси), так наче говорить такий, що ще краще знає, ніж сам Перебендя. То Шевченко так часто в таких випадках уживав цього «єси» (пор. «Неофіти»; умреш єси на чужині, стор. 369).

³⁾ роби так, як вони хочуть.

⁴⁾ иньчими словами: роби, як люде хочуть, бо на те вони люде (а ти між ними й від них живеш). «Скачи, враже» — то така в нас поговорка на те, як хто від кого залежний.

«Де-то наші діти¹⁾ ділись?
Де вони гуляють?»
Чайка скіглить, літаючи,
Мов за дітьми плаче;
Сонце гріє, вітер віє
На степу козачім.

На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують;
Питаються у буйного²⁾:
«Де наші панують?
Де панують, бенкетують?
Де ви забарились?
Вернітеся! Дивітеся:
Жита похилились³⁾,
Де паслися ваші коні,
Де тирса⁴⁾ шуміла,
Де кров Ляха, Татарина
Морем червоніла.
Вернітеся! . . .»

— „Не вернуться,” —
Загуло, сказало
Синє море: — „не вернуться,
На віки пропали!”
Правда, море, правда, синє:
Такая їх доля!

Не вернуться сподівані,
Не вернеться воля;
Не вернеться козаччина,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани, —
Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко, важко сиротині,
А ніхто не бачить,
Тільки ворог, що сміється.
Смійся, лютий враже,
Та не дуже, бо все гине, —
Слава не поляже,
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда,
І чиї ми діти.
Наша дума, нама пісня
Не вмре, не загине . . .
От де, люде, наша слава,
Слава України!
Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово.

Чи так, батьку-отамане⁵⁾?

Чи правду співаю?

Ех, як би то . . . Та що й казати!

Кебети⁶⁾ не маю.

¹⁾ Ці діти очеретів — то Запорозжці, бо ж Січ Запорозька була недоступна, заросла на берегах очеретами!

²⁾ в вітру.

³⁾ Значить так: жита похилились там, де колись козаки билися з Ляхами, Татарями (пор. подібну думку в «Підкові»: Свідок слави дідівщини а вітром розмовляє, — а внук косу несе в росу, стор. 25., стов. 1) та в «Гайдамаках» (внуки жито панам сіють, стор. 66, пом. 2).

⁴⁾ степова трава, старе слово, тепер у нас із-московська декуди ковилем її звуть.

⁵⁾ Так поет величає Квітку, як провідника-отамана в письменстві, бо в тих українських письменників, що в тому часі жили, Квітка був найславніший і найбільш талановитий і коло нього купчилося ціле письменницьке життя в Харкові. Тим то й заслугував Квітка на це ймення.

⁶⁾ талант, здатність — от тут то та поетична скромність, що, мовляв, у нього немає таланту співати про Україну.

А до того¹⁾ — Московщина,
Кругом чужі люде.
«Не потурай²⁾!» може, скажеш;
Та що з того буде?
Насміються на псалом³⁾ той,
Що виллю сльозами,
Насміються⁴⁾! — Тяжко, батьку,
Жити з ворогами!
Поборовся б і я, може⁵⁾,
Як би малось сили;
Заспівав би, — був голосок,
Та позички ззіли⁶⁾.

Отаке то лихо тяжке,
Батьку ти мій, друже!
Блужу в снігах⁷⁾ та сам собі:
«Ой, не шуми, луже⁸⁾!»
Не втну більше. А ти, батьку,
— Як сам здоров знавш, —
Тебе люде поважають,
Добрий голос мавш⁹⁾.
Співай же їм¹⁰⁾, мій голубе,
Про Січ, про могили,

Коли яку насипали,
Кого положили;
Про старину, про те диво¹¹⁾,
Що було, минуло . . .
Утни, батьку, щоб нехотя
На весь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погибала,
За що слава козацька
На всім світі стала!

¹⁾ додати в думці: тут, де я живу, Московщина (не — Україна, там де Квітка жив: у Харкові).

²⁾ не звертай на це уваги (сказав би Квітка), та я б тебе послухав і співав би, але . . .

³⁾ Псалми укладав жидівський царь Давид і вихваляв у них свого Бога, та за свій народ молився: всі вони сумні та жалібні. Тому Шевченко і свої сумні вірші псалмами виівав — в них про свого бога він співав би — про Україну.

⁴⁾ А що Москалі сміялися з українського слова в письменстві — то відомо, і це відомо було й Шевченкові. Сміялися вони і з Квітчиних творів, і з Шевченкових, та тільки за те, що вони були писані українською мовою (гл. «Гайдамаки», стор. 41, стор. XIII).

⁵⁾ Бо Квітка боровся, написавши Москалям у відповідь на їх глузування «Салдацький патрет»; там він їм попросту ось що сказав: «Швець — знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся!»

⁶⁾ Пригадати б тільки собі життя Шевченка, кому сила його не йшла в позику!

⁷⁾ живучи в Петербурзі.

⁸⁾ Пор. «Перебендя», стор. 29, пом. 3.

⁹⁾ Квітку земляки вже добре знали, бо його повісти вийшли були вже в Москві 1834. року.

¹⁰⁾ себто, Українцям, землякам.

¹¹⁾ Старовина, колишне України являється (супроти того, що було за Шевченка) чимось таким гарним, як чудо.

Утни, батьку, орле сизий!
Нехай я¹⁾ заплачу,
Нехай свою Україну
Я ще раз побачу;
Нехай ще раз послухаю,
Як те море грає,

Як дівчина під вербою
«Гриця» заспіває;
Нехай ще раз усміхнеться
Серце на чужині,
Поки ляжу в чужу землю,
В чужій домовині!

(1839)
Петербург.

[ЗАСПІВ.]

Думи мої, думи мої²⁾,
Лихо мені з вами!

На що стали на папері

Сумними рядами?

Чом вас вітер не розвіяв

В степу, як пилину?

Чом вас лихо не припало,

Як свою дитину³⁾?

Бо вас лихо на світ на сміх породило,

Поливали сльози -- чом не затопили?

Не винесли в море, не розмили в полі?

Не питали б люде, що в мене болить,

Не питали б, за що проклинаю долю,

Чого нужу світом . . . «Нічого робить⁴⁾!» —

Не сказали б на сміх . . .

¹⁾ Попередній уступ — то просьба співати про Україну для всіх Українців, щоб увесь світ про неї довідався, а тут од себе прохає співати, бо, коли власними очима не може побачити поет України, то ще раз із писань Квітки думає її побачити.

²⁾ Цей вірш треба читати й розбирати у сполучі з усіма попередніми — бо в ньому ще раз коротко зібране, що Шевченко тоді думав і про що писав. Він був на самому початку в «Кобзарі» з 1840. р. й являвся немов просьбою до земляків, щоб прихильно прийняли його на Україні, а, крім того, переказував усе, про що співав «Кобзарь» 1840. р. Через те й видавці нероздавали йому заголовок «Заспів», наче ввід до співанок, до віршів. То таксамо поет ізробив був у 1845. р.; як зібрав усі вірші, що їх написав за три роки — він у окремому вірші («Три літа», стор. 203) ще раз коротко пересказав, як страждала його душа, й що він писав.

³⁾ Думи ці зродило лихо, отже вони являються його дітьми.

⁴⁾ Коли б не було дум (віршів, «Кобзаря»), ніхто не цікавився б поетом, не питав би, чому його вірші сумні та не насміхався б із нього, що він, мовляв, тільки тому їх списав, що не мав ніякої иньчої роботи,

Журбою
Не накличу собі долі,
Коли так не маю . . .
Нехай злидні живуть три дні¹⁾,
Я їх заховаю,
Заховаю змію люту²⁾
Коло свого серця,
Щоб вороги не бачили,
Як лихо сміється . . .
Нехай думка, як той ворон,
Літає та криче³⁾,
А серденько соловейком
Щебече та плаче
Нишком⁴⁾, люде не побачуть,
То й не засміються . . .
Не втирайте ж мої сльози —
Нехай собі ллються,
Чуже поле поливають
Що-дня і що-ночі,
Поки попи не засиплють
Чужим піском очі . . .

Отаке то! А що робить?
Журба не pomoже.
Хто ж сироті завидує⁵⁾,
Карає того, Боже!

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас, —
Де ж мені вас діти?
В Україну ідіть, діти,
В нашу Україну,
Попід тинню сиротами,
А я — тут загину.
Там знайдете шире серце
І слово ласкаве,
Там знайдете щиру правду,
А ще, може, й славу . . .

Привітай же, моя ненько,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних⁶⁾,
Як свою дитину!

(1839)
Петербург.

1) Три дні — довго (бо в наших народніх оповіданнях та співанках так уживається слова: три), пор. нар. приповідку: *Сидів три дні, та висидів злидні.*

2) Ця люта змія — то саме злидні.

3) думки (сумні) — списуватиме на папері

4) Те ж, що його власне серце почуває — про власне горе — не буде співати (про те й немає нічого в «Кобзарі» 1840. р.).

5) Той сирота — то Шевченко самий.

6) вірші, «Кобзарь», а «нерозумні» — бо ж це тільки спроби, ще не були у світі (це теж поетова скромність), гл. стор. 40, пом. 5.

Квіти мої, діти!

На що вас кохав я, на що доглядав?
Чи заплаче серце одно на всім світі,
Як я з вами плакав? Може, і вгадав.

Може, найдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачуть на ці думи, —
Я більше не хочу . . .
Одну сльозу з очей карих,
І — пан над панами¹⁾!
Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!

За каріі оченята,
За чорніі брови
Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову;
Виливало, як уміло,
За темніі ночі,
За вишневий сад зелений,
За ласки дівочі²⁾.
За степи та за могили,
Що на Україні,
Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині.
Не хотілось в снігу, в лісі
Козацьку громаду
З булавами, з бунчуками
Збирать на пораду . . .
Нехай душі козацькі
В Україні вітають:
Там широко, там весело
Од краю до краю . . . —

Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий — море,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори.
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля,
Там шляхтою, Татарами
Засівала поле;
Засівала трупом поле,
Поки не остило . . .
Лягла спочить; а тим часом
Виросла могила³⁾,
А над нею Орел Чорний⁴⁾
Сторожем літає,
І про неї добрим людям
Кобзарі співають.
Все співають, як діялось,
Сліпі небораки,
Бо дотепні⁵⁾. А я? . . . а я
Тільки вмію плакать,
Тільки сльози за Україну,
А слова — немає⁶⁾ . . .
А за лихо — та цур йому!
Хто його не знає?!
А надто той, що дивиться
На людей душою —
Пекло йому на сім світі,
А на тім . . .

¹⁾ Це так треба розуміти: коли найдеться хоч одна душа (Шевченко думає, що це могла б бути дівчина, бо в дівчат серце чуліще), що його зрозуміє, то він буде щасливий.

²⁾ Пор. Причинна, Тополя, Катерина, На що мені чорні брови і т. д.

³⁾ Аце знов ізгадує поет про свої історичні поеми, що були в «Кобзарі» 1840. р.: Іван Підкова, Тарасова ніч — що в них писав про минуле України, про козаччину, про волю козацьку, про бої з Ляхами (Тарас. ніч) та Турками (Тар. ніч, Підкова), та про те, як Україна пропала; остило = остогидло, обридло.

⁴⁾ московський двоголовий орел — Москва.

⁵⁾ бо вони — здатні, цю справу розуміють.

⁶⁾ Поет робить ріжницю між своїми чутливими (ліричними, сумними) віршами й оповідними (епічними) співанками кобзарів, що спокійно розповідають про минуле України.

1840. р.

НА НЕЗАБУДЬ В. І. ШТЕРНБЕРґУ.

Поїдеш далеко¹⁾,
Побачиш багато;
Задивишся, зажуришся —
Згадай мене, брате!

(Весною, 1840)
Петербург.

Н. МАРКЕВИЧУ.

Микола Маркевич (1804—1860) з роду Українець, але ж писав по-московському на український зразок. Шевченко зве його бандуристом за його «Українські Мелодії», в яких багацько про Україну говориться, і за ті вірші вдячний був йому Шевченко (як узагалі всім, що про Україну писали чи по-українському, чи по-московському, як ось Гоголь, та що нею цікавились). Крім того, Маркевич видав іще й «Історію Малоросії» в п'ятьох томах (вийшла в Москві 1842. до 1843. р.).

Бандуристе²⁾, орле сизий,
Добре тобі, брате!
Маш крила, маш силу,
Є коли³⁾ літати!
Тепер лети в Україну,
Тебе виглядають⁴⁾;
Полетів би за тобою,
Та хто привітає?
Я й тут чужий, одинокий,
І на Україні
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині.
Чого ж серце б'ється, рветься?
Я там одинокий! . . .
Одинокий⁵⁾ . . .? А Вкраїна?
А степи широкі?!

Там повіє буйнесенький,
Як брат заговорить,
Там в широкім полі воля;
Там синєє море
Виграває, хвалить Бога,
Тугу розганяє;
Там могили з буйним вітром
В степу розмовляють.
Розмовляють, сумуючи;
Отака їх мова:
«Було колись, минулося
Не вернеться знову!»
Полетів би я, послухав,
Заплакав би з ними . . .
Та ба! Доля приборкала⁶⁾
Між людьми чужими.

(9. V. 1840)
Петербург.

¹⁾ Штернберг — пор. Іван Підкова, стор. 24, пом. 1 — вибрався їхати до Риму доучуватися малярства.

²⁾ Бандурист — що грає на бандурі, щось наче кобзарь.

³⁾ В Шевченка не було коли, бо ж треба було вчитись, і він не počував за собою ні крил, ні сили!

⁴⁾ а власне збірника його віршів

⁵⁾ Це йде відповідь на те, що — не одинокий.

⁶⁾ Приборкати — підтягти птахові крила, щоб літати не міг, а далі — волю відняти, придавити, до рук приборати.

1841. р.

ГАЙДАМАКИ.

(В. І. Григоровичу¹⁾ на пам'ять 22. квітня 1838. р.)

Гайдамаками зуться в нашій історії народні повстанці, що в XVIII. столітті підіймалися на Правобережжі проти панування панів. Слово «гайдамака» — турецьке, означає стілько, що розбійник. Воно зпочатку так і було, що гайдамаки тільки те й робили, що грабили панські маєтки та вбивали несправданих, польських панів. Але де далі, то все більше до них приставав народ, і з розбійників робилися справжні воюючі, з ворохобні виростало повстання. У XVIII. ст. були три таких повстання: в 1734., в 1750., та найбільше в 1768. р. От про це останнє повстання й розповідає у своїй поемі Шевченко. Зветься воно в нашій історії й Колівищиною (од слова: колій, колоти).

Причини гайдамацьких повстань були економічного й релігійного (національного) характеру. Польські пани утискали народ панщиною, польський уряд не давав православній вірі ходи, насилу заводячи унію.

Порядку в Польщі тоді не було. Король ніколи не мав там слова, а в XVIII. в. то вже й поготив. Великі папи (магнати) правили Польщею по-своєму, а за ними тягла руку дрібна шляхта. Одне слово — шляхецька республіка з необмеженою волею для шляхти. Через те й повстання гайдамаків здушувати нікому було, і як би не московський уряд, то Польща ніколи була б їх не подавила.

Москва ж, як усе, грала супроти України подвійну роль. Ніби то робила зі себе приятеля й оборонця рідних по вірі братів-Українців, довіряла собі їх здобувала, але ж, добувши, зараз же знищувала повстання, верховодів його оддавала Польщі на суд — а Польща страшними карами замучувала їх.

Що Москва так робила, то зрозуміло, чому. Вона бачила, що Польща й так упаде, й Польща була їй нестрашна. Але ж демократичний лад, який несло за собою повстання гайдамаків (гайдамаки скрізь заводили козацький лад, як здобували землі) — цей лад був для неї небезпечний, і вона зараз же його нищила. Так було в 1734. р., так було і в 1768. р.

Самі пани все-таки боролися з гайдамаками, як могли. Передівсім із своїх же крєпаків вони повторили собі придворних козаків, яким волю дарували, але ж за те вони мусіли боротися з гайдамаками. Тільки ж часто такі придворні козаки переходили до гайдамаків, бо ж це були свої люде — і повстання погасити не вдавалося.

¹⁾ Василь Іванович Григорович, Українець ізроду, був секретарем Академії Мистецтв у Петербурзі тоді, як там учився Шевченко малювати. Він дуже займався долею поета, помагав йому з крєпацтва визволитися (12. квітня 1838. р.) — і за те Шевченко присвятив йому «Гайдамаки». Річ у тому, що «Кобзаря» в 1840. р. московські вчені (критики) прийняли дуже неприхильно за те, що він був по-українськи написаний, і накинулися мокрим рядном та лайкою на Шевченка. То Шевченко вибрав собі відому в учених колах людину, Григоровича, щоб увела «Гайдамаків» між люде (гл. далі, стор. 43). Цього Григоровича змішують нераз із московським письменником Віктором Ів. Григоровичем (Москалем, родом із Сибірська) — але це невірно.

Так воно було і в 1768. р., тільки ж що це повстання було дуже велике та добре підготоване, бо підготовляли його Запорожці, і то на самій Україні в київських лісах (вони там по монастирях прикидалися черцями, п. пр., у Мотрининному монастирі) й на Запорожжі, на острові Мігея. Народ прилучався хмарами до повстанців, то й не диво, що за короткий час майже ціла Київщина найшлася в руках повстанців. Польська шляхта дуже налякалася, бо гайдамаки з нею (ні з її прислужниками, з Жидами) не жартували, а метилися адоромо. Всі почали тікати до Уманя, де був сильний замок Потоцького. Уманя мав боронити сотник придвірних козаків Потоцького, Іван Гонта. Йому наобіцяно всяких благ за оборону Уманя (гл. стор. 80, пом. 3), але ж Гонта, вийшовши проти гайдамаків — їх вів Запорожець Максим Залізняк — зустрівся з ними коло села Соколівця, яких 30 верстов од Уманя, погодився з Залізняком, і обидва разом ударили на Умань та люто розправилися зі шляхтою та Жидами. Полякам пішло на підмогу московське військо, що саме тоді було на Україні. Московський уряд, якому невесмак було це повстання, наказав своїйому війську його приборкати. Москалі прикинулися прихильниками гайдамаків, заманили всіх старшин до себе, загарештували, і Запорожців самі покарали (Залізняка на Сибір заслали), а Правобережців Полякам оддали — Поляки ж позамучували їх страшними, лютими карами (восніи суди в Кюді недалеко Житомира).

Шевченко списав свою поему з переказів — через те в нього найдеться трохи недоладностей (вози залізної тарані, повстання цілий рік і т. д.), на які вкажемо на своїйому місці. За те ж він чудово змалював усі три веретви, що брали участь у повстанні, головними особами (героями), яких у поемі виходить аж ніби три: Ярема (гайдамаки), Залізняк (Запорожці), Гонта (придворні козаки), та зокрема гарно схопив настрої і простих козаків-Запорожців, і старшини, і зокрема гайдамаків (стор. 58—61), та значіння, яке мали в повстанні монастирі (стор. 63). На те ж, що Шевченкові закидали Поляки та Москалі, що він, мовляв, кохався у кривавих образах, то поет сам відповідає, як він дивиться на гайдамацьке повстання (стор. 71 — «Гупалівщина» і стор. 89 — «Передмова»).

До поеми Шевченко додав 23 примітки, які в час позазначувані похиленим друком (курсивом), із припискою: Т. Ш.

Все йде, все минає — і краю немає . . .
Куди ж воно ділось, відкіля взялось?

І дурень, і мудрий нічого не знає.

Живе . . . умірає . . . Одно зацвіло,

А друге зав'яло, на-віки зав'яло,

І листя пожовкле вітри рознесло.

А сонечко встане, як перше вставало;

І зорі червоні, як перше плили,

Попливуть і потім; і ти, білолиций¹⁾,

По синьому небу вийдеш погулять,

Вийдеш подивиться в жолобок, криницю

І в море безкрає, і будеш сіять,

Як над Вавилоном, над його садами²⁾,

І над тим, що буде з нашими синами.

Ти вічний без краю! . . . Люблю розмовлять,

¹⁾ місяць, на нього кажуть, що він білолиций.

²⁾ Вавилон — у давню давнину дуже велике, славне та багате місто в Азії відоме з Біблії (там у неволі Жиди мучились). У цьому місті вавилонські царі насадили дуже гарні сади; про них казали, що це — сьоме чудо світа.

Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою,
Співать тобі думу, що ти ж нашептав.
Порай мені ще раз, де дітись з журбою?
Я не самотній, я не сирота:
Бать у мене діти¹⁾, та де їх подіти?
Заховать з собою? Гріх: душа жива!
А може їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті сльози-слова,
Що так вона щиро колись виливала,
Що так вона нишком над ними ридала.
Ні, не заховаю, бо душа жива!
Як небо блакитне, нема йому краю, —
Так душі почину і краю немає.
А де вона буде? Химерні слова²⁾!
Згадай же³⁾ хтонебудь її на сім світі, —
Безславному тяжко сей світ покидать.
Згадайте, дівчата, вам треба згадать!
Вона вас любила⁴⁾, рожеві квіти,
І про вашу долю любила співать.
Поки сонце встане, спочивайте діти!
А я поміркую, ватажка де взять.

* * *

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля, —
Ідїть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі!
Сили мої невеликі,
Нерозумні діти⁵⁾!
Хто вас щиро без матері
Привітає в світі?
Сини мої! Орли мої!
Летїть в Україну!
Хоч і лихо зострінеться,
Так не на чужині.
Там найдеться душа щира,

Не дасть погібати;
А тут ... а тут ... тяжко, діти!
Коли пустять в хату,
То, зострівши, насміються.
Такі, бачте, люде:
Все письменні, друковані⁶⁾
Сонце навіть гудять:
«Не відтіля, каже, сходить,
Та не так і світить;
Отак, каже, було б треба ...»
Що маєш робити?
Треба слухать, може, й справді
Не так сонце сходить,

¹⁾ Ті діти — поема «Гайдамаки», які вилилися, зродилися в нього з живої душі, а заховати (похоронити), щоб ніхто не бачив їх — гріх; вони ж живі, бо з живої душі зродилися, а живе в могилу власти не годиться.

²⁾ дурні, негодящі, пусті.

³⁾ инакшими словами: треба, щоб хто згадав її на світі (наказ. спосіб для 3. ос. одн.).

⁴⁾ душа Шевченка.

⁵⁾ гл. стор. 36, пом. 6.

⁶⁾ Оці письменні, друковані — то критики по-вченому називаються (підшукують, що у творі добре, що погане й т. д.).

Як письменні начитали.
Розумні та й годі¹⁾!
А що ж на вас¹⁾ вони скажуть?
Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують,
Та й кинуть під лаву.
«Нехай,» скажуть, «спочивають,
Поки батько встане
То розкаже по-нашому²⁾
Про свої гетьмани.
А то дурень розказує
Мертвими словами³⁾,
Та якогось-то Ярему
Веде перед нами
У постолах⁴⁾. Дурень! дурень!
Били, а не вчили:
Од козацтва, од гетьманства
Високі могили —
Більш нічого не осталося⁵⁾,
Та й ті розривають;
А він хоче, щоб слухали,
Як старці⁶⁾ співають!
Дарма праця, пане-брате!
Коли хочеш грошей,
Та ще й слави, того дива,
Співай про «*Матрьошу*»,
Про «*Парашу, радість нашу*»,
*Султан, паркет, шпори*⁷⁾ —
От де слава! А то співа:
«Грає синє море»,
А сам плаче; за тобою
І твоя громада
У сіряках . . .»

— Правда, мудрі!

Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.
Вибачайте! Кричить собі!
Я слухать не буду,
Та й до себе не покличу:
Ви розумні люде,
А я дурень; один собі
У моїй хатині
Заспіваю, зарідаю,
Як мала дитина.
Заспіваю — море грає,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю — розвернулась
Висока могила,
Аж до моря Запорожці
Степ широкий вкрили;
Отамани на вороних
Перед бунчуками
Вигравають, а пороги
Між очеретіми
Ревуть, стогнуть, розсердилися,
Щось страшне співають!
Послухаю, пожурюся,
У старих питаю:
Чого, батьки, сумуєте?
— „Не весело, сину!
Дніпро на нас розсердився,

1) То так Шевченко глузує собі з московських критиків, які з великим насміхом прийняли Шевченкового «Кобзаря» з 1840. р. за українську мову в ньому та за його зміст; на вас — на «Гайдаманів».

2) по-московському; батько — той, що їх творив (автор).

3) українськими словами, якими по книжках не писали та якими пани не балакали; через те казали, що українська мова вже мертва.

4) А то ж була звичка в Московщині в книжках писати не про селян у постолах, а про заможних панянок, про сальони, про вояків — як далі сам Шевченко каже про це з насміхом, гл. пом. 7.

5) Нема, мовляв, уже України — кажуть ті критики.

6) українські кобзарі (божі старці, гл. «Перебендя»; стор. 30, пом. 1)

7) От що любили тоді читати й хотіли, щоб їм письменники писали — про життя в салонах, про офіцерів з прикрасами на голові («султан»), що витанцювали на балах на дорогих викладаних долівках («паркет»), побрязкуючи острогами («шпори»).

Плаче Україна . . ."
 І я плачу. А тим часом
 Пишними рядами
 Виступають отамани,
 Сотники з панами,
 І гетьмани, — всі в золоті.
 У мою хатину
 Прийшли, сіли коло мене,
 І про Україну
 Розмовляють, розказують:
 Як Січ будували,
 Як козак на байдаках
 Пороги минали,
 Як гуляли по синьому,
 Грілися в Скутарі¹⁾,
 Та як, люльки закуривши
 В Польщі на пожарі,
 В Україну верталися,
 Як бенкетували . . .
 «Грай, кобзарю! Лий, шинкарю!» —
 Козак гукає.
 Шинкарь знає, наливає
 І не схаменеться;

Дивлюся, сміюся, дрібні утираю:
 Я не одинокий, є з ким в світі жить!
 У моїй хатині, як в степу безкраім,
 Козацто гуляє, байрак гомонить;
 У моїй хатині синє море грає,
 Могила сумує, тополя шумить,
 Тихесенько «Гриця» дівчина співає —
 Я не одинокий, є з ким вік дожить!

От де моє добро, гроші,
 От де моя слава!
 А за раду — спасибі вам
 За раду, лукаву!
 Буде з мене, поки живу,
 І мертвого слова,
 Щоб вилити журбу, сльози.
 Бувайте здорові!

Кобзарь вшкварив, а козаки —
 Аж Хортиця²⁾ гнеться, —
 Метелиці та гопака³⁾
 Гуртом оддирають;
 Кухоль ходить, переходить,
 Так і висихає.
 «Гуляй, пане, без жупана!
 Гуляй, вітре, полем!
 Грай, кобзарю, лий, шинкарю,
 Поки встане доли!»
 Взявшись в боки, навприсядки
 Парубки з дідами:
 «Отак діти, добре, діти!
 Будете панами!»
 Отамани на бенкеті,
 Неначе на раді,
 Похожають, розмовляють . . .
 Вельможна громада
 Не втерпіла, ударила
 Старими ногами;
 І я дивлюсь, поглядаю,
 Сміюся сльозами, —

Піду синів випровожать
 В далеку дорогу.
 Нехай ідуть; може, найдуть
 Козака старого,
 Що привіта моїх діток
 Старими сльозами.
 Буде з мене. Скажу ще раз:
 Пан я над панами⁴⁾!

¹⁾ Скутара — передмістя Царгорода (Костянтинополя), столиці Туреччини, гл. «Гамалія», стор. 102, пом. 2; по синьому — по морі.

²⁾ острів на Дніпрі, проти м. Олександрівська; на ньому була, кажуть, найстарша Січ.

³⁾ Метелиця — дуже дрібний танець, гопак — розгульний, широкий.

⁴⁾ бо вже раз у 1840. р. сказав у «Кобзарі» — пор. «Думи мої», стор. 35.

Отак, сідя¹⁾ кінець стола,
Міркую, гадаю:
Кого просить? Хто поведе?
Надворі світає,
Погас місяць, горить сонце.
Гайдамаки встали,
Помолились, одяглися,
Кругом мене стали.
Сумно, сумно, як сироти,
Мовчки похилились:

— „Благослови”, — кажуть, —
„батьку,

Поки маєм силу,
Благослови шукать долю
На широкім світі.”
— «Постривайте! Світ — не хата,
А ви малі діти,
Нерозумні²⁾. Хто ватажком
Піде перед вами?
Хто проведе? Лихо, діти,
Лихо мені з вами!
Викохав вас, вигодував,
Виросли чималі,
Йдете в люде, а там тепер
Все письменне стало.
Вибачайте, що не вивчив,
Бо й мене, хоч били,
Добре били, а багато
Дечому навчили!
Тма, мна знаю, а оксію³⁾
Не втну таки й досі.
Що ж вам скажуть? Ходім, сини,
Ходімо, попросим!
Єсть у мене щирий батько⁴⁾
(Рідного немає),

Дасть він мені раду з вами,
Бо сам, здоров, знає,
Як то тяжко блукать в світі
Сироті без роду;
А до того душа щира,
Козацького роду,
Не одцуравсь того слова,
Що мати співала,
Як малого повивала,
З малим розмовляла;
Не одцуравсь того слова,
Що про Україну
Сліпий старець, сумуючи,
Сліває під тином.
Любить її, думу правди⁵⁾,
Козацькую славу,
Любить її! Ходім, сини,
На раду ласкаву!
Як би не він спіткав мене
При лихій годині,
Давно б досі заховали
В снігу на чужині;
Заховали б тай сказали:
«Так якесь ледащо!»
Тяжко-важко нудить світом⁶⁾
Не знаючи, за що.
Минулося, щоб не снилось! . . .
Ходімо, хлоп'ята!
Коли мені на чужині
Не дав погібати⁴⁾,
То й вас прийме, привітає,
Як свою дитину.
А од його, помолившись,
Гайда в Україну!»

¹⁾ стара форма: сидячи.

²⁾ Це на те натякає Шевченко, що його ще не знають добре за поета, гл. стор. 36. пом. 6.

³⁾ Так учили колись по школах дяки: складати слова з церковно-слав'янського букваря (тма, мна); оксія — це над церковними буквами такі значки.

⁴⁾ Той щирий ботько, що «не дав Шевченкові погібати на чужині», що «не одцурався» українського слова, любить козаську славу — це саме Григорович.

⁵⁾ Дума правди — це ті думи, що правдиво розповідають про минуле України; їх співали старці-кобзарі.

⁶⁾ Тяжко-важко людині нудити світом, як вона не знає, за що нудить.

Добрідень же, тату, в хату!
На твоїм порозу

Благослови моїх діток
В далеку дорогу!

7. IV. 1841.
Петербург.

I. ІНТРОДУКЦІЯ¹⁾.

Була колись Шляхеччина²⁾,
Вельможная пані, —
Мірялася з Москалями,
З Ордою, з султаном,
З Німотою. Було колись . . .
Та що не минає?
Було, шляхта, знай, чваниться,
День і ніч гуляє,
Та королем коверзує —
Не кажу Степаном,
Або Яном Собівським, —
Ті два незвичайні³⁾,

А іншими . . . Небораки
Мовчки панували.
Сейми, сеймики ревіли, —
Сусіди мовчали,
Дивилися, як королі
Із Польщі втікають⁴⁾!
Та слухали, як шляхецтво
Навісне гукає:
Niepozwalam, niepozwalam⁵⁾!
Шляхта репетує,
А маґнати⁶⁾ палять хати,
Шабельки гартують.

¹⁾ лагинське слово, значить стілько, що наше: ввід.

²⁾ Польща, в якій панувала шляхта; вона воювала в Москву, Татарами, Туреччиною, Німеччиною.

³⁾ Стефан Батори, польський король (1576—1586), родом зі Семигорода; за його часів стало чути про козаків, через те й довго думали, що то він дав початок козацькій організації. Ян Собівські — теж польський король (1674 до 1699). Тільки ж історія каже, що ці два королі не дуже то приборкували шляхту — бо на те в них ніякої сили не було. Королі в Польщі ніякого значіння не мали — «панували мовчки», як каже поет, а все робила, що хотіла, шляхта.

⁴⁾ Поляки запрохали були на польський трон аж із Франції короля, та він там не видержав того неладу і втік нишком із Польщі (1573); звався цей король Генрих і був із королівського французького роду Вальоа.

⁵⁾ По-нашому: не дозволяю, не дозволяю, по-латинському veto (veto — вживається й досі, як хтось проти чогось протестує, коли думає, що його правда). Річ у тому, що в Польщі від р. 1589. був такий закон, що всі ухвали мусять переходити одногосно, і досить було одному невдоволеному шляхтичеві гукнути: «niepozwalam» — і з усіх нарад нічого не виходило. Давніше то шляхта не зловживала цього свого права. А ось від 1652. р., як за намовою маґната (гл. нязче) Радівіла шляхтич Сіцинські вірвав сейм, то до 1764. р. з 55 сеймів тільки 7 дійшло до кінця, а 48 позривали шляхтичі своїм niepozwalam. І не тільки на сеймі в Варшаві (де радили над справами цілої держави), але й на повігових сеймах, т. зв. сейминах (там радили над дрібніщими справами) — ще від 1666. р. — шляхта воювала своїм ветом. Через те й сейми й сеймики були все дуже бурливі — «ревіли», як каже Шевченко.

⁶⁾ Маґнати — це великі пани, велика шляхта, а ще була дрібна, яку так попросту і звали шляхтою; ці маґнати власне були необмежені пани в Польщі, держали собі власне військо, вдержували на своїх дворах безліч дрібної шляхти, годували її, і та шляхта опісля на сеймі, чи де, держала руку своїх панів та «репетувала», як цього їм було на що треба. Оці маґнати й робили в Польщі, що хотіли.

Довго таке творилося,
Поки не в Варшаві

Запанував над Ляхами
Понятовський¹⁾ жвавий.

Запанував, та й думав шляхту
Приборкать трошки, — не зумів;
Хотів добра, як дітям мати,
А, може, й ще чого хотів.
Єдине слово «pięrozwałam»
Хотів у шляхти одібрать²⁾,
А потім³⁾ . . . Польща запалала,
Шляхта сказалася, — кричать:
— «Слово гонору, дарма праця!
Поганець, наймит Москаля!»
На гвалт Пулавського і Паца
Встає шляхецькая земля,
І — разом сто конфедерацій⁴⁾.

¹⁾ Станіслав Август Понятовскі був останній польський король (1764—1795), за якого й розібрали Польщу між себе сусіди: Прусія, Австрія й Росія (із наших земель, що належали до Польщі, частину забрала Австрія — Галичину, решта дісталася Росії — ціле Правобережжя). То правда, що Понятовскі був собі жвавий, меткий, але ж тільки жвавий панич, та не король.

Поки не в Варшаві запанував . . . — лєнше: поки в Варшаві не запанував Понятовський.

²⁾ Понятовскі вніс на сейм пропозицію скасувати «pięrozwałam» у році 1766., але ж вона не перейшла, бо їй спротивився московський посол Рєпін. Річ у тому, що сусіди добре знали, від чого Польщі буде смерть, і ось 1764. р. Прусія з Москвою зробили таку умову, щоб ніяких перемін у державному ладі Польщі не допустити. Шляхта була рада, що не скасовано «pięrozwałam», але ж не за те незлюбила короля, а за те, що він ішов на руку Москалям.

³⁾ додати собі в думці: був би, може, в Польщі лад .

⁴⁾ *Енциклопедическій лексиконъ, томъ 5: Барская конфедерация і «Historja królestwa Polskiego, G. S. Bandtke, Tom 2» Т. III.*

Конфедерація — латинське слово, по-нашому стілько, що спілка. Як у Польщі не було вже ніякого ладу, не було державі сили нічого зробити, то збирався собі гурт шляхти, яка заступала якусь політичну думку, і створював собі таку спілку, конфедерацію, щоб ту думку боронити і зі зброєю в руках. Таких конфедерацій було багато, та ось найважливіші в них — це радомська та барська, які зав'язалися саме в тому часі, як іде це оповідання (ще була славна конфедерація торговельська, що її склали невдоволені з переміни шляхецького ладу пани в 1792. р.). То було так. У Польщі, крім католиків, ніяких прав ніхто не мав. Москва ж із давна вже бралася ніби-то боронити православних, щоб таким чином мати право мішатися до внутрішніх справ у Польщі. От і московський посол Рєпін старався вплинути на короля Понятовського, щоб він перепер у сеймі зрівняння католиків із некатоликами (вони звались десиденти). Як король одмовився, то Рєпін найшов собі прихильників між шляхтою, почав її підбурювати проти короля, що він, мовляв, хоче знищити всі шляхецькі привілеї, і ось ця шляхта склала собі в Радомі конфедерацію (1767), проголосила всі права для некатоликів, цю свою ухвалу персперла на сеймі, і король на неї згодився. Тоді невдоволені нею деякі шляхтичі, між иньчим, корецький староста Юзеф Пулавскі, в'їхалися на Поділля, до

Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах¹⁾
І по Україні²⁾,
Розбрелися, та й забули
Волю рятувати,

Полигалися з Жидами³⁾,
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували,
Церквами топили . . .
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.

II. ЯРЕМА.

— „Яремо! Герш-ту⁴⁾, хамів сину?
Піди кобилу приведи!
Подай патинки господині,
Та принеси мені води!
Вимети хату! Внеси дрова!
Посип індікам! Гусям дай!
Піди до льоху, до корови,
Та швидче, хаме! . . . Пострівай!

Бару, й тут зав'язали собі иньчу конфедерацію (1768). Барські конфедерати поклали собі за мету боронити самостійности Польщі перед Москвою, давніх шляхецьких прав і проголосили війну королеві, що тягнув ніби руку Москви. Але ж московські війська, що стояли в Польщі під проводом Кречетнікова, щоб боронити радомських конфедератів, і польські королівські під Браніцьким, пішли на Бар, узяли місто, й конфедератів барських виперли на Молдавію, що тоді була під Туреччиною. Туреччина взяла їх ув оборону й навіть проголосила війну Росії (Франція теж помагала їм, посилала зброю, офіцерів і т. д.). Із Молдавії барські конфедерати перенеслися до Австрії, до містечка Бяла, і тут на чолі їх станув між иньчими й Міхал Ян Пац (у Барі його не було — як це пише Шевченко). Конфедерати ці виступали зовсім як держава, і навіть (1770) проголосили, що Понятовські не король їм більше. Та через незгоди між провідниками — ця конфедерація зіслизла потім зовсім.

Тому що барські конфедерати грошей не мали, що в них харчева справа була неналагоджена, і що загалом у них ладу не було, то вони розходились по Україні — бо ж там ішла домашня (горожанська) війна — і давав руйнувати та грабити невинних людей.

Сто конфедерацій, звичайно, не було (хіба що рахувати дрібненькі по поодиноких возводствах — Польща ж була поділена на возводства), але ж поет так каже вмисне, щоб ізмалювати ціле те безладдя, що панувало в Польщі тоді, як ізчинилося велике гайдамацьке повстання.

¹⁾ В Молдавію пішли конфедерати пізніше, як їх виперли московські війська; по Молдаванах — ніби по людях, що жили в Молдавії.

²⁾ Тут уживається слово «Україна» в вузочому значінні — а саме: Київщина, так як у вірші: «Сон» (Гори мої високі!), стор. 239, пом. 1.

³⁾ Жида арендували в панів коршми й вислугувалися панам, бо були від них залежні. От через те ненависть селян і зверталась у першу чергу на Жидів.

⁴⁾ Жидівські слова (hörst du — нім.), значать: чи чуєш?

Упоравшись, біжи в Вільшану¹⁾:
Імості²⁾ треба. Не барись.” —
Пішов Ярема, похилився.

Отак уранці Жид поганий
Над козаком коверзував.
Ярема гнувся, бо не знав,
Не знав сіромаха, що вирости крила,
Що неба достане, коли полетить,
Не знав, нагинався.

О, Боже мій милий!
Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко ссяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває . . .
О, Боже мій милий, як весело жить!

Сирота Ярема, сирота убогий:
Ні сестри, ні брата, нікого нема!
Попіхач жидівський, виріс у порогу,
А не клене долю, людей не займа.
Та й за що їх лаять? Хибá вони знають,
Кого треба гладить, кого катувать?
Нехай бенкетують! У їх доля дбає,
А сироті треба самому придбать.
Трапляється, часом тихенько заплаче,
Та й то не од того, що серце болить:
Щонебудь згадає, або що побачить . . .
Та й знову до праці: отак треба жить!
На що батько, мати, високі палати,
Коли нема серця з серцем розмовлять?
Сирота Ярема — сирота багатий,

Бо є з ким заплакати, є з ким заспівати,	
Єсть карії очі, —	Як він того хоче;
Як зіроньки ссяють,	Що плаче, сміється
Білі рученята	І мре, й оживає,
Мліють, обнімають;	Святим духом серед ночі
Єсть серце єдине,	Понад ним вітає.
Серденько дівоче,	Отакий то мій Ярема,
Що плаче, сміється,	Сирота багатий.

¹⁾ Вільшана або Ольшана, містечко Київської губернії, Звенигородського повіту; між Звенигородкою й Вільшаною по старому шляху — Боровиків хутір і корчма, де б то Ярема Байстрок, а потім Галайда, був у Жиди наймитом (Од старих людей). Т. Ш.

²⁾ Її мості, себто: її милости, слова, які прикладалися в нас до великих панів; єго мость (його милість) — пан, її мость (її милість) — паня.

Такий і я колись-то був¹⁾ . . .

Минуло, дівчата!

Минулося, розійшлося,

Чому не осталося? Чому не вітало?

Легше було б сльози, журбу виливать.

Люде одібрали, бо їм було мало:

«На що йому доля? Треба закопать,

Він і так багатий!»

І сліду не стало.

Серце млів, як згадаю . . .

Чому не осталося?

Багатий на лати

Та на дрібні сльози — бодай не втирать! . . .

Доле моя, доле! Де тебе шукать?

Вернися до мене, до моєї хати,

Або хоч приснився . . . не хочеться спать!

Вибачайте, люде добрі!

Може, не до-ладу,

Та прокляте лихо—злидні

Кому не завадять?

Може, ще раз зострінемось,

Поки шкандибіаю

За Яремою по світу,

А, може . . . й не знаю.

Лихо, люде, — всюди лихо,

Ніде пригорнуться:

«Куди,» — каже, — «хилить доля,

Туди й треба гнуться» —

Гнуться мовчки, усміхаться,

Щоб люде не знали,

Що на серці заховано,

Щоб не привітали.

Бо їх ласка — нехай сниться

Тому, в кого доля,

А сироті, щоб не снилась,

Не снилась ніколи!

Тяжко, нудно розказувать,

А мовчать не вмію.

Виливайся ж, слово-сльози:

Сонечко не гріє,

Не висушить. Поділюся

Моїми сльозами,

Та не з братом, не з сестрою,

З німими стінами

На чужині . . . А поки-що —

До корчми вернуся,

Що там робиться?

Жидюга

Дріжить, ізігнувшись

Над каганцем, лічить гроші

Коло ліжка, клятий.

А на ліжку . . . ох, аж душно!

Білі рученята

Розкидала, розкрилася,

Як квіточка в гаю

Червоніс; а пазуха . . .

Пазухи немає,

Розірвана . . . Мабуть, душно

На перині спати,

Одинокій, молоденькій

Ні з ким розмовляти, —

Одна шепче . . . Несказано

Гарна нехрещена!

Отó дочка, а тó батько,

Чортова кишенья.

Стара Хайка лежить долі

В перинах поганих.

Де ж Ярема? Взявши торбу,

Потяг у Вільшану.

¹⁾ Від цього місця до слів «Жидюга дріжить» — поет відбігає від оповідання; це теж епізод (гл. «Катерина», стор. 14, пом. 3). І тут Шелченкові, живій людині, з чуттям, важко було додержати того спокою, який потрібний для оповідання, й він рад був поділитися зі своїми думками та поглядами з читачем (він так пише, неначе б розмовляв із читачем).

ІІІ. КОНФЕДЕРАТИ.

— „Одчиняй, проклятий Жиде,
Бо будеш битий! Одчиняй!
Ламайте двері, поки вийде
Старий паскуда!”

— «Пострівай!
Стрівайте, зараз!»

— „Нагаями
Свиняче ухо! Жартувать,
Чи що ти хочеш?”

— «Я? З панами?
Крий, Боже! Зараз, дайте встать,
Ясновельможні! (нишком — свині!)»
— „Пане полковнику, ламай!”

Упали двері, а нагай
Малює вздовж жидівську спину.
— „Здоров, свине! Здоров, Жиде!
Здоров, чортів сину!”
Та нагаєм, та нагаєм.
А Жид зогнув спину:
— «Не жартуйте, мості-пане¹⁾!»
— „Добри-вечір в хату!
Ще раз шельму! Ще раз! . . . Годі!
Вибачай, проклятий!
Добри-вечір! А де дочка?”
— «Умерла, панове!»
— „Лжеш²⁾, Іудо! Нагаями!”
Посипались знову . . .
— «Ой, паночки, голубчики,
Йй-Богу, немає!»
— „Брешеш, шельмо!”
— «Коли брешу,
Нехай Бог карає!»
— „Не Бог, а ми. Признавайся!”
— «На що б мав ховати,

Як би жива? Нехай, Боже, — „Ха, ха, ха, ха! Чорт, панове,
Щоб я був проклятий!» . . . Літанню³⁾ співав.

¹⁾ милостивий пане.

²⁾ польське слово, те, що наше: брешеш.

³⁾ Літанія — це благально-похвальна католицька відправа, щось як у нас акафист. Ксьондз вихвалює святого, а вірні цілим миром просять, щоб він чи змидувався, чи вислухав їх.

Перехрестись!"

— «Як же воно?

Далебі, не знаю.»

— „Отак, дивись!"

Лях хреститься,

А за ним Іуда.

— „Браво! Браво! Охрестили!

Ну, за таке чудо

Могоричу, мості-пане!

Чуш, охрещений?

Могоричу!"

— «Зараз, зараз!»

Ревуть, мов скажені,

Ревуть Ляхи, а поставець¹⁾

По столу гуляв.

„Ще Польща не згінела²⁾!"

Хто куди гукав.

— „Давай, Жиде!"

Охрещений

Із льоху та в хату,

Знай, шмигляє³⁾, наливав;

А конфедерати,

Знай, гукають: — „Жиде! Меду!"

Жид не скаменеться.

— „Де цимбали? Грай, псявіро!"

Аж корчма трясеться —

Краков'яка оддирають,

Вальса та мазура⁴⁾.

А Жид гляне та нищечком:

«Шляхецька натура!»

— „Добре, годі! Тепер співай!"

— «Не вмю, їй-Богу!»

— „Не божись, собача шкуро!"

— «Яку ж вам? „Небогу?"»

«Була собі Гандзя,

Каліка небога,

Божилася,

Молилася,

Що боліли ноги;

На панцину не ходила,

А за парубками

Тихесенько,

Гарнесенько

Поміж бур'янами.»

— „Годі! Годі! Це погана:

Схизмати співають."⁵⁾

— «Якої ж вам? Хибá оцю?

Стривайте! Згадаю...

«Перед паном Хведором

Ходить Жид ходором,

І задком,

І передком

Перед паном Хведірко́м,

Ходить Жид, ходить»...

— „Добре, годі! Тепер плати!"

— «Жартуйте, пане!

За що платить?»

— „Що слухали.

Не кривись, поганий!

Не жартую. Давай гроші!"

— «Де мені їх взяти?

Ні шеляга; я панською

Ласкою багатий.»

— „Лжеш, собако! Признавайся!

А ну-те, панове,

Батогами!"

Засвистіли,

Хрестять Лейбу знову.»

¹⁾ Гл. «Підкова», стор. 25, пом. 3.

²⁾ Це національний польський гімн (*Jeszcze Polska nie zginęła* = Іще Польща не вгинула), т'але ж він повстав пізніше, в 90. роках ХVІІІ. ст., як польський генерал Домбровскі водив польські легіони по чужих краях; тоді Польщі вже так як би й не було.

³⁾ швидко бігає.

⁴⁾ Краков'як, мазур — польські танці, вальс — німецький.

⁵⁾ Неуніятів ляхи називали схизматами. Т. Ш. Схизма (грецьке слово) — по-нашому розкол. В розумінні католицької Церкви схизмати ті, що відколотись від одної Христової Церкви, католицької, за царгородського патріарха Михаїла Керуларія в 1054 році. "Християнство в українській кийівській державі поширилося ще до розділення Церкви в 1054 р." (М. Кобрин, "Українське Православне Слово". X, ч. 7/1959, стор. 4).

Перішили, перішили,
Аж пірря летіло...
— «Й же Богу, ні шеляга!
Їжте мов тіло!
Ні шеляга! Ївалт! Рятуйте!»
— „Ось ми порятуєм!”
— «Постривайте! Я щось скажу...»
— „Почуєм, почув, та не бреши! Бо, хоч здохни, Брехня не допоможе.”
— «Ні... в Вільшаній...»
— „Твої гроші?”
— «Мої? Ховай Боже!»
Ні, я кажу, що в Вільшаній...»
— „Вільшанські схизмати
По три сім'ї, по чотирі
Живуть в одній хаті?...
Ми це знаєм, бо ми самі
Їх так одчухрали”²⁾...
— «Та ні, не те... вибачайте, —
Щоб лиха не знали,

Щоб вам гроші приснилися!...
Бачте, у Вільшаній...
У костюлі, у титаря...
А дочка Оксана!
Ховай Боже! Як панночка!
Що то за хороше!
А червінців! Хоч не його,
Так що? Аби гроші!
— „Аби гроші, однаково!
Правду Лейба каже;
А щоб певна була правда,
Нехай шлях покаже.
Одягайся!”

Поїхали
Ляхи у Вільшану.
Один тільки під лавою
Конфедерат п'яний
Нездужа встать, а курника³⁾,
П'яний і веселий:
«Jeszcze, kiedy my żyjemy,
Polska nie zginęła»⁴⁾.

IV. ТИТАРЬ⁵⁾.

«У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
Зіроньки сяють.
Вийди, серденько —
Я виглядаю —
Хоч на годину,
Моя рибчино!
Виглянь, голубко,

Та поворкуєм,
Та посумуєм,
Бо я далеко
Сю ніч мандрую.
Виглянь же, пташко,
Мов серденько,
Поки близенько,
Та поворкуєм...
Ох, тяжко, важко!»

Отак, хōдя попід гаєм,
Ярема співає,
Виглядав, а Оксани
Немає, немає.

¹⁾ Деінде (на Лівобережжі) кажуть: боронь Боже, сохрани Боже!

²⁾ Це натяк на великий погром православних у році 1766. р, який учинили Поляки враз із уніятами; гл. стор. 56, пом. 1.

³⁾ під носом бурмоче, співає

⁴⁾ Ще, як ми живемо, Польща не вмерла (слова національного поль. гимна).

⁵⁾ церковний староста, в Галичині звуть його «старшим братом», на Буковині — це найстарший із епітропів (церковних братів)

Зорі ссяють, серед неба
Світить білолиций;
Верба слуха соловейка,
Дивиться в криницю;
На калині, над водою,
Так і виливає,

Неначе зна, що дівчину
Козак виглядає.
А Ярема по долині
Ледве-ледве ходить,
Не дивиться, не слухає.

— „На що мені врода,
Коли нема щастя, коли нема долі?
Літа молодії марно пропадуть,
Один я на світі — стебло серед поля,
Його буйні вітри полем рознесуть.
Так і мене люде не знають, де діти.
За що ж одцурались? Що я сирота?
Одно було серце, одно на всім світі,
Одна душа щира, та бачу, що й та,
Що й та одцуралась!”

І хлипули сльози.

Поплакав сердега, утер рукавом.
— „Оставайсь здорова! В далекій дорозі
Або найду долю, або за Дніпром
Ляжу головою. А ти не заплачеш,
А ти не побачиш, як ворон клює
Ті карії очі, ті очі козачі,
Що ти цілувала, серденько моє!
Забудь мої сльози, забудь сиротину,
Забудь, що клялася, — другого шукай!
Я тобі не пара, я в сірій свитині,
А ти — титарівна! . . . кращого вітай!
Вітай, кого знаєш, — така моя доля!
Забудь мене, пташко, забудь, не журись!
А коли почувш, що на чужім полі
Сховали Ярему, — нишком помолись, —
Одна, серце, на всім світі
Хоч ти помолися!”

Та й заплакав сіромаха,
На кий похилився.

Плаче собі тихесенько . . .
Шелесть! . . . коли гляне:
Попід гаєм, мов ласочка,
Крадеться Оксана.
Забув, побіг, обнялися . . .
— «Серце!» — та й зомліли.

Довго, довго тільки — «серце!»
Та й знову німіли.
— „Годі, пташко!”

— «Ще трошечки,
Ще . . . ще, сизокрилий!
Вийми душу! Ще раз, ще раз . . .
Ох, як я втомилась!»
— „Одпочинь, моя ти зоре!
Ти з неба злетіла!”

Послав свитку. Як ясочка,
Усміхнулась, сіла.

— «Сідай же й ти коло мене!»

Сів, та й обнялися.

— „Серце мое, зоре моя,
Де се ти зоріла?”

— «Я сьогодні забарилась:
Батько занедужав,
Коло його все поралась.»

— „А мене й байдуже?”

— «Який бо ти, їй же Богу!
І сльози блиснули.

— „Не плач, серце, я жартую.”

— «Жарти!»
Усміхнулась.

Прихилилась головою,
Та й ніби заснула.

— „Бач, Оксано, я жартую,
А ти й, справді, плачеш!
Ну, не плач же, глянь на мене:
Завтра не побачиш:
Завтра буду я далеко,
Далеко, Оксано!
Завтра вночі у Чигирині.
Свячений¹⁾ достану;
Дасть він мені срібло-злото,
Дасть він мені славу;
Одягну тебе, обу,
Посажу, як паву,
На дзиглику²⁾, як гетьманшу,
Та й дивитись буду . . .
Поки не вмуру, дивитимусь.”

— «А може, й забудеш?
Розбагатієш, у Київ
Поїдеш з панами,
Найдеш собі шляхтяночку.
Забудеш Оксану!»

— „Хибі краща є за тебе?”

— «Може й є, не знаю.»

— „Гнівиш Бога, мое серце:
Кращої немає

Ні на небі, ні за небом,

Ні за синім морем

Нема кращої од тебе!”

— «Що се ти говориш?

Схаменися!»

— „Правду, рибко!”

Тай знову, тай знову.

Довго вони, як бачите,

Між мови-розмови

Цілувались, обнімались

З усієї сили;

То плакали, то божились,

То ще раз божились.

Їй Ярема розказував,

Як жить вони будуть,

Як окує всю в золото,

Як долю добуде,

Як виріжуть гайдамаки

Ляхів в Україні,

Як він буде панувати,

Коли не загине³⁾.

Аж обридло, слухаючи,

Далебі, дівчата!

— «Ото який! Мов і, справді,

Обридло!» А маги

Або батько як побачать,

¹⁾ свячений ніж, гл. V. частину «Гайдамаків»: Свято в Чигирині, стор. 56; Чигирин — місто над Тясмином у Київщині, колишня столиця України за гетьманів від Богдана Хмельницького до Дорошенка, пор. Шевченка «Чигирин» (стор. 108), «Вибір гетьмана» (стор. 303), початок уступа «Свято в Чигирині» (стор. 56); благочинний у своїй промові до гайдамаків (стор. 63) зве Чигирин «святим»

²⁾ Це слово потрохи забувається, означає: стілець, крісло.

³⁾ Ото так собі в'являли гайдамаки, що житимуть, як Поляків переможуть та в Україні повіганяють. А оте, що йде далі аж до слів: «А тимчасом світить» . . . теж до оповідання не дуже належить.

Що ви, мої любі,
Таке диво читасте, —
Гріха на всю губу!
Тоді, тоді — та цур йому!
А дуже цікаве!
А надто вам розказать би,
Як козак чорнявий
Під вербою над водою,
Обнявшись, сумує;
А Оксана, як голубка,
Воркує, цілує,
То заплаче, то зомліє,
Головоньку схилить:
«Серце мов, доле моя!
Соколе мій милий!
Мій . . . » Аж верби нагинались
На таку мову.
Ото мова! Не розкажу,

Бодай не дивитись, бодай не казати!
Бо за людей сором, бо серце болить.
Гляньте, подивіться: то конфедерати,
Люде, що зібрались волю боронить¹⁾!
Боронять, прокляті! Будь проклята мати,
І день, і година, коли понесла²⁾,
Коли породила, на світ привела!
Дивіться, що роблять у титаря в хаті
Пекельні діти!

У печі палá

Огонь і світить на всю хату;
В кутку собакою дріжить
Проклятий Жид. Конфедерати
Кричать до титаря: — „Хоч³⁾ жить?
Скажи, де гроші!”

Той мовчить.

Налигачем⁴⁾ скрутили руки,
Об землю вдарили: нема,
Нема ні слова.

— „Мало муки,
Давайте приску⁵⁾! Де смола?”

Мої чорноброві,
Не розкажу проти ночі,
А то ще присниться;
Нехай собі розійдуться,
Так, як і зійшлися:
Тихесенько, гарнесенько,
Щоб ніхто не бачив
Ні дівочі дрібні сльози,
Ні щирі козачі.
Нехай собі! . . . Може, ще раз
Вони на сім світі
Зострінуться . . . Побачимо . . .

А тим часом світить
З усіх вікон у титаря.
Що-то там твориться?
Треба глянуть та розказать . . .
Бодай не дивитись!

¹⁾ Про конфедератів так розказують люди, котрі їх бачили; і не диво, бо то була все шляхта, з гонорет (= гонором, кирцу дерли) без дисципліни; робить не хочеться, а їсти треба. Т. III.

²⁾ себто: вавагоніла ³⁾ хочеш (скороч.)

⁴⁾ на заході України кажуть: воловід

⁵⁾ присок — гаряча вола в вогнем

Кропи його! Отак! Холоде?
Мерщій же приском посипай!
Що? Скажеш, шельмо? . . . І не стогне!
Завзята bestія! Стривай!"

Насипали в халяви жару . . .

— „У тім'я цвяшок закатай!"¹⁾

Не витерпів святої кари,
Упав сердега. Пропадай
Душа без сповіди святої!
«Оксано, дочко!» тай умер.

Ляхи задумалися, стбля,
Хоч і запеклі.

— „Що ж тепер?

Панове, ради! Поміркуем.
Тепер з ним нічого робить.
Запалим церкву!"

— «Гвалт! Рятуйте!

Хто в Бога вірує!» — кричить
Надворі голос, що є сили.
Ляхи зомліли. — „Хто такий?"

Оксана в двері! — «Вбили! вбили!»
Тай пада кріжем²⁾).

А старший

Махнув рукою на громаду.
Понура шляхта, мов хорти,
За двері вийшла. Сам позаду
Бере зомлілюю . . .

Де ж ти,

Яremo? Де ти? Подивися!

А він, мандруючи, співа,
Як Наливайко³⁾ з Ляхом бився.

Ляхи пропали; нежива
Пропала з ними і Оксана.
Собаки де-де по Вільшаній
Загавкають, та й замовчать.
Біліє місяць; люде сплять,
І титарь спить . . . Не рано встане!
На віки, праведний, заснув.

¹⁾ забивай

²⁾ Подекуди кажуть іще «хрестом падати, хрестом лежати», бо ж криж (польське слово) значить теж саме, що хрест.

³⁾ Про Наливайка гл. «Тарасова ніч», стор. 22, пом. 1.

Горіло світло, погасало,
Погасло . . . Мертвий мов здригнув,
І темно, сумно в хаті стало¹⁾.

V. СВЯТО В ЧИГИРИНІ.

Гетьмани, гетмани! Як би то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували, —
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн!
Базари, де військо, як море, червоне,
Перед бунчуками, бувало, горить,
А ясновельможний²⁾, на воронім коні,
Блисне булавою — море закипить;

Закипить, і розлилося
Степами, ярами;
Лихо млів перед ними . . .

А за козаками³⁾ . . .
Та що й казати? Минулося!
А те, що минуло,
Не згадуйте, пани-брати,
Бо щоб не почули⁴⁾ . . .

Та й що з того, що згадаєш?
Згадаєш — заплачеш.
Ну, хоч глянцем на Чигирин,
Колись-то козачий⁵⁾.

Ізза лісу, зза туману,

Місяць випливає,
Червоніє круглолиций,
Горить, а не ссяє;
Неначе зна, що не треба
Людям його світу,
Що пожари Україну
Нагріють, освітять.

І смерклося, а в Чигирині,
Як у домовині,
Сумно, сумно (Отак було
По всій Україні
Проти ночі Маковія,

¹⁾ *Анахронізм* (помилка щодо часу) — титаря Ляхи замучили зимою, а не літом. Т. Ш. Та ще помилився поет щодо місяця, бо титаря Данила Кушніра замучили не в Вільшаній, а у Мліїві, та не в 1768. р., а в 1766. р. Усі ці муки, то воно так таки й було, тільки Кушніра мучено ще більшими муками (живому спалено руки, обмотавши клоччям та смолою, відрубано голову і прибито на палю на очах народу), та замучено його за те, що сховав церковну дароносицю з наказу громади, яка не хотіла прийняти до своєї церкви уніятського попа. Тоді були великі переслідування православної віри на Україні. Польський уряд саме 1766. р. взявся було враз із уніятами жорстокими засобами наvertати православних на унію; в Вільшані була тоді окрема духовно-уніятська комісія, що за допомогою польського війська люто розправлялася з православними.

Шевченко хотів було півніще скрізь переправити Вільшану на Мліїв, але воно якось не вийшло, то так і лишилася Вільшана.

²⁾ Так у нас казали на гетьмана, як ось Москалі на свого царя казали «Його величество».

³⁾ додати в думці: їх слава, вчинки, що їх довершували козак

⁴⁾ розуміється — вороги, московський уряд, який старався вбити в нашого народу всякі вгадки про наше минуле, щоб нам не заманулося колись за своїм упімнутися, а то бували за це люті кар

⁵⁾ яний тепер, гл. поему «Чигирин», стор. 109, пом. 3.

Як ножі святили)¹⁾.

Людей не чуть; через базар
Кажан²⁾ костокрилий
Перелетить; на вигоні
Сова завиває.
А де ж люде?

Над Тясмином³⁾,

У темному гаю,
Зібралися; старий, малий,
Убогий, багатий
Повдналися, — дожидають
Великого свята.

У темному гаю, в зеленій діброві,
На припоні коні отаву скубуть;
Осідлані коні, вороні готові.
Куди-то поїдуть? Кого повезуть?
Он кого, дивіться!

Лягли на долині,
Неначе побиті, ні слова не чуть.
Ото гайдамаки . . . На гвалт України
Орли налетіли; вони рознесуть
Ляхам, Жидам кару;
За кров і пожари
Пеклом гайдамаки Ляхам оддадуть.

Попід дібровою стоять
Вози залізної тарані:
То щедрої гостинець пані⁴⁾, —
Уміла що кому давать,
Нівроку їй, нехай царствує!
Нехай не вадить, як не чує! . . .
Поміж возами ніде статъ:
Неначе в ирій налетіло

З Смілянщини⁵⁾, з Чигиринá,
Просте козацтво, старшина . . .
На певне діло налетіли.
Козацьке панство похожає
В киреях⁶⁾ чорних, як один,
Тихенько, ходя, розмовляє
І поглядає на Чигрин.

¹⁾ Хоч у гайдамацьких рухах було багацько розбишацького, то народ уважав усе гайдамаків своїми оборонцями, і війну зі шляхецькими порядками, що їх Поляки скрізь утверджували, та в унію, яну їм накидували, вважали святою. Тільки ж це не історично, що повстання почалося 1. серпня (під Маковія); воно почалося швидче, в червні, бо ось 8. липня 1768. р. Залізняка сидів уже в кїиво-печерській кріпости.

²⁾ На заході України кажуть: лилик.

³⁾ Тясмин — притока Дніпра з правого боку, перепливає чигиринський і черкаський повіт у Київщині.

⁴⁾ Себто, вози з ножами. Гайдамаки вірили, що се був гостинець щедрої пані цариці Катерини II. Т. Ш. Загалом у тому часі ходило дуже багацько чуток про те, що московські царі раді помагати повстанцям одбитися від Польщі. От іще в 1734. р. старшина двірських козаків кн. Любомирського, Верлан, пустив між народ вістку, що цариця Ганна прислала указ, щоб усі люде повставали, вбивали Ляхів та Жидів та робилися козаками. А ось у 1768. р. підроблювано різні «золоті грамоти», що то їх ніби-то вислала на Україну цариця Катерина та наказувала різати панів, Жидів та уніятів. Усе це були видумки, але народ вірив — то так міг повірити і в «залізну тараню» (рибу) від Катерини. Яким духом дихала цариця на гайдамаків — це показалося пізніше. Через те й Шевченко підсмішковує собі з цариці (нівроку їй . . .).

⁵⁾ Сміла — містечко в Київщині, Черкаського повіту.

⁶⁾ Кирея — довга сукняна одяга, звичайно в кобеняком (капішоном).

СТАРШИНА ПЕРВИЙ¹⁾.

Старий Головатий щось дуже коверзує.

СТАРШИНА ДРУГИЙ.

Мудра голова! Сидить собі в хуторі, ніби не знає нічого, а подивися — скрізь Головатий²⁾. «Коли сам», каже, «не повершу, то синові передам.»

СТАРШИНА ТРЕТІЙ.

Та й син же штука! Я вчора зострівся з Залізняком; таке розказує про його, що цур йому! «Кошовим» каже, «буде, та й годі; а, може, ще й гетьманом, коли те...»³⁾

СТАРШИНА ДРУГИЙ.

А Гонта на що? А Залізняк? До Гонти сама... сама⁴⁾ писала: «Коли,» каже...

СТАРШИНА ПЕРВИЙ.

Цитьте лишень! Здається, дзвонять.

СТАРШИНА ДРУГИЙ.

Та ні, то люде гомонять.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ.

Гомонять, поки Ляхи почують. Ох, старі голови та розумні! Химерять-химерять, та й зроблять з лемеша швайку! Де можна лантух, там торби не треба. Купили хрину — треба ззісти; плачте, очі, хоч повилазьте: бачили, що купували, — грошам не пропадуть! А то думають-думають, ні в-голос, ні мовчки, а Ляхи догадаються — от тобі й пшик! Що там за рада? Чом вони не дзвонять? Чим спиниш народ, щоб не гомонів? Не десять душ, а, слава Богу, вся Смілянщина, коли не вся Україна. Он, чуєте, співають?

СТАРШИНА ТРЕТІЙ.

Справді, співа щось; піду, спиню.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ.

Не спиняй! Нехай собі співає, аби не голосно!

¹⁾ В цих розмовах дуже гарно відмальовується настрій та погляди всіх, що брали участь у повстанні: старшини козацької (вона високою «політикою» займається — себто: сплітками), Запорозців (вільних, що нікого не визнають, крім свого Залізняка) і гайдамаків (забитих, зляканих, заголюканих, яким багацько треба роз'яснювати, але ж дуже завзятих, як коли їм нагадати про всі кривди, що їх терплять).

²⁾ Здається, тут Шевченко має на думці Антона Головатого, військового суддю, якого він дуже поважав. Про нього гл. 1. приписку до «Невольника» стор. 155.

³⁾ додати в думці: коли повстання добре піде й козацький лад заведеться; кошовий — старший над усім запорозьким військом; гетьман — над цілою Україною

⁴⁾ Це натяк на ті грамоти, що їх ніби-то вислала цариця Катерина. Але ж це невірно щоб старшина балакала тут про Гонту, бо ж він не міг бути на «чигиринському святі», а прилучився до повстання під Уманем.

СТАРШИНА ДРУГИЙ.

Ото, мабуть, Волох¹⁾! Не втерпів таки старий дурень; треба та й годі!

СТАРШИНА ТРЕТІЙ.

А мудро співає! Коли не послухавш, усе иншу. Підкрадемося, братці, та послухаєм; а тим часом задзвонять.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ і ДРУГИЙ.

А що ж? То й ходімо!

СТАРШИНА ТРЕТІЙ.

Добре, ходімо!

(Старшини нишком стали за дубом, а під дубом сидить сліпий кобзарь; кругом його Запорожці й гайдамаки. Кобзарь співає з повагою й неголосно)

КОБЗАРЬ.

«Ой, Волохи, Волохи!
Вас осталося трохи;
І ви, Молдавани,
Тепер ви не п'яни:
Ваші господарі —
Наймити Татарам,
Турецьким султанам,
В кайданах, в кайданах!
Годі ж, не журіться,
Гарно помоліться,
Братайтеся з нами,
З нами, козаками;
Згадайте Богдана,

Старого гетьмана²⁾!
Будете панами,
Та, як ми, з ножами,
З ножами святими
Та з батьком Максимом³⁾
Сю ніч погуляєм,
Ляхів погойд'аєм,
Та так погуляєм,
Що аж некло засміється,
Земля затрясється,
Небо запалає...
Добре погуляєм!»

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Добре погуляєм! Правду старий співає, як не бреше. А що б то з його за кобзарь був, як би не Волох!

КОБЗАРЬ.

Та я й не Волох, — так тільки: був колись у Волощині, а люде й зовуть Волохом — і сам не знаю, за що.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Ну, та дарма; утни ще якунебудь! А ну, лишень про батька Максима ушкварь!

ГАЙДАМАКА.

Та не голосно, щоб не почув старшина.

¹⁾ За гайдамаками ходив кобзарь; його називали сліпим Волохом (дід розказував). Т. Ш.

²⁾ додати в думці: який братався з Молдаванами — оженив свого сина Тимоша з дочкою молдавського господаря Луцула (Локсандру) й давав йому поміч військом (1652); господарь—те, що воевода або в нас — гетьман

³⁾ з Залізняком

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

А що нам ваша старшина? Почує, так послуха, коли має чим слухати, та й годі! У нас один старший — батько Максим; а він як почує, то ще карбованця дасть. Співай, старче божий¹⁾, не слухай його!

ГАЙДАМАКА.

Та воно так, чоловіче; я це й сам знаю, та ось що: не так пани, як підпанжи, або — поки сонце зійде, то роса очі виїсть.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Брехня! Співай, старче божий, яку знаєш, а то й дзвона не діждемо, — поснемо.

ГУРТОМ.

Справді, поснемо: співай якунебудь!

КОВЗАРЬ (співає).

«Літа орел, літа сизий
Попід небесами, —
Гуля Максим, гуля батько
Степами, лісами.
Ой, літає орел сизий,
А за ним орлята;
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята:
Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти.
Поміркує, загадає,
Чи бити, чи пити,
Чи танцювать, то й ушкварять,
Аж земля трясеться;
Заспіває — заспівають,
Аж лихо сміється.

Горілку, мед не чаркою —
Поставцем черкає,
А ворога, заплющившись,
Ката²⁾, не минає.
Отакий то наш отаман,
Орел сизокрилий!
І воює, і гарцює
З усієї сили —
Нема в його ні оселі,
Ні саду, ні ста́ву...
Степ і море — скрізь битий шлях,
Скрізь золото, слава.
Шануйтеся ж, вражі Ляхи,
Скажені собаки:
Йде Залізник Чорним Шляхом³⁾,
За ним гайдамаки.»

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Оце то так! Вчистив, нічого сказати: і до-ладу, і правда. Добре, далєбі добре! Що хоче, то так і втне. Спасибі, спасибі!

ГАЙДАМАКА.

Я щось не второпав, що він співав про гайдамаків.

¹⁾ Ковбарів звали скривь на Україні старцями божими, міркували, що талант співати та грати їм сам Бог дав, пор. Перебендя, стор. 30, пом. 1.

²⁾ б'є, гл. стор. 55, пом. 1, катати = бити

³⁾ Чорний Шлях виходив од Дніпра між устями річок Сокорівки й Носачівки, і біг через степи запорозькі, через воєводства Київське, Подольське й Волинське, — на Червону Русь до Львова. Чорним названий, що по йому Татари ходили в Польщу і своїми табунами вибивали траву. Т. Ш. Шануйтеся = дивіться, глядіть, уважайте, кайтеся (гл. стор. 61).

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Який бо ти беззь¹⁾ і справді! Бачиш, ось що він співав: щоб Ляхи погані, скажені собаки, калялись, бо йде Залізник Чорним Шляхом з гайдамаками, щоб Ляхів, бачиш, різати . . .

ГАЙДАМАКА.

І вішать, і мордувать! Добре, їй-Богу, добре! Ну, це так! Далєбі, дав би карбованця, як би був не пропив учора! Шкода! Ну, нехай стара в'язне, більше м'яса буде. Поборгуй, будь ласкав завтра оддам. Утни ще щонебудь про гайдамаків!

КОБЗАРЬ.

До грошей я не дуже ласий. Аби була ласка слухати, — поки не охрип, співатиму; а охрипну — чарочку, другу тії ледащиді-живиці, як то кажуть, та й знову. Слушайте ж, панове громадо!

«Ночували гайдамаки
В зеленій діброві,
На припоні пасли коні,
Сідлані, готові.
Ночували Ляшки-панки
В будинках з Жидами,
Напилися, простяглися,
Та й . . .»

ГРОМАДА.

Цить лишень! Здається, дзвонять. Чувш? . . . ще раз . . . о!

КОБЗАРЬ.

Задзвонили, задзвонили!
Пішла луна гаєм.
Ідїть же ви та молїться,
А я доспіваю.

* * *

Повалили гайдамаки.
Аж стогне діброва;
Не повезли, а на плечах
Чумацькі волові
Несуть вози. А за ними
Сліпий Волох знову:
«Ночували гайдамаки
В зеленій діброві . . .»

Шкандибає, курникає,
І гич²⁾ не до речі.

— «Ну лиш иншу, старче божий!»
З возами на плечах
Кричать йому гайдамаки.
— „Добре, хлопці, нате!
Отак! Отак! Добре, хлопці!
А ну-те, хлоп'ята,
Ушкваримо!”

Земля гнеться,
А вони з возами
Так і ріжуть. Кобзарь грав,
Додав словами:

¹⁾ Йолоп, туман, дурень .

²⁾ Як «нігич» — ніщо, ні трохи, то «гич» — усе.

«Ой, гоп таки-так!
Кличе Гандзю козак:
„Ходи, Гандзю, пожартую!
„Ходи, Гандзю, поцілую!
„Ходім, Гандзю, до попа
„Богу помолиться;
„Нема жита ні снопа —
„Вари варениці!”
Оженився, зажурився:
Нічого немає;
У ряднині ростуть діти,
А козак співав:
„І по хаті ти-ни-ни,
„І по сінях ти-ни-ни,
„Вари, жінко, лини!
„Ти-ни-ни, ти-ни-ни!”

— «Добре! Добре! Ще раз!
Ще раз!»

Кричать гайдамаки.

«Ой, гоп того дива!
Наварили Ляхи пива,
А ми будем шинкувать,
Ляшків-панків частувать;
Ляшків-панків почастуєм,
З панянками пожартуєм.
Ой, гоп таки-так!
Кличе панну козак:
„Панно, пташко моя!
„Панно, доле моя!
„Не соромся, дай рученьку,
„Ходім погуляймо;
„Нехай людям лихо сниться,
„А ми заспіваймо!
„А ми заспіваймо,
„А ми посідаймо,
„Панно, пташко моя!
„Панно, доле моя!”

— «Ще раз, ще раз!»

«Як би таки, або так, або с'як,
Як би таки запорозький козак!
Як би таки молодий, молодий,
Хоч по хаті б поводив, поводив!
Страх мені не хочеться
З старим дідом морочиться!
Як би таки . . .»

— «Цу-цу, скажені, схаменіться!
Бач, розходилися! А ти,
Стара собако, де б молиться,
Верзеш тут погань! От чорти!»
Кричить отаман. Опинились;
Аж церков¹⁾ бачать: дяк співа,

¹⁾ Це Мотронин монастир коло Жаботина в Чигиринщині; ігуменом у ньому був Мелхиседек Значко-Яворський — от і його треба б розуміти під благочинним, що тут благословляє народ і закріплює до повстання. Загалом монастирі дуже пособляли повстанцям, давали їм поміч та захист, передержували в себе Запорозців ніби-то черцями, чи послушниками (як от, н. пр., Залізняка) і т. д. Та, зокрема, дуже цьому ділу помагав Яворський, що тоді завідував усіма православними парохіями; він заохочував народ до боротьби з унією, і навіть їздив до Москви зі скаргою на утиски та одержав ізвідтіля деякі обіцянки (Москва все ніби-то робилася захисницею православних та на те тільки, щоб у наламутній воді ловити рибу).

Попи з кадилами, з кропилом;
Громада — ніби нежива,
А-ні телень . . . Поміж возами
Попи з кропилами пішли;
За ними корогви несли,
Як на Великдень над пасками.

— «Моліться, братія, моліться!» —
Так благодійний почина:
— «Кругом святого Чигринá
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розпинать¹⁾
А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать!
Од Конашевича²⁾ і досі
Пожар не гасне, люде мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі . . .
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата,
Землі козацької краса,
У Ляха в'яне, як перш мати,
І непокрита коса
Стидом січеться; карі очі
В неволі гаснуть; розкувають
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться конать
В ярмі у Ляха . . . Горе, горе!
Моліться, діти! Страшний суд
Ляхи в Україну несуть, —
І зарідають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остряницина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили³⁾.

¹⁾ себто: Чигириня святого — як столиці України, столиці гетьманів; його стерегтимуть ті, що в ньому колись панували, його колишня слава (сторожа з того світа), «душі праведних і сила св. Михайла» (гл. стор. 64, пом. 3).

²⁾ Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман України (1614—1622), уславився боями з Турками (побив їх під Хотинном) та з Москвою, був родом зі Самбора в Галичині, похований у Києві, у Брацькому монастирі на Подолі.

³⁾ Павла Наливайка живого спалили в Варшаві; Івана Остряницю і трицять старшин козацьких після страшної муки розчленили й розвезли їх тіла

Де той Богун, де та зіма?
Ингул¹⁾ що-зіму замерзає, —
Богун не встане загатить
Шляхецьким трупом. Лях гуляє;
Нема Богдана — червонить
І Жовті Води²⁾ й Рось зелену.
Сумує Корсунь староденний, —
Нема журбу з ким поділить.
І Альта плаче: «Тяжко жити!
Я сохну, сохну . . .» Де Тарас?
Нема, не чуть, — не в батька діти!
Не плачте, братія: за нас
І душі праведних, і сила
Архистратига Михаїла³⁾.
Не за горами кари час.
Молітесь, братія!»

Молились,
Молились щиро козаки, —
Як діти, щиро; не журились,
Гадали теє . . . а зробилось —
Над козаками хусточки.
Одно добро, одна слава —
Біліє хустина,

по всій Україні. Зиновій-Богдан і син його Тимофій були поховані в Суботіві коло Чигрина; Чарнецький, коронний гетьман, не доставши Чигрина, од злоти спалив їх мертвих (Георгій Кониський). Т. Ш.

Про те, що історія каже про Наливайка (а не Полетика-Кониський, а якого Шевченко записав про нього), гл. стор. 22, пом. 1.

¹⁾ Полковник Богун потопив Ляхів в Ингулі. Зиновій-Богдан вирізав 40 а чимсь тисяч Ляхів над Росєю в Корсуні. Тарас Трясило вирізав Ляхів над Альтюю. І та ніч, в котру те трапилось, зветься Тарасова, або кровава (Баншиш-Каменський). Т. Ш.

Ингул — притока Буга, разом із ним уливається в Чорне Море. Це місце треба так розуміти: Ингул замерзає що-зіму, але ж того вже не бачить, що бачив тої зіми, коли Богун потопив Ляхів у ньому — иньчі часи, иньчі люде.

Про Тарасову ніч і про Тараса Трясила гл. стор. 20. Острияниця, а власне Остриянин, звався Яцко, не Іван, був гетьманом у 1638 р., побив Поляків під містечком Голтвюю над Пелом, але під Жовнином (над Сулою) його Поляки побияли, й він із частиною свого війська проредся на Слобожанщину, де й поселився. Муки, про які оповідає за Каменським Шевченко, односяться до старшини козацької після гетьмана Гуні, який настав по Остриянині. Тоді так приборкано козаків, що цілих 10 років не було повстань, до самого Хмельницького (1638—1648). Чарнецький спалив кости Богданові в 1664. р. Про це говорить іще Шевченко у поемі «Заступила чорна хмара» стор. 315, пом. 3.

²⁾ Жовті Води — річка в Херсонщині, притока Ингульця; тут розбив Хмельницький Поляків; Корсунь — містечко канівського повіту на Київщині, над річною Росєю; під Корсунем Хмельницький (1648 р.) розбив Поляків напрах.

³⁾ Св. Михайло — опікун Києва, отже й України; ще й досі гербом (однакою) міста Києва являється архистратиг Михайло.

Та й ту знімуть . . .¹⁾

А діякон:

— «Нехай ворог гине!

Беріть ножі! Освятили.»

Аж серце холоне.

Ударили в дзвони;

Реве гасм: «Освятили!»

Освятили, освятили!

Гине шляхта, гине!

Розібрали, заблищали

По всій Україні²⁾.

VI. ТРЕТІ ПІВНІ³⁾.

Ще день Україну катували
Ляхи скажені; ще один,
Один останній сумували
І Україна, і Чигрин.
І той минув, день Маковія,
Велике свято в Україні,
Минув, — і Лях, і Жидовин
Горілки, крови упивались,
Кляли схизмата, розпинали,
Кляли, що нічого вже взять.

А гайдамаки мовчки ждали,
Поки поганці ляжуть спать.
Лягли, і в голови не клали,
Що вже їм завтра не вставать.
Ляхи заснули, а Іуди
Ще лічать гроші, — уночі
Без світла лічать бариші,
Щоб не побачили злі люде;
І ті на золото лягли,
І сном нечистим задрімали.

Дрімають, на віки бодай задрімали!
А тим часом місяць пливе оглядять
І небо, і зорі, і землю, і море,
Та глянуть на люде, що вони моторять⁴⁾,
Щоб Богові вранці теє розказать.
Світить білолиций на всю Україну,
Світить, — а чи бачить мою сиротину,
Оксану з Вільшани, мою сироту?
Де її мордують⁵⁾, де вона воркує?
Чи знає Ярема? Чи знає, чи чує?
Побачимо пітім, а тепер не ту,
Не ту заспіваю, иншої заграю:

¹⁾ Так треба розуміти це місце: гадали гайдамаки, що волю добудуть, а викопали собі могилу, пор. хустки похоронні, які дають на корогви, та на руки начіпляють, та на хрест вішають; а знімуть, щоб і *сліду* не було по тих, що билися за волю й лягли в могилі.

²⁾ Так про Чигринське свято розказують старі люде. Т. III.

³⁾ Треті півні — сигнал (гасло). Розказують, що Залізняк есаул, не діждавши третіх півнів, запалив Медведівку, містечко між Чигрином і Звенигородкою. Т. III.

⁴⁾ продумують та роблять, які штучки викидають, пор. моторний, меткий.

⁵⁾ тяжко мучать.

Лихо — не дівчата, буде танцювать;
Недолю співаю козацького краю;
Слухайте ж, щоб дітям потім розказать,
Щоб і діти знали, внукам розказали,
Як козаки шляхту тяжко покарали
За те, що не вмiла в добрі панувать¹⁾.

Гомонiла Україна,
Довго гомонiла, —
Довго-довго кров степами
Текла, червонiла.
Текла, текла, та й висохла.
Степи зеленiють;
Дiди лежать, а над ними
Могили синiють.
Та що з того, що високi?
Нiхто їх не знав,
Нiхто щиро не заплаче,
Нiхто не згадав.
Тiльки вiтер тихесенько
Повiв над ними,
Тiльки роси ранесенько
Сльозами дрибними
Їх умиють. Зiйде сонце,
Осушить, пригрiв;

А унуки? Їм байдуже,
Жито панам сiють²⁾!
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила,
Мученика праведного
Де похоронили?
Залiзняк де, душа щира,
Де одпочивав?
Тяжко — важко! Кат панує³⁾,
А їх не згадають.

Гомонiла Україна,
Довго гомонiла, —
Довго-довго кров степами
Текла, червонiла.
І день і ніч гвалт, гармати;
Земля стогне, гнеться;
Сумно, страшно, а згадавш —
Серце усмiхнеться⁴⁾.

Мiсяцю мiй ясний! З високого неба
Сховайся за гору, бо свiту не треба;
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось,
І Альту, і Сену⁵⁾: і там розлилось,
Не знать, за що, крови широке море.
А тепер що буде? Сховайся ж за гори;
Сховайся, мiй друже, щоб не довелось
На старiсть заплакати!

¹⁾ Це дуже важний погляд на наші, польсько-українські відносини в минулому: всьому завинили Ляхи, бо не вмiли з нами жити, не вмiли панувати, маючи стiльки добра!

²⁾ Пор. такі самi згадки про минуле й порiвняння зі сучасним: «Іван Пiдкова» (стор. 25), «Тарасова ніч» (стор. 23), «До Основ'яненка» (стор. 32). Цiлий цей уступ від слів «Гомонiла Україна» до «А їх не згадають» — теж епізод.

³⁾ розумiється — московський уряд, царь.

⁴⁾ бо ж було життя, люде давали знати, що живуть, а за часiв Шевченка — все було прибите, мовчало!

⁵⁾ *Тарасова і Варфоломiєва ночі* — одна другої варт на стид Римської тiяри (папи-римського, стор. 135, пом. 3). Т. III. Тут згадка про Корсунь, Тарасову ніч (стор. 20) і про те, як французські католики вирiзали в ніч під св. Вартоломiя з 23. на 24. серпня всiх протестантiв (Гугенотiв) у Парижі в 1572. р. за підмогою королеви Катерини Медiчі; Сена (Секвана) — рiчка, над якою лежить Париж.

Сумно, сумно серед неба
Ссяє білолиций.

Понад Дніпром козак іде,
Може, з вечорниці.

Смутний іде, невеселий,
Ледве несуть ноги.

Може, дівчина не любить
За те, що убогий?

І дівчина його любить,
Хоч лата на латі.

Чорнобривий — а не згине,
То буде й багатий.

Чого ж смутний-невеселий
Іде, чуть не плаче?

Якусь тяжку недоленьку
Віщує козаче¹⁾,

«Ой, Дніпре мій, Дніпре широкий та дужий!

Багато ти, батьку, у море носив

Козацької крови! Ще понесеш, друже!

Червонив ти синє²⁾, та не напоїв, —

А сю ніч уп'ється; пекельнее свято

По всій Україні сю ніч зареве;

Потече багато, багато, багато

Шляхецької крови. Козак оживе!

Оживуть гетьмани в золотім жупані,

Прокинеться доля; козак заспіва:

«Ні Жида, ні Ляха!» А в степах України —

Дай то, Боже милий — блисне булава!»

Так думав, ідучи в латаній свитині,

Сердега Ярема з свяченим в руках.

А Дніпр мов підслухав: широкий та синій

Підняв гори-хвилі, а в очеретях

Реве, стогне, завиває,

Лози нагинає;

Грім гогоче, а блискавка

Хмару роздирає.

Іде собі наш Ярема,

Нічого не бачить;

Одна думка усміхнеться,

А друга заплаче.

Чує серце, та не скаже,

Яке лихо буде.

Мине лихо . . . Кругом його —

Мов вимерли люде.

А-ні півня; ні собаки,

Тільки ізза гаю

Десь далеко сіроманці-

Вовки завивають.

Байдуже! Іде Ярема,

Та не до Оксани,

Не в Вільшану на досвітки, —

До Ляхів поганих

У Черкаси²⁾. А там третій

Півень заспіває.

А там . . . а там . . . Йде Ярема,

На Дніпр поглядає:

«Там Оксана, там весело

І в сірій свитині;

А тут, а тут . . . що ще буде?

Може, ще загину!»

А тим часом зза байраку

Півень «кукуруку!»

«А, Черкаси! Боже милий,

Не вкороти віку!»

¹⁾ розуміється: серце

²⁾ Черкаси — повітове місто над Дніпром, у Київщині.

³⁾ розуміється: море. і то Чорне Море, куди вливається Дніпро .

VII. ЧЕРВОНИЙ БЕНКЕТ.

(ГАЛАЙДА.)

Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні;
Закричали гайдамаки:
«Гине шляхта, гине!
Гине шляхта! Погуляєм
Та хмару нагрієм!»
Зайнялася Смілянщина, —
Хмара червоніє;
А найперша Медведівка¹⁾
Небо нагріває.
Горить Сміла — Смілянщина
Кров'ю підпливає,
Горить Корсунь, горить Канів²⁾,
Чигирин, Черкаси;
Чорним Шляхом запалало,
І кров полилася
Аж у Умань³⁾.

По Поділля

Гонта бенкетує⁴⁾,
А Залізняк в Смілянщині
Дамаску⁵⁾ гартує
У Черкасах, де й Ярема
Пробує свячений.
— „Отак, отак! Добре, діти!
Мордуйте скажених!
Добре, хлопці!” — на базарі
Залізняк гукає.
Кругом пекло; гайдамаки
По пеклу гуляють.
А Ярема — страшно глянуть —
По три, по чотири

Так і кладе.

— „Добре, сину!
Матері їх хиря⁶⁾!
Отак, отак! В раю будеш,
Або есаулом⁷⁾.
Гуляй, сину! Ну-те, діти!”
І діти майнули
По горищах, по коморах,
По льохах, усюди;
Всіх уклали, все забрали.
— „Тепер, хлопці, буде!
Утомились, одпочиньте!”

Улиці, базари
Крились трупом, плили кров'ю:
«Мало клятим кари!
Ще раз треба перемучить,
Щоб не повставали
Нехрещені, кляті душі!»
На базар збірались
Гайдамаки.

Йде Ярема,

Залізняк гукає:
— „Чуєш, хлопче? Ходи сюди!
Не бійсь, не злякаю.”
— «Не боюся!» Знявши шапку,
Став, мов перед паном.
— „Відкіля ти? Хто ти такий?”
— «Я, пане, з Вільшани.»
— „З Вільшаної, де титаря
Пси замордували?”

¹⁾ Медведівка — село черкаського повіту, гл. стор. 65, пом. 3.

²⁾ Канів — повітове місто в Київщині над Дніпром; недалеко Канева на горі, над Дніпром, похований Шевченко.

³⁾ Умань — город повітовий губернії Київської. Т. III.

⁴⁾ Це історично цілком невірно. Раз, що повстання Поділля не захопило, а тільки Київщину, а, подруге, Гонта сполучився з Залізником аж під Уманем, до того ж часу не брав участі в повстанні.

⁵⁾ Дамаська шабля — з дамаської сталі, дуже гарного виробу (Дамаск — місто в Сирії, в Азії); дамаська сталь славилася за найкращу.

⁶⁾ Це така лайка; хиря — хвороба, болячка.

⁷⁾ Есаул — турецьке слово: ад'ютант (помішник) отамана.

Поїхали. А Черкаси
Палають, палають.
Байдуже! Ніхто й не гляне!
Сміються та лають
Кляту шляхту; хто балака,
Хто кобзаря слуха.
А Залізник попереду
Нашорошив уха,
Іде собі, люльку курить,
Нікому ні слова;
А за ним німий Ярема.
Зелена діброва,
І темний гай, і Дніпр дужий,
І високі гори,
Небо, зорі, добро, люде
І лютеє горе —
Все пропало, все! Нічого
Не знає, не бачить, —
Як убитий. Тяжко йому,
Тяжко, а не плаче.
Ні, не плаче: змія люта
Жадна випиває
Його сльози, давить душу,
Серце роздирає.

«Ой, ви сльози, дрібні сльози!
Ви змиєте горе, —
Змийте його! Тяжко, нудно!
І синього моря,
І Дніпра, щоб вилить люте,
І Дніпра не стане!
Занапасть хибá душу?
Оксано, Оксано!
Де ти? Де ти? Подивися,
Моя ти єдина!
Подивися на Ярему!
Де ти? Може, гине;
Може, тяжко клене долю,
Клене, умірає,

Або в пана у кайданах
У склепу¹⁾ конає!
Може, згадує Ярему,
Згадує Вільшану;
Кличе його: «Серце мов,
Обніми Оксану!
Обнімемось, мій соколе,
На віки зомлієм,
Нехай Ляхи знущаються,
Не почув!» Віє,
Віє вітер зза Лиману²⁾,
Гне тополю в полі,
І дівчина похилиться,
Куди гне недоля;
Посумує, пожуриться,
Забуде і, може . . .
У жупані сама пані,
А Лях . . . Боже, Боже!
Карай пеклом мою душу,
Вилий муки море,
Розбий кару надо мною!
Та не таким горем
Карай серце! Розірветься,
Розпадеться камінь!
Доле моя, серце мов!
Оксано, Оксано!
Де ти ділася, поділась?»

І хлинули сльози;
Дрібні-дрібні полилися.
Де вони взялися?

А Залізник гайдамакам
Велить опиниться:
— „У ліс, хлопці! Вже світає,
І коні пристали;
Попасемо!“

І тихенько
У ліс і сховались.

¹⁾ у склепленій тюрмі; під землею, в льоху.

²⁾ розуміється Дніпрового; отже вітер із півдня — лютий вітер.

— «Де? Якого?»
— „У Вільшаній . . .

І кажуть, що вкрали
Дочку його, коли знавш.”
— «Дочку . . . у Вільшаній?»
— „У титаря, коли знавав.”
— «Оксано, Оксано!» —
Ледве вимовив Ярема,
Та й упав додолу.
— „Еге! Ось що . . . Шкода
хлопця!

Провітри, Миколо!”¹⁾
Провітрився.

— «Батьку! Брате!
Чом я не сторукий?
Дайте ножа, дайте силу,
Муки Ляхам, муки!
Муки страшної, щоб пекло
Тряслося та мліло!»
— „Добре, сину, ножі будуть
На святеє діло.
Ходім з нами у Лісянку²⁾
Ножі гартувати!”
— «Ходім, ходім, отамане!
Батьку ти мій, брате
Мій єдиний! На край світа
Полечу, достану,
З пекла вирву, отамане . . .
На край світа, пане . . .
На край світа, та не найду,
Не найду Оксани!»
— „Може, й найдеш. А як тебе
Зовуть? Я не знаю.”
— «Яремою.»

— „А прізвище?”

— «Прізвища немає!»
— „Хіба байстрюк? Без
прізвища . . . ?

Запиши, Миколо,
У реєстер³⁾! Нехай буде . . .
Нехай буде Голий!
Тає і пиши!”

— «Ні, погано!»
— „Ну, хіба Бідою?”
— «І це не так.»

— „Стривай лишень:
Пиши Галайдбю!”
Записано.

— „Ну, Галайдб,
Поїдем гуляти!
Найдеш долю. А не найдеш . . .
Рушайте, хлоп'ята!»

І Яремі дали коня
Зайвого⁴⁾ з обозу.
Усміхнувся на воронім,
Та й знову у сльози.
Виїхали за царину⁵⁾, —
Палають Черкаси . . .
— „Чи всі, діти?”

— «Усі, батьку!»
— „Гайда!”

Простяглася
По діброві понад Дніпром
Козацька ватага.
А за ними кобзарь Волох
Переваги-ваги⁶⁾
Шкандибав на конику,
Козакам співає:
«Гайдамаки, гайдамаки!
Залізняк гуляє.»

¹⁾ То так каже Залізняк до котрогось зі своїх, що звався Миколою (пізніше є, що це писарь Залізняк), щоб вивели Ярему на вітер, щоб до себе прийшов.

²⁾ Лісянка — містечко Звенигородського повіту на Київщині, гл. далі стор. 73, примітка Шевченка.

³⁾ Козацькі списи звалися реєстрами; з цього пішла й назва: реєстрові козаки.

⁴⁾ Оце слово вже потрохи забувається, замість нього вживають частіше лишній.

⁵⁾ Тут це слово означає ворота при вході в село, коворіт, те, що в західній Україні зовуть: рогачка.

⁶⁾ Перехитуючись то на один, то на другий бік.

VIII. ГУПАЛІВЩИНА¹⁾.

Зійшло сонце. Україна —
Де палала, тліла,
А де шляхта, запершися,
У будинках мліла.
Скрізь по селах шибениці:
Навішано трупу
Тільки старших, а так шляхта —
Купою на купі
На улицах, на розпуттях;
Собаки, ворони
Ідять шляхту, клюють очі,
Ніхто не боронить. . .
Та й нікому: осталися
Діти та собаки, —
Жінки навіть з рогачами
Пішли в гайдамаки.

Отаке-то було лихо²⁾
По всій Україні!
Гірше пекла . . . А за віщо,
За що люде гинуть?

Того ж батька, такі ж діти,
Жити б та брататься³⁾!
Ні! Не вміли, не хотіли, —
Треба роз'єднаться!
Треба крови, брата крови,
Бо задро, що в брата
Є в коморі і на дворі,
І весело в хаті!
«Уб'єм брата! Спалим хагу!» —
Сказали, і сталось.
Все б, здається⁴⁾! Ні, на кару
Сироти осталися, —
В сльозах росли, та й вирости.
Замучені руки
Розв'язались, і кров за кров,
І муки за муки!
Болить серце, як згадаєш:
Старих Слав'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, Єзуїти⁵⁾).

¹⁾ Що таке значить Гупалівщина, гл. примітну самого Шевченка на стор. 72, там де він пояснює Будища, пом. 4.

²⁾ Від цих слів аж до слів «Мандрували Гайдамаки» — теж епізод.

³⁾ себто, що Поляки й Українці — Слав'яни, отже брати .

⁴⁾ і покінчилося — сказати собі в думці .

⁵⁾ До Унії Козаки з Ляхами мирилися, і як би не Єзуїти, то, може б, і не різалися; Єзуїт Посевин, легат (посол) папський, перший начав унію в Україні. Т. Ш.

Це міркування, що ворожнечу між нами й Поляками посіяли Єзуїти, Шевченко виявляв і пізніше, пор. вірші: «Ляхам», стор. 246, «Буває в неволі» від слів: Не знаю, як тепер Ляхи живуть . . . стор. 350. То правда, що Польща своєю політикою нехтування та гноблення православної віри копала рів між обома народами, але це не була одинок а причина розладу між нами й Поляками. Причин було багато, і найважливіша була — соціальна (громадська) нерівність і панські порядки, які несла зі своїм пануванням Польща на Україну. Та правда, що часто одне з другим ізливалось до купи, — і релігійні утиски давали все безпосередню притичину до повстань невдоволених із польського панування людей. Так воно було і в 1768. р. Тоді то назверха так і виглядало, що всьому причиною являються ксьондзи — її підхопили українські провідники і свідомі українські патріоти (як ось Полетика [Кониський]) і так складався поволеньки такий погляд, як ось і в Шевченка.

А щодо болю Шевченка, що між собою б'ються Слав'яни, «діти того самого батька», то гл. ще Передмову до «Гайдамаків», стор. 89.

Мандрували гайдамаки
Лісами, ярами,
А за ними і Галайда
З дрібними сльозами.
Вже минули Воронівку,
Вербівку¹⁾, в Вільшану
Приїхали.

«Хибá спитать,

Спитать про Оксану?
Не питаю, щоб не знали,
За що пропадаю.»

А тим часом гайдамаки
Й Вільшану минають.
Питається у хлопчика:
— «Що, титаря вбили?»
— „Ба ні, дядьку; батько казав,
Що його спалили
Оті Ляхи, що там лежать,
І Оксану вкрали;
А титаря на цвинтарі
Вчора поховали.”

Не дослухав . . . «Неси, коню!»
І поводи кинув.
«Чом я вчора, поки не знав,
Вчора не загинув!
А сьогодні, коли й умру,
З домовини встану
Шукать тебе. Серце мов!
Оксано, Оксано!
Де ти?»

Замовк, зажурився,
Поїхав ходюю.
Тяжко йому, сіромасі,
Боротись з нудьгою.
Догнав своїх. Боровиків

Вже хутір минають, —
Корчма тліє з стодолюю,
А Лейби немає.
Усміхнувся мій Ярема,
Тяжко усміхнувся:
«Отут, отут позавчора
Перед Жидом гнувся,
А сьогодні! . . .»

Та й жаль стало,
Що лихо минуло.

Гайдамаки понад яром
З шляху повернули;
Наганяють пів-парубка:
Хлопець у свитині
Полатаній, у постолах,
На плечах торбина.
— „Гей, старчень²⁾! Стрівай
лишень!”
— «Я не старець, пане!
Я, як бачте, гайдамака.»
— „Який же поганій!
Відкіля ти?”

— «З Керелівки³⁾».

— „А Будища знаєш⁴⁾?”
І озеро коло Будищ?”
— «І озеро знаю —
Отам воно; оцим яром
Втрапите до його.»
— „Що, сьогодні Ляхів бачив?”
— «Ніде ні одного!
А вчора було багато, —
Вінки не святити⁵⁾,
Не дали Ляхи прокляті.
За те їх і били!
І я, й батько святим ножем;

¹⁾ Все це села звенигородського повіту на Київщині.

²⁾ у розумінню: бідолаха, що милостині просить (жебрак).

³⁾ Керелівка село Звенигородського повіту. Т. Ш. Це та ж сама Керелівка, в якій дитячі літа провів Шевченко.

⁴⁾ Село Будища — недалеко од Керелівки; в яру озеро й над озером ліс великий, зветься Гупалівщиною, за те, що там Залізник збивав Ляхів з дерева. Льози, де був захований шляхецький скарб, і досі видно, тільки вже розруйновані. Т. Ш.

⁵⁾ Шевченко оповідає, що повстання почалося в ніч під Маковія (це невірно, гл. стор. 57, пом. 1), а на Маковія в нас скрізь, по цілій Україні зілля (вінки) святять.

А мати не здужа,
А то й вона б...»
— „Добре, хлопче!
Ось на ж тобі, друже,
Сей дукачик, та не згуби!“
Узяв золотого¹⁾,
Подивився: — «Спасибі вам!»
— „Ну, хлопці, в дорогу!
Та чусте? Без гомону!
Галайдó, за мною!
В оцім яру є озеро
Й ліс попід горою,
А в лісі скарб. Як приїдем,
То щоб кругом стали,
Скажи хлопцям! Може, льохи
Стерегти осталась
Яка погань”.

Приїхали,
Стали кругом ліса;
Дивляться: нема нікого.
— „Ту їх до-сто-біса!
Які груші уродили!
Збивайте, хлоп'ята!
Швидче, швидче! Отак, отак!”
І конфедерати
Посипалися додолу, —
Груші гнилобокi.
Позбивали, упорались;
Козакам нівроку!
Найшли льохи, скарб забрали,
У Ляхів кишені
Потрусили, та й потягли
Карати мерзених
У Лисянку²⁾.

ІХ. БЕНКЕТ У ЛИСЯНЦІ.

(СТАРОСВІТСЬКИЙ БУДИНОК)

Смеркалося.
Із Лисянки
Кругом засвітило;
Ото Гонта з Залізняком
Люльки закурили, —
Страшно-страшно закурили!
І в пеклі не вміють
Отак курить! Гнилий Тікич
Кров'ю червоніє
Шляхецькою, жидівською;
А над ним палають
І хатина і будинок:
Мов доля карає

Вельможного й неможного³⁾.
А серед базáру
Стоїть Гонта з Залізняком,
Кричать дітям: „Кари!
Кари Ляхам, щоб каялись!”
І діти карають.
Стогнуть, плачуть: один просить,
Другий проклинає;
Той молиться, сповідає
Гріхи перед братом,
Уже вбитим. Не милують, —
Карають завзяті.
Як смерть люта, не вважають

¹⁾ Червонець, що дав Залізняк хлопцеві, і досі встє у сина того хлопця, котрому був даний; я сам його бачив. Т. Ш.

²⁾ Лисянка — містечко Звенигородського повіту над річкою Гнилим Тікичем. Тут зійшлися Гонта з Залізняком і розруйнували старосвітський будинок, Богданом ніби-то будований. Т. Ш. Отже Шевченко помилився, бо Гонта з Залізняком дійшлися коло села Соколівця, яких трицять верстов од Уманя, гл. стор. 68, пом. 4.

³⁾ хто веле (= багато) може (гроші має) й нічого не може (не має грошей) — себто, багатого й бідного.

На літа, на вроду
Шляхтяночки й жидівочки —
Тече кров у воду.
Ні каліка, а-ні старий,
Ні мала дитина
Не остались, не вблагали
Лихої години, —
Всі полягли, всі покотом;
Ні душі живої
Не осталось у Лисянці.
А пожар удвоє
Розгорівся, розпалався
До самої хмари.

А Галайда, знай, гукає:
«Кари Ляхам, кари!»
Мов скажений, мертвих ріже,
Мертвих віша, палить.
«Дайте Ляха, дайте Жида!
Мало мені, мало!
Дайте Ляха, дайте крові
Наточить з поганих!
Крові море . . . мало моря!
Оксано, Оксано!
Де ти?» крикне й сховається
В полум'ї, в пожарі.
А тим часом гайдамаки
Столи здовж базару
Поставили, несуть страву,
Де що запопали,
Щоб за-світла повечерять.
«Гуляй!» загукали.

Вечеряють, а кругом їх
Пекло червоніє.
У полум'ї, повішані
На кроквах, чорніють
Панські трупи. Горять крокви
І падають з ними.
— „Пийте, діти! Пийте, лийте!
З панами такими,

Може, ще раз зострінемось,
Ще раз погуляєм!”
І поставець одним духом
Залізник черкас.
— „За прокляті ваші трупи,
За душі прокляті
Ще раз вип'ю. Пийте, діти!
Вип'єм, Гонто, брате!”
— «Поstrівай, я дожидаю,
Що Ляхи прокляті . . .»
Ярема встав:

— «Які Ляхи?» —
— «Ото бо завязтий!
Пий горілку, мій голубе!»
— „Які Ляхи, брате?” —
— «По тім боці, у будинку
Заперлись прокляті.»
— „Розвіємо!” — «Шкода муру:
Старосвітська штука!
А ще гірше, Богданові
Мурували руки!»
— «Богданові? Шкода, шкода
Гетьманської праці!” —
— «Я послав сказать проклятим,
Щоб видали Паца¹⁾:
Помилую! Не видадуть —
Порох засипаю . . .
Потайники²⁾ вже зроблені . . .»
— „І Ляхи гуляють?
Лічать зорі³⁾? Добре, брате!
А поки що буде,
Вип'єм чарку!”

— «Добре, вип'єм!
Пийте, добрі люде!
Та не дуже, бо ще, може,
Не кінчили⁴⁾ кари!»
— „Не кінчили! . . . Пийте,
бийте!
Грай, співай, кобзарю!
Не про дідів, бо незгірше
Й ми Ляхів караєм;

¹⁾ Оце Шевченкова видумка, пор. про Паца помітку в Інтродукції стор. 46.

²⁾ підземний хідник — туди думає Гонто підкласти міни.

³⁾ проживають, живуть.

⁴⁾ Це московське слово — скінчили, по нашому.

Не про лихо, бо ми його
Не знали й не знаєм, —
Веселої утни, старче,

Щоб земля ломилась,
Про вдовицю-молодицю,
Як вона журилась.»

КОБЗАРЬ (грає й приспівує):

*«Од села до села
Танці та музики:
Курку, яйця продала,
Куплю черевики!
Од села до села
Буду танцювати:
Ні корови, ні вола, —
Осталася хата.
Я оддам, я продам
Кумові хатину,
Я куплю, я зроблю
Яточку¹⁾ під тином;*

*Торгувать, шинкувать
Буду чарочками,
Танцювать та гулять
Таки з парубками.
Ох, ви, дітки мої,
Мої голуб'ята!
Не журиться, подивіться,
Як танцює мати!
Сама в найми піду,
Діток в школу оддам,
А червоним черевичкам
Таки дам, таки дам!»*

— „Добре! добре! Ну, до танців,
До танців, кобзарю!”²⁾
Сліпий вшкварив.

Навприсядки

Пішли по базару.
Земля гнеться...

— „Ну-мо, Гонто!” —

— «Ну-м, брате Максиме,
Ушкваримо, мій голубе,
Поки не загинем!»

*«Не дивуйтеся дівчата,
Що я обідрався;
Бо мій батько робив гладко,
То й я в його вдався.»*

— „Добре, брате! Йй-же Богу!” —
— «А ну ти, Максиме!»
— „Пострівай лиш!”

*«Отак чини, як я чиню:
Люби дочку аби-чию,
Хоч попову,
Хоч дякову,
Хоч хорошу мужикову!»*

Всі танцюють, а Галайдá
Не чує, не бачить;

Сидить собі кінець стола,
Тяжко-важко плаче,

¹⁾ крамарська будка.

²⁾ себто: грай до танців, щоб танцювати.

Як дитина. Чого б, бачся?
В червонім жупані,
І золото, і слава в...
Та нема Оксани!
Ні з ким долю поділити,
Ні з ким заспівати!
Один-один сиротою
Мусить пропадати!
А того, того й не знає,
Що його Оксана
По тім боці за Тікичем
В будинку з панами,
З тими самими Ляхами,
Що замордували
Ії батька.

Недобрюди!

Тепер заховались
За мурами, та дивитесь,
Як Жиди конають,
Брати ваші!

А Оксана

В вікно поглядає
На Лісянку засвічену.
«Де-то мій Ярема?»
Сама думає. Не знає,
Що він коло неї,
У Лісянці, — не в свитині,
В червонім жупані,
Сидить один та думає:
„Де моя Оксана?
Де вона, моя голубка
Приборкана¹⁾, плаче?»
Тяжко йому!

А із яру

В киреї козачій
Хтось крадеться.

— „Хто ти такий?” —

Галайда питає.

— «Я посланець пана Гонти.
Нехай погуляє,
Я підожду.»

— „Ні, не діждеш,
Жидівська собако!”

— «Ховай Боже! Який я Жид?
Бачиш? Гайдамака!
Ось царицина копійка²⁾,
Хибá ти не знаєш?»

— „Знаю, знаю!” — і свячений
З халяви виймає.

— „Признавайсь, проклятий
Жиде:

Де моя Оксана?” —

Та й замахнувся.

— «Ховай, Боже!..

В будинку... з панами...
Вся в золоті...»

— „Виручай же!

Виручай, проклятий!”

— «Добре, добре... Які ж бо ви,
Яремо, завзяті³⁾!

Іду зараз і виручу:

Гроші мур ламають⁴⁾.

Скажу Ляхам: замість Паца...»

— „Добре, добре! Знаю.

Іди швидче!”

— «Зараз, зараз!

Гонту забавляйте

З пів-упруга⁵⁾, а там нехай!

Ідїть же, гуляйте!...

Куди везти?»

— „В Майданівку⁶⁾

В Майданівку, — чуєш?»

¹⁾ Гл. Маркевичу, стор. 37, пом. 5.

²⁾ По тих копійках, кажуть, гайдамаки пізнавали один одного; не без того, щоб не ходили були й такі гроші між народом, ось так, як і «золоті грамоти».

³⁾ Пор. уступ «Ярема»; там Лейба Яремі тикає, та ще хамовим сином обзиває.

⁴⁾ себто, за гроші можна все зробити (підкупити сторожу, то що).

⁵⁾ Як де цього не розуміють, то це так: щоб з'орати десятину поля, то на це треба два дні, себто, чотири рази треба перепрягати воли, а кожне перепрягання — се упруг тансамо, як поле, що його з'ореш, раз перепрягши воли, теж упруг. Як лічити на упруг годин чотири, то пів-упруга вийде годин во дві.

⁶⁾ Майданівка — село недалеко од Лісянки. Т. Ш.

Х. ЛЕБЕДИН.

— „Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабусю!
Батька Ляхи замучили,
А мене — боюся,
Боюсь згадати, моя сиза! —
Узяли з собою.
Не розпитуй, бабусенько,
Що було зо мною.
Я молилась, я плакала,
Серце розривалось,
Сльози сохли, душа мерла . . .
Ох, як би я знала,
Що побачу його ще раз,
Що обніму знову, —
Вдвоє, втрос б витерпіла
За єдине слово!
Вибачай, моя голубко!
Може, я грішила?
Може, Бог за те й карає,
Що я полюбила, —
Полюбила стан високий
І карії очі,
Полюбила, як уміла,
Як серденько хоче.
Не за себе, не за батька
Молилась в неволі,
Ні, бабусю, а за його,
За милого долю.
Карай, Боже! Твою правду
Я витерпіть мушу.
Страшно сказати: я думала
Занапастить душу.
Як би не він, — може б . . . може,
І занапастила.
Тяжко було! Я думала:
„О, Боже мій милий!
„Він сирота, — хто без мене
„Його привітає?
„Хто про долю, про недолю,
„Як я, розпитає?
„Хто обійме, як я, його?

„Хто душу покаже?
„Хто сироті убогому
„Добре слово скаже?“
Я так думала, бабусю,
І серце сміялось:
„Я сирота, без матері,
„Без батька осталась,
„І він один на всім світі
„Мене вірно любить;
„А почув, що я вбилась,
„То й себе погубить.“
Так я думала, молилась,
Ждала, виглядала:
Нема його, не прибуде! —
Одна я осталась . . .”

Та й заплакала. Черниця,
Стоя коло неї,
Зажурилась.

— „Бабусенько!
Скажи мені: де я?“
— «В Лебедині, моя пташко!
Не вставай, ти хвора.»
— „В Лебедині? Чи давно я?“
— «Ба ні, — позавчора.»
— „Позавчора? . . . Стривай,
стривай! . . .
Пожар над водою . . .
Жид, будинок, Майданівка . . .
Зовуть Галайдою . . .”

— «Галайдою Яремою
Себе називає
Той, що привіз.»

— „Де він, де він?
Тепер же я знаю! . . .”

— «Через тиждень обіцявся
Прийти за тобою.»

— „Через тиждень?
Раю мій, покою!
Бабусенько, минулася

— «Чую, чую.»

І Галайдá

З Гонтою танцює.

А Залізник бере кобзу:

— „Потанцюй, кобзарю!

Я заграю.”

Навприсядки

Сліпий по базару

Оддирає постоломи,

Додає словами:

*«На вгороді постирнак, постирнак;
Чи я ж тобі не козак, не козак?
Чи я ж тебе не люблю, не люблю?
Чи я ж тобі черевичків не куплю?
Куплю, куплю, чорнобрива,
Куплю, куплю того дива.
Буду, серце, ходить,
Буду, серце, любить.»*

«Ой гоп-гопака!

Полюбила козака,

Та рудого

Та старого, —

Лиша доля така!

Іди ж, доле, за журбою,

А ти, старий, за водою!

А я — так до шинку.

Вип'ю чарку, вип'ю другу,

Вип'ю третю на потугу¹⁾,

П'яту, шосту, та й кінець.

Пішла баба у танець,

А за нею горобець,

Викрутасом,

Вишилясом . . .

Молодець горобець!

Старий рудий бабу кличе,

А та йому дулю тиче:

«Оженився, сатано,

Заробляй же на пшоно!

«Треба діток годувать,

«Треба діток одягать,

А я буду добувать»;

«А ти, старий, не гріши,

«Та в запічку колиши,

«Та мовчи, не диши!»

«Як була я молодою преподобницею²⁾,

Повісила хвартушину над віконницею;

Хто йде, не мине,

То кивне,

То моргне.

А я шовком вишиваю,

В кватирочку виглядаю:

Семени,

Івани!

Надівайте жупани,

Та ходімо погуляймо,

Та сядемо заспіваймо!»

¹⁾ щоб сили набратися, пор. пісню: *Ой, сів пугач . . . «Ой, дай, Боже, козаченькам хоч на день потугу»*; потуги — велика військова сила .

²⁾ ніби то святенька, а до всіх підморгувала .

Лихая година!
Той Галайдá — мій Ярема! . . .
По всій Україні
Його знають. Я бачила,
Як села горіли;
Я бачила: кати Ляхи
Трусилися, мліли,
Як хто скаже про Галайдú.
Знають вони, знають,
Хто такий і відкіля він,
І кого шукає!
Мене шукав, мене найшов,
Орел сизокрилий!
Прилітай же, мій соколе,
Мій голубе сизий!
Ох, як вéсело на світі,
Як весело стало!
Через тиждень, бабусенько? . . .
Ще три дні осталося.
Ох, як довго! . . .
*«Загрібай, мамо, жар, жар,
«Буде тобі дочки жаль, жаль . . .»*
Ох, як весело на світі!
А тобі, бабусю,
Чи весело?»

— «Я тобою,
Пташко, веселюся.»
— „А чом же ти не співавш?»

— «Я вже одспівала . . .
Піду, дзвонять до вечерні.»
Оксана осталась;
Пожурилась, усміхнулась,
Пала на коліна
І молиться за Ярему
Щиро, як дитина.

Через тиждень в Лебедині
У церкві співали:
«Ісаія ликуй!» Вранці
Ярему вінчали;
А ввечері мій Ярема
(От хлопець звичайний!)¹⁾,
Щоб не сердить отамана,
Покинув Оксану:
Ляхів конча́. З Залізняком
Весілля справляє,
В Уманщині, на пожарах.
Вона виглядає;
Виглядає, чи не іде
З боярами в гості —
Перевезти із келіі
В хату на помості²⁾.

Не журися, сподівайся
Та Богу молися!
А мені тепер на Умань
Треба подивиться.

XI. ГОНТА В УМАНІ³⁾.

Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідучи.
«Будем драти, пане-брате,
З китайки онучі!»

Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах плачуть голі діти:

Батьків немає.
Шелестить
Пожовкле листя по діброві,

¹⁾ себто: звичай знає, як слід.

²⁾ Де цього слова не розуміють, то воно означає стільно, що: хата з підлогою, хата з деревляною долівкою, не глиняною.

³⁾ Від цього уступа Шевченко починає звеличувати третього представника (героя) гайдамаччини — сотника придворних панських козаків, Івана Гонту. Гонта був родом із села Росошок, уманського повіту на Київщині, його уманський магнат Потоцький узяв у свої козаки і в 1757. р. зробив його вже сотником.

Гуляють хмари, сонце спить;
Ніде не чуť людської мови;
Звір тільки вис, йде в село,
Де чує трупи.

Не ховали, —

Вовків Ляхами годували,
Аж поки снігом занесло
Огризки вовчі.

Не спинила хуртовина
Пекельної кари:

Ляхи мерзли, а козаки
Грілись на пожарі.

Встала й весна, чорну землю
Сонну розбудила,

Уквітчала її рястом,
Барвінком покрила;

І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї

Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають . . .

Рай та й годі! А для кого?
Для людей . . . А люде?

Не хотять на його й глянуть,
А глянуть — огудять.

Треба кров'ю домалювать,

Освітить пожаром;
Сонця мало, рясту мало
І багато хмари.
Пекла мало! . . . Люде, люде!
Коли-то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люде¹⁾!

Не спинила весна крови²⁾,
Ні злости людської.

Тяжко глянуть; а згадаєм —
Так було і в Трої³⁾,
Так і буде.

Гайдамаки

Гуляють, карають;
Де пройдуть — земля горить,
Кров'ю підпливає.

Придбав Максим собі сина
На всю Україну;

Хоч не рідний син Ярема,
А щира дитина.

Максим ріже, а Ярема
Не ріже — лютує:

З ножем в руках, на пожарах
І днює й ночує.

Потоцький дуже довіряв Гонті, звільнив його зпід влади полковника-Поляка, підчинив його безпосередньо губернаторові Уманя Младановичеві — і навіть подарував йому два села: Росошки й Орадівку. Як вибухло повстання гайдамаків, Гонта одержав наказ іти проти Залізняка. Як Залізняк 18. червня 1768.р. підійшов під Умань, Гонті стало ясно, що не за панамі йому йти, а за народом, і він ізлучився в Залізняком та разом із ним узяв Умань приступом. Що далі сталося, гл. стор 87, пом. 7. Гонта був людина освічена, піддержував, де міг, людей, збудував церкву в Рососках і т. д.

¹⁾ Із цих слів виходить, що Шевченко не то що не похваляє різні, як кажуть Поляки, а що він людей за неї огуджує; порівняй іще слова з передмови: «Серце болить» і т. д., стор. 89.

²⁾ Із оповідання виходить, що повстання протяглося мало не рік (пор. минає літо, шелестить пожовкле листя по діброві, снігом занесло огризки вовчі, встала весна), а на правду воно скінчилося за місяць. Облога Уманя була в червні, а в липні Гурієв, московський полковник генерала Кречетнікова, що воював барських конфедератів, (у перших днях липня) захопив усіх провідників повстання, і правобережців (Гонту) віддано Полякам, а Запорозжців (Залізняка) і Лівобережців замкнено до турми. Отже Шевченко тут теж помиляється.

³⁾ Тут Шевченко має на думці не тільки троаянську війну (про Трою гл. стор. 7, пом. 5), а що люде бились, різались не тільки тоді, а вже дуже-дуже давно, й міркує собі, що людська натура така, що й усе так буде, що люде все будуть одні-одних різати та бити.

Не милує, не минає
Ніде ні одного, —
За титаря Ляхам платить,
За батька святого,
За Оксану . . . Та й зомлів,
Згадавши Оксану.
А Залізник: — „Гуляй, сину!
Поки доля встане,
Погуляєм!”

Погуляли!

Купую на купі
Од Київа до Умані¹⁾
Лягли Ляхи трупом.

Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили
О-півночі; до схід сонця
Умань затопили.
Затопили, закричали:
«Карай Ляха знову!»
Покотились по базару
Кінні «пагодowi»²⁾;
Покотились малі діти
І каліки хворі.
Івалт і галас.

На базарі,

Як посеред моря
Кривавого, стоїть Гонта
З Максимом завзятим.
Кричать удвох: — «Добре, діти!
Отак їх проклятих!»

Аж ось ведуть гайдамаки
Ксьондза-взуїта
І двох хлопців.

— „Гонто, Гонто!

Оце твої діти!
Ти нас ріжеш — заріж і їх:
Вони католики!
Чого ж ти став? Чом не ріжеш?

Поки невеликі,
Заріж і їх; бо виростуть,
То тебе заріжуть!” . . .

— «Убийте пса! А собачат
Свою») заріжу.
Клич громаду! Признавайтесь!
Що ви? Католики?»

— „Католики, бо нас мати” . . .
— «Боже мій великий!
Мовчіть, мовчіть! Знаю, знаю!»
Зібралась громада.

— «Мої діти — католики . . .
Щоб не було зради,
Щоб не було поговору —
Панове громадо!
Я присягав, брав свячений
Різать католика . . .
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ви Ляха не ріжете?» . . .

— „Будем різать, тату!”

— «Не будете! Не будете!
Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?
Менше б гріха: ви б умерли
Не католикáми!
А сьогодні, сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга!»

Махнув ножем —

І дітей немає!
Попадали зарізані.

¹⁾ Звичайно ми кажемо до Уманя (той Умань).

²⁾ *Kinni parodowi* (народові). «Кавалерія народовва» — так звались польські драгуни; їх було тоді в Умані 3000, і всі були побиті гайдамаками. Т. Ш.

³⁾ розуміється: рукою.

Тяжко мені плакати, ні з ким говорити!
Сини мої любі, мої чорноброві!
Де ви поховались? Крови мені, крові!
Шляхецької крові, бо хочеться пити,
Хочеться дивитись, як вона чорніє,
Хочеться напитись! Чом вітер не віє,
Ляхів не навіє¹⁾? Тяжко мені жити,
Тяжко мені плакати! Праведні зорі!
Сховайтесь за хмару, я вас не займав,
Я дітей зарівав! . . . Горе мені, горе!
Де я прихилиюся?»

Так Гонта кричав,
По Умані бігав. А серед базару,
В крові, гайдамаки ставили столи;
Де що запопали, страви нанесли
І сіли вечерять. Остання кара,
Остання вечеря!

— „Гуляйте, сини!
Пийте, поки п'ється! Бийте, поки б'ється!“
Залізник гукає: „А ну, навесний,
Ушкварь нам щонебудь, нехай земля гнеться,
Нехай погуляють мої козаки!”

І кобзарь ушкварив:

«А мій батько орандарь,
Чоботарь;
Моя мати пряха
Та сваха;
Брати мої, соколів,
Привели
І корову із діброви,
І намиста нанесли.
А я собі Христя
В намисті;
А на лиштві листя
Та листя,
І чоботи і підкови.
Вийду вранці до корови, —
Я корову напою,
Подою,
З парубками постою,
Постою.»

«Ой, гон по вечері!
Замикайте, діти, двері!
А ти, стара, не журишь
Та до мене пригорнись!»

Всі гуляють. А де ж Гонта?
Чом він не гуляє?
Чому не п'є з козаками?
Чому не співає?
Нема його: тепер йому,
Мабуть, не до неї,
Не до співи!

А хто такий
У чорній киреї
Через базар переходить?
Став, розрива купу
Ляхів мертвих, шука когось.
Нагнувся, два трупи
Невеликих взяв на плечі
І, позад базару,

¹⁾ Це Гонта з болю вже так говорить; як ізгадає синів, то люті страждання душа його відчуває, й серце палає помстою.

— „Тату!“ — белькотали:
— „Тату, тату! Ми не Ляхи!
Ми . . .” та й замовчали.
— «Поховать хибá?»

— «Не треба!
Вони католики . . .
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ворога не різали?
Чом матірЬ не вбили,
Ту прокляту католичку,
Що вас породила¹⁾? . . .
Ходім, брате!»

Взяв Максима;
Пішли здовж базару,
І обидва закричали:
«Кари, Ляхам, кари!»
І карали.

Страшно-страшно
Умань запалалє;

До самої ночі Ляхів мордували;
Душі не осталось. А Гонта кричить:
«Де ви, людоїди? Де ви поховались?
Ззіли моїх діток — тяжко мені жить!

Ні в будинку, ні в костьолі,
Ніде не осталось, —
Всі полягли.

Того лиха
Не було ніколи,
Що в Умані робилося!
Базиліян²⁾ школу,
Де учились Гонти діти,
Сам Гонта руйнує:
«Ти поїла моїх діток!»
Лукає, лютує:
«Ти поїла невеликих,
Добру не навчила . . .
Валить стіни!»

Гайдамаки
Стіни розвалили;
Розвалили, об каміння
Ксьондзів розбивали,
А школярів у криниці
Живих поховали.

¹⁾ В Умані Гонта убив дітей своїх за те, що їх мати-католичка помогла їздити перевести їх у католики. Младанович, товариш синів Гонти, бачив з двіниці, як вони умерли, і як школярів базиліянської школи потопив Гонта в криниці. Він багато написав об Гайдамачині, але друкованого нема нічого. Т. Ш. А отже це в історії не справджується, щоб Гонта своїх синів порізав. І в книжці Младановича, якого згадає Шевченко, й який пізніше надрукував свої спогади, нічого про те не кажеться. Тільки ж між Поляками вперто ходила про це чутка. Річ у тому, що вони, як звичайно, прибільшували, то й тут переборщили, щоб Гонту виставити жорстокою людиною, звірем, що власних дітей не пожалів. Ще довго після смерти Гонти, в першій половині ХІХ. ст., страшили польські пани одні одних сином Гонти, що ніби мав їх різати. Таким звірем виявив Гонту польський письменник Міхал Чайковскі у своїй повісті «Wernyhora» — і, здається, звідтіля Шевченко взяв до своїх «Гайдамаків» про вбивство власних дітей Гонтою, або чув од кого, що читав цю повість. Тільки в Шевченка це виходить дуже гарно: для ідеї, для святого діла, для «присяги», щоб не було зради, батько і власних дітей не жаліє! Бо ж і не він убив їх, а — присяга. А що в батьківському серці діялося — це Шевченко змалював далі так по-мистецькому, що мимоволі на очі сльози виступають.

²⁾ Базиліяни — це польська назва Василян, уніятських ченців, що вдержували скрізь по Україні свої школи. Школи були досить добрі, і тому до них багаті люде (шляхта й попи) посилали своїх дітей.

Через мертвих переступа,
Криється в пожарі
За костюлом.

Хто ж це такий?

Гонта, горем битий,
Несе дітей поховати,
Землею накрити,
Щоб козацьке мале тіло
Собаки не їли.
І темними улицями,
Де менше горіло,
Поніс Гонта дітей своїх,
Щоб ніхто не бачив,
Де він синів поховав,
І як Гонта плаче.

Виніс в поле, геть од шляху;
Свячений виймає,
І свяченим копá яму.
А Умань палає,
Світить Гонті до роботи
І на дітей світить.
Неначе сплять одягнені.
Чого ж страшні діти?
Чого Гонта ніби краде,
Або скарб ховає?
Аж труситься.

Із Умані

Де-де чуть — гукають
Товариші гайдамаки.
Гонта мов не чує, —
Синам хату серед степу
Глибоку будує,
Тай збудував...

Бере синів,

Кладе в темну хату
Й не дивиться, ніби чує:
«Ми не Ляхи, тату!»
Поклав обох; із кишені
Китайку виймає;
Поцілував мертвих в очі,
Хрестить, накриває

Червоною китайкою
Голови козачі.
Розкрив, ще раз подивився.
Тяжко-важко плаче:
— «Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Подивіться! Ви за неї —
Й я за неї гину.
А хто мене поховав?
На чужому полі
Хто заплаче надо мною?
Доле моя, доле!
Доле моя нещаслива,
Що ти наробила?
На що мені дітей дала?
Чом мене не вбила?
Нехай вони б поховали,
А то я ховаю!»

Поцілував, перехрестив,
Покрив, засипав:
— «Спочивайте, сини мої,
В глибокій оселі!
Сука-мати не придбала
Нової постелі.
Без васильків і без рути
Спочивайте, діти,
Та благайте, просить Бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий!
Простить, сини! Я прощаю,
Що ви католики.»

Зрівнявземлю, покрив дерном¹⁾.
Щоб ніхто не бачив,
Де полягли Гонти діти,
Голови козачі.
— «Спочивайте, виглядайте,
Я швидко прибуду.
Укоротив я вам віку,
І мені те буде!

¹⁾ На Підгіррі й на Буковині кажуть на дернину: кицки.

І мене вб'ють . . . Коли б швидче! Пожар світить, Гонта гляне,
Та хто поховас? Гляне, — усміхнеться.
Гайдамаки! . . . Піду ще раз, Страшно, страшно усміхався,
Ще раз погуляю!» На степ оглядався,
Пішов Гонта, похилившись; Утер очі . . . Тільки мріє
Іде, спотикнеться, В диму, та й сховався.

ХІІ: ЕПІЛОГ¹⁾.

Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в рядині, я колись блукав
Без свити, без хліба, по тій Україні,
Де Залізник, Гонта з свяченим гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, малими ногами
Ходив я та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили.

Я тепер згадав,
Згадав, та й жаль стало, що лихо минуло, —
Молодеє лихо! Як би ти вернулось —
Проміняв би долю, що маю тепер.
Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю . . .
Дідусь ще гуляє²⁾, а батько вже вмер.
Бувало, в неділю, закривши Мінею³⁾,
По чарці з сусідом випивши тієї⁴⁾,
Батько діда просить, щоб той розкавав
Про Колівщину⁵⁾, як колись бувало,
Як Залізник, Гонта Ляхів покарав . . .
Столітні очі, як зорі, сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як Ляхи конали, як Сміла горіла.
Сусіди од страху, од жалю німіли,
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати.

І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав

¹⁾ грецьке слово, по нашому: післяслово, слово на закінчення.

²⁾ живий іще (гуляє в живих); пор. стор. X.

³⁾ Життя святих на кожний день (Четті-Мінеї).

⁴⁾ розуміється: горілки (пропущено, бо ж відомо якої).

⁵⁾ Назва від слова колоті, колій, себто: різати, різун.

Заплакали, розійшлися,
Відкіля взялися¹⁾.
Один тільки мій Ярема
На кий похилився,
Стояв довго: — «Спочинь, батьку,
На чужому полі!
Бо на своїм нема місця, —
Нема місця волі²⁾» . . .
Спи козаче, душе щира!
Хтонебудь згадає.»

Пішов степом сіромаха,
Сльози утирає.
Довго-довго оглядався,
Та й не видко стало;
Одна чорна серед степу
Могила осталась.

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали³⁾.
Що мусим робити?

Нема правди, не вироста, —
Кривда повиває⁴⁾ . . .
Розійшлися гайдамаки,
Куди який знає:
Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяві,
Жидів кінчать⁵⁾.

Така й досі
Осталася слава⁶⁾.
А тим часом стародавню
Січ розруйнували:
Хто на Кубань, хто за Дунай⁷⁾;
Тільки і остались,
Що пороги серед степу,
Ревуть, завивають:
«Поховали дітей наших,
І нас розривають!»

Ревуть собі і ревимуть, —
Їх люде минули;
А Україна — навіки,
Навіки заснула.

до себе ніби то на бенькет провідників повстання, а потім із'язав, і Гонту з 845 товаришами віддано Польщі (їх усіх мучено страшними муками — Гонту мучено так, як Шевченко описує), а Залізняка з 75 товаришами замкнено в київо-печерській кріпости. Його засудили на Сибір, але по дорозі він утік із 51 товаришами. Правда, його знову зловили, але що далі сталося з ним — невідомо. Якщо він знов попав на Сибір, то, певне, там і помер.

¹⁾ І це не так було — бо учасників повстання віддано польському полемому судові в Кодні на Волині. Найменша кара була — шибениця, для иньчих уживано страшних мук, які тільки могла придумати людська жорстокість. Хто був тільки запідоарілий, що спочував гайдамакам, тому відрізували руку, ногу й т. д.

²⁾ Виходило б, що Залізняка поховали, може, по бесарабським боці Дністра — та це, як ми вказали вище — теж неправда.

³⁾ А звичайно: бо ж гайдамаки за свою волю робили повстання, а Москва наш край собі загарбала.

⁴⁾ правду.

⁵⁾ Це теж невірно, гл. пом. 1.

⁶⁾ *Злодій, розбійник, або гайдамака — такими осталися гайдамаки по Коліїщині. Такими їх знають і досі. Т. III.*

⁷⁾ Це було 1775. р. Шевченко вмисне зводить докупи зруйновання Січі в упадком гайдамачини, щоб було видно, як дивиться він на гайдамаків. І Січовики й Гайдамаки за волю билися, за те, щоб була правда на Україні — без панів. Що ж до Кубані та Дунаю, то воно було не в одному часі. Після зруйновання Січі частина Запорожців, справді, перейшла до султана й одержала землі над Дунаєм. Кубанське військо склалося з т. зв. бузьного війська теж із колишніх Запорожців, яких переселено на Кубань аж 1793. року; гл. про це «Невольник» — стор. 153, пом. 6, 7, стор. 155, пом. 1.

В голові столітній ту славу козачу:
Я її унукам тепер розказав!

Вибачайте, люде добрі,
Що козацьку славу
Так навмання¹⁾ розказую,
Без книжньої справи²⁾.
Так дід колись розказував,
— Нехай здоров буде! —
А я за ним . . . Не знав старий,
Що письменні люде
Тії речі прочитають.
Вибачай, дідусю, —
Нехай лають!

А я поки

До своїх вернуся,
Та доведу вже до краю,
Доведу, — спочину,
Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами,
На ті шляхи, що я міряв
Малими ногами.

Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли:
Трохи не рік шляхецькою³⁾

Кров'ю напували
Україну, та й замовкли:
Ножі пощербили⁴⁾.
Нема Гонти, нема йому
Хреста, ні могили.
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки⁵⁾,
І нікому помолитись,
Нікому заплакати!
Один тільки брат названий⁶⁾
Оставсь на всім світі;
Та й той почув, що так страшно
Пекельні діти
Його брата замучили, —
Залізник заплакав
Вперше зроду; сльози не втер,
Умер неборака.
Нудьга його задавила
На чужому полі,
В чужу землю положила⁷⁾:
Така його доля!
Сумно-сумно гайдамаки
Залізную силу
Поховали, насипали
Високу могилу;

¹⁾ Як де не розуміють цього слова, то воно значить стілько, що: навпапад, як попало.

²⁾ Усе ж таки Шевченко багато дечого читав про Гайдамаччину.

³⁾ Пор. помітку 2, на сторінці 81.

⁴⁾ То так виходить, що повстання наче од себе вщухло — та воно так не було. Гляди докладніше ввід, стор. 39, та ще й помітку 7, далі!

⁵⁾ себто: Гонти (родов. відм. од слова: гайдамака).

⁶⁾ Подекуди кажуть: прибраний.

⁷⁾ *Зрадою взяли Ляхи Гонту і страшно замучили. Привезли його в кайданах у польський лагер (табор) недалеко Балти з одрізаним язиком і правою рукою; Б(раніцький), польський генерал, так велів зробити, щоб він чогонебудь не сказав на його. Потім кати роздягли його, як мати родила, і посадили на гарячі штаби заліза; потім зняли дванацять пас з спини шкури. Гонта повіс очима і страшно глянув на Б.; той махнув рукою, — і розтягли Гонту на-четверо, розвезли тіло і попрививали на середохресних шляхах. Залізник, почувши, що так страшно Ляхи замучили Гонту, заплакав, занедужав, та й умер; його гайдамаки поховали в степу над Дністром та й розійшлися. Т. Ш. Тут теж у дечому Шевченко помиляється. Гонту взяли зрадою не Поляки — а Москалі. Москва як упоралася з конфедератами — так зараз узялася за гайдамаків. Полковник Гурієв запросив*

З того часу в Україні
Жито зеленіє;
Не чуть плачу, ні гармати,
Тільки вітер віє,
Нагинає верби в гаї,
А тирсу на полі.
Все замовкло. Нехай мовчить:
Така Божа воля¹⁾!

Тільки часом увечері,
Понад Дніпром, гаєм
Ідуть старі гайдамаки,
Ідучи, співають:
«А в нашого Галайді
Хата на помості!
Граї, море! Добре, море!
Добре буде, Галайдá!»

ПЕРЕДМОВА.

По мові передмова, — можна б і без неї. Так ось бачте що: все, що я бачив надрукованого (тільки бачив, а прочитав дужче небагато), всюди є передслово, а в мене нема. Як би я не друкував своїх «Гайдамаків», то воно б не треба й передмови, а коли вже пускаю в люде, то треба й з чим, щоб не сміялись на обірванців, щоб не сказали: «От який! Хіба діди та батьки дурніці були, що не пускали в люде навіть грамотки без предисловія!» Так, далєбі, так, вибачайте! Треба предисловія. Так як же його скомпонувать, щоб, знаєте, не було і кривди, не було і правди, а так, як усі предисловія компонується? Хоч убий, не вмю: треба б хвалить, так сором, а гудить не хочеться.

Начнем же убо начало книги сице. Весело подивиться на старого кобзаря, як він собі сидить з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як бдролися Ляхи з Козаками. Весело, а все-таки скажеш: «Слава Богу, що минуло!» А надто, як згадаши, що ми одної матері діти, що всі ми — Слав'яни. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами, нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться на віки од моря й до моря слав'янська земля!

Про те, що діялось на Україні 1768. року, розказую так, як чув од старих людей: надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого. Галайда в-половину видуманий, а смерть вільшанського титаря — правдива, бо ще є люде, которі його знали. Гонта й Залізняк, отамани того кривавого діла, може, виведені в

¹⁾ Порівняй такі самі думки в поемі: «До Основ'яненка», стор. 32.

мене не так, як вони були, — за се не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров буде, коли зачина розказувать щонебудь таке, що не сам бачив, а чув, то зпершу скаже: «Коли старі люде брешуть, то й я з ними»¹⁾.

1841.

Петербург.

Тяжко-важко в світі жити.
Сироті без роду:
Нема куди прихилиться, —
Хоч з гори та в воду!
Утопився б молоденький,
Щоб не нудить світом;
Утопився б, — тяжко жити,
І нема де дітись.
В того доля ходить полем,
Колоски збирає,
А моя десь, ледащиця,
За морем блукає.
Добре тому багатому:
Його люде знають,
А зо мною зострінуться —
Мов не добачають.
Багатого губатого
Дівчина шанує,
Надо мною, сиротою,
Сміється, кепкує.

«Чи я ж тобі не вродливий,
Чи не в тебе вдався,
Чи не любив тебе щиро,
Чи з тебе сміявся?
Люби ж собі, моє серце,
Люби, кого знаєш,
Та не смійся надо мною,
Як коли згадаєш!
А я піду на край світа . . .
На чужій сторонці
Найду кращу, або згину,
Як той лист на сонці.»

Пішов козак, сумуючи,
Нікого не кинув;
Шукав долі в чужім полі;
Та там і загинув.
Уміраючи, дивився,
Де сонечко ссяє . . .
Тяжко-важко умірати
У чужому краю!

Кінець 1841. р.,
Петербург.

¹⁾ На обгортці першого видання «Гайдамаків» написав Шевченко ось що:

ПАНОВЕ СУБСКРІБЕНТИ!*

«Бачимо, бачимо, що одурив, та ще хоче й одбрехаться! Отак ви в-слух подумаете, як прочитаете мої «Гайдамаки». Панове громадо! Далєбі не брешу. Ось бачите що!

Я думав, і дуже хотілось мені надрукувать наші козацькі імена рядочком гарненько; уже було й найшлось їх десятків зо два, зо три. Слухаю, виходить рааномова; один каже: «треба!» — другий каже: «не треба!» — третій нічого не каже.

Я думав: що тут робить на світі? Взяв та й проциндрив гарненько ті гроші, що треба було заплатити за аркуш надрукованого паперу, а до вас і ну писать отсю цидулу! Все б то се нічого! Чого не трапляється на віку! Все буває, як на довгій ниві. Та ось лихо мені на безголов'я! Єсть ще й такі паничі, що соромились свою благородну фамілію (Кирпа-Гнуцхошиєнко-въ) і надрукувать у мужицькій книжці! Далєбі правда!

* Латинське слово — ті, що підписуються на купівлю книжки, підпишики.

ЧЕРНИЦЯ МАР'ЯНА.

(Частина поеми)

ОКСАНІ К . . . КО¹⁾,

на пам'ять того, що давно минуло.

Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю,
Лама дуба, котить полем
Перекотиполе.
Так і доля: того лама,
Того нагинає,
Мене котить, — а де спинить,
І сама не знає!

У якому краю мене захивають?
Де я прихилюся, на віки засну?
Коли нема щастя, нема талану,
То нікого й кинуть, ніхто не згадає,
Не скаже хоч на сміх: «Нехай спочиває!
Тільки й його долі, що рано заснув!» . . .

Чи правда, Оксано, чужа чорнобрива²⁾,
І ти не згадаєш того сироту,
Що в сірій свитині, бувало, щасливий,
Як побачить диво — твою красоту,
Кого ти без мови, без слова навчила
Очима, душою, серцем розмовлять,
З ким ти усміхалась, плакала, журилась,
Кому ти любила Петруся співать?
І ти не згадаєш . . . Оксано, Оксано!
А я й досі плачу і досі журюсь.
Виливаю сльози на мою Мар'яну —
На тебе дивлюся, за тебе молюсь.
Згадай же, Оксано, чужа чорнобрива,
І сестру Мар'яну рясом уквітчай,
Часом на Петруся усміхнись, щаслива,
І хоч так, як жарти, колишнє згадай.

* * *

¹⁾ Це та сама Оксана, що Шевченко дитиною приятелював із нею та й любив її. Про неї згадує він іще в віршах: «Ми вкупці колись росли» (стор. 335), «Три літа» стор. 204, пом. 4, «Не молилася за мене», стор. 340. і, здається, її має на думці в віршику: «Мені тринадцятий минало» (стор. 236). Йї він і присвятив «Черницю Мар'яну», наче порівнюючи своє колишнє кохання з Оксаною з коханням Мар'яни й Петруся.

²⁾ Шевченко міркував собі в далекій чужині, що «чорноброва Оксана» вийшла заміж за другого, тому — чужа.

У неділю на вигоні
Дівчата гуляли,
Жартували з парубками
Деякі співали —
Про досвітки, вечорниці,
Та як біла мати,
Щоб з козаком не стояла . . .
Звичайне, дівчата,
То про своє все й співають,
Яка про що знає.
Аж ось, з хлопцем старий кобзарь,
В село шкандибав;
В руках чоботи, на плечах
Латана торбина
У старого.

А дитина,
Сердешна дитина,
Обідране, ледве-ледве
Несе воження . . .
Достеменний син Катрусі¹⁾!
— «Дивіться, дівчата,
Кобзарь іде! Кобзарь іде!»
Та всі, яко мога,
Хлопців кинули, побігли
Зострічать сліпого.
— «Діду-серце, голубчику!
Заграй нам щонебудь!
Я шага дам, я — черешень,
Всього, чого треба;
А тим часом одпочинеш,

„Давно колись
Була собі мати;
Був і батько, та не стало:
Осталась вдовою,
Ой, осталась удовою,
Та й немолодою,
Із волами, із возами
Й малою дочкою.

А ми потанцюєм.
Заграй же нам якунебудь!»
— „Чую, любі, чую!
Спасибі вам, мої квіти.
За слово ласкаве!
Заграв би вам, та, бачите,
Справи нема, справи²⁾.
Учора був на базарі,
Кобза попсувалась,
Розбилася . . .”
— «А струни?»
— „Тільки три осталося.”
— «Та хоч на трьох якунебудь!»
— „На трьох? Ох, дівчата!
І на одній колись-то грав,
Та ба, вже не грати!
Пострівайте ж, мої любі,
Трошки одпочину . . .
Сядьмо, хлопче!”
Посідали.

Розв'язав торбину,
Вийняв кобзу, разів зо два
Ударив по рваних³⁾.
— „Що б вам заграць? Пострі-
вайте!
Черницю Мар'яну . . .
Чи чували?”
— «Ні, не чули!»
— „Слухайте ж, дівчата,
Та кайтеся!”

I.

Росла дочка Мар'яна,
А виросла, як панна —
Чорнобрива, уродлива,
Хоч за пана гетьмана!
Стала мати гадати
Та за пана єднати,
А Мар'яна
Не до пана

¹⁾ Івась, пор. поема «Катерина», стор. 19, та тут треба розуміти кожну таку саму дитину, що безталанною, безбатченком прийшло на світ і старців водить; через те й поет каже: достеменний = цілком такий, як . . .

²⁾ зняряддя, струменту немає, немає того, що потрібне.

³⁾ себто: струнах .

Виходила гуляти, —
Не до пана старого,
Усатого товстого, —
А з Петрусем
В гаю, в лузі
Що-вечора святого
Розмовляла,
Жартувала,
Обнімала, мліла . . .
А іноді усміхалась,
Плакала, німіла.
— «Чого плачеш, моя пташко?» —
Петро запитав.
Вона гляне, усміхнеться:
— „І сама не знаю!“
— «Може, думавш, покину?»
Ні, моя рибчино!
Буду ходити, буду любити,
Поки не загину.
Хибá було коли в світі,
Щиро, що кохались,
Розійшлися, не взялися,
Й живими остались¹⁾?»
— „Ні, не було, мій голубе!
Ти чув, що співають? . . .
То кобзарі вигадують,
Бо, сліпі, не знають;
Бо не бачать, що в брови
Чорні, й карі очі,
І високий стан козачий,

Угадала мати: Мар'яна — дитина,
Не знала, як треба на сім світі жити;
Думала: — ні люде, а-ні домовина
З Петром не розрізнять, уміла любити;
Думала, що тільки кобзарі співають, —
Бо, сліпі, не бачать карих оченят, —
Що тільки лякають молодих дівчат . . .
І я вас лякаю, бо те лихо знаю —
Бодай на сім світі ніколи не знать
Того, що я знаю! . . . Минуло, дівчата;
Серце не заснуло, — я вас не забув;
Люблю вас і досі, як діточок мати,

І гнучкий дівочий;
Що в коси, довгі коси,
Козацька чуприна;
Що на мову на Петрову
В глухій домовині
Усміхнуся, скажу йому:
„Орле сизокрилий!
„Люблю тебе й на тім світі,
„Як на сім любила.”
Отак, серце, обнімімось,
Отак поцілую!
Нехай вкупі заховать!
Умру — не почую . . .
Не почую . . .”

Обнялися, —
Обнялися, зомліли.
Отак вони любилися,
Отак і хотіли,
Щоб на той світ переступить.
Та не по їх стало . . .
Що-вечора сходилися,
І мати не знала,
Де Мар'яна до півночі,
І з ким розмовляла.
«Воно мале, ще дитина,
Нічого не знає . . .»
Угадала стара мати,
Та не все вгадала:
Знать, забула, що колись-то
Сама дівувала?

¹⁾ Докладніше це так: хибá було коли в світі таке, що ті, що щиро кохались, розійшлися . . .

Буду вам співати, поки не загину...
Тоді, мої любі, як мене не стане,
Згадайте про мене, про мою Мар'яну;
Я вам з того світа серцем усміхнуся,
Усміхнуся . . .“

Та й заплакав.

Дивились дівчата,
Не питали, чого плаче.

Та й на що питати?
Минулося, — помагало
Ласкаве дівоче
Щире слово . . .

— „Вибачайте!“

(Утер сліпі очі)

— „Вибачайте, мої любі!

Нехотя журюся . . .

Так от, бачите, Мар'яна
З убогим Петрусем

Що-вечора розмовляла,
І мати не знала,

Дивувалась: „Що се таке
Мар'яну спіткало?

Чи не пристріг¹⁾? Сяде шити, —
Не те вишивав;

Замість *«Гриця»* — задумавшись,
«Петруся» співав;

Часом сонна розмовляє,
Подушку цілує . . .“

Мати зпершу сміялася,
Думала: жартує;

Потім бачить, що не жарти,
Та й каже: — „Мар'яно!

Треба буде старостів ждять,
Та, може, й од пана.

Ти вже виросла — нівроку,
Уже й дівувала;

Я вже думаю, що . . . бачиш . . .
(На-силу сказала),

Що вже й заміж, коли ти” . . .

— «А за кого, мамо?»

— „Хто вподоба, тому оддам.“

Співав Мар'яна:

— «Оддай мене, моя мамо,

Та не за старого, —

Оддай мене, моє серце,

Та за молодого!

Нехай старий бурлакує²⁾,

Гроші заробляє,

А молодий мене любить,

Долі не шукає;

Не шукає, не блукає

Чужими степами:

Свої воли, свої вози,

А між парубками,

Як маківка між квітками,

Цвіте-розцвітає;

Має поле, має волю,

Та долі не має.

Його щастя, його доля —

Мої чорні брови,

Довгі ві³⁾, карі очі,

Ласкавеє слово.

Оддай мене, моя мамо,

Та не за старого,

Оддай мене, моє серце,

Та за молодого!»

— „Дочко моя, Мар'яно!

Оддам тебе за нана,

За старшого, багатого,

За сотника Івана.“

— «Умру, серце-мамо,

За сотником Іваном!»

— „Не вмреш, — будеш панувати,

¹⁾ недуга така (гарячка, ламає в кістках, вудно робиться) — народ собі думає, що вона з того, що хтось поганий стрінеється та погано подивиться; декуди кажуть: наврочив хтось .

²⁾ ходити бурлакою, жити парубком, тут — вештатися світами .

³⁾ повіки .

Будеш діток годувати!"
— «Піду в найми, піду в люде,
А за сотником не буду!»

— „Будеш, дочко Мар'яно,
За сотником Іваном!"

Заплакала, заридала
Сердешна Мар'яна . . .

— «За старого . . . багатого . . .
За сотника Івана . . . —»

Сама собі розмовляла.
А потім сказала:

— «Я ще, мамо, не виросла,
Ще не дівувала,

Бо ти мене не пускала
Вранці до криниці,

Ні жита жать, ні льону брать,
Ні на вечорниці,

Де дівчата з парубками
Жартують, співають

Та про мене, чорнобриву,
Нишком розмовляють:

„Багатого дочка батька,
Шляхетського роду . . .”

Тяжко, мамо, тяжко, мамо . . .
На що дала вроду?

На що брови змалювала,
Дала карі очі?

Усе дала, тільки долі,
Долі дати не хочеш.

На що мене годувала,
На що доглядала?

Поки лиха я не знала,
Чом не заховала?» . . .

Не слухала стара мати,
Лягла спочивати;

А Мар'яна заплакала,
Ледве пішла з хати.

II.

*«Ой, гон! Не жид, —
На весіллі була,*

*До господи не втрапила,
До сусіда зайшла,*

А в сусіда

До обіда

В льоху спати лягла.

Із льоху та в льох,

Завертали в горох

І в коморі,

І на дворі

З нежонатим удвох

Пустували,

Жартували,

Зопсували горох.

Ой, гон! Не сама, —

Накоїла кума

*І привела до господи, —
Не побачив Хома.*

Хома! В хаті

Ляжем спати!

— Хоми дома нема.

Тряси ж тебе тряця, Хома!

Я не ляжу спати дома,

А до кума,

До Наума

Піду в клуню по солому.

А, ну-те, напилась!

Наша, наша придалась!

Червоніє хвартушина¹⁾, —

Роду чесного дитина.»

Отак ордою йшли придані²⁾,

Співали, п'яні, а Мар'яна

Крізь тин дивилася на те . . .

¹⁾ Тут поет має на думці відомий обхід після пошлюбної ночі.

²⁾ весільні гості молодого (від молодої — приданкі), що йдуть із молодим до хати молодої або йдуть одні других запрошувати на весілля; декуди їх називають ще: приданяни .

Не додивилася, — упала
І тяжко, тяжко заридала.

Що щиро любити! ... Тяжко, діти,
Вік самотньому прожити,
А ще гірше, мої квіти,
Нерівню в світі полюбити!

Таке-то лихо! І за те,

Дивіться на мене: я виплакав очі,
Мені їх не шкода, мені їх не жаль,
Ні на що дивиться. Ті очі дівочі,
Що колись . . . колись-то . . . Думи та печаль,
А більше нічого не мав я й не маю,
А з грішми такими тяжко в світі жити:
Під тином ночною, з вітром розмовляю,
Соромляться люде у хату пустить
І привітатъ словом старого каліку . . .
Укороти, Боже, молодого віку
Тому, хто не має талану любити!
Легше, мої любі, покритъся землею,
Ніж бачить, як другий багатий, старий
Цілує за гроші, вінчається з нею . . .
О, Боже, мій Боже! Волею своєю
Розбий моє тіло і душу розбий!“

Заридав кобзарь, заплакав
Сліпими очима.

Наплакався: струни рвані
Три перебірас:

Дивувалися дівчата:
Вже смерть за плечима,
А він сліпий, сивоусий
Про колишнє плаче!
Не дивуйтеся, дівчата,
На старі козачі
Щирі сльози. То не роса
Вранці при дорозі
На спориші¹⁾ і не ваші
Дуже дрібні сльози!

„Аж до вечора Мар'яна
У темному гаю
Проплакала; прийшов Петрусь.
Вона розказала
Все, що чула од матері
І що сама знала, —
І не втерпіла — сказала,
Як Івана придани
Йшли по улиці, співали.

— «Мар'яно, Мар'яно!

Чом ти не убога? Чом я не багатий?
Чом у мене коней вороних нема?
Не питала б мати, де ходиш гуляти,
З ким коли стояла! Питала б сама,
Сама свого серця, дала б йому волю
Любити, кого знає! Я б тебе сховав
Далеко, далеко! Щоб ніхто не знав,
Щоб ніхто не бачив, де вітає доля.

¹⁾ Спориш — то така травичка, мурава, що росте при дорозі: дрібненькі листочки, сама низенька.

Моя доля, мов щастя —
Ти, моя Мар'яно!
Чом не ти в сірій свитині?
Чом я не в жупані?»

А Мар'яна, як дитина
Без матері, плаче,
Петро стоїть коло неї,
Нічого не бачить, —
Тільки сльози Мар'янині.
А сльози дівочі
І серед дня лихо роблять,
А що ж серед ночі?

«Не плач, серце, — єсть у мене І сила, і воля, Люби мене, мов серце, — Найду свою долю — За високими горами, За широкими степами, На чужому полі, По волі-неволі Найду свою долю! Не в свитині, а сотником До тебе верну́ся, Не в бур'яні — серед церкви Обнімеш Петруся! Обнімемось, поцілую, — Дивуйтеся люде! А ти стоїш червоніш! . . .» — „Коли то те буде?“ — «Швидко, швидко, моя рибко! Молись тільки Богу!	Иди в хату, лягай спати! А я край дороги Серед степу помолюся Зорям яснооким, Щоб без мене доглядали Тебе, одиноку; Серед степу одпочину.» — „Хибá сю ніч кинеш? Хиба зараз? . . .” — «Я жартую! Тепер Україну — Ні Москалі, ні Татари, Ніхто не воює.» — „А я чула, що Ляхи йдуть! . . .” — «То вони жартують! . . . Розійдемось, мов серце, Поки не світає! Чого ж знову заплакала?» — „І сама не знаю!»”
---	---

1841. Петербург.

УТОПЛЕНА.

(Баллада^{а)}).

Вітер в гаї не гуляє,
Вночі спочиває;

Прокинеться, тихесенько
В осокі^{б)} питає:

^{а)} Як і видно, поема ця недокінчена, хоч із наголовка (*Черниця Мар'яна*) та з присвяти (І *сестру* Мар'яну рястом заквітчай) легко здогадатися, що сталося в Мар'яною, а кобзарь, хто зна, чи не сам Петрусь!

^{б)} Це така ж баллада, як «Причинна» (гл. стор.5), тільки ж що основа її зовсім не така, як там; щира та гірна правда життєва в ній криється (реалізм).

^{в)} гл. «Причинна», стор. 3, пом. 1.

«Хто се, хто се по цім боці
Чеше косу? Хто се?
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?
Хто се, хто се¹⁾?» — тихесенько
Спитає-повіє,
Та й задріма, поки небо
Не зачервонів.

«Хто се, хто се?» спитаєте,
Цікаві дівчата:
Ото дочка по цім боці,
По тім боці — мати.

Давно колись те діялось
У нас на Україні.
Серед села вдова жила
У новій хатині,
Білолиця, кароока
І станом висока,
У жупані, кругом пані,
І зпереду й збоку.
І молода, — нівроку їй!
А за молодю,
А надто ще за вдовою.
Козаки ордю
Так і ходять.

І за нею
Козаки ходили,
Поки вдова без сорома
Дочку породила.
Породила, та й байдуже!
Людам годувати
В чужім селі покинула;
Отака-то мати! . . .
Постривайте, що ще буде!
Годували люде
Дитиночку, а вдовиця,
В неділю і в будень,
З жонатими й з парубками
Пила та гуляла,
Поки лихо не спіткало,

Поки не та стала;
Не зчулася, як минули
Літа молодії . . .
Лихо, лихо: мати в'яне,
Дочка червонів,
Виростає . . .

Та й виросла
Ганна кароока,
Як тополя серед поля,
Гнучка та висока.
«Я Ганнусі не боюся!»
Співає матуся;
А козаки, як хміль отой
В'ються круг Ганнусі.
А надто той рибалонька,
Молоденький, жвавий,
Мліє, в'яне, як зостріне
Гандзю кучеряву.
Побачила стара мати, —
Сказилася люта:
«Чи бач, погань розстріпана,
Байстря необуте!
Ти вже виросла, дівушч,
З матері глузуєш?
Постривай же, — ось я тебе,
Голубко, узую
В черевики! . . .»

І од злости
Зубами скрегоче.
Отака-то бува мати!
Де ж серце жіноче,
Серце матері? . . . Ох, лихо,
Лишенько, дівчата:
Мати стан гнучкий, високий,
А серця не мати!
Ізогнеться стан високий,
Брови полиняють,
І не зчуетесь . . . А люде,
Сміючись, згадають
Ваші літа молодії,
Та й скажуть: ледащо!

¹⁾ Шевченко чудово наслідує шелест цими словами, уживаючи сичних та шипучих згуків (с, ц, ш, ч). Вчені називають це згукопідроблювання, з-грецька: оноματοпєя. З мистецького боку, ця поема-баллада незрівняно гарна.

Тяжко плакала Ганнуся,
І не знала, за що,
За що мати знущається,
Лав, проклинає,
Своє дитя без сорома
Байстрям нарікає.
Байстрям . . . Кого, лютий кате?
Кого ти катуєш?
За що, за що дитя своє
Молоде мордуєш?

Катувала, мордувала,
Та не помагало:
Як маківка на городі,
Ганна розцвітала;
Як калина при долині
Вранці під росою,
Ганнусенька червоніла,
Милася сльозою.
«Заворожена! Стривай же!»
Шепче люта мати:
«Треба трути¹⁾ роздобути,
Треба йти шукати
Стару відьму!»

Найшла відьму
І трути достала,
І трутою до схід сонця
Дочку напувала.
Не допомгло.

Клене мати
Той час і годину,
Коли на світ породила
Нелюбу дитину.
— «Душно мені. Ходім, дочко,
До ставка купатися!»
— „Ходім, мамо!”

На березі
Ганна роздяглася.
Роздяглася, розкинулася
На білій сорочці;
Рибалонька кучерявий

Мліє на тім боці.
І я колись . . . І досі ще
Сором, як згадаю.
Цур же йому²⁾! Калиною
Себе забавляє,
Гне стан гнучий Ганнусенька,
На сонечку гріє.
Мати дивиться на неї,
Од злоти німіє, —
То жовтіє, то синіє;
Розхрістана, боса,
З роту піна, мов скажена,
Рве на собі коси.
Кинулася до Ганнусі
І в коси впилася.
«Мамо! мамо! Що ти робиш?»
Хвиля роздалася³⁾,
Закипіла, застогнала,
І обох покрила.

Рибалонька кучерявий
З усієї сили
Кинувсь в воду; пливе, синю
Хвилю роздирає,
Пливе, пливе . . . от-от доплив!
Пірнув, вириває,
І утоплену Ганнусю
На беріг виносить,
Із рук матері заклякких
Вириває коси.
— «Серце мов! Дале моя!
Розкрий карі очі!
Подивися! Усміхнися!
Не хочеш? Не хочеш?»
Плаче, падає коло неї,
Розкриває, цілує
Мертві очі. «Подивися! . . .
Не чує, не чує!»

Лежить собі на пісочку,
Білі рученята

¹⁾ Ще кажуть: отрута, отрує.

²⁾ Цих три останні рядки (І я колись) до речі не належать.

³⁾ ровступилася .

Розкидала; а за нею
Стара люга мати:
Очі вивернуло з лоба,
Од страшної муки
Втерebile в пісок жовтий
Старі сині руки!

Довго плакав рибалонька:
— «Нема в мене роду,
Нема долі на сім світі!
Ходім жити в воду!»
Підняв її, поцілував,
Хвиля застогнала,
Розкрилася, закрилася,
І сліду не стало . . .

З того часу ставок чистий
Заріс осокою;
Не купаються дівчата, —
Обходять горою;
Як угледять, то хрестяться.
І зовуть заклятим.
Сумно-сумно кругом його . . .
А вночі, дівчата,

Випливає з води мати,
Сяде по тім боці,
Страшна, синя, розхрістана,
І в мокрій сорочці;
Мовчки дивиться на цей бік,
Рве на собі коси . . .
А тим часом синя хвиля
Ганнусю виносить:
Голісінька, стрепенеться,
Сяде на пісочку . . .
І рибалка випливає,
Несе на сорочку
Баговіння¹⁾ зеленого;
Поцілує в очі —
Та і в воду: соромиться
На гнучкий дівочий,
На стан голий подивиться . . .
І ніхто не знає
Того дива, що твориться
Серед ночі в гаї.
Тільки вітер з осокою
Шепче: «Хто се, хто се
Сидить сумно над водою,
Чеше довгі коси?»

8. XII. 1841.
Петербург.

ЧОВЕН.

Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з осокою, —
Пливе човен по дунаю²⁾
Один за водою.
Пливе човен води повен —
Ніхто не спиняє;
Може б спинив рибалонька,
Та його немає.

Гойдається сюди-туди,
Аж серденько мліє!
Без весельця пливе собі,
Куди вітер віє . . .
Вплив човен в синє море,
А воно заграло . . .
Погралися чорні хвилі —
Тай скіпок³⁾ не стало!

¹⁾ Ще подекуди на баговіння (від слова: багно) кажуть жабуриння (од слова: жаба).

²⁾ Дунай — велика річка, що вливається в Чорне Море; народ на кожну велику річку каже «дунай»; за водою = здовж води, як іде течія.

³⁾ Подекуди (на Західній Україні) кажуть: скипки або просто — тріски.

Недовгий шлях, — як човнові
До синього моря, —
Сиротині на чужину,
А там — і до горя:
Пограються добрі люде,
Як холодні хвилі,

Поки схочуть, поки стане
В сердешного сили;
Потім собі подивляться,
Як сирота плаче;
Потім спитай: де сирота?
— Не чув і не бачив!

1841.
Петербург.

1842. р.

ГАМАЛІЯ.

Отамана Гамалії, що йшов би походом на Царгород, українська історія не знає. Бували в XVII. ст. полковники Гамалії, та иньчі козацькі старшини, але ж отамана не було. Шевченко ім'я собі видумав. Та проте ця поема таки історична, бо вона незвичайно вірно змальовує один із козацьких походів на Туреччину: походів удачних. Тай на головну мету тих походів укажує поема — «слави добувати, із турецької неволі братів визволяти!» Як узяти на увагу, що поет ізгадує Підкову й Сагайдачного, то цей похід міг одбутися між 1577. р. (1578. року Підкову страчено, гл. стор. 24) і 1622. (того року вмер Сагайдачний) — і воно так і буде, бо такі сміливі походи на турецькі краї бували в тому часі, і бувало їх дуже багато, головно, між роками 1618—1620. За вдачні ці походи козаків дуже вихвалювали чужинці (Французи) й оповідали про них (Француз Боплян) цілком так, як Шевченко списав у «Гамалії».

«Ой, нема, нема ні вітру, ні хвилі
Із нашої України!
Чи там раду радять, як на Турка стати? —
Не чуємо на чужині.

«Ой, повій, повій, вітре, через море
Та з Великого Лугу¹⁾,
Суши наші сльози, заглуши кайдани,
Розвій нашу тугу!

¹⁾ Великий Луг — велика низина над долішнім Дніпром, із лівого боку, поперерізувана водами, заросла плавнями, очеретами. Це був добрий колись захист козакам. Не дурно співається й досі в пісні: «Ой, Січ мати, а Великий Луг — батько, що у Лузі заробити, те на Січі пропити.»

«Ой, заграй, заграй, синесеньке море,
Та під тими байдаками,
Що пливуть козаки, — тільки мріють шапки —
Та на сей бік за нами¹⁾!»

«Ой, Боже наш, Боже! Хоч і не за нами²⁾,
Неси Ти їх з України:
Почуємо славу, козацькою славу,
Почуємо, та й загинем³⁾!»

Отак у Скутарі⁴⁾ козаки співали,
Співали, сердеги, а сльози лились,
Лилися козацькі, тугу домовляли⁵⁾.
Босфор⁶⁾ аж затрясся, бо зроду не чув
Козацького плáчу; застогнав широкий,
І шкурою, сірий бугай, стрепенув,
І хвилю, ревучи, далеко-далеко
У синєє море на ребрах послав.
І море ревнуло Босфорову мову,
У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові
Тюю журбу-мову на хвилі подав.

Зареготався дід наш дужий⁷⁾,
Аж піна з уса потекла.
«Чи спиш, чи чувш, брате-Луже?
Хортице-сестро⁸⁾?»

Загула
Хортиця з Лугом:
«Чую, чую!»
І Дніпр укрили байдаки⁸⁾,
І заспівали козаки:

¹⁾ То така ровставка слів буде зрозуміліща: заграй, море, під байдаками, якими пливуть на цей бік за нами (= щоб нас визволити) козаки. А відомо, що чим більша була буря, тим охочіше йшли козаки на море, бо тоді не сподівалися їх Турки.

²⁾ Щоб нас забрати з собою — то легше буде їм у неволі, як почують про бій козаків із Турками (славу).

³⁾ Скутара, або як Шевченко пише ще й «Скутарь», як уже пояснювалося на стор. 42., по азійському боці — передмістя Царгорода; там була фортеця (кріпость) і тюрма.

⁴⁾ чого спів не сказав, те досказували сльози.

⁵⁾ Босфор — морський залив під Царгородом; він дуже бурливий буває, тому як Шевченко порівнює його з бугаєм (чудове порівняння, бо ж бугай неадержливий, як розіалиться), то сірим його обзиває від піни морської.

⁶⁾ Це Дніпро, який у наших піснях величають дідом, а що на ньому є пороги, — по яких вода піною б'ється, та й ревуть вони, то з того й вийшло таке порівняння в Шевченка.

⁷⁾ На острові Хортиці була найстарша Запорозька Січ (замок на ній ізбудував кн. Дмитро Вишневецький-Байда 1552. р.) — довго вчені були в тому непевні, чи була там Січ.

⁸⁾ козацькі човни.

«У Туркені¹⁾), по тім боці,
Хата на помості.

Гай, гай! Море, грай,
Реві, скелі ламай!
Поїдемо в гості.

«У Туркені у кишені
Таляри, дукати.

Не кишені трусить, —
Ідем різать, палить,
Братів визволяти!

«У Туркені яничари²⁾
І баша³⁾ на лаві.

Гой-ги, вороги!
Ми не маєм ваги⁴⁾:
Наша воля й слава!»

Пливуть собі співаючи;
Море вітер чує.
Попереду Гамалія⁵⁾
Байдаком керує.

— Гамаліє! Серце мліє:
Сказилося море.

— „Не злякає!“ —

І сховались

За хвилі, за гори.

Дрімає в гаремі⁶⁾), в раю Византія⁷⁾
І Скутарь дрімає; Босфор клекотить,
Неначе скажений, то стогне, то виє,
Йому Византію хочеться збудить.
«Не буди, Босфоре, буде тобі горе!
Твої білі ребра піском занесу,
У мул поховаю!» реве синє море.
«Хибá ти не знаєш, яких я несу
Гостей до султана?»

Так море спиняло
(Любило завзятих, чубатих Слав'ян⁸⁾).
Босфор схаменувся. Туркєня дрімала,
Дрімав у гаремі лєдачий султан.
Тільки у Скутарі, в склепу⁹⁾), не дрімують
Козаки сердеги. Чого вони ждуть?

¹⁾ Туркєня — у вбiрному значiннi = Турки, так як ось Москва — Москалі, Жидова — Жиди, Нiмота — Нiмцi.

²⁾ Яничари — це було турецьке вiйсько, дуже завзяте; набiралося воно з християнських дiтей, яких виховували у зненависти до всього християнського (То все так бував, що перекиничик бiльший ворiг своєму народовi, нiж справжнiй ворiг).

³⁾ Баша або паша — вiйськовий начальник; i однi i другий стережуть на корабельнiй лавi, щоб хто не напав на Туреччину.

⁴⁾ Вага = вагання, хитання; не маємо ваги = знаємо, що робимо, знаєм, чому пливемо на Царгород: воля i слава.

⁵⁾ Як i треба кожному доброму отамановi: туди пливуть — Гамалія поперед, пливуть назад — «пливе позад завзятий Гамалія», йому треба йти в найбiльшу небезпєку; море вiтер чує — море нюхає, вiдчуває, що буде вiтер.

⁶⁾ Гарєм — кiмнати, де живуть жiнки Туркiв; тут: у роскошах з жiнками.

⁷⁾ Византія — стара назва на Царгород (Константинопiль).

⁸⁾ Чубатi Слав'яни — запорозькi козаки, що носили чуби (оселедцi) на голови.

⁹⁾ пор. стор. 70, пом. 1.

По-своєму Бога в кайданах благають,

А хвили на той бік ідуть та ревуть.

«О, милий Боже України!
Не дай пропасти на чужині,
В неволі вольним козакам!
І сором тут, і сором там —
Вставать з чужої домовини,
На суд Твій праведний прийти,
В залізі руки принести,
І перед всіма у кайданах
Стать козакові! . . .»

— „Ріж і бий!

Мордуй невіру бусурмана!” —
Кричать за муром.

Хто такий?

— Гамаліє! Серце мліє:

Скутарь скаженіє!

— „Ріжте, бийте!“ — на фортеці¹⁾
Кричить Гамалія.

Реве гарматами Скутара,
Ревуть, лютують вороги;
Козацтво преться без ваги —
І покотились яничари.

Гамалія по Скутарі,

По пеклу гуляє,

Сам хурдигу²⁾ розбиває,

Кайдани ламає.

— „Вилітайте, сірі птахи,

На базар до паю³⁾!”

Стрепенулись соколята,

Бо давно не чули

Хрещеної тії мови⁴⁾ . . .

І ніч стрепенулась:

Не бачила, стара мати,

Козацької плати.

Не лякайся, подивися

На бенкет козачий!

Темно всюди, як у будень, —

А свято чимале!

Не злодії з Гамалієм

Ідять мовчки сало

Без шашлика⁵⁾.

— „Засвітімо!”

До самої хмари

З щоглистими кораблями

Палає Скутара.

Византія пробуркалась,

Витріщає очі,

Переплива на допомогу,

Зубами скрегоче.

Реве, лютує Византія,

Руками беріг достає;

Достала, зикнула, встає⁶⁾ —

І на ножах в крові німіє.

Скутарь, мов пекло те, палає;

Через базари кров тече,

Босфор широкий доливає.

Неначе птахи чорні в гаї,

Козацтво сміливе літає⁷⁾.

Ніхто на світі не втече!

¹⁾ Фортеця італ. слово — наше: кріпость .

²⁾ тюрму .

³⁾ до поділу добичі; сірі птахи = соколи .

⁴⁾ українська, бо турецька — нехрещена .

⁵⁾ Шашлик = бараняче м'ясо, перетикане салом. А це місце ось як треба розуміти: козаки — то не такі люде, що наче злодії закрались кудись, захопили десь трохи чогось і мовчки, щоб ніхто не бачив, ідять. Це хазяї, не вдоволяються ніякими додатками (сало) до чогось доброго та смашного, а заідають собі спокійнесенько що-найсмашніше (м'ясо). Та щоб їх хто не запідозрив, що вони вночі скриваються, то засвічують іще світло (запалюють Скутару)!

⁶⁾ Тут Шевченко в Царгороду (міста, речі) робить людину (Византія = Византіїці). Це по-вченому зветься очоловічення (персоніфікація). Зикнула = крикнула.

⁷⁾ То все так серед погару люде чорними здаються.

Огонь запеклих не пече.
Руйнують мури; срібло, злото
Несуть шапками козаки
І насипають байдаки.

Горить Скутарь, стиха́ робота,
І хлопці сходяться; зійшлись,
Люльки з пожегу закурили¹⁾,
На байдаки — та й потягли,
Рвучи червоні гори-хвилі.

Пливають собі, ніби з дому,
Так буцім гуляють,
Та, звичайне — Запорожці,
Пливучи співають²⁾:

«Наш отаман Гамалія,
Отаман завзятий,
Забрав хлопців та й поїхав
По морю гуляти, —
По морю гуляти,
Слави добувати,
Із турецької неволі
Братів визволяти.
Ой, приїхав Гамалія
Аж у ту Скутару, —
Сидять брати Запорожці,
Дожидають кари.
Ой, як крикнув Гамалія:
„Брати, будем жити, —
Будем жити, вино пити,

Яничара бити,
А курені³⁾ килимами,
Оksamитом крити!“
Вилітали Запорожці
На лан жито жати;
Жито жали, в копи клали,
Гуртом заспівали⁴⁾:
«Слава тобі, Гамаліє,
На весь світ великий,
На весь світ великий,
На всю Україну,
Що не дав ти товариству
Згинуть на чужині!»

Пливають, співаючи; пливе
Позад завзятий Гамалія⁵⁾,
Орел орлят мов стереже.
Із Дарданелів⁶⁾ вітер віє,
А не женеться Византия:
Вона боїться, щоб Чернець⁷⁾
Не засвітив Галату знову,
Або гетьман Іван Підкова⁸⁾
Не кликнув в море на ралець.

Пливають собі...

А ізза хвилі
Сонце хвилю червонить;
Перед ними море миле
Гомонить і клекотить.

¹⁾ Такий був козацький звичай.

²⁾ У цій пісні все ще раз коротко розповіджено. Воно так і бувало: після кожної події зараз і пісню про неї складали.

³⁾ Курінями звалися на Запоріжжі — казарми (їх було 37).

⁴⁾ Теж дуже гарний образ — цілий похід порівнюється з хліборобськими жнивими (так і в народній поезії бій порівнюється з молоченням снопів).

⁵⁾ Пор. стор. 103, пом. 4.

⁶⁾ Дарданелі — морська вузина, що веде з Мармурового Моря до Егейського:

⁷⁾ Чернець — то гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (1614—1622), що добре залив Туркам сала за шкуру своїми походами на Кафу, Варну, Синоп — і навіть на Царгород (він спалив передмістя Царгороду — Галату). Про нього розповідали, що він під кінець свого життя постригся в черці, як це робило багатьома славних козаків, і тому й Шевченко черцем його називав. Але ж воно так не було. Сагайдачний умер не черцем, і тільки за великі заслуги для українського народу його поховали в Києві у Брацькому монастирі.

⁸⁾ Про Підкову гл. стор. 24; ралець — це гостинець, який підносили панові кріпаки, тут прямо: гостинець морю, для моря (групи турецькі).

Гамаліє! Вітер віс
Ось-ось наше море! . . .
І сховалися за хвили,
За рожеві¹⁾ гори.

[Як прочитати цю чудову поему, то так і кидається в вічі те, що перед нашими очима немов у театрі проходять поодинокі картини. Як би зробити з «Гамаліє» п'єсу, то ось скільки було б у ній дій:

Перша дія — Скутарь, у льоху.

Друга дія — Запорожжя, вечір.

(Між першою і другою дією Босфор передає через Чорне Море, Чорне Море — Лиманові, Лиман — Дніпрові скаргу козаків.)

Третя дія — на морі.

Четверта дія — Скутарь, ніч.

(Між третьою й четвертою — знов Босфор із Чорним Морем являються побічними силами, що допомагають козакам.)

П'ята дія — Візантія.

Шоста дія — Скутарь.

Сьома дія — на морі, над ранком.

Ціла дія — тягнеться одну ніч і проводиться дуже швидко.]

Вийшла з друку 1843. р.

1842.
Петербург.

1843. р.

РОЗРИТА МОГИЛА.

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндрували,
За що, мамо, гинеш?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних²⁾
Звичаю не вчила?
— «Молилася, турбувалася,
День і ніч не спала,
Своїх діток доглядала,

Звичаю навчала.
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти, —
Панувала і я колись
На широкім світі.
Панувала . . . О, Богдане³⁾,
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Україну,
Що, колищучи, співала
Про свою недолку,

¹⁾ бо ранішим сонцем осяяні.

²⁾ хитких, що ще непевно ходять.

³⁾ Відсіля йде продовження попередньої думки: Панувала, але Богдан Хмельницький (гетьман, 1648—1657), мій нерозумний син, віддав мене Переяславською умовою (1654. р.), Москві, а Москва ось що зі мною зробила і що все ще робить — стор. 107. Як би я була знала, що таке станеться, я була б його в колиці задушила . . . Шевченко все за Переяслав відказував на Хмельницького та жаль мав до нього (пор. «Великий Льох», стор. 158, «Суботів», стор. 172 «Осії гл. XIV», стор. 404, «Як би то ти, Богдане п'яний», стор. 388).

Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю! . . .
Ой, Богдане, Богданочку!
Як би була знала —
У колиці б придушила,
Під серцем приспала!
Степи мої запродані
Жидові, Німоті¹⁾;
Сини мої на чужині,
На чужій роботі²⁾;
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває³⁾.
Нехай рие, розкопує,
Не своє шукає . . .
А тим часом перевертні⁴⁾

Нехай підростають,
Та допоможуть Москалеві
Господарювати,
Та з матері полатану
Сорочку знімати!
Поспішайте ж, недолюдки,
Матірть катувати!»

На-четверо розкопана
Розрита могила . . .
Чого вони там шукають?
Що там схоронили
Старі батьки?

Ех, як би то . . .

Як би то знайти те⁵⁾,
Що там поховали,
Не плакали б діти,
Мати б не ридала.

9. X. 1843.
Березань.

¹⁾ За цариці Катерини, зроду Німкені, багацько понаходило Німців на Україну, й їм повіддавано що-найкращі землі. Та ще сама ж цариця своїм любимцям Німцям пороздаровувала десятки тисяч десятин запорозької землі (на самій Хортиці тепер Німці живуть). Багацько землі арендували за часів Шевченка — Жиди. Жидова, Німота — збірні імена, замість: Жиди, Німці.

²⁾ не своїй матері служать, а чужій — Москві.

³⁾ Шевченко дивився на могили як на одиноких свідків слави України, і як їх розкопував московський уряд, щоб донопатися в них старовини, то поетові дуже серце боліло, й він за те дуже нарікав на Москалів (пор. «Гайдамаки», стор. 41, «Великий Льох», стор. 166, «Суботів», стор. 172, «Сон», стор. 125, пом. 1.

⁴⁾ Це нове покоління українське, панські сини, що то вже зжилися з московським пануванням; їх дуже гарно змалював поет у «Холодному Ярі», стор. 195.

⁵⁾ У боях за Україну поховали старі батьки в могилах волю України (пор. іще «Великий Льох», стор. 156, увід; загалом усі поеми 1843—1845 змістом лучаться одні з одними й мають багато таких самих думок; це треба мати на увазі, читаючи «Кобзаря», бо тоді одна поема другу поясняє). Найкраще це видно з поеми «Бувало в неволі иноді згадаю», стор. 349, пом. 5: «у могилі воля спить».

1844. р.

ЧИГИРИН¹⁾

(М. С. Щепкіну²⁾.)

Чигрине, Чигрине!
Все на світі гине,
І святая твоя слава³⁾,
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає.
Над землею летять літа,
Дніпро висихав,
Розсипаються могили,
Високі могили,
Твоя слава; — і про тебе,
Старче малосилий,
Ніхто й слова не промовить,

Ніхто й не покаже,
Де ти стояв, чого стояв . . .
І на сміх не скаже!
За що боролись ми з Ляхами?
За що ми різались з Ордами?
За що скородили списами
Татарські ребра? Засівали,
І рудою поливали,
І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродило?
Уродила рута, рута,
Волі нашої отрута⁴⁾.

А я, юродивий⁵⁾, на твоїх руїнах
Марно сльози трачу. Заснула Україна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала⁶⁾.

¹⁾ Про Чигирин, гл. «Гайдамаки», стор. 53, пом. 1.

²⁾ Михайло С. Щепкін — славний російський драматичний артист, грав і в українських п'єсах (Москаль Чарівник), був великий приятель Шевченка (теж ізроду кріпак, викуплений за привибрані на складки гроші). Крім «Чигирина» Шевченко присвятив йому ще вірш «Пустка» (стор. 129) й велику поему «Неофіти» (стор. 362) із віршем-присвятою для Щепкіна. Щепкін гарно виголошував вірші Шевченка.

³⁾ І в «Гайдамаках», стор. 63, сам благочинний називає Чигирин святим, звичайно, як столицю України (1649—1676), пор. початок V. частини «Гайдамаків», стор. 56, де вихвалюється колишній Чигирин; про могили, гл. стор. 107, пом. 3.

⁴⁾ На такій ниві, так добре справлений, повинен був вирости гарний посів — воля, а вироста отрута тої волі; ось так треба розуміти це місце — ціла наша боротьба з ріжними ворогами не принесла нам волі. Руда = кров.

⁵⁾ Юродивий — це дуренький, блаженський.

⁶⁾ Отут то два образи-порівняння: 1. Україна — поле, що стало перелогом, запліснявіло, і погній (діячі, люде) нездоровий; 2. Україна — спорохнявіле дерево, в яке повлізало багацько гадюк (ворогів) — і для покоління лишилася тільки надія, та й то її — «шукрака вітра в полі».

А надію
Вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла.

Нехай же вітер все розносить
На неокраїнім крилі!
Нехай же серце плаче, просить
Святої правди на землі¹⁾!

Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний!
Проснав всі степи, ліси
І всю Україну²⁾!
Спи ж, повитий Жидовою³⁾,
Поки сонце встане,
Поки тії недолітки
Поростуть⁴⁾ — гетьмани!

Помолившись, і я б заснув⁵⁾,
Так думи прокляті
Рвуться душу запалити,
Серце розірвати.
Не рвіть, думи, не паліте!
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Моя тихе слово;
Може, викую я з його

До старого плуга⁶⁾
Новий леміш і чересло,
І в тяжкі упруги,
Може, з'орю переліг⁷⁾ той,
А на перелозі
Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне,
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої⁸⁾.
Може, може... а між тими,
Між ножами — рута
І барвінок розів'ється,
І слово забуте,
Моя слово тихе, сумне,
Богобоязливе
Згадається, — і дівоче

¹⁾ Хай і все пропаде, а поет таки шукатиме правди, бо це ж не є правда, щоб Україна волі не мала!

²⁾ Сон у Чигирині (столиці вільної України) більший, ніж сон українських степів, лісів і цілої України — і це правда!

³⁾ Усі українські міста мають багато Жидів, у Чигирині їх теж дуже багато.

⁴⁾ не доспали до своїх літ, до свого завдання, в розум (у пір'я) не вбилися, пор.: Недоуми, занастали божий рай — Гетьманщина! — «Сон», стор. 239, пом. 2.

⁵⁾ так, як і Чигирин, але...

⁶⁾ Поет говорить про нові засоби, щоб Україну відродити. Цим засобом є його живе слово, яке у старий український організм має влити нових сил, і хоч із великим трудом (тяжкі упруги, гл. стор. 76, пом. 5), а приверне його до життя. Відроджений організм потребуватиме ще ліків — бо він гнилий.

⁷⁾ Таке поле, що його якийсь час (кілька літ) не оброблювано — так і Україна була колись родюча (на ній кипіло своє життя), а потім укрилась бур'яном, бо не було кому орати.

⁸⁾ Це був би радикальний лік, такий, що з корінем вирвав би народню хворобу — і народ одродився б, і Україна встала б. Цей лік — гострий (ніж), але ж він принесе з собою багато гарного (квітки — руту садять не тільки на гробах, а плегуть із неї та з барвінку вінки на весілля), і полохливе нове покоління (дівчата) до життя прокинеться (стрепенеться) — Шевченкові ж більш і нічого не бажається, як щоб його слово цього доконало (слово моя... раю ти мій).

Серце боязливе
Стрепенеться, як рибонька,
І мене згадає . . .
Слово мов, сльози мої,
Раю ти мій, раю!

Спи, Чигрине! Нехай гинуть
У ворога діти!
Спи, гетьмане¹⁾, поки встане
Правда на сім світі!

19. II. 1844.
Москва.

СОВА.

Породила мати сина
В зеленій діброві,
Дала йому карі очі
І чорні брови.
Китайкою повивала,
Всіх святих благала,
Та щоб йому всі святії
Талан-долю слали:
«Пошли тобі, Матір'-Божа,
Тії благодати,
Всього того, чого мати
Не з'уміє дати!»
До схід сонця воду брала,
В барвінку купала,
До півночі колихала,
До світа співала:

«Е . . . е . . . лю-лі! . . .

Питала зозулі,
Зозуля кувала,
Правдоньку казала:
Буду сто літ жити,
Тебе годувати,
В жупані ходити,
Буду панувати.
Ой, виростеш, сину,
За півчварта²⁾ року,

Як княжа дитина,
Як ясень високий,
Гнучкий і дебелий³⁾,
Щасливий, веселий
І не одинокий.
Найду тобі рівню,
Хоч за морем синім,
Або крамарівну,
Або сотниківну,
Таки панну, сину,
У червоних черевиках,
В зеленім жупані,
По світлиці похочає,
Як пава, як пані,
Та з тобою розмовляє;
В хаті, як у раї;
А я, сину, на п'юкуті
Тільки поглядаю.
Ой, сину, мій сину,
Моя ти дитино!
Чи є кращий на всім світі
На всій Україні?
Нема кращого й не буде —
Дивуйтеся, люде!
Нема кращого! . . . А долю..
Долю роздобуде! . . .»

* * *

¹⁾ Поет має на думці Хмельницького, що зробив із Чигирина столицю України.

²⁾ Де вже не вживають такої форми числівника, що треба вняти, що вона означає $3\frac{1}{2}$, як $2\frac{1}{2}$ = півтретя, $4\frac{1}{2}$ = пів'ята, $5\frac{1}{2}$ = півшоста й т. д.

³⁾ грубий, товстий, гладкий .

Ой, зозуле, зозуленько,
На що ти кувала?
На що ти їй довгі літа,
Сто літ накувала?
Чи є ж така на сім світі
Слухняная доля?
Ох, як би то! . . . Вміла б мати
З німецького¹⁾ поля
Своїм діточкам закликать
І долю, і волю,
Та, ба! . . . А зле безталання
Зострінеться всюди —
І на шляху, і без шляху —
Усюди, де люде.

Кохалася мати сином,
Як квіткою в гаї,
Кохалася . . .
А тим часом

* * *

Ой, талане, талане,
Удовиний поганій!
Чи ти в полі, чи ти в гаї,
Обідраний цигане,
З бурлаками гуляєш?
Тече вода і на гору
Багатому в хату,
А вбогому в яру треба
Криницю копати.
У багатих ростуть діти —
Верба при долині;
А у вдови одним-одно,
Та й те, як билина.

Діждалася вдова долі,
Зросту того сина:

Батько умірає.
Осталася удовою,
Хоч і молодою,
І не одна . . . Та все ж тяжко . . .
З горем та нудьгою,
Пішла вона до сусідів
Поради просити . . .
Присудили сусідоньки
У наймах служити.
Ізниціла²⁾, ізмарніла,
Кинула господу,
Пішла в найми . . . не минула
Лихої пригоди.
І день і ніч працювала,
Подушне³⁾ платила . . .
І синові за три копи
Жупанок купила,
Щоб і воно, удовине,
До школи ходило.

І письменний, і вродливий,
Квіточка-дитина!
Як у Бога за дверима,
Вдова панувала,
А дівчата лицялися,
І рушники дбали.
Полюбила багатая —
Не поцілувала;
Вишивала шовком хустку —
Не подарувала.
Крались злидні ізза моря
В удовину хату,
Та й підкralись . . . стали хлопців
В кайдани кувати,
Та повезли до прийому⁴⁾
Битими шляхами.

¹⁾ В народньому розумінні: десь із дуже далекого краю, дуже-дуже здалена, де люде дуже розумні й живуть гарно та щасливо. Пор. у «Посланію»: «куций Німець», узловатий (стор. 190).

²⁾ зробилася мов нища, старчиха, жебрачка.

³⁾ Подушне — подушний податок, податок від душі, від особи в хаті — платили в Росії, отже й в нас на Україні, ще до 1917. року.

⁴⁾ Так бувало за панщини, що кували, щоб хто в дороги не втік, та ще давали сторожу на ніч; прийом — місце, де приймають новобранців; це буває звичайно канцелярія військового начальника.

Пішла й вдова з матерями, —
З дрібними сльозами.

Де на-ніч ставали —
Сторожу давали,
Стару вдову до обозу¹⁾
Та й не допускали.

Ой, привезли до прийому,
Чуприни голити:
Усе дрібні, усе малі,
Все багатих діти,
Той каліка-недоріка,
Той не вмів стати,
Той горбатий, той багатий, —
Тих чотири в хаті.
Усі не в-лад, усіх назад, —
В усіх доля — мати.
А у вдови один син,
Тай той якраз під аршин²⁾.

Покинула знову хату,
Синову госпуду,
Пішла в найми, за хліб черствий,
Жидам носить воду, —
Бо хрещені не приймають:
«Стара», кажуть, «стала,
Не здужав . . .» І огризок
В вікно подавали
Христа ради . . .
Не дай, Боже,
Такого дожити!

Не дай, Боже, в багатого
І пить попросити!

По копійці заробляла,
Копу³⁾ назбирала,
Та до сина лист писала,
У військо послала, —
Полегшало.

Минає рік,
І другий минає;
І четвертий, і десятий —
А чутки немає.
Нема чутки. Що тут робить?
Треба торбу брати
Та йти . . . їти собак дражнить
Од хати до хати.
Взяла торбу, пішла селом,
На вигоні сіла,
І в село вже не верталась,
День і ніч сиділа
Коло кóворота⁴⁾. Літо
За літом минає.
Помарніла, скалічила, —
Ніхто й не пізнає.
Та й кому там пізнавати
Каліку убогу!
Сидить собі та дивиться
В поле, на дорогу.
І світає, і смеркає,
А москаля, її сина, —
Немає, немає . . .

* * *

Понад ставом увечері
Хитається очерет;
Дожидає сина мати
До досвіта вечерять.
Понад ставом увечері
Шепочється осокá.

Дожидає в темнім гаї
Дівчинонька козака.

Понад ставом вітер віє,
Лози нагинає;
Плаче мати — одна в хаті,

¹⁾ валка возів, звичайно з харчами та з військовою муніцією.

²⁾ саме під міру, саме такий, як треба до війська.

³⁾ Копа — 50 копійок, теперішня гривня, пів карбованця.

⁴⁾ Кóворот — рівнозначне декуди в царинюю, а так, то це ворота, якими замикають село, щоб не вибігала з села худоба та не спасала городини.

А дівчина — в гаї.
Поплакала чорнобрива,
Та й стала співати;
Поплакала стара мати,
Та й стала ридати.
І молилась, і ридала,
Кляла все на світі.
Ох, тяжкі ви, безталанні,
У матері діти!

Скалічені старі руки
До Бога здіймала,
Свою долю проклинала,
Сина вимовляла¹⁾;
То од жалю одходила,
І мовчки журилась
Та на шлях той недалекої
Крізь сльози дивилась, —
І день і ніч дивилася,
Та й стала питати:
«Чи не чув хто, чи не бачив
Москаля-салдата,

Мого сина? . . .» Ніхто не чув,
Ніхто і не бачив.
Сидить вона, не йде в село,
Не пита й не плаче.
Одуріла! . . . І цеглину
Муштрує, — то лав,
То годує, як дитину,
Й сином називає,
І нищечком-тихесенько,
Крізь сльози, співає:

«Змія хату запалила,
Дітям каші наварила,
Поморщила постолі . . .
Полетіли москалі,
Сірі гуси в ирій, в ирій,
По чотирі, по чотирі,
Полетіли — «гел-гел!» —
На могилі орел,
На могилі, серед ночі,
У козака вийма очі,
А дівчина в темнім гаї
Його з війська виглядає . . .»

* * *

Вдень лазила по смітниках,
Черепки збірала,
Примовляла, — то синові
Гостинця ховала.
А уночі розхрістана
І простоволоса
Селом ходить; то співає,
То страшно голосить.

Люде лаяли . . . бо, бачте,
Спать їм не давала
Та кропиву під їх тином
І бур'ян топтала.
Діти бігали з паліччям²⁾
Удень за вдовою
По вулицях та, сміючись,
Дражнили — Совою . . .

6. V. 1844.
Петербург.

ДІВОЧІЙ НОЧІ.

Висушили карі очі
Дівочій ночі.

Черниця Мар'яна.

Розплелася густа коса
Аж до пояса,

Розкрилися перси-гори —
Хвилі серед моря;

¹⁾ з жалю вигукувала ім'я сина, викликала; одходила од жалю = приходила до себе, прокидалася .

²⁾ збірне слово: палички, патички, ломачки .

Засіяли карі очі —
Зорі серед ночі,
Білі руки простяглися, —
Так би й обвиліся
Кругом стану, — і в подушку
Холодну впиліся
Та й залякли, тай замерли,
З плачем розняліся:
«На що мені коса-краса,
Очі голубині,
Стан мій гнучий... коли нема
Вірної дружини,
Немає з ким полюбитись,
Серцем поділитись...
Серце мов! Серце мов!
Тяжко тобі битись
Одинокому! З ким жити,
З ким, світе лукавий,
Скажи мені?... На що мені
Тая слава... слава¹⁾...!
Я люблю, я жити хочу,

Серцем — не красою!
А мені ще й завидують,
Гордою і злою
Зліі люде нарікають²⁾,
А того й не знають,
Що я в серці заховала...
Нехай нарікають, —
Гріх їм буде... Боже милий!
Чому ти не хочеш
Укоротить свої темні,
Тяжкі мені ночі!
Бо я вдень не одинока:
З полем розмовляю, —
Розмовляю і недолу
В полі забуваю.
А вночі...»
Та й оніміла.
Сльози полилися...
Білі руки простяглися,
В подушку впиліся.

18. V. 1844.
Петербург.

СОН.

Дух истинни, егоже мир | Дух правди, котрого світ
не может прияти, яко не | не може прийняти, бо не
видит его, ниже знает его. | бачить його, ані знає його.

Іоан, гл. XIV, ст. 17.

У всякого своя доля³⁾
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає,
Чи нема країни,

Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину;
Той тузами⁴⁾ обірає
Свата в його хаті,
А той нишком у кучочку
Гострить ніж на брата;

¹⁾ Не у злomu розумінні, як у нас говорять звичайно в такому випадку (поговорі, неслава) — а в добромu: що гарна вона, що гарною її всі славлять.

²⁾ обвивають, називають (старє слово) •

³⁾ Такими загальними думками часто в 1843—1845 рр. починав Шевченко свої поеми, пор. «Невольник», стор. 142 (Той блукає за морями), «Холодний Яр», стор. 195.

⁴⁾ Туз або ас — найвища карта у грі, а в життju тузами звуть іще великих панів, верховодів (гл. стор. 122, пом. 9); тут просто так: прийшов до свата в гості й обіграє його картами. Обірає = адирає, обдирає.

А той, тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка¹⁾ підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе час, та й запустить
Пазурі²⁾ в печінки, —
І не благай, не вимолять
Ні діти, ні жінка;
А той, щедрий та розкішний,
Все храми мурує³⁾,
Та «отечество⁴⁾» так любить,
Так за ним бідкує,
Та так з його, сердешного,
Кров, як воду, точить! . . .
А братія⁵⁾ мовчить собі,
Витріщивши очі,
Як ягнята: «Нехай!» — каже, —
«Може, так і треба!»

Так і треба! Бо немає
Господа на небі⁶⁾!
А ви в ярмі падаєте,
Та якогось раю
На цім світі бажаєте . . .

Немає! немає!
Шкода й праці!
Схаменіться:
Усі на цім світі, —
І царята і старчата, —
Адамові діти!
І той . . . і той⁷⁾ . . .
А що ж то я?
— Ось що, добрі люде:
Я гуляю, бенкетую
В неділю і в будень;
А вам нудно, жалкуєтесь . . .
Йй-Богу, не чую!
І не кричіть! Я свою п'ю,
А не кров людську⁸⁾.

Отак, ідучи попід тинню⁹⁾
З бенкету п'яний уночі,
Я міркував собі, йдучи,
Поки доплентавсь до хатини.
А в мене діти не кричать
І жінка не лає, —
Тихо, як у раї,
Усюди божа благодать:
І в серці, і в хаті.

¹⁾ або ще кажуть: кіточка .

²⁾ або, як деінде кажуть: кігті .

³⁾ ставить церкви .

⁴⁾ «Отечество» — у всіх поемах з 1844—1845. р. вживав Шевченко в насмішливому розумінню й розуміє під ним — Росію, російське отечество. Тоді багато вживали цього слова в Росії, а за Москалями й наші пани теж балакали про це «отечество» — пор. стор. 122, «Н. Гоголю», стор. 130, «Холодний Яр», стор. 196.

⁵⁾ звичайні, прості люде; ті все мовчать, бо несвідомі, не знають, що воно не мусить так бути .

⁶⁾ значить: Бога правди, Бога справедливости, який додивлявся б, щоб не було так на землі, як є, а щоб був «якийсь рай», щоб не падали одні під ярмом других .

⁷⁾ Ця думка з попередньою ось так лучиться: так бути не повинно (Схаменіться — пор. «Посланиє», стор. 189), бо діти царів (що панують) і діти старців (бідних) — однаково діти Адама, всі однаково люде!

⁸⁾ А тут уже поет сам свої думки розводить над тим, що довкола нього діється, й як люде страждають. Він старається заглушити біль у собі, вабути про своє й людське горе, «гуляє, бенкетує», щоб не чути людського стогону (А вам нудно . . .), хоч знав, що силуваною мовчанкою — тільки звідав себе, «свою кров п'є» .

⁹⁾ збірне слово: попід тинами, гл. стор. 16, пом. 1.

Ото ж я ліг і спати;
А вже підпилий як засне,
То, хоч коти гармати,
І усом не моргне.

I.

Та й сон же, сон, на причуд дивний¹⁾,
Мені приснився:
Найтверезіший би упився,
Скупий Жидюга дав би гривню²⁾,
Щоб позирнуть на ті дива;
Та чорта з-два³⁾!
Дивлюсь: так, буцім-то сова
Летить лугами, берегами,
Та нетрями⁴⁾,
Та глибокими ярами,
Та широкими степами,
Та байраками⁵⁾;
А я за нею, та за нею
Лечу й прощаюся з землею:

— «Прощай, світе!	Прощай,	Порадимось, посумуєм,
	земле,	Поки сонце встане,
Неприятний краю!		Поки твої малі діти
Мої муки, мої люті		На ворога стануть ⁶⁾ .
В хмарі заховаю.		Прощай же ти, моя нене,
А ти, моя Україно,		Удово-небого!
Безталанна вдово!		Годуй діток: жива правда
Я до тебе літатиму		У Господа Бога ⁷⁾ !»
З хмари на розмову,		
На розмову тиху, сумну,		Лечу... Дивлюся — аж світає,
На раду з тобою;		Край неба палає;
О-півночі падатиму		Соловейко в темнім гаї
З чистою росюю.		Сонце зустрічає.

¹⁾ Де так не кажуть, то це значить: дуже-дуже дивний, що всім дивом (чудом) здивуватися можна.

²⁾ Це не теперішні гривні, а давні, народні мідяні гроші — вартують з копійки, декуди тільки півтреця.

³⁾ В Західній Україні на це кажуть: а фі'га (хви'га)! Декуди ще почувте — а дауськи! (значить — не побачите!).

⁴⁾ Декуди (на заході) кажуть на нетрі — трясавиці, пропасти.

⁵⁾ лісок у яру (турецьк. слово).

⁶⁾ Поет так довго буде літати на пораду, доки молоде покоління (воно ще мале!) не стане до бою з Москалями.

⁷⁾ Нехай годує Україна дітей, бо правда прийти мусить (щодо волі України).

Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють;
Між ярами над ставами
Верби зеленіють;
Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторбжа,
Розмовляють в полі.
І все то те, вся країна,
Повита красою,
Зеленів, вмивається
Ранньою росою,

Вмивається, красується,
Сонце зустрічає —
І нема тому почину,
І краю немає.
Ніхто його не додбає
І не розруйнує,
І все то те¹⁾ . . .
Душе моя!

Чого ти сумуєш?
Душе моя убогая!
Чого марно плачеш?
Чого тобі шкода?

— «Хиба ти не бачиш?

Хиба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися! А я полечу
Високо-високо за синії хмари:
Немає там власти, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чут²⁾.
Он глянь, — у тім раї, що ти покидав³⁾,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, — бо нічим обуть
Панят недорослих. А он розпинають
Вдову за подушне⁴⁾, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію — в військо оддають,
Бо його, бач, трохи . . .⁵⁾ А он-де під тином
Опухла дитина голодная мре,
А мати пшеницю на панцині жне.

А он — бачиш? . . . Очі, очі! З байстрам шкандибав,
На що ви здаліся? Батько й мати одцурались,
Чом ви змалку не висохли, Й чужі не приймають,
Слізьми не злилися? Старці навіть цураються . . .
То покритка попід тинню А панич не знає,

¹⁾ докінчити б думку так: таке гарне, що тільки тішитись та радуватися — а душа поета сумна .

²⁾ значить — а на землі, що її кидає поет, усе це є: власть (царська, панська), кари, людський сміх і плач . . .

³⁾ Як порівняти ті нещастя, що їх терплять бідні, закріпощені люде з тим чудовим образом української природи — то вийде дуже великий, як кажуть учені, контраст, себто, різька різниця між одним і другим. Шевченко часто на те вказував, пор. «І виріс я на чужині», стор. 292, «Як би ви знали паничі», стор. 347.

⁴⁾ гл. стор. 111, пом. 3.

⁵⁾ докінчити думку можна так: бо його, бач, трохи бояться

З двадцятьо¹⁾), недолюдок,
Душі пропиває.»

Чи Бог бачить ізза хмари
Наші сльози, горе?
Може, й бачить, та помóга, —
Як і оті гори
Предковичні, що політі
Кровію людською²⁾! . . .

Душе моя убогая,
Лишенько з тобою!
Уп'ємося отрутою,
В кризі ляжем спати,
Пошлем думу аж до Бога,
Його розпитати:
Чи довго ще на цім світі
Катам панувати?

Лети ж, моя думо, моя люта муко!
Забери з собою всі лиха, всі зла,
Своє товариство! Ти з ними росла,
Ти з ними кохалась; їх тяжкіі руки
Тебе повивали. Бери ж їх, лети,
Та по всьому небу орду́ розпусти!
Нехай чорніє, червоніє,
Полум'ям повіє,
Нехай знову ригá змії,
Трупом землю криє³⁾.
А без тебе я денебуду
Серце заховаю, —
Та тим часом пошукаю
На край-світа раю.

II.

І знов лечу понад землею,
І знов прощаюся я з нею.
Тяжко матірь покидати

У безверхій хаті,
А ще гірше дивитися
На сльози та лати⁴⁾ . . .

¹⁾ розуміється: дівчиною, такою, як ось та, про яку згадував що-тільки Шевченко (покритка); пропиває душі — прогайновує масток (душі кріпаків, продаючи їх), бенкетуючи.

²⁾ Іншими словами — та помóга (підпомога) з нього людям така, як от із тих предковичних наддніпровських гір, що політі кровію людською, що бачать усе, що діялось і діється (пор. «Тарасова ніч», стор. 24, подібна думка: Мовчать гори . . .).

³⁾ Дума Шевченна цілу орду лих занесе перед Бога, розпустить по цілому небі — та небо за них спустить таку кару, як колись на Содому й Гомору. Образ цієї кару — прямо з Біблії взятий. Через те й Шевченко й каже: нехай знов рига змії, як колись у Содомі. Всі ці слова від: «Нехай чорніє» . . . аж до «Трупом землю криє» висказані так, що не знати, хто це зробить (неособово), і це дуже гарно, бо ще більше вражіння виходить від того, яка кара спаде на землю, а власне на тих, що на землі таке лихо коять, на катів.

⁴⁾ Як прикласти до України, то вийде так: тяжко кидати рідний край, як він не має ніякої оборони (стріхи над собою), а ще гірше дивитися на його страждання та біду.

Лечу, лечу, а вітер віє;
Передо мною сніг біліє;
Кругом бори та болота,
Туман, туман та пустота¹⁾)...
Людей не чуть, — не знать і сліду
Людської страшної²⁾ ноги...

— «І вороги й не-вороги,
Прощайте! В гості не приїду.
Упивайтесь, бенкетуйте!
Я вже не почую, —
Один собі на вік-віки
В снігу заночую.
А поки ви дознастесь,
Що ще в країна
Неполита слізьми, кров'ю,
То я одпочину,
Одпочину...»

Аж слухаю:
Загули кайдани
Під землею. Подивлюся...
О, люде поганій!
Де ти взявся? Що ти робиш?
Чого ти шукаєш
Під землею? Ні! Вже, мабуть,
Я не заховаюсь
І на небі!
За що ж кара?
За що мені муки?
Кому я що заподіяв?

Чиї тяжкі руки
В тілі душу закували,
Серце запалили
І галичі силу³⁾ —
Думи розпустили?
За що, не знаю, а караюсь,
І тяжко караюсь!
А коли я спокують?
Коли діжду краю?
Не бачу й не знаю.

Заворушилася пустиня...
Мов із тісної домовини
На той останній страшний суд
Мерці за правдою встають.
То не вмерлі, не зариті,
Не судя ідуть просити;
Ні, то люде, живі люде,
В кайданах забиті,
Із нор золото виносять,
Щоб пельку залити
Неситому⁴⁾)... То каторжні!
А за що? Те знає
Вседержитель; а, може, ще
Й Він не добачає⁵⁾!
Он-де злодій штемпований⁶⁾
Кайдани волочить;
Он розбійник катований
Зубами скрегоче, —
Недобитка, товариша,
Зарізати хоче⁷⁾.

¹⁾ Сибір

²⁾ Воно не дурно поет так і каже, бо де чоловік ступав ногою, там родилося зараз нещастя — він приносив зі собою всі людські погані звички, свої ніби то закони, що і приносили нещастя, пор. «ховалась од людей пустиня», в вірші «Козачковському», стор. 254.

³⁾ Галка — чорна, через те й думи поета — чорні (понурі діти — каже він у «Невольнику», стор. 142).

⁴⁾ Майже всі копальні золота на Сибірі, в яких працювали заслані на тяжкі роботи злочинці (каторжани), вважалися й таки були приватною власністю московських царів; через те й Шевченко пише: щоб пельку (горло) залити неситому (цареві).

⁵⁾ Тут знову насмішлива замітка на Бога — а все за те, що, на думку Шевченка, він не стоїть на сторожі правди на землі.

⁶⁾ Штемп — німецьке слово, означає стілько, що наше вначок, тавро; штемпували злочинців (усюди, не тільки в Росії), щоб легче було зловити, як би котрий утік.

⁷⁾ Це все т. зв. карні (уголовні) злочинці.

І ні однісінької хати¹⁾!
Смеркалося. Огонь — огнем
Кругом запалало²⁾,
Аж злякався . . . — «Ура! Ура!
Ура!» закричали.

— „Цу-цу, дурні! Схаменіться!
Чого се ви раді?
Що б орете³⁾?»

— «Екай хахол!
Не знаєт параду!
У нас парад. Сам⁴⁾ ізволіт
Сводня туляті.»

— „Та де ж вона, тая цяця⁵⁾?»

— «Вот — відішь палаты?»

Штовхаюсь я; аж землячок,
Спасибі, признався,
З цинковими гудзиками⁶⁾:
— «Де ти здесь узялся⁷⁾?»

— „З України”.

— «Да как же ти
И говоришь не емеси
По здвигнему?» —

— „Ба ні”, кажу,
„Говорить я вмю,
Та не хочу.”

— «Екой чудак!
Я все входи знаю;
Я тут служу; коли хочеш,
В дворец⁸⁾ попытаюсь⁹⁾
Вести тебе. Только, знаєш,
Ми, брат, просвіщенни, —
Не поскупись полтінкою¹⁰⁾!»

— „Цур тобі, мерзений
Каламарю¹¹⁾!”

І зробився
Я знову незримий,
Та й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!
Так от-де рай! Уже на-що¹²⁾
Золотом обліті
Блюдолизи¹³⁾! Аж ось і сам¹⁴⁾,
Високий, сердитий,
Виступав. Обік його
Жіночка небога,
Мов опеньок засушений,

¹⁾ Звичайно, сільської хати, так як народ усе каже: то хата, а це дім, це чоловік (селянин), а це пан (Москаль, Лях), а то Жид.

²⁾ завітати ліхтарні на вулицях, і багато їх, тих ліхтарень

³⁾ Московське слово «орать» — означає по нашому: гукати, кричати (дуже), репетувати.

⁴⁾ Сам — це царь.

⁵⁾ Цяця — в насмішливому розумінні: дуже важна особа (а так звичайно цяця — це забавка).

⁶⁾ Якийсь урядовець у мундїрі з блискучими гудзиками з цинку (металь такий).

⁷⁾ Оцей землячок поганенько й балакає по-московському; Шевченко вмисне списав його слова такою мішаниною, бо хоч як би й намагався Українець говорити по-московському, щоб його не пізнали, то все-таки буде пізначно, що він не Москаль.

⁸⁾ у царську палату, у царський двір.

⁹⁾ постараюсь (моск.).

¹⁰⁾ Полтінка — полтинник, 50 копійок; тут попросту — гріш.

¹¹⁾ Каламарь — означає людину, що в каламарі, в чорнилі так і кисне, по вченому зветься такий чоловік — бюрократ (поза своїм урядом світа божого не бачить, не знає).

¹²⁾ На-що — через край, занадто.

¹³⁾ Моск. слово блюдолиз — той, що вилизує чужі тарілки (блюдо = тарілка).

¹⁴⁾ За цей уступ найгірш розлютився царь Микола, і за нього попалася така кара Шевченкові. На опеньки кажуть у Західній Україні: підпеньки.

А між ними, запеклими,
В кайдани убраний,
Царь всесвітній, царь волі, царь
Штепом увінчаний¹⁾.

В муці, в каторзі — не просить,
Не плаче, не стогне . . .
Раз добром налите серце
В вік не прохолоне²⁾.

А де ж твої думи, рожеві квіти?
Доглядані, смілі, викохані діти?
Кому ж ти їх, друже, кому передав?
Чи, може, на віки в серці поховав?
Ой, не ховай, брате³⁾! Розсип їх розкидай!
Зійдуть, і ростимуть, і вийдуть з них люде.

Чи ще митарство⁴⁾, чи вже буде?
Буде, буде, бо холодно, —
Мороз розум будить.

III.

І знов лечу. Земля чорніє.
Дрімає розум, серце мліє.
Дивлюсь: хати понад шляхами —
То гóрод із стома церквами,
А в гóроді, мов журавлі,
Замуштрували москалі:
Нагодовані, обуті
І кайданами окуті,
Муштруються.

У долині, мов у ямі,
На багнищі гóрод мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий . . . Долітаю, —
То гóрод без краю.
Чи то турецький?
Чи то німецький?
А може те, що й московський⁵⁾!
Церкви та палати,
Та пани пузаті⁶⁾,

Далі гляну:

¹⁾ А це політичний злочинець — борець за правду й волю, царь волі, царь на цілий світ. "В кінці XVIII . ст. карався на Сибірі, між иньчими, Радіщев, відомий автор «Путешествія в Москву» та ще й поверх сотка декабристів (докладніше гл. про декабристів «Великий Лъох», стор. 163, пом.1). А майже рівночасно з Кирило-Методіївцями (гл. стор. XV) потерпів кару й гурток Петрашевського, до якого належав найглибший повістярь цілого світа, моск. письменник М. Достоевський.

²⁾ Як такий борець раз додумався до того, що те, що він робить — добре, то ніколи вже цього не відцурається.

³⁾ Політичного засланця зве Шевченко братом через те, що він таки доводиться йому братом, хоч не по крові, то думками.

⁴⁾ Митарство — докладніше пояснення гл. «Великий Лъох», стор. 161, пом.4; тут просто мандрівка з муками. Це місце так треба розуміти: Чи ще мені далі ходити по Сибіру та мучитись, дивлячись на муки других? Доволі цієї мандрівки — а то холод, мороз може збудити мій розум (не треба забувати, що це сон), і я наговорити можу багачько такого, що не сон мені каже, а розум.

⁵⁾ Як будували Петербург, — бо про нього тут мова — то й дивилися, щоб він як найбільше скидався на якийсь європейський, хоч би німецький гóрод. Тому й він одрізняється від суто московських міст, от хоч би Москви, своїми будівлями. От тому то Шевченко ніби-то його не пізнає.

⁶⁾ Як де не розуміють цього слова, то воно означає стілько, що череватий, із великим черевом (пузо = черев).

Тонка, довгонога,
Та ще й на лихо, сердешне¹⁾,
Хита головою.

— „Так оце-то та богиня?!
Лишенько з тобою!
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й разу,
Та й повірив тупорилим
Твоїм віршомазам²⁾!
От-то дурний! А ще й битий!
На квіток³⁾ повірив
Москалеві! От і читай,
І йми ти ім віри!»

За богами⁴⁾ — панства, панства
В сребрі та златі!
Мов кабани годовані,
Пикаті, пузаті!
Аж потіють та товпляться,
Щоб то ближче стати
Коло самих: може, вдарять,
Або дулю дати
Благоволять⁵⁾ — хоч маленьку,
Хоч пів-дулі, аби тільки
Під самую пику.
І всі у-ряд поставали,
Ніби без'язики,
А-ні телень! . . . Царь цвенькав⁶⁾,
А диво-цариця,

Мов та чапля між птахами
Скаче, бадьориться⁷⁾).

Довгенько вдвох похажали,
Мов сичі надуті,
Та щось нишком розмовляли
(Здалека не чути) —
Об «отечестві», здається,
Та нових петлицях⁸⁾,
Та об муштрах ще новіщих;
А потім цариця
Сіла мовчки на дзиґлику.
Дивлюсь: царь підходить
До найстаршого, та в пику
Його як затопить!
Облизався неборака,
Та меншого в пузо —
Аж загуло! . . . А той собі
Ще меншого туза⁹⁾
Межи плечі; той — меншого,
А менший малого,
А той дрібних; а дрібнота
Уже за порогом
Як кинець по улицях,
Та й давай місити
Недобитків православних,
А ті голосити,
Та верещать, та як ревнуть:
«Гуля наш батюшка, гуля!
Ура! ура! ура-а-а!»

¹⁾ То як кажемо про когось, нехтуючи його, легковажачи собі його, то вживаємо середнього роду (воно).

²⁾ Були ж такі поети, що жили в царської ласки, та за те у своїх віршах хвалили-розхвалювали й царя, і царицю, зрівнюючи їх нераз із богами. От і через те Шевченко їх і обзивав віршомазами та ще з тупими рилами.

³⁾ Ще й досі в нас кажуть, що можна купувати за гроші, або на-бір, але ж тоді треба давати квіток (розписку); тоді продавець і каже: я вам на квіток вірю. Можна так розуміти це місце: повірив Москалеві на слово.

⁴⁾ За царем і царицею — пор. вище «так оце ж то та богиня» та ще пригадати собі, як царі себе все писали: божю милістю . . .

⁵⁾ будуть ласкаві, зводять зі своєї ласки.

⁶⁾ говорить чужою мовою: по-московськи, по-польськи, по-німецьки; тут — говорить щось таке, що не можна розібрати, що воно.

⁷⁾ Як би дз не розбірали докладно цього слова, то воно значить стілько, що: додає собі відваги, бундючиться.

⁸⁾ Петлиця — це військові відзнаки на комірах; дзиґлик = стільчик.

⁹⁾ Гл. стор. 114, примітка 4.

IV.

Зареготався я, та й годі!
 А й мене давнули
 Таки добре. Перед світом
 Усе те заснуло;
 Тільки де-де православні
 По кутках стогнали
 Та, стогнучи, за батюшку¹⁾
 Господа благали.
 Сміх і сльози!

От пішов я
 Г'ород озирати.
 Там ніч, як день. Дивлюся я:
 Палати, палати
 Понад тихою рікою²⁾,
 А беріг обшитий
 Увесь каменем.

Дивуюсь,
 Мов несамовитий:
 Як то воно зробилося
 З калюжі такої
 Таке диво! Отут крові
 Пролито людської
 І без ножа³⁾!

По тім боці

Твердиня й дзвіниця⁴⁾,
 Мов та швайка загострена, —
 Аж чудно дивиться,
 І дзигарі⁵⁾ теленькають.
 От я повертаюсь —
 Аж кінь летить, копитами
 Склею⁶⁾ розбиває.
 А на коні сидить óхляп⁷⁾,
 У світі — не світі,
 І без шапки; якимсь листом⁸⁾
 Голова повита.
 Кінь басує, — от-от річку,
 От-от перескочить.
 А він руку простягає,
 Мов світ увесь хоче
 Загарбати.

Хто ж се такий?

От собі й читаю,
 Що на скелі наковано:
 «Первому Вторая»
 Таке диво поставила.
 Тепер же я знаю:
 Се той Первий, що розпинав⁹⁾
 Нашу Україну,

¹⁾ за царя (царь-батюшка).

²⁾ понад Невою, над якою лежить Петербург; береги її вимощені камінням

³⁾ Там, де Петербург, були колись калюжі та багна; але ж царь Петро доко-
 нечне хотів мати столицю ближче Європи (вибити вікно в Європу), то ні перед
 чим не жахався, щоб тільки там місто збудувати.

⁴⁾ Петропавлівська кріпость із церквою Петра й Павла — дзвіницю її з
 берега видно, як гостро, мов шило (швайка), стремить угору.

⁵⁾ годинники (слово дзигар — це й досі чується сям і там на Правобережжі,
 це слово польське).

⁶⁾ Такий той пам'ятник Петрові I. в Петербурзі, як Шевченко його описує:
 скеля, на скелі царь на коні й т. д.

⁷⁾ без сідла (прислівн.); у світі — не світі = щось таке чи свита, чи не
 свита на ньому.

⁸⁾ це лавровий вінець, його клали в старовину на голову переможцям.

⁹⁾ Первий — московський царь Петро I. або Великий (1682—1725); він
 так розпинав її: насував крок за кроком автономію (самоврядування) України
 і, нарешті, зовсім її знищив та настановив «Малоросійську Колегію» (1722.),
 утиснав народ податками, козаків мучив тяжкими роботами, зруйнував Запо-
 ровську Січ у 1709. р. і т. д. Шевченко обзиває його за те ріжними назвами:
 в. пр., «скажений» (Осії гл. XIV., стор. 404).

Нас з тобою: кайданами
Скований зо мною
На вік-віки. Тяжко мені
Вітать над Невбю!
України далекої,
Може, вже немає . . .
Полетів би, подивився,
Так Бог не пускає.
Може, Москва випалила¹⁾,
І Дніпро спустила
В синє море, розкопала
Високі могили,
Нашу славу²⁾? Боже милий!
Зжалься, Боже милий!»

Та й замовкло. Дивлюся я:
Біла хмара криє
Сіре небо; а в тій хмарі —
Мов звірь в гаї вис.
То не хмара, білі птахи

Хмарою спустились
Над царем тим мусянжовим³⁾,
І заголосили:

«І ми сковані з тобою,
Людоїде, змію!
На страшному на судищі
Ми Бога закريم
Од очей твоїх неситих.
Ти нас з України
Загнав, голих і голодних,
У сніг на чужину
Та й порізав, а з шкур наших
Собі багрянницю⁴⁾
Пошив жилами твердими,
І заклав столицю
В новій рясі. Подивися:
Церкви та палати!
Веселися, лютий кате,
Проклятий, проклятий⁵⁾!»

V.

Розлетілись, розсипались.
Сонечко вставало;
А я стояв, дивувався
Так, аж страшно стало.
Уже вбогі ворушилися,
На труд поспішали,
І москалі на розпуттях
Уже муштрувались.
Покрай улиць поспішали
Заспані дівчата,
Та не з дому, а до дому:
Посилала мати
На цілу ніч працювати,
На хліб заробляти.

А я стою, похилившись,
Думаю, гадаю:
— „Як-то тяжко той насущний
Люде заробляють!”

От і братія сипнула
У сенат⁶⁾ писати
Та підписувать, та драти
І з батька і з брата.
А між ними і землячки
Де-де проглядають;
По-московськи так і чешуть,
Сміються та лають
Батьків своїх, що змалечку

¹⁾ розуміється: Україну.

²⁾ Про могили, гл. «Гайдам.», стор. 41, «Розрита могила», стор. 107, пом. 3, «Великий Лях», стор. 166, «Суботів», стор. 172.

³⁾ Мусянж або, як кажуть Галичани, мосяж — це бронза, польс. mosiądz.

⁴⁾ царська пурпурова парадна одежа.

⁵⁾ Оце ті ж самі козаки, що погинули, будуючи Петербург. А як ширше розуміти той уступ, то він означає стільки, що аж через Україну й за допомогою України стала Москва могутня. І що тепер у Петербурі «церкви й палати» — то це все завдяки рукам наших прадідів-мучеників, козаків.

⁶⁾ Сенат — найвища урядова московська установа.

А Вторая доканала¹⁾
Вдову-сиротину.
Кати, кати, людоїди!
Наїлись обое,
Накраліся! А що взяли
На той світ з собою?
Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.
Стою, заміраю.
А тим часом тихо, тихо
Та сумно співає
Щось таке невидиме:

«Із города, із Глухова²⁾
Полки виступали
З заступами на лінію³⁾».

А мене послали
У столицю з козаками
Наказнім гетьманом⁴⁾.
О, Боже мій милосерний!
О, царю поганий!
Царю проклятий, неситий,
Гаспиде⁵⁾ лукавий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними кістками!
Поставив столицю
На їх трупах катованих
І в темній темниці
Мене, вольного гетьмана,
Голодом замучив
У кайданах! . . . Царю, царю!
І Бог не розлучить

¹⁾ Вторая — це московська цариця Катерина II. (1762—1796) — вона й завершила упадку України: скасувала раз на все автономію в р. 1764 (бо ж після Петра її відновлено), поділила край на губернії, завела кріпацтво, зруйнувала Січ удруге (1775. р.), повідбирала народові землю та пороздаровувала своїм любимцям — словом: доканала. За те Шевченко й обізвав її в «Великому Льохові» «лютим ворогом України, голодною вовчицею», стор. 161.

²⁾ Глухів (у Чернігівщині) став столицею України після повстання Мазепи: туди казав її перенести царь Петро, щоб було ближче до Московщини, щоб можна ліпше наглядати за тим, що Українці роблять.

³⁾ Від 1700. р. українських козаків рік-річно висилали, на їх кошти, харчі, убрання, далеко на північ на тяжкі роботи: копати канали, засипувати болота під Петербург (його і збудовано заходами та роботою наших козаків у 1703. р.), ставити кріпости, при чому московські наставники знущалися над ними, як над рабами — били палицями по головах, вуха шпагами обтирали, харчі відбирали й т. д. Голі-босі верталися козак на Україну, та й то не багато їх, бо добра половина гинула від поганого підсоння та знущань. За чотири роки (1721—1725), н. пр., згинуло на роботах (на Ладозькому каналі, на Волзі, на Кавказі) 25 000 козаків. На заступ кажуть Подоляки — рискаль, Гуцули — городник.

⁴⁾ Тут розповідається про гетьмана Павла Полуботка (1722—1724), що був наказнім (зступав гетьмана) гетьманом після Скоропадського. Це був дуже гарний гетьман, старався заводити порядки по судах на Україні, але ж це саме не подобалося цареві Петрові й його урядовцеві Веляїнінові, що правив «Малоросійською колеґією», то й його викликали до Петербурга, а як він там упоминався за старими порядками на Україні та щоб вибрано гетьмана, то його загарештовано, посаджено в Петропавлівську кріпость, і він там умер, не діждавшись й суду. Про Полуботка ходило по Україні багачко оповідань про те, що він гордо ставився до царя, що царь хотів перед смертю з ним погодитися, але Полуботок одкинув руку, що йому Петро простягав, та ще поклався на божий суд, що мав їх розсудити. Через те й Шевченко пише, що «Бог не розлучить нас з тобою»: як хто згадуватиме коли Петра, то все на думку спаде йому, що він ізробив із Полуботком.

⁵⁾ Гаспид — це гадюка, зміюна; як лаються гаспидом, то воно тоді означає те ж саме, що «чорт».

Він і почув, та як гїкне!
Я й перелякався,
Та й прокинувся.
Отаке-то
Приснилося диво!
Чудне якесь! Таке тільки

Сниться юродивим
Та п'яницям.
Не здивуйте,
Брати мої милі,
Я не своє розказував,
А те, що приснилось¹⁾.

8. VII. 1844.

Петербург.

ХУСТИНА.

У неділю не гуляла —
Та на шовки заробляла,
Та хустину вишивала,
Вишиваючи, співала:

*«Хустиночко мережана,
Вишиваная!*

Вигантую²⁾, подарую,

А він мене поцілує ...

Хустино моя

Мальованая³⁾!

А я косу розплітаю,

З дружиною⁴⁾ похожашу ...

Доленько моя,

Матінко моя!

Здивуються вранці люде,

Що є сироти хустка буде

Мережана,

Мальованая.»

Отак вона вишивала,

У віконце поглядала:

Чи не ревуть круторогі?⁵⁾
Чи не йде чумак з дороги?

Іде чумак зза Лиману
З чужим добром, безталанный,
Чужі воли поганяє,
Поганяючи, співає:

«Доле моя, доле!

Чом ти не така,

Як доля чужая?

Чи я п'ю-гуляю?

Чи сили не маю?

Чи до тебе доріженьки

У степу не знаю?

Чи до тебе свої дари

Я не посилаю?

Є у мене дари —

Очі мої карі;

Молодую мою силу

Багаті купили;

Може, й дівчину без мене

З иншим заручили ...

¹⁾ Инакше тоді сказати було не можна, а тільки так, що ніби-то приснилося поетові (юродивий, гл. стор. 108, пом. 5). Тай так, і за таку форму довелося поетові, за сон — покутувати довголітньою неволею, і найважливіше: царською заборонаю писати й малювати.

²⁾ Це слово вже чомусь забувається й, замість нього, починають із-московська балакати: вишивати гладдю.

³⁾ різними vzорами та ріжноколіровими нитками повишивана, наче мальована.

⁴⁾ з чоловіком, бо в нас не тільки жінка чоловікові дружина, але й чоловік — жінці (приятелі вони собі); то вона собі в'являє, як вони поберуться, й вона ходитиме з чоловіком.

⁵⁾ воли (то таксамо, як сказати — вороний, усі знають, що це кінь); чумаки (люде, що привозили на Україну з Криму сіль) їздили волами — для безпеки вибиралося їх у дорогу багато (це звалася чумацька валка).

Цвенькать не навчили
По-німецьки¹⁾, а то тепер
І кисни в чорнилі²⁾ . . .
П'явки, п'явки! Може, батько
Останню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови! . . .
Україно, Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом політі,
Московською блекотію,
В німецьких петлицях³⁾
Замучені. Плач, Вкраїно,
Бездітна⁴⁾ вдовице!

Піти лишень, подивіться
До царя в палати:
Що там робиться?

Прихожу —

Старшина пузата
Стоїть рядом, сопе, хропе
Та понадувалась,
Як индики, і на двері
Косо поглядала.
Аж ось вони й одчинились —
Неначе з берлога
Ведмідь виліз. Ледве-ледве

Переносить ноги,
Та одутий, аж посинів:
Похмілля прокляте
Його мучило. Як крикне
На самих пузатих⁵⁾, —
Всі пузаті до одного
В землю провалились.
Він випучив баньки з лоба, —
І все затрусилось,
Що осталось. Мов скажений,
На менших гукає, —
І ті в землю; він на дрібних, —
І ті пропадають;
Він до челяді сунеться, —
І челядь пропала⁶⁾;
До москалів, — москалики
Тяжко застогнали,
Пішли в землю!

Диво дивне

Сталось на світі!
Дивлюся я, що дальш буде,
Що буде робити
Мій ведмедик⁷⁾? Стоїть собі,
Голову понурич
Сіромаха. Де ж ділася
Ведмежа натура?
Мов кошеня — такий чудний⁸⁾! . . .
Я як засміявся!

¹⁾ Тут треба розуміти загалом: по-чужому, але ж так тільки балакати (цвенькати), без зрозуміння.

²⁾ Більш землячкам доводиться працювати, ніж родовитим Москалям, бо їм важче, не знають московської мови як слід.

³⁾ Блекотіа — це така рослина, що дурман наводить; тут вона значить загалом: дурійка; і таксамо не треба розуміти дослівно «петлиці», а треба розуміти під нею загалом усі німецькі вигадки, які Росія поперебрала, головню, в війську. Шевченко з них насміхався й думав, що вони й Росії пошкодили (гл. «Великий Лъох», стор. 165: Да всьо Немцам продала).

⁴⁾ Через те бездітна, що діти не на її роботі, а на чужій, Москалям служать, пор. «Розрита могила», стор. 107, пом. 2.

⁵⁾ московська форма, по нашому: найпузатіших, на тих, що з найбільшими черевами.

⁶⁾ прислуга, служба — в такому розумінню вживається це слово на Поділлі й загалом на Правобережжі та в Галичині, а не як подекуди на Полтавщині та на Гудулах у значінні — жіноцтво.

⁷⁾ а то ж був зпочатку ведмідь.

⁸⁾ От тут то й виходить, що страшним може видаватися й бути царь тільки тоді, як в кому його піддержати, як стоять коло нього сторожем «блюдолизи» та обороняють його. А як він сам, то тільки як котятко слабій, таї чудній!

*Навчи ж мене, моя доле,
Гуляти навчи!»*

Та й заплакав сіромаха,
Степом ідучі . . .

Ой, заплакав сивий пугач
В степу на могилі;
Зажурились чумаченьки,
Тяжко зажурились:
«Благослови, отамане¹⁾,
Коло села стати,
Та понесем товариша
В село причащати!»

Сповідали, причащали
Й ворожки питали, —
Не допомгло! . . . З незціленим²⁾
В дорогу рушали.
Чи то праця задавила
Молодую силу?
Чи то нудьга невсипуща³⁾
Його з ніг звалила?
Чи то люде поробили⁴⁾
Йому молодому,

Що привезли його з Дону
На возі додому?
Благав Бога, щоб дівчину,
Хоч село побачить, —
Не доблагав! . . .

Поховали,
Ніхто й не заплаче . . .
Поставили громадою
Хрест над сиротою
І розійшлись.
Як билина,
Як лист за водою,
Пішов козак з сього світа,
Все забрав з собою . . .

А де ж тая мальована,
Шитая хустина?
А де ж тая веселая
Дівчина-дитина?
На новому хресті хустку
Вітер розвіває,
А дівчина у черниці
Косу розплітає . . .

18. X. 1844.
Петербург.

Чого мені тяжко? Чого мені нудно?
Чого серце плаче, ридас, кричить⁵⁾,
Мов дитя голодне? Серце моє трўдне⁶⁾.
Чого ти бажаєш? Що в тебе болить?
Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засни, моє серце, на віки засни,
Невкрите, розбите . . . А люд нависній
Нехай скаженіє . . . Закрий, серце, очі! . . .

13. XI. 1844.
Петербург.

¹⁾ начальник чумацької валки .

²⁾ невилікуваним, не видужав із недуги.

³⁾ Невсипущий — що ніколи не спить, чуйний, тут — безнастанний.

⁴⁾ пор. «Причинна», стор. 1 «так ворожка поробила», пом. 3.

⁵⁾ Цими трьома словами сказано, як біль росте та росте — вчені називають такий образ «ступіньовання», з-латинська: градація (плаче, ридас — більш плаче, кричить — ще більше).

⁶⁾ пригнічене, втомлене, і далі поет до серця балакає цілком як до дитини, вчоловічує його (персоніфікує): невкрите, закрий очі . . .

ПУСТКА¹⁾.

(М. С. Щепкіну)

Заворожи мені, волхве²⁾,
Друже сивоусий!

Ти вже серце запечатав,

А я — ще боюся . . .

Боюся ще погорілу

Хату руйнувати,

Боюся ще, мій голубе,

Серце поховати! . . .

Може, вернеться надія

З тією водою

Цілющою, живущою, —

Дрібною сльозою;

Може, вернеться в некриту

Пустку зімувати,

І укриє, і нагріє

Погорілу хату,

І вимете, і виміє,

І світло засвітить;

Може, ще раз прокинуться

Мої думи-діти;

Може, ще раз пожурюся,

З дітками заплачу;

Може, ще раз сонце правди

Хоч крізь сон побачу!

Встань же, брате, хоч одури!

Скажи, що робити:

Чи молитись, чи журитись,

Чи тім'я розбити?

13. XII. 1844.

Н. В. ГОГОЛЮ.

(ЗА ДУМОЮ ДУМА)

Микола Гоголь (1809—1852) великий московський письменник, родом Українець, із Сорочинців на Полтавщині (батько був український письменник). Особисто Шевченко Гоголя не знав, але дуже поважав його за його оповідання з українського життя (Вечорі на хуторі. Тарас Бульба), хоч Гоголь не дуже то прихильно до Шевченка ставився (пан був, а Шевченко кріпак; він писав, що від Шевченка дьохтем чути). Та хоч Гоголь писав по-московському, то своїми оповіданнями з минулого України розбуджував національну свідомість, і за те теж Шевченко ставився до нього з поважанням, і за ті оповідання присвятив йому цей вірш.

За думою дума роєм вилітає:

Одна давить серце, друга — роздирає,

А третя тихо-тихесенько плаче

У самому серці — може, й Бог не бачить.

¹⁾ Пусткою звуть у нас опустілу хату, в якій немає ніякого життя, в якій не живе ніхто — до неї прирівнює поет своє серце і зрівнює його зі серцем старого вже, бувалого на світі Щепкіна. Щепкін від життя нічого вже більш для себе не сподівався, та Шевченко все ще надію має.

²⁾ Волхв — староукраїнське слово, означає стільки, що: знахарь, ворожити; але ж, що волхви, ворожачи, скакали та примовляли, то цю їх назву можна прикласти й до сучасних артистів, що грають у театрі, як ось і Щепкін (гл. про нього «Чигирин» стор. 108, пом. 2).

Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Велике слово?
Всі оглухли, похилились
В кайданах — байдуже¹⁾! . . .
Ти смієшся²⁾, а я плачу,
Великий мій друже!
А що вродить з того плачу?
Бур'ян, мабуть, брате!
Не заревуть в Україні
Вольнії гармати,

Не заріже батько сина,
Свої дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю України³⁾.
Не заріже: викохав
Та й продасть в різниці⁴⁾
Москалеві . . . Се б то, бачиш,
Лепта удовиці⁵⁾
Престолові⁶⁾, «отечеству»
Та Німоті плата⁷⁾ . . .
Нехай, брате! А ми будем
Сміятись та плакати⁸⁾.

30. XII. 1844. Петербург.

1845. р.

Не завидуй багатому: багатий не має
Ні приязни, ні любови — він все те наймає.

Не завидуй могучому, бо той заставляє;
Не завидуй і славному: славний добре знає,
Що не його люде люблять, а ту тяжку славу.
Що він кров'ю та сльозами вилле на забаву.

І молоді, як зійдуться, то любо та тихо,
Як у раю, а дивишся — ворухиться лихо . . .

Не завидуй же нікому, дивись кругом себе:
Нема раю на всім світі, хибá що на небі!

4. X. 1845. Миргород.

Не женися на багатій,
Бо вижене з хати;
Не женися на убогій,
Бо не будеш спати.

Оженись на вольній волі,
На козацькій долі:
Яка буде, така й буде —
Чи гола, то й гола!

¹⁾ Тут тодішніх українських панів, тодішню інтелігенцію має поет на думці, пор. «Послання», стор. 188: «оглухли, не чують, кайданами міняються» . . .

²⁾ У Гоголевих оповіданнях (Вечорі на хуторі) багато смішного, гумористичного — в Шевченка все сумне.

³⁾ Отак, як колись «зарізає» Тарас Бульба свого власного сина Андрія (в повісті Гоголя: «Тарас Бульба»).

⁴⁾ піде Москалям служити й за Москву життя своє покладе (заріжуть його — за Москву).

⁵⁾ України, пор. «Сон», стор. 126, пом. 5.

⁶⁾ московським царям, «отечество» гл. «Сон», стор. 115, пом. 4.

⁷⁾ податок за німецькі порядки, за той «розум», що Німці дали Росії (лепта — дрібний гріш, данина).

⁸⁾ Сміятися буде Гоголь, плакати — Шевченко.

Та ніхто не докучає
І не розважає;
Чого болить, і де болить? —
Ніхто не питає.

Удвох, кажуть, і плакати
Мов легше неначе.
Не потурай¹⁾! Легше плакати,
Як ніхто не бачить.

4. X. 1845.
Миргород.

«ЄРЕТИК» або «ІВАН ГУС.»

Головна постать цієї поеми — чех Іван (Ян) Гус (1369—1415), що був професором, а потім і ректором університету в Празі. Він постав проти різних надуживань церковної влади, а зокрема проти продажу т. зв. індульгенцій, тобто посвідок про відпущення гріхів. Духовенство викляло Гуса, як єретика й бунтівника. Його справу поставлено на розгляд церковного собору в Констанці над Боденським озером (у південній Німеччині) 1414 року. Гус сміливо поїхав до Констанци, щоб там боронити своїх поглядів, але його замкнули до тюрми й, коли він не згодився відмовитися від своїх писань, його спалили на огнищі під Констанцею влітку 1414. Іван Гус, ще в своїй науці багато в чому наслідував англійського церковного реформатора Івана Віклефа (1330—1384), став предтечею загального реформаційного руху в середній Європі, головню в Чехії й в Німеччині. (За Д. Дорошенком).

ПОСЛАНІЄ СЛАВНОМУ П. І. ШАФАРИКОВІ¹⁾.

Запалили у сусіда
Нову добру хату
Сусіди злі, нагрілися,
Та й полягли спати,
І забули теплий попіл
По полю розвіять.
Лежить попіл на розпутті,
А в попелі тліє

Огню іскра великого,
Тліє, не вгасає,
Підпалу жде, як той месник
Часу дожидає,
Злого часу. Тліла іскра,
Тихо дотлівала
На розпутті широкому,
Та й гаснути стала.

¹⁾ Павло Шафаржік (іо-чеськи) або (по-словацьки) Шафарік (1795—1864) був зроду Словак (як і його великий земляк Коляр — гл. «Посланіє», стор. 191), але перейшов до Чехії, й ціле своє життя працював над відродженням не тільки одних Чехословаків, але й цілої Слав'янищини. Він писав багато книжок, та найславніший його твір — це «Слав'янська Старовина» (Slovanské starožitnosti, 1836), які в 1842. р. видав по-московськи в Москві Українець О. Бодяньський (ст. XX). Шевченко, певне, бачив цю книжку, а, може, й читав.

Портрет М. В. Гоголя, 1840 р. (олія).

(його приписують Т. Шевченкові)

Отак Німота запалила
Велику хату, і сім'ю,
Сім'ю Слав'ян роз'єдiniла,
І нишком-тихо упустила
Усобищ¹⁾ лютую змію.

Полилися ріки крови,
Пожár погасили,
А Німчики пожарище
Й сиріт поділили²⁾.
Виростали у кайданах
Слав'янські діти
І забули, невольники,
Що вони на світі.
А на давнім пожарищі
Искра братства тліла, —
Дотлівала, дожидала
Рук твердих та смілих.
І дождалась.

Прозрів-єси

В попелі, глибоко
Огонь добрий, смілим серцем,

Смілим орлім³⁾ оком;
І засвітив, любомудре⁴⁾,
Світоч⁵⁾ правди, волі;
І Слав'ян сім'ю велику
Во тьмі і неволі
Перелічив до одного⁶⁾, —
Перелічив трупи,
А не Слав'ян, — і став-єси
На великих купах,
На розпутті всесвітньому —
Ізекіїлем⁷⁾.
І, о диво! Трупи встали
І очі розкрили;
І брат з братом обнялися,
І проговорили
Слово тихої любови
На віки і віки.
І потекли в одно море
Слав'янські ріки⁸⁾.

Слава тобі, любомудре,
Чеху-Слав'янине,

¹⁾ Усобище або усобиця — розладдя, роздор.

²⁾ Як із цього видно — тут Шевченко явно балакає про слав'янську спільноту, про те, що Слав'яни колись укупі жили, та що їх поділили (порізли) між собою чужі — Німці. Це вже відгук того, що пізніше появилoся у програмі «Кирило-Методієвського брацтва» стор. XV (Слав'яни, справді, колись жили далеко на захід, аж над Лабою, й досі там стрічаються слав'янські назви: Вербин, Снега, Ліхов, Калене — але ж Німці їх або звідтіля повипирали, або Слав'яни поніменчилися; їх зовуть і досі Вендами [Венди = Слав'яни], хоч по-німецькому вони балакають. А островами й досі живуть Слав'яни в Німеччині).

³⁾ орлиним, орлячим; легко замітити, що тут Шевченко вживає церковно-слав'янських слів, щоб трохи по-пророчому балакати, як у письмі святому написано; прозрів-єси = ти прозрів, ти побачив крізь попіл

⁴⁾ Церковно-слав'янське слово на філософа, людину, що любить мудрість і правди дошукується; цим любомудром є Шафаржік.

⁵⁾ Світоч або світлич — це те, на що кажуть ізнімецька: факел.

⁶⁾ Шафаржік видав карту слав'янських народів — як додаток до твору «Slovanský Narodopis (1842) —, на якій поодмічувані всі слав'янські племена, всі до-одного та ще й подрібно. Ось східнослав'янські народи на ній такі: Москалі, Українці, Білоруси, Новгородці . . . Цю карту переклав теж на московську мову О. Бодяньський, і Шевченко її мав на думці, кажучи це.

⁷⁾ так, як пророк Ізекіїл; образ узятий із Біблії, кн. Ізекіїла, гл. 37, що починається словами: І бисть на мні рука Господня, і ізведе мя в Дусі Господні, і постави мя среди поля, се же б'єше полно костей челоvіческих . . . І рече ко мні: сине челоvіч, прорци на кости сія, і речеши їм: кости сухія, слышите слово Господне й т. д.

⁸⁾ На початку XIX. ст., під впливом французької революції й наполеонських воєн, Слав'яни почали боротися: хто з Німцями (Чехи, Словінці), хто з Мадярами (Словаки, Хорвати), хто з Турками (Серби, Болгари), й потім витворилася

Що не дав ти потонути
В німецькій пучині¹⁾
Нашій правді! Твоє море
Слав'янське, нове,
Затого²⁾ вже буде повне,
І попливе човен
З широкими вітрилами
І з добрим кормилом³⁾,
Попливе на вольнім морі,
На широких хвилях.

Слава ж тобі Шафаріку,
Во віки і віки,
Що звів-еси в одно море
Слав'янській ріки.

Привітай же в своїй славі
І мою убогу
Лепту — думу немудрую
Про Чеха святого,
Великого мученика,
Про славного Гуса!
Прийми, отче! А я нишком
Богу помолюся,
Щоб усі Слав'яни стали
Добрими братами
І синами сонця правди,
І єретиками
Отакими, як Констанцький
Єретик⁴⁾ великий —
Мир мирові подарують⁵⁾
І славу во віки!

22. XI. 1845.

I.

**Камінь, єгоже небрегоша
змиждущі, сей єсть во главу
угла: от Господа єсть сей
і єсть дивен в оуєсіх наших.**

Камінь, котрий відки-
нули будівничі, він вугло-
вим каменем стався; то Го-
сподь його дав, і дивний він
ув очах наших.

Псалом CXVII, ст. 22, 23.

„Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить,

А на апостольським престолі
Чернець годований сидить⁶⁾,

тана думка, що як би всі Слав'яни взяли за руки та жили разом, то їх ніхто не переміг би (слав'янофіліство — ніби то прихильність Слав'ян до Слав'ян). Ці думки перенеслися й до Росії, й на Україну. Тільки ж як у нас витворився погляд, щоб кожний слав'янський народ, живучи разом із инчими, мав би мати собі волю (федерація), то в Москалів слав'янофіли казали, що всі «Слав'яни повинні злитися в руському (московському) морі» (Пушкін, н. пр.).

¹⁾ церковне слово — по нашому: у бездонній глибині.

²⁾ ось-ось, уже незабаром — ось-ось Слав'яни зійдуться всі до купи й важивуть вольним широким життям — під добрим проводом; це теж уже сподівання Кирило-Методіївця, стор. XV.

³⁾ Кормило — моск. слово, по нашому: стерно, керма; слово «вітрила» вже забувається, замість цього слова кажуть — парус.

⁴⁾ Єретик — грецьке слово, означає стільки, що недовірок, що голосить инчі правди, ніж ті, що їх церква голосить; Констанцький — бо в Констанці Гуса проголосили єретиком (1415. р.); лепта, гл. стор. 130, пом. 7.

⁵⁾ А як такі Слав'яни будуть, як Гус (проповідуватимуть волю і правду), то принесуть цілому світові (мирові) спокій (мир) і славу.

⁶⁾ на престолі апостола Петра, на папським; у Римі сидів тоді розпусний і грошелюбний Іван XXIII., що за гроші, справді, давав розршення від гріхів (у найми оддавав рай); крім нього, в Авініоні був Бенедикт XIII., а в Пізі Григорій XII. (гл. ввід до «Гуса»).

Людською кровію торгує
І рай у найми оддає.
О, Боже! Суд Твій правий всує¹⁾,
І всує царствів Твоє!
Розбійники, людодіди
Правду побороли,
Осміяли Твою славу
І силу і волю!

Люде стогнуть у кайданах,
Немає з ким взятись²⁾,
Розкуватись, одностайне,
Односердне стати
За євангеліє правди,
За темні люде.
Нема кому! Боже, Боже!
Чи то ж і не буде?
Чи настане великий час
Небесної карі?
Чи розломим три корони
На гордїй тіярі³⁾?)

Розломимо!... Благослови
Не на мечь і муки,
Благослови мої, Боже,
Нетвердіі руки
І слово тихе⁴⁾! О, Боже!
Чи вони ж почують? . . ."

.

Отак

У келії⁵⁾ своїї правдивий
Іван Гус думав розкувать
Народ замучений, і диво,
Святе диво показать
Очам незрячим.

— „Поборьбсь!

За мене⁶⁾ Бог! Да
совершиться⁷⁾! . . ."

І в Вифлєзмськую каплицю⁸⁾
Пішов молиться вірний Гус.

II.

ПАПСЬКА БУЛЛА⁹⁾.

«Бо ім'я Господа Христа,
За нас розп'ятого на дереві,
І всіх апостолів святих,
Петра і Пāvла особливо,
Ми розрішаємо гріхи

¹⁾ церковне слово, по нашому: надаремне, — тут теж багацько церковно-слав'янських слів і форм, бо ж це молитва.

²⁾ немає з ким узятись, щоб скинути зі себе кайдани, щоб стати за правду . . .

³⁾ Тіяра — це папська митра, вона так зроблена, що в ній немов покладено одну поверх другої три корони. Виходить, що ніби то Гус хотів папу цілком знищити, викинути з церкви — та це так не було: він хотів тільки зловживання папів усунути.

⁴⁾ Гус не проповідус тут (отже й Шевченко) помсти та катувань на ворогах, а тільки боротьбу проти зла голосить.

⁵⁾ Шевченко помиляється — Гус черцем не був, а був світським богословом, попом — хіба що під келією розумів поет кімнатку, де він жив; правдивий Гус — бо правду любив.

⁶⁾ як за мене (за Гуса), то й за правду, і так по деяких виданнях «Кобзаря» й найдете: за правду.

⁷⁾ Нехай так і станеться (церк.).

⁸⁾ Так називалася каплиця, де Гус одправляв молитви й кавав кавання людям народньою (чеською) мовою.

⁹⁾ Булла — назва папських посланій, чи грамот.

Святою буллою цією
Рабині Божій — отій самій,
Що водили по улицах
В Празі¹⁾ позавчора;
Отій самій, що хилялася
По шинках, по станах²⁾,
По чернечих переходах³⁾,
По келіях п'яна;
Ота сама заробила
Та буллу купила:
Тепер свята⁴⁾! . . .»

— „Боже, Боже,

Великая сило!

Великая славо! Зглянься на людей!
Одпочинь од кари у святому раї⁵⁾!
За що пропадають, за що Ти караєш
Своїх і покірних і добрих дітей⁶⁾?

За щд закрив їх добрі очі
І вільний розум окував
Кайданами лихої ночі?!
Прозріте, люде — день настав!
Просніться, Чехи, змийте луду,
Розправте руки, — будьте люде,
А не посмішище ченцям!
Розбійники, кати в тіярах,
Все потопили, все взяли,

Мов у Московії Татари⁷⁾,
І нам сліпим передали
Свої догмати⁸⁾. Кров, пожари,
Всі зла на світі, війни, чвари,
Пекельних мук безкрайї ряд,
І повен Рим байстрят⁹⁾ —
От їх догмати і їх слава!
Та явна слава! . . . А тепер
Святим положено конклавом¹⁰⁾:

¹⁾ Прага — столиця Чехії.

²⁾ Стан — місце, де хтось стає, спиняється, військовий табор (жінка, що вніюхувалася з проїзжими, чи вояками).

³⁾ куди черці переходять.

⁴⁾ Це все зміст тої булли, яку читає Гус.

⁵⁾ Порівняй подібне місце в «Кавказі», стор. 183: «Коли ж одпочити ляжеш Боже, утомлений?»

⁶⁾ тим караєш, що закрив їх добрі очі й т. д.; це та сама «братія» зі «Сну» що мовчить собі, стор. 115, пом. 5; луда, гл. стор. 193, пом. 7.

⁷⁾ У Московії, справді, довго панували Татари й дуже її оддерли (подібна думка в «Великому Льоху», стор. 165, пом. 13).

⁸⁾ Догмат, чи догма — це церковна правда; ось с, н. пр., у католицькій церкві догма, що Дух Святий походить од Отця й Сина, а в православній, що тільки від Отця, а ще є в католиків догмат, що папа римський у справах віри непогрішимий, непомилуваний, що Мати Божа непорочно зачата й т. д.

⁹⁾ Рим — тепер столиця Італії й осідок папи — колись столиця римсько держави; байстрята — розуміється, від ченців і від попів; а не треба забувати що католицьким попам женитися не можна, і з жінками сходитися — вважається великим гріхом і дуже неморальним учинком.

¹⁰⁾ Конклав — латинське слово (conclave) — це збори найстарших після папи духовних людей, що звуться кардиналами; конклав збирається звичайно тоді як папу вибірають.

Хто без святої булли вмер, —
У пекло просто! Хто ж заплатить
За буллу вдвоє, — ріж хоч брата,
Окриме папи і ченця,
І в рай іди кінець-кінцем¹⁾!
У злодія вже злодій краде,
Та ще й у церкві. Гади, гади!
Чи напилися ви, чи ні
Людської крові?! — Не мені,
Великий Господи, простому,
Судить великі діла

Твої волі²⁾: люті зла
Не дієш без вини нікому!“

І плакав Гус, молитву дія³⁾,
І гірко плакав; люд мовчав
І дивувався: що він діє?
На кого руки піднімає?
— „Дивіться, люде! Ось де булла,
Що я читав!“ — І показав,
Перед народом.

Всі здригнули:
Іван Гус буллу розірвав⁴⁾!

III.

Із Вифлемської каплиці
Аж до всесвітньої столиці⁶⁾
Луна, гогочучи, неслась⁶⁾;
Ченці ховаються; мов кара,
Луна в конклаві оддалась, —
І похилилася тіяра⁷⁾:
Шепочеться Авіньона
З римськими ченцями;
Шеночуться антипапи⁸⁾,
Аж трясуться стани
Од шопоту. Кардинали⁹⁾,
Як гадюки, в'ються
Круг тіяри, та нищечком,

Мов коти, гризуться
За мишеня. Та й як таки?
Однієї шкури
Така сила! А м'ясива¹⁰⁾!
Аж здригнули мури,
Як зачули, що у Празі
Загелкали гуси¹¹⁾
Та з орлами летять биться . . .

Конклав схаменувся,
Зібрав раду. Положили:
Одностаїне стати
Проти Гуса, і в Конетанцу

¹⁾ Цей образок подав Шевченко як зразок великого зіпсуття, що панувало між попівством; пор. підібну думку в «Кавказі»: у нас дери й т. д., стор. 185.

²⁾ Порівняй подібне місце в «Кавказі» — стор. 183: «Не нам діла твої судить».

³⁾ стара форма = діючи, як: стоя = стоячи, мога = можучи.

⁴⁾ Дійсно, воно було так, що Гус сам булли не роздер, а спалили її його прихильники.

⁵⁾ до Риму, значить; у чий руках був Рим, той і вважався в середніх віках володарем цілого світа.

⁶⁾ про те, що Гус ізробив із буллею, і що взагалі робить; луна — відгомін, ехо; гогоче, н. пр. — грім; луна оддається — відбивається.

⁷⁾ неначе б то захиталася на голові; не так сильно вже стояла.

⁸⁾ Як сказано вище, стор. 134, пом. 6, то тоді було аж троє папів, а що один другого не визнавав, то один для другого був: антипапа (пор. Христос — Антихрист); римський казав, що авінюньський — не папа, а антипапа, й авінюньський те саме говорив про римського. Тільки ж проти Гуса всі, виходить, виступили. Авінюнь — місто в південній Франції; стан, гл. стор. 136, пом. 2.

⁹⁾ гл. 10. помітку на стор. 136.

¹⁰⁾ такі всі гладкі та годовані, пор. далі: «гладкі та червоні» (IV).

¹¹⁾ ніби прихильники Гуса, але ж безсилі, як гуси супроти орлів (папи й його прибічників).

Всіх ворон¹⁾ скликати,
Та й стеретти, яко мога,
І зверху і здолу²⁾,
Щоб не втекла тая птаха
На слав'янське поле.

Як та галич поле крила —
Ченці повалили
До Констанцу; степи, шляхи,
Мов сарана³⁾, вкрили
Барони, герцоги, і дюки,
Псарі, герольди, шинкарі
І трубадури-кобзарі,
І шляхом військо, мов гадюки⁴⁾.
За герцогинями німота⁵⁾:
Хто з соколами на руках,
Хто пішки, верхи на ослах, —
Так аж кишить! Все на охоту⁶⁾,
Мов гад у ирїй⁷⁾, поспіша.

О, Чеху! Де твоя душа?
Дивись, щò сили повалило,
Мов Сарацина⁸⁾ воювать
Або великого Аттилу⁹⁾!

У Празі глухо гомонять,
І цесаря, і В'ячеслава¹⁰⁾,
І той собор тисячеглавий¹¹⁾
У голос лають, — не хочуть
Пускати в Констанц¹²⁾ Івана Гуса.
— „Жив Бог! Жива душа моя!
Брати, я смерти не боюся!
Я докажу отим зміям!
Я вирву їх несите жàло! . . .“

І Чехи Гуса провозжали,
Мов діти батька . . .

IV.

Задзвонили у Констанці
Рано в усі дзвони;

Збиралися кардинали
Гладкі та червоні,

¹⁾ ченців і їх прихильників, усіх, що крякатимуть на Гуса.

²⁾ щоб ні вельможі (зверху), ні простий народ (здолу) його не оборонили (тут ніби клітка для птаха-гуски).

³⁾ То правда, що до Констанци зібралось тоді до 50 000 людей; герцоги — по нашому: воєводи, дюки — французькі воєводи або графи, псарі — начальники псарень, герольди — вістуні, що сповіщали про щось важне на королівському дворі або проголошували королівські накази, трубадури — придворні кобзарі.

⁴⁾ Як дивитися на похід війська здалека, то так наче гадюка в'ється.

⁵⁾ всякі урядовці, що приписи сповняють, придворна служба (слово Німота в Шевченка вживається в різних значіннях).

⁶⁾ на влови (ловити, стріляти Гуса).

⁷⁾ В ирїю, у країні вічного літа, збираються на зимівлю птиці — там гадові велика пожива.

⁸⁾ Сарацини — Араби; воювати Сарацинів збиралися, справді, з цілої Європи християни, щоб від них відвоювати Святу Землю (Палестину); ці походи звалися в історії «хрестові», бо учасники носили хрест на своїй одежі.

⁹⁾ Аттила — це був дуже жорстокий король дикого плем'я Гунів, що яких 400 літ після Різдва Христового найшли з Азії на Європу й заснували над Дунаєм, де тепер Угорщина, своє царство. Всі збиралися воювати Аттилу але ж він усіх побивав (в історії його звуть божий бич).

¹⁰⁾ король чеський — а його брат Жигимонт був німецьким цесарем; хоч В'ячеслав боронив Гуса, але ж народ домагався від нього ще чогось більшого.

¹¹⁾ Це констанцький собор (1414); його скликав цесарь Жигимонт, щоб уже раз покінчити справу з трьома папами, й до цього собору відклікався Гус (гл. ввід).

¹²⁾ по-німецькому Констанца так і зветься — Констанц.

Мов бугаї в загороду,
І прелатів¹⁾ лава.
І три папи²⁾, і баронство,
І вінчані глави³⁾ —
Зібралися, мов Іуди
На суд нечестивий
Проти Христа. Свари, гомін,
То реве, то висє,
Як та орда у таборі,
Або Жиди в школі⁴⁾ . . .

І — всім разом заціпило! . . .

Мов кедр серед поля
Ливанського⁵⁾ — у кайданах
Став Гус перед ними
І окинув нечестивих
Орліми очима.
Затрусились, побіліли,
Мовчки озирали
Мученика.

— „Чого мене, —

Чи на прю⁶⁾ позвали?
Чи дивіться на кайдани?“

— «Мовчи, Чеше смілий . . .» —

Гадюкою зашипіли,
Звірем заревіли.

— «Ти єретик! Ти єретик!

Ти сієш розколи,
Усобища розвіваєш,
Святійшої волі⁷⁾

Не приймаєш! . . . Одно слово —

Ти Богом проклятий!

Ти єретик! Ти єретик! . . .» —

Ревіли прелати,

— «Ти усобник⁸⁾! . . . Одно слово —

Ти всіми проклятий⁹⁾!» . . .

Подивився Гус на папи,

Та й вийшов з палати! . . .

— „Побороли! Побороли!“ —

Мов обеленіли¹⁰⁾.

— «Автодафе! Автодафе¹¹⁾!» . . .» —

Гуртом заревіли.

¹⁾ Прелати — вищі духовні особи католицької церкви, що мають право судити.

²⁾ Шевченко помиляється: в Констанці брав участь у соборі тільки один папа, а власне римський — Іван XXIII., інших не було.

³⁾ Цісарі та королі — короновані голови.

⁴⁾ У нас і досі кажуть, як деє кричать, що нічого розібрати не можна: «жидівська школа» (пор. у Котляревського: «жидівська школа завелась»).

⁵⁾ Ливан — гори в Палестині, кедр — дерево.

⁶⁾ Пря — суперечка, пор. «на прю стати» в «Кавказі», стор. 183.

⁷⁾ Святійший отець — у католиків зветься папа римський (в уніятів і досі так кажуть); так як у Росії казали на синод «святїйшіи» (це щось менше — ніж святїий); святїйша воля — воля папи.

⁸⁾ Усобник — той, що робить усобища, що «сіє розколи, усобища розвіває».

⁹⁾ Це тут дуже гарно сказано, як Гусові на соборі не дозволили боронити своїх наук, бо вже давніше їх осудили, а тільки робили йому закиди та жадали, щоб він відкликав усе, що вчив.

¹⁰⁾ Слово це зроблене з московської назви на блекоту: «белена» — мов дурїйки наїлися, подурїли (з радощів, що побороли) прелати.

¹¹⁾ еспанське слово (auto da fé, з латинського: actus fidei = вчинок за віру) — смертна кара (звичайно вогнем), на яку засуджувано тих, що инакше думали або вірили, як було приписано (єретиків).

V.

І цілу ніч бенкетували
Ченці, барони . . . — всі пили
І, п'яні, Гуса проклинали,
Аж поки дзвони загули.
І світ настав . . . Ідуть моляться
Ченці за Гуса¹). Зза гори
Червоне сонце аж горить: —
І сонце хоче подивиться,
Що будуть з праведним творить?!

Задзвонили в усі дзвони,
І повели Гуса
На Голгофу²) у кайданах . . .
І не стрепенувся
Перед огнем, став на йому
І молитву діє:
— „О, Господи милосердий!
Що я заподівав
Отим людям, — Твоїм людям?
За що мене судять?
За що мене розпинають?
Люде! Добрі люде!
Молітеся, неповинні:
І з вами те буде!
Молітеся! Люті звірі
Прийшли в овніх³) шкурах

І пазурі розпустили:
Ні гори, ні мури
Не сховають! Розіллється
Червоне море
Крови — крові з дітей ваших . . .
О, горе! О, горе!
Он-де вони, — в ясных ризах . . .
Їх люті очі . . .”

— «Пали, пали!»
— „Уже крові . . .”
— «Пали, пали! . . .»
— „Крові, крові хочуть!
Крові вашої!” . . .

І димом
Праведного вкрило.
— „Молітеся! Молітеся!
Господи, помилуй,
Прости Ти їм, бо не знають . . .!»

Та й не чути стало!
Мов собаки, коло огню
Кругом ченці стали:
Боялися, щоб не виліз
Гадиною з жару
Та не повис на короні
Або на тіярі⁴).

VI.

Погає огонь; дунув вітер
І попіл розвіяв:
І бачили на тіярі
Червоного змія

Прості люде⁵).
Пішли ченці
Й Те Деум⁶) співали;
Розійшлися по трапезах⁷)

¹) Отут то (середньовічне) лицемірство: насамперед (задурно) на смерті засудять, а потім моляться (пор. подібне місце в «Кавказі»: щоб братню кров пролити просим, а потім в дар Тобі приносим з пожару крадений покрив, стор. 186)

²) на місце муки, як Христа на Голгофу.

³) Образ із Біблії — тому й «овні», себто, по нашому: овечі, бараняч шкури.

⁴) та щоб не вкусив (скинув) цісаря або папу.

⁵) Це вже люде собі оповідали про чудо немов; червоний змія — це вогонь який розгорівся століття пізніше задля папської господарки, що люде зза віри вели війни між собою (реформація).

⁶) Те Деум laudamus — латинський молебінь: Тебе Бога хвалим.

⁷) Трапеза по монастирях — їдальня; трапезувати — їсти, але багато і смашно

І трапезували —
І день, і ніч, аж попухли.
Малою сім'єю
Зійшлись Чехи. Взяли землі
Зпід костра, і з нею
Пішли в Прагу.
Отак Гуса
Ченці осудили,
Знанали . . . та Божого
Слова не спалили, —
Не вгадали, що вилетить
Орел¹⁾ ізза хмари,
Замість *гуся* — і розклює
Високу тіяру.

Байдуже їм!
Розлетілись,
Мов тії ворони,
З кровавого того свята.
Ченці і барони
Розвернулись у будинках,
І гадки не мають:
Бенкетують, та инколи
Те Деум співають.
Все зробили . . .
Постривайте, —
Он над головою
Старий Жижка з Таборова
Махнув булавою²⁾!

10. X. 1845.
С. Маріїнське³⁾

НЕВОЛЬНИК.

(СЛІПИЙ)

Невольник — або як Шевченко озаголовив був ізпочатку поему: «Сліпий» — це поема історична. Поет кладе своє оповідання на часи, коли ще була Гетьманщина (перед 1764. р.), й розтягає аж поза друге зруйнування Запорозької Січі Катериною (1775) та основини Кубанського Війська (1793). Що старий козак висилася свого прибраного сина на Січ — то в нас це так і бувало в історії, і всі кращі військові люде, головно, старшини, пабіралися військових знаннів на Запорожжі. Тай походи на Туреччину, хоч не так уже й часто, бували на Запорожжі, доки воно було, і наші люде попадали Туркам у полон, і тікали з неволі, і муки приймали — все це так і було, хоч могло й не бути Степана, і хоч він міг і не бути курінним отаманом, і хоч у поемі багато помилок щодо років (на них ми в поясненнях укажемо). Тай вага цієї історичної поеми не в самому оповіданню про сліпого козака — а в тому, яке значіння мало для цілої України колись Запорожжя. Воно було для нас школою, де вчили, як жити, де кожний шукав своєї долі, з усяких печей хліб їсти вчився, дисципліни життєвої набрався — то й через те хоч і бували великі нещастя (оте, н. пр., що зі Степаном скоїлося), то людам краще жилося. А як ось не стало тої своєї школи на Україні, як стали нас на свій лад Москалі переучувати та свої порядки позаводили, то й життя нинче настало, таке життя, що „очі не бачать ні тихої хатиночки в забутому краю,

¹⁾ Можна думати, що Шевченко мав на гадці Лютра (1483—1546), який після Гуса так довго продовжував його діло (реформація), доки не «розклював високої тіяри».

²⁾ пор. ввід до «Гуса», стор. 132; Жижка був із Троянова, але Гусити жили в Таборі.

³⁾ Саму поему Шевченко швидче написав, і аж потім додав до неї «Послانیє Шафариків».

ні дівчини молоді й малої дитини немає щасливої — скрізь неправда, всі Господа лають» (пор. епілог до «Невольника»).

Так треба дивитися на «Невольника», і тим тільки пояснюється, чому Шевченко так широко розвів оповідання Степана про руйнування Січі та нові московські порядки на Україні (стор. 154), та чому старий козак так широко розводиться над значінням Запорозжя для наших людей, як школи (стор. 145).

ПОСВЯТА.

Думи мої молодії,
Понурії діти,
І ви мене покинули! . . .
Пустку натопити
Нема кому . . . Остався я,
Та не сиротою,
А з тобою, молодую,
Раю мій, покою,
Моя зоре досвітня,
Єдина думо
Пречистая! Ти вітаєш,
Як у того Нуми
Тая німфа Егерія¹);
Так ти, моя зоре,
Просіяєш надо мною,
Ніби заговориш,
Усмінешся. Дивлюся я —
Нічого не бачу.
Прокинуся — серце плаче,
І очі заплачуть.
Спасибі, зіронько!

Минає
Неясний день мій; вже смеркає.
Над головою вже несе
Свою неклепаную косу
Косарь непевний²) . . . мовчки
скосить,
А там — і слід мій занесе
Холодний вітер. Все минає! . . .
Згадаєш, може, молодая,
Вилиту сльозами
Мою думу, і тихими,
Тихими речами
Проговориш: «я любила
Його на цім світі,
Й на тім світі любитиму» —
О, мій тихий світе,
Моя зоре вечірняя!
Я буду вітати
Коло тебе, і за тебе
Господа благати! . . .

I.

Той блукає за морями,
Світ перехожає,
Долі, доленьки шукає, —

Немає, немає,
Мов умерла! А той рветься
З усієї сили

¹) Нума Помпільй — римський король; про нього розповідають, що він надавав римському народові закони — церковні і світські (за те й Шевченко накинувся на Нуму, що з законами він Римлянам і ярмо приніс, стор. 408), а ті закони нашіптувала йому Егерія, німфа (щось напів богиня, напів людина), з якою він день-у-день сходився. Такою німфою-опікункою, «досвітньою й вечірньою зорею» являється для поета та, якій він посвячує «Невольника», а хто саме вона — важко сказати. Дехто здогадується, що — то княжна Репніна, тільки що Шевченко не наважувався цього написати.

²) Як коса клепана, вигострена, то смерть без мук наступає — а тут Шевченко має на думці: смерть із муками; косарь (смерть) — непевний тому, що якийсь таємний, — то ж ми кажемо на ворожбитів, що вони непевні, якісь не такі, як другі люде.

За долею . . . от-от догнав,
І — бебех в могилу!
А в іншого сіромахи
Ні хати, ні поля, —
Тільки торба; а з торбини
Виглядає доля,
Мов дитинка; а він її
Лас, проклинає
І за чвертку¹⁾ закладає, —
Ні, не покидає!
Як реп'ях той, учепиться

За латані поли,
Та й збирає колосочки
На чужому²⁾ полі;
А там — снопи, а там — скирти,
А там — у палатах
Сидить собі сіромаха,
Мов у своїй хаті.
Такая-то доля тая, —
Хоч і не шукайте!
Кого схоче, — сама найде,
У колисці найде.

Ще на Україні веселі
І вольні пишались села
Тоді, як праведно жили³⁾
Старий козак і діток двох;
Ще за Гетьманщини старої⁴⁾,
Давно се діялось колись.

Так коло плудня, в неділю,
Та на Зелених ще й Святках,
Під хатою в сорочці білій
Сидів, з бандурою в руках,
Старий козак.

«І так, і сяк!»

Старий міркує, розмовляє:
«І треба б,» каже, «й трохи шкода!
А треба буде; два-три года
Нехай по світу погуляє
Та сам свої⁵⁾ пошукає,
Як я шукав колись . . . Ярино!
А де Степан?»

— „А он під тином,
Неначе вкопаний стоїть!”

«А я й не бачу! А ідїть
Лишень сюди, та йдїть обоє . . .
А ну-те діти, отакої!»

І вшкварив по струнах.

Старий грає, а Ярина
З Степаном танцює;

Старий грає, примовляє,
Ногами тупцює:

*«Як би мені лиха та лиха,
Як би мені сєєкрівонька тиха,
Як би мені чоловік молодий,
До другої не ходив, не любив!»*

Ой, гоп, чики-чики!

Та червоні черевики,

Та троїсті⁶⁾ музики, —

Од віку до віку

Я любила б чоловіка!»

«Ой, гоп, заходивсь,

Зробив хату, оженивсь,

І ніч затопив,

І вечерять наварив.»

¹⁾ за пів кварта (чверть літра).

²⁾ бо свого немає.

³⁾ Пор. те, що поет каже про сучасні собі часи, стор. 155, в «Епільогу».

⁴⁾ Гетьманщину скасували в 1764. р.; отже оповідання починається десь перед тим роком.

⁵⁾ долі.

⁶⁾ Троїсті музики — через те, що в нас сільська «орхестра» складається в трьох музик: один на скрипці грає, другий хоч на цимбалах, хоч на басі, третій на бубні бубнить.

— «А ну-те, діти, отакої!»

І старий піднявся;
Як ударить, як ушкварить,
Аж у боки взявся!

«Чи так, чи не так,
Уродив постернак,

А петрушку

Криши в юшку —
Буде смак, буде смак!

Ой, так — таки так,

Оженився козак,

Кинув хату

І кімнату,

Та й потяг у байрдек.»

— «Ні, не та вже, підтопталась

Стара моя сила;

Утомився. А все це ви

Так розворушили.

О, бодай вас! Що-то літа!

Ні вже, не до-ладу...

Минулося! Іди лишень

Полуднувать лагодь;

Гуляючи, як той казав,

Шматок хліба ззісти.

Іди ж, доню! — А ти, сину,

Послухаєш вісти.

Сідай лишень!

Як убили

Твого батька Йвана

В Шляхеччині¹⁾, то ти ще був

Маленьким, Степане,

Ще й не лазив.» — „То я не син?!

Я чужий вам, тату?!” —

— «Та не чужий! Стривай лишень!

От умерла й мати,

Таки твоя, а я й кажу

Покійній Марині,

Мой жінці: «А що», — кажу, —

«Возьмем за дитину —

Тебе б то це . . .» — ««Добре», —

каже

Покойна Марина, —

««Чому не взять?»» — Взяти тебе

Ми тай спарували

З Яриночкою до купи . . .

А тепер осталося

Ось що робить: ти на літі²⁾,

І Ярина зріє:

Треба буде людей шукать³⁾

Та щонебудь діять.

Як ти скажеш?»

— „Я не знаю . . .

Бо я думав . . . тев . . .”

— «Що Ярина сестра тобі?

А воно — не тев,

Воно просто: любітеся,

Та й з Богом до шлюбу!

А поки що, треба буде

І на чужі люде

Подивитись, як там живуть:

Чи орють,

Чи не на ораному сіють,

І просто жнуть,

І немолоченє віють,

Так як і мелють і ідять⁴⁾, —

Все треба знать.

Так от як, друже: треба в люде

На рік, на два піти

У наймити⁵⁾,

Тоді й побачимо, що буде.

¹⁾ У Польщі, де шляхта панувала — пор. «Інтродукцію» до Гайдамаків: «Була колись Шляхеччина» стор. 44.

²⁾ У таких роках, що в них у парубку прокидається мужчина (пор. як у нас декуди кажуть на корів: корова лігнеться) — це так 20. рік життя; Ярина зріє — дозріває, доходить теж до таких літ — років яких вісімнадцять.

³⁾ щоб посватали.

⁴⁾ Одне слово — пізнати світ.

⁵⁾ Це такий був старий закон у наших прадідів: хто хоче знати бути хазяїном (вміти розказувати), порядкувати, мусить уміти бути наймитом (слухати) — і цього всього вчили на Січі, бо такі були на Січі життєві установи.

— „Що се йому стало¹⁾? Ні їсти, ні пить,
Нічого не хоче! Чи не занедужав? —
Братіку Степане, що в тебе болить?” —
Ярина питає.

Старому байдуже,
Ніби-то й не чує. «Чи жать, чи не жать,
А сіяти треба²⁾!» старий промовляє,
Ніби-то до себе. «А ну-мо вставать!
До вечерні, може, ще пошкандибаю.
А ти, Степане, ляжеш спать,
Бо завтра рано треба встать
Та коня сідлать.»

— „Степаночку, голубчику!
Чого бо ти плачеш?
Усміхнися, подивися!
Хибá ти не бачиш,
Що й я плачу? Розсердився,
Бог знає на кого,
Та й зо мною не говорить.
Утечу, їй Богу,
Та й сховаюсь у бур'яні . . .
Скажи бо, Степане:
Може, й справді нездужавш?
Я зілля достану,
Я побіжу за бабою³⁾ . . .
Може, це з пристріту⁴⁾?”
— «Ні, Ярино, мов серце,
Мій рожевий квіте! . . .
Я не брат тобі, Ярино!
Я завтра покину
Тебе й батька, — на чужині
Денебудь загину;
А ти мене й не згадаєш,
Забудеш, Ярино,
Свого брата!»
— „Схаменися!
Їй-Богу, з пристріту!
Я не сестра? Хто ж оце я?

О, Боже, мій світе!
Що тут діять? Батька нема,
А він занедужав,
Та ще й умре. О, Боже мій!
А йому й байдуже, —
Мов сміється⁵⁾. Степаночку!
Хибá ти не знаєш,
Що без тебе і таточка
І мене не стане?”
— «Ні, Ярино, я не кину,
Я тільки поїду
Недалеко. А на той рік⁶⁾
Я до вас приїду
З старостами, за тобою
Та за рушниками.
Чи подаєш?»

— „Та цур тобі
З тими старостами!
Ще й жартує . . .”
— «Не жартую, —
Їй-Богу, Ярино,
Не жартую!»
— „То це й, справді,
Ти завтра покинеш
Мене й батька? Не жартуєш?
Скажи бо, Степане!

¹⁾ зробилося.

²⁾ чи вийде що з того, що він висилає Степана на Січ, чи ні, але ж треба Степанові побувати на Січі.

³⁾ знахурна.

⁴⁾ Гл. «Черпиця Мар'яна», стор. 94, пом. 1.

⁵⁾ насміхається, глумить собі.

⁶⁾ ще кажуть: на рік, до року.

Бо хто не вмів заробить,
То той не вмітиме й пожити.
А ти як думаєш, небоже? . . .
Не думай! Коли хочеш знати,
Де лучче лихом торгувать¹⁾,
Іди ти в Січ. Як Бог поможе,
Там наїсися всіх хлібів²⁾;
И їх чимало попоїв, —
І досі нудно, як згадаю!
Коли здобудеш — принесеш³⁾,
А коли згубиш — поживеш
Мов добро! Та хоч звичаю⁴⁾
Козацького наберешся
Та побачиш світа, —
Не такого, як у бурсі⁵⁾,

А живі мисліте⁶⁾
З товариством прочитаєш,
Та по-молодечий
Будеш Богу молитися,
А не по-чернечий
Харамаркать⁷⁾. Отак, сину!
Помолившись Богу,
Осідлаєм буланого⁸⁾,
Та й гайда в дорогу!
Ходім лишень полуднувать.
Чи ти вже, Ярино,
Змайструвала нам щонебудь?
Отак-то, сину! . . .»
— „Уже, таточку!” — озвалась
Із хати Ярина.

II.

Не їсться, не п'ється, і серце не б'ється,
І очі не бачать, не чуть голови,
Неначе немає, ніби неживий, —
Замість шматка хліба, за кухоль береться.
Дивиться Ярина та нишком сміється:

¹⁾ зазнайомитися і з ним битися, його поборювати.

²⁾ Пор. народ. прислів'я: «не з одної печі хліб їв», себто, досвіду набрався: бувало добре, та й лихо бувало.

³⁾ коли здобудеш досвід — то ним житимеш (здається тобі), владиш собі так життя, як навчився, а ні — то житимеш так, як я розумію; не без того, щоб і Шевченко й так, багатства (матеріального добра), не розумів.

⁴⁾ поведінки; звичайний — це те, що змосковська кажуть: приличний, що поведінку знає, поводитьись уміє.

⁵⁾ Тут Шевченко має на думці брацьку школу в Києві, в якій учили всяких наук, та найбільш церковних, з життям незв'язаних; учні (студенти звалися: студей) жили по бурсах — щось як у Росії «общезитія» були — волі їм не давали, та виходили студенти з брацької школи вченими (на той час), але ж життя не знали. То такий був звичай у старшини козацької: синів насамперед учили в Києві, у брацькій школі, а потім на Січ висилали звичаю козацького набіратись. Про бурсу гл. ще «Чернець» (нема брацькій школі волі), стор. 248; із цієї цілої науки виходило б, що і Степан був у бурсі, бо на що тоді було старому про неї згадувати. Порівняй у «Тарасі Бульбі» Гоголя — таксамо: сини покінчили школу й на Січ пішли доучуватись — життя.

⁶⁾ Мисліте — буква М (пише мисліте — од похмілля хитається, як буква м: то сюди, то туди) живі мисліте — живої науки наберешся, життя пізнаєш (у бурсі, виходить, було мисліте мертве — і воно так і було).

⁷⁾ Харамаркати — читати собі під ніс, так, що ніхто не розбірає: тут ізнов іде порівняння: черців, що з бурси виходять і харамаркають, що з цього нікому нічого, і козаків-молодців, що по-молодечому, по-козацькому Богу моляться — на практиці кров свою за Рідний Край проливаючи.

⁸⁾ розуміється — коня.

Хибá й, справді, не сестра я?"
— «Ні, мов кохання,
Мов серце!»

— „Боже ж ти мій!

Чому я не знала?
Була б тебе не любила
І не цілувала . . .
Ой-ой, сором! Геть од мене!
Пусти мене! Бачиш,
Який добрий! Та пусти бо!
Йй-Богу, заплачу . . .”

І заплакала Ярина,
Як тая дитина,
І крізь сльози промовляла:
„Покине! покине!”
Як той явір над водою¹⁾,
Степан похилився;
Щирі сльози козацькі
В серці запеклися,
Мов у пеклі. А Ярина
То клене, то просить,
То замовкне, подівиться,
І знов заголосить.
Не зчулися, як смерклося;
І сестру, і брата,
Ніби скованих докупи,
Застав батько в хаті.

І світ²⁾ настав, а Ярині
Не спиться, ридає.
Уже Степан із криниці
Коня напуває;
Й вона з відрами побігла,
Ніби за водою
До криниці.

А тим часом
Запорозьку зброю

Старий виніс із комори;
Дивиться, радіє,
Приміряє, ніби знову
Старий молодіє,
Та й заплакав: «Збров моя,
Збров золотая!
Літа мої молодії,
Сило молодая!
Послужи, моя ти збров,
Молодій ще сили,
Послужи йому так щиро,
Як мені служила!»

Вернулися од криниці,
І Степан сідлає
Коня, свого товарища,
Й жупан одягає.
А Ярина дав зброю,
На порозі стбá³⁾;
Степан її надіває,
Та плачуть обоє.
І шаблюка, мов гадюка⁴⁾,
Й ратище-дрючина⁵⁾,
Й самопал семип'яденний⁶⁾
Повис за плечима.
Аж зомліла, як узріла;
І старий заплакав,
Як побачив на коневі
Такого юнака⁷⁾.

Веде коня за поводи
Та плаче Ярина;
Старий батько іде рядом,
Науचाє сина:
Як у війську пробувати,
Старших шанувати,
Товариство поважати,

¹⁾ Пор. нар. пісню: «Стоїть явір над водою» — а далі: *на козака пригоднонька, козак зажурився*.

²⁾ світло, день — пор. досвіта (до — світла).

³⁾ себто: стоячи.

⁴⁾ загнута, як гадюка, що вигинається.

⁵⁾ або спис — великий дрюк, угорі загострений (коп'є).

⁶⁾ рушниця, на сім п'ядів — до 1¹/₂ метрів, 2 аршини.

⁷⁾ молодець, козак (юний = молодий).

В табор не ховатись¹⁾.
«Нехай тебе Бог заступить!»
Як за селом стали,
Сказав батько, — та всі трое
Разом заридали.

Степан гукнув, і кўрява
Шляхом піднялася.
«Не барися, мій синочку!
Швидче повертайся!»
Сказав старий. А Ярина,
Мов тая ялина
При долині, похилилась.
Мовчала Ярина,
Тільки сльози утирає,
На шлях поглядає;

Із кўряви щось вигляне
І знов пропадає;
Ніби шапка через поле
Котиться, чорніє,
Пропадає, мошечкою²⁾
Тільки-тільки мріє, —
Та й пропало.

Довго-довго
Стояла Ярина
Та дивилась, чи не вирне
Знову комашина
Із кўряви. Не вірнула, —
Пропала. І знову
Заплакала Яриночка
Тай пішла додому.

III.

Минають дні, минає літо;
Настала осінь, шелестить
Пожовкле листя. Мов убитий,
Старий під хатою сидить:
Дочка нездужає Ярина;
Його єдина дитина
Покинуть хоче! З ким дожить,
Добути віку-вікового?
Згадав Степана молодого,
Згадав свої благі³⁾ літа,
Згадав, — та й заплакав
Багатий сивий сирота:
— «В Твоїх руках все на світі
Твоя всюди воля!
Нехай буде так, як хочеш, —
Така моя доля!» —
Старий вимовив, і нишком
Богу помолився,
Та й пішов собі зпід хати
В садок походити.

І барвінком, і рутою,
І рястом квітчає

Весна землю, мов дівчину
В зеленому гаї;
І сонечко серед неба
Опинилось — стало,
Мов жених той молодую,
Землю оглядало.
І Ярина вийшла з хати
На світ божий глянуть —
Ледве вийшла; усміхнеться,
То піде, то стане,
Розглядає, дивується,
Та любо, та тихо,
Ніби вчора народилась...
А лютеє лихо
В самім серці ворухнулось
І світ запалило.
Як билина підкошена,
Ярина схилилась;
Як з квіточки роса вранці,
Сльози полиліся.
Старий батько коло неї,
Як дуб, похилився.

¹⁾ а просто йти на ворога, все це запорозька мораль — у додаток до науки на стор. 145.

²⁾ Мошка — дрібнесенька мушечка.

³⁾ щасливі (блаженні).

Одужала Яриночка.
Ідуть люде в Київ
Та в Почаїв помолитись,
І вона йде з ними.
У Києві великому
Всіх святих благала;
У Межигорського Спаса¹⁾
Тричі причащалась;
У Почаїві святому
Ридала-молилась,
Щоб Степан той, доля тая
Йй хоча приснилась.
Не приснилась!... Вернулася.

Знову забіліла
Зіма біла. За зімою
Знов зазеленіла
Весна божа.
Вийшла з хати
На світ дивуватись
Яриночка, та не Бога
Святого благати,

А нищечком у ворожки
Про його спитати.
І ворожка ворожила,
Пристріт замовляла,
Талан-долю та весілля
З воску виливала.
— «Он бачиш, кінь осідланий
Тупав ногою
Під козаком? А он-де йде
Дідусь з бородою
Аж до колін. Ото гроші!
Як би догадався
Козак отой злякать діда...
Злякав! — та й сховався
За могилу, лічить гроші...
А он знову шляхом
Козак іде, ніби старець, —
То, бач, ради страху,
Щоб Ляхи або Татари
Часом не спіткали.»

І радесенька Ярина
Додому верталась.

IV.

Уже третій і четвертий
І п'ятий минає —
Немалий рік²⁾, а Степана
Немає, немає!
І стежечка-доріжечка,
Яром та горою
Утоптана до ворожки,
Поросла травкою.

Нема його! У черниці
Косу розплітає
Безталанна; коло неї
Падає, благає
Старий батько, — хоч годочок,
Хоч Петра діждати,
Хоч Зеленої Неділі...

¹⁾ Манастирь у селі Межигіррі на північ від Києва, над Дніпром. Це був колись козацький манастирь, туди йшли старі Запорозжці на старість перед смертю спасатися. Манастирь цей є й досі; тепер там фабрика порцеляни (фарфору), пор. стор. 431, пом. 4. Почаїв — на Волині, недалечко від Галичини, славиться чудовним образом Матері Божої.

²⁾ Як когось або чогось ждється — то час проходить дуже важко, — через те й: немалий рік. Та як би добре полічити, то років тут вийде зо трицять, — а не п'ять. Степан розповідає про Кубань (1793), — а починається оповідання тоді, як іще була Гетьманщина (стор. 143), хай це буде в останньому році Гетьманщини (1764), — гетьманував тоді Кирило Розумовський (гл. стор. 154) — то так воно й вийде років зо трицять. Та для поетів таке докладне рахування неважне, бо й не в докладному рахуванні річ, а в тому, що поет думає сказати.

Діждались, і хату
Уквітчали гарнесенько,
І, в сорочках білих,
Невеселі, мов сироти,
Під хатою сіли.

Сидять собі та сумують;
Слухають: щось грає,
Мов на кобзі, на улиці
І ніби співає . . .

ДУМА¹⁾.

«У неділю вранці-рано

Синє море грало:
Товари́ство²⁾ кошового³⁾
На раді прохало:
„Благослови, отамане,
Байдаки спускати,
Та за Тендер⁴⁾ погуляти,
Турка пошукати.”

Чайки й байдаки⁵⁾ спускали,
Гарматами рештували⁶⁾,
З Дніпрового гирла⁷⁾ широкого впливали,
Серед ночі темної,
На морі синьому,
За островом Тендером потопали,
Пропадали . . .

Один потопав,
Другий виринав,
Козацтву-товари́ству із синьої хвилі рукою махав
І зично⁸⁾ гукав:
„Нехай вам, панове товари́ство, Бог допомагає!”
І в синій хвилі потопав,
Пропадає . . .

¹⁾ Думи, або як їх звичайно називають: кобзарські думи — це такий окремих твір, який виголошували, на бандурі пригравуючи, кобзарі. У них балакається про добрі та погані вчинки, як за добрі нагорода йде, а за злі кара (моралізаторські) — та найбільш у них співається про козаків, як вони в неволі мучились, як вони слави собі добували, тощо. Їх легко пізнати по тому, що рядки віршів у них нерівні, раз довші, раз коротчі. Уклали їх учені люде, а перебірали кобзарі й виголошували. Цю думу — склав сам Шевченко, але так гарно наслідував ті, що їх кобзарі співають, що не пізнати, чи вона його, чи народня. Ще таку одну думу склав Шевченко: «Вибір гетьмана», стор. 303.

²⁾ розуміється — січове; Запорожці жили всі на-рівні, товаришами, то так і звали себе: панове-товариство, а ціла Січ — це було Січове Товариство

³⁾ Кошовий — розуміється: отаман — найстарший над Запорозьким Військом, те саме, що на Гетьманщині — гетьман (тільки кошового на рік тільки вибірали). Ціле Запорожжя — то був військовий Кіш, звідсіля й назва — кошовий.

⁴⁾ Тендер — острівець на Чорному Морі.

⁵⁾ Чайки — легкі човни, байдаки — важчі.

⁶⁾ Рештувати (з німецьк.) — те, що тепер: знаряджати набивати.

⁷⁾ Гирло або устя (пор. горло — уста).

⁸⁾ голосно.

Тільки три чайки, слава Богу,
Отамана курінного¹⁾,
Сироти Степана молодого,
Синє море не втопило,
А в турецьку землю агарянську²⁾
Без кормил³⁾ прибило.
Тоді сироту Степана,
Козака лейстрового⁴⁾,
Отамана молодого,
Турки-яничари⁵⁾ ловили,
З гармати гримали,
В кайдани кували,
В тяжкую неволю завдавали . . .
Ой, Спасе наш Межигорський,
Чудотворний Спасе,
І лютому ворогові
Не допусти впасти
В турецькую землю, в тяжкую неволю!
Там кайдани по три пуди⁶⁾,
Отаманам — по чотирі . . .
І світа божого не бачать, не знають,
Під землею камінь ламають,
Без сповіді святої умірають,
Як собаки здихають,
Пропадають.
І згадав сирота Степан в неволі
Свою далеку Україну,
Нерідного батька старого,
І коника вороного,
І нерідную сестру Ярину . . .
Плаче, ридає,
До Бога руки здіймає,
Кайдани ламає,
Утікає на вольную волю . . .
Уже на третьому полі⁷⁾

¹⁾ Запорозький Кіш поділявся на куріні — їх було 37; найстарший над курінем був отаман курінний, або просто: курінний. Звичайно в куріні бували люде з одного села — земляки.

²⁾ Агарянська земля — або магометанська, бо ж Турки магометанської віри.

³⁾ Гл. «Іван Гус», стор. 134, пом. 3.

⁴⁾ Лейстровий або ресстровий, козак, що був записаний у ресстр, лічився на списі тих, що служили (на дійсній службі, сказати б).

⁵⁾ Гл. «Гамалія», стор. 103, пом. 1.

⁶⁾ по три пуди ваги (пуд = 40 фунтів, 16 кіль).

⁷⁾ Декуди в нас кажуть — гони, на третіх гонах, себто, далеченько вже.

Турки-яничари догнали,
До стовпа в'язали,
Очі виймали,
Гарячим залізом випікали,
В кайдани кували,
В тюрму посадили
Тай замурували . . .»

V.

Отак на улиці, під тином,
Ще молодий кобзарь¹⁾ стояв
І про невольника співав.
За тином слухала Ярина,
І не дослухала — упала.
— „Степаночку! Степаночку!” —
Ридала, кричала:
— „Степаночку, моє серце!
Де ж це ти барився?
Тату, тату! Ідїть сюди,
Ідїть, подивіться!”
Прийшов старий, розглядає,
І свого Степана
Не пізнає — таке з його
Зробили кайдани!
— «Сину ти мій безталанний!
Моя ти дитино!

Де ти в світі погибавш,
Сину мій єдиний?»

Плаче старий та ридає,
Й Степан сліпий плаче,
Невидющими очима
Мов сонце побачив.
І беруть його під руки,
І ведуть у хату,
І вітає Яриночка,
Мов рідного брата.
І голову йому змила,
І ноги умила,
І в сорочці тонкій, білій
За стіл посадила;
Годувала, напувала,
Положила спати
У кімнаті²⁾ — і тихенько
Вийшла з батьком з хати.

* * *

Через тиждень без старостів
За Степана свата
Старий свою Яриночку, —
І Ярина в хаті . . .
— „Ні, не треба, мій таточку,
Не треба, Ярино!” —
Степан каже. — „Я загинув,
На віки загинув!
За що ж свої молодії

Ти літа погубиш
За калікою? . . . Ярино! . . .
Насміються люде,
І Бог святий покарає,
І прожене долю
З цієї хати веселої
На чуже поле.
Ні, Ярино! Бог не кине
І знайде дружину;

¹⁾ Це так, як Шевченко каже, що п'ять літ не було Степана дома — то йому було б так років 25 (а так вийшло б куди більше).

²⁾ невеличка кімнатка, відгороджена в великій спільній хаті; у ній звичайно сплять — декуди кажуть: алькир або валькир, а то й ванькир.

А я піду в Запорозжя¹⁾:
Там я не загину, —
Нагодують.”

— «Ні, Степане,
Моя ти дитино!
І Господь тебе покине,
Як ти нас покинеш.
Оставайся, Степаночку!
Коли не хоч братись,
То так будем: я — сестрою,
А ти будеш братом,
І дітьми йому обоє,
Батькові старому.
Не йди од нас, Степаночку,
Не кидай нас знову!
Не покинеш? . . .»

— „Ні, Ярино!”
І Степан остався.

Зрадів старий, мов маленький,
Аж за кобзу взявся;
Хотів вшкварить метелицю²⁾

З усісі сили,
Та не вшкварив . . .
Під хатою

Усі трое сіли.
— «Розкажи ж ти нам, Степане,
Про свою недолю;
Бо й я таки гуляв³⁾ колись
В турецькій неволі.»
— „Ото ж мене, вже сліпого,
На світ випускали
З товариством. Товариство
На Січ⁴⁾ прямувало,
І мене взяли з собою,
І через Балкани⁵⁾
Простали⁶⁾ ми в Україну
Вольними ногами;
А на тихому Дунаю.
Нас перебігають
Січовики-Запорозці
І в Січ⁶⁾ завертають
І розказують, і плачуть,
Як Січ руйнували⁷⁾,

¹⁾ Степан тут забувається, бо ж Запорозжя вже не було, як він це й сам далі оповідає.

²⁾ Гл. «Гайдамаки», стор. 42, пом. 3; гуляти = побувати.

³⁾ На Січ Запорозьку, бо ж вони ще не знали, що Січі вже немає на Запорозжі — а випустили їх, здається, тому, що Січовики пристали були до Турків.

⁴⁾ Балкани — великі гори в теперішній Болгарії, від того й назва для Румунії, Сербії, Болгарії й Туреччини — балканські держави, балканський півострів; щоб із Туреччини землею дібратися на Україну, треба переходити балканські гори.

⁵⁾ Простати = простувати; вольними ногами = пішки.

⁶⁾ Це вже та Січ, що, після зруйнування Запорозжя, оснувалася над Дунаєм, під Турком; вона була на острові Гедрлі-Богазе коло міста Дунавця в Добруджі (там і досі живуть нащадки тих козаків, та молоде покоління вже поромунцилось, бо Добруджа належить до Румунії; старі все ще пам'ятають, хто вони, і пісень своїх співають) і так і звалася Задунайська Січ. Частина тих козаків у 1828. р. під проводом отамана Гладкого повернулася до Росії, і їм дали землю коло Ростова на Дону (це т. зв. Азовське Військо).

⁷⁾ Зруйнувати Січ казала цариця Катерина, бо ж вона не могла стерпіти, щоб під боком самодержавної Росії жила собі вольна республіка. Зроблено це хитрощами. Катерина вислала туди генерала Текелі (зроду Мадяра), він окружив Запорозжя військом (це була Нова Січ, де тепер велике село Покровське на Катеринославщині), викликав цілу старшину ніби-то на нараду, й як вона явилася, її арештовано, відвезено до Петербурга, а звідтіля порозсилали на заслання; останнього кошового Петра Кальнишевського заслали в Соловецький монастир і посаджено в тісеньку комірку, що мала 3 кроки здовж і два вишир. Тоді вийшов указ, що Запорозжя касується (1775. р.). Частина козаків пішла в пікінери (стор. 262., пом. 1), а частина (яких 5000) втекла на Дунай.

Як Москалі срібло-злото
І свічі забрали
У Покрови¹⁾, як козаки
Вночі утікали,
І на тихому Дунаю
Новим Кошем стали;
Як цариця по Києву
З Нечосом²⁾ ходила,
Межигорського Спаса
Вночі запалила,
І по Дніпру у золотій³⁾
Галері гуляла,
На пожар той поглядала,
Нишком усміхалась;
І як степи запорозькі
Тоді поділили⁴⁾,
Та бахурям і байстрюкам⁵⁾
Люд закріпостили⁶⁾;
Як Кирило⁷⁾ з старшинами

Пудром обсипались
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.
Отак, тату! Я щасливий,
Що очей не маю, —
Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю . . .
Ляхи були, — усе взяли,
Кров повипивали,
А Москалі і світ божий
В путо закували⁸⁾.”

„Отак-то! Тяжко, тату,
Із своєї хати
До нехреста поганого
В сусіди прохатись!
Тепер, кажуть, в Слободзві⁹⁾
Останки збірає

¹⁾ Про руйнування Січі є в нас багато пісень; це, що тут оповідає Шевченко, співається в пісні: «*Ой, за гори, за Лиману*» — там оповідається, як Москалі грабили Запорожжя, що й церкви не пощадили (*Та беруть срібло, та беруть золото, це й воскові свічі . . .*); Покрова — це запорозька церква Покрови.

²⁾ Нечоса — це князь Патьомкін; назвали його Грицьком Нечосою або Нечосом, бо він носив перуку (парик), то ніби нечесаний ходив. Щоб позискати собі Запорожців, він вписався був у реєстр Запорозького Війська.

³⁾ У році 1787. цариця Катерина вибралася була на Крим; по дорозі побувала в Києві, а далі байдаками поплила Дніпром аж до Херсона. Цариці робили дуже великі паради, запалювали вогні (а чи вона казала запалити манастир — це невідомо). Цілу ту подорож описав француз Сеґ'ір, що був послом у Росії й теж їздив із Катериною (гл. ще про це «Великий Лях», стор. 161, пом. 3). Галера — штурдерний човен із двома рядами лавок для веслярів, що, приковані до них ланцюгами, мусіли веслувати. Веслярами були звичайно бранці або невольники.

⁴⁾ Пор. «Розрита могила», стор. 107, пом. 1.

⁵⁾ Багацько земель одержали, крім любимців Катерини, ще й її неправесні діти (байстрюки); пор. подібне місце в «Суботіві», стор. 172, пом. 6.

⁶⁾ Наказ про кріпацтво на Україні вийшов у 1783. р.

⁷⁾ Це останній гетьман України — Кирило Розумовський (1750—1764); він був вихований по-московському, для України був чужий, на Україні нудгував, і проживав більш у Петербурзі; про Україну не дбав, а тільки те робив, що йому казав моск. уряд. Через те й Шевченко каже, що він у цариці враз із старшиною лизав патинки.

⁸⁾ Виходить, що Шевченко московську неволю для України вважав за тяжчу й гіршу, ніж польське панування. Та сама думка повторюється ще й у «Іржавці», стор. 244 (Що діялось по Шведчині, — то й Ляхи б злякались). Те саме виходить і з «Великого Ляху».

⁹⁾ Слободзєя — велике село в Тираспільському повіті на Херсонщині.

Головатий¹⁾, та на Кубань
Хлопців підмовляє . . .
Нехай йому Бог поможе!
А що з того буде —
Святий знає! Почуємо,
Що розкажуть люде.”

Отак вони що-день божий
Удвох розмовляли
До півночі, а Ярина
Господарювала,
Та святих отих благала . . .
Таки ж ублагала:
На всьїдній²⁾ у неділю
Вона спарувалась
З слїпим своїм . . .

Оце і вся моя дума . . .
Не здивуйте, люде!
Те, що було — минулося
І знову не буде!)!
Минулися мої сльози;
Не рветься, не плаче
Поточене³⁾ старе серце,
І очі не бачать
Ні тихої хатиночки

Такев-то

Скїбілось на світі,
Мої любі дівчаточка,
Рожеві квіти!
Такев-то! Одружились
Мої молоді.
Може, воно й не до-ладу,
Та що маю діять,
Коли таке сподїялось?
Рік уже минає,
Уже й другий. З дружиною⁴⁾
Ярина гуляє
По садочку. Старий батько
Сидить коло хати,
Та вчить внука-пузанчика⁴⁾
Чолом оддавати⁵⁾ . . .

ЕПІЛОГ⁶⁾.

В забутому⁷⁾ краю,
Ні тихої долиночки,
Ні темного гаю;
Ні дівчини молоді
Й малої дитини
Я не бачу щасливої:
Все плаче, все гине!
І рад би я схватися,
Але де? — Не знаю.

¹⁾ Антін Головатий, колишній військовий писарь на Січі, у війні Туреччини з Росією (1787—1791) з тих Запорозжців, що не пішли на Дунай, у Слободзві, збирав добровольців до російського війська (1787). Це сталося на прохання Патьомкіна, який побачив, що без таких людей, як Запорозжці, не так легко справитися з Турками. Цьому новому війську пообіцяв був Патьомкін т. зв. очаківський пашалик, себто, одеський, тираспільський і ананіївський повіти — які було ці козакі від Турків одвоювали. Але ж цариця ті землі пороздавала своїм любимцям, і Патьомкін випросив для козаків землі над Кубанню. Туди й подалися ці козакі (1793. р.), і першим їх кошовим на Кубані був саме Головатий. Оце був і початок сучасного Кубанського Війська.

²⁾ Всьїдна неділя, всьїдний тиждень — те, що на Західній Україні зветься: загальниця (нема посту в середу й п'ятницю).

³⁾ Дружина = чоловік для жінки, жінка для чоловіка (найбільші приятелі).

⁴⁾ Пузан = черевач, пузанчик — череватенький.

⁵⁾ При оддаванню чолом (звичайно — в дітей) виходить ціла церемонія: треба вдарити в долоню того, що його вітається, перевернути його руку наверх і прикластися чолом до неї (поцілувати).

⁶⁾ післямова, мова на закінчення.

⁷⁾ Пор. такі самі думки: «Іван Підкова», стор. 25, «Гайдамаки», стор. 56, «Тарасова ніч», стор. 21, «Посланіє Гоголеві», стор. 130.

⁸⁾ так як черва точить — покалічене.

⁹⁾ у глухому, спокійному, щасливому.

Скрізь неправда, де не гляну,
Скрізь Господа¹⁾ лають!
Серце в'яне, засихає,
Замерзають сльози . . .
І втомивсь я, одинокий,
На самій дорозі . . .
Отаке-то! Не здивуйте,
Що вброном крячу:
Хмара сонце заступила, —
Я світа²⁾ не бачу.
Ледве-ледве о-півночі
Серцем прозираю,
І немощну мою думу
За світ посылаю —
Сцілющої й живущої
Води пошукати;
Як инколи, то й принесе
І покропить в хаті,
І засвітить огонь чистий,
І сумно і тихо

Розказує про весілля³⁾,
Звертає на лихо . . .

Тепер мені про сліпого
Сироту кінчає,
Але як довести краю,
І сама не знає:
Бо не було того дива,
Може, з-покон-віку,
Щоб щаслива була жінка
З сліпим чоловіком!

Отже сталось таке диво⁴⁾!
Год, другий минає,
Як побрались; а дивіться —
Вкупочці гуляють
По садочку.

Старий батько
Сидить коло хати
Та вчить внука маленького
Чолом отдавати.

16. X. 1845.
С. Маріїнське.

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ.

(Містерія)

«Великий Льох» — поема наскрізь політична. У всіх дотеперішніх поемах, як поет говорив про Україну, то сумував за давнім гарним минулим, оспівував його та нарікав на Москву, що вона Україну поневолила. Та як Шевченко побував на Україні, як пізнав людей, як іще краще призадумався над нашою історією й пізнав причину занепаду Рідного Краю, то йому забажалося це списати на папері. Та не тільки те, чому впала Україна, цікавило його, а й те, що треба робити, щоб волю їй повернути. Але ж бо це була річ на той час дуже ховзька, сказати просто — було неможливо, то Шевченко добрав собі цю форму, форму містерії.

Містерія — слово чуже, грецьке. Воно означало такий твір, у якому містилася якась тайна. Містерії прийшли до нас із західної Європи ще в Х VII. столітті, і наші люде їх любили слухати, як бувало виставляли їх студенти. У містеріях розповідалося про тайну відкуплення людського роду Христом; а що щонайважливіша подія з життя Христа — це його різдво й його смерть, то в містеріях

¹⁾ себто, правду, як з усіх поем виходить.

²⁾ світла, нічого ясного, доброго (нема правди, гл. вгорі, нема добра, нема волі — це скрізь проскакує в усіх поемах із тих років).

³⁾ про щось веселе.

⁴⁾ Бо инакші (кращі) часи були в минулому, не такі, як тепер; отже сталось = а таки сталось

І воно не може нічого бути, не можуть «Льоху» ще розкопати, бо сучасне Шевченкові українське суспільство було не тільки сліпе, але й криве та ще горbate — у національному розумінню. Це власне ці три лірики, що їх поет виводить у третій частині містерії. Що вони знають про минуле України? Послухайте, що вони плетуть про запорозькі фігури-маяки: сідала для ворон, пристановище для панів, що туди повилазять, як буде потоп, та дивитись будуть, як мужики потопатимуть, тички, щоб люде не крали води з Тясмина! Хто вони самі — вони не знають; а що співають історичних пісень, так це зі звички, бо їх навчили співати. Тай співають вони пісень тільки тому, щоб пожититися, їм за спів плата буде, без плати — вони спати волять!

Розуміється, що таке покоління нового Гонти не піддержить, то й не диво, що до розкопу «Великого Льоху» в часах Шевченка, до визволу України, прийти не могло.

Так у цілому треба розуміти цю поему; всі подробиці — в поясненнях.

Положи нас сосідам
нашим подражаніє і пору-
ганіє сущим окрест нас.
Положи нас в притчу
во мзних, поклявлю главн
к людех.

Тивіддав нас на погорду
сусідам нашим і на по-
сміховисько тим, що кру-
гом нас. Зробив нас по-
говоркою між народами,
щоб люде хитали голо-
вами¹⁾.

Псалом XLIII, ст. 14—15.

І. ТРИ ДУШІ.

Як сніг, три пташечки летіли
Через Субботове²⁾ і сіли
На похиленому хресті
На старій церкві³⁾.
— „Бог простить:
Ми пташки-душі, а не люде!
А відсіля видніще буде,

Як розкопуватимуть льох.
Коли б вже швидче розкопали!
Тоді б у рай нас повпускали;
Бо так сказав Петрові Бог:
«Тоді їх в рай ми повпускаєм,
Як все Москаль позабірає⁴⁾,
Як розкопа Великий Льох.»⁵⁾

ПЕРША ДУША:

Як була я людиною,
То Прісею звалась;

Я отутечки й родилась,
Тут і виростала;

¹⁾ Шевченко сам переспівав цей псалом ось як: «Покинув нас на сміх людам, в наругу сусідам; покинув нас яко в притчу нерозумним людам. І кивають, сміючися, на нас головами» — Псалми Давидові, XLIII, стор. 198.

²⁾ Село Суботів або Субботове — в чигиринському повіті; недалеко його жив Богдан Хмельницький.

³⁾ Здається, на тій, що її поставив у Суботові Хмельницький — вона стоїть і досі; недалеко неї — Великий Льох. Про церкву гл. Суботів, стор. 172.

⁴⁾ Виходить так: чим більше Москаль Україну утискатиме, тим більший ростиме відпір у нашого народа, тим більш він свідомішатиме, і Москаль таким чином розкопає Великий Льох, собі на нещастя — Україна вирветься на волю зід Москви.

розповідалося про те, як Христос родився й як умірав, та про всі чуда, що при тому були. В містеріях бувало все по три особи: то духи, то янголи, то люде.

Так і Шевченко, у своїому «Великому Льохові», у своїй містерії теж говорить про тайну відкуплення, визволення — але ж найблизчого для нього світа, визволення України, сполучуючи цю тайну з народними оповіданнями про «Великий Льох».

Річ у тому, що коло Суббтова, де колись жив Богдан Хмельницький, і досі люде показують багацько ям, і звать їх і досі льохами Богдана. Хто їх викопав, на що, що в них — ніхто не знає. Тільки ходять про них ріжні оповідання, що часто зв'язуються з долею України. За часів Шевченка тих оповідань було, певне, багато, й поет їх підхопив та з них своє оповідання склав. Ще в «Розритій могилі» (стор. 107) Шевченко висловив таку думку, що в могилах закопане щось таке, що як би його віднайти, то «не плакали б діти, мати б не ридала» — закопана воля нашого народу. Це видно виразно і з поеми «Бувало в неволі» (стор. 349). Таку саму думку вклав він до свого оповідання про «Великий Льох»: у ньому закопав Богдан Хмельницький волю України, і як розкопають «Льох», то ця воля вилетить на світ, Україна відкупиться, повстане.

Але ж, щоб можна як слід визволити свій народ, то передусім треба його добре знати: треба знати як слід його минуле, треба знати, чим він грішив, щоб на будуче тих гріхів вистерігатися, треба знати добре, хто його вороги і хто приятелі, і передусім треба знати сучасних людей, з якими думавш Рідний Край визволяти, чи зможуть вони тебе підпомогти у твійому длі. І в «Великому Льохові» Шевченко на все це звернув увагу, виводячи за порядком перед наші очі: три душі, три ворони і трьох лірників.

Душі — це ті люде, що в минулому грішили супроти України з невідомости. Це все наші політичні діячі, політики, але ж усі з дівочьким розумом, що за часів Хмельницького (XVII. вік) були ще відданими, за Мазепи (початок XVIII. в.) — недолітками, за Катерини (в другій половині XVIII. в.) вже були тільки дітьми у сповиточку. Через те ці душі в Шевченка — дівчата. Вони не знали, що грішили супроти України, бо невідомо потурали ворогам її — але тим і довели її до занепаду. От і за такий гріх супроти України їх у рай не пускають (за найбільший гріх наш народ уважає вбивство батьків — а вони ж принесли Україні смерть!): одну за те, що з повними коновками перейшла Богдана, як їхав у Переяслав 1654. р. Москві присягати, другу — що напоїла коня Петрові I., як вертався в Московщину, побивши Мазепу під Полтавою (1709), третю — що вміхнула до ворога України, до Катерини (1787). Через те одначе, що вони це все робили невідомо, то в рай їх іще не пускає, як розкопають «Льох», бо тоді Україна встане, і вони свій гріх спокують.

Але ж не тільки наші прадіди невідомо грішили супроти Рідного Краю. Йому не давали життя якієсь темні сили, і свої, і чужі, що цілий час воронами крикали над Україною й руйнували її. Оце й ті три ворони — свідомі шкідники України, це злі духи: України, Польщі й Москви. Кожна з них шкодила своєму народові, а всі три шкодили — Україні; та шкодила їй найбільш — така своя, українська, бо завала все раду своїм сестрам, як нищити Україну. Ось і вони прилітають, щоб дивитись на розкоп «Льоху» — а власне, щоб до того не допустити (трохи б, трохи б підждали, стор. 166), а ще важніше — не допустити, до того, в чому міститься ціла тайна визволення України: до народин нового Гонти, що в боротьбі за правду й волю України не дасться золотом підкупити, що не залакомиться на царські чини й не буде боятися мук цього світа. То правда, що з тим Гонтою має родитися ще другий Іван, приятель ворон, воріг України, але коли люде, суспільство піддержить нового Гонту — той другий свід не матиме. Тільки ж, на щастя воронам, суспільство ще сліпе (невідоме), і ворони такого Івана чи втоплять, чи отроять, чи в саме небо запровторають і — з волі України нічого не буде!

Отут, було, на цвинтарі
Я з дітьми гуляю,
З тим Юрусем гетьманенком¹⁾
У піжмурки²⁾ граюсь;
А гетьманша³⁾, було, вийде
Та й кликне в будинок,
Он — де клуня⁴⁾: отам мені
І фіг і родзинок⁵⁾,
Всього мені понадає
І на руках носить.
До гетьмана ж як прийдуть
Із Чигрина⁶⁾ гості,
То це й шлють, було, за мною.
Одягнуть, обують,
І гетьман бере на руки,
Носить і цілує.
Отак-то я в Субботіві
Росла-виростала,
Як квіточка, і всі мене
Любили й кохали,
І нікому я нічого,
Ні-же злого слова,
Не сказала. Уродлива
Та й ще чорноброва!
Всі на мене залицялись,

І сватати стали;
А у мене, як на тее ж,
І рушники ткались.
От-от була б подавала,
Та лихо зустріло.

Вранці-рано, в Пилипівку⁷⁾,
Якраз у неділю,
Побігла я за водою.
(Вже й криниця тая
Засунулась і висохла,
А я все літаю!)
Дивлюсь: гетьман з старшиною...
Я води набрала,
Та вповні шлях перейшла їм⁸⁾;
А того й не знала,
Що він їхав в Переяслав
Москві присягати⁹⁾.
І вже ледве я не-ледве
Донесла до хати
Оту воду.

Чом я з нею
Відер не побила? . . .
Батька, матір, себе, брата,
Собака отруїла

¹⁾ Син Богдана Хмельницького — Юрій, був після Виговського гетьманом (1659—1663).

²⁾ Декуди кажуть: жмурка гратися.

³⁾ жінка гетьманова (моск.), просто: гетьманова.

⁴⁾ Душа тут показує, де колись стояв гетьманський будинок — там, як далі пише Шевченко, за його часів була клуня козака Яременка.

⁵⁾ Тепер уже це слово забувається, а кажуть із московська зовсім непотрібно: ізюм.

⁶⁾ значить, зі столиці до гетьмана на хутір.

⁷⁾ Переяславська Рада, на якій Хмельницький завів умову з Москвою, була 8. січня 1654. старого стилю; через те й поет каже, що в Пилипівку їхали до Переяслава.

⁸⁾ Перейти комусь шлях із повними коновками, значить: ворожити комусь щастя, бажати, щоб сталося те, чого хоче переїзний, чи прохожий. Тут виявляється хоч неспівдома, та все-таки прихильність до задуму Богданового. Треба було знати, що гетьман їде в Переяслав, — а в Прісі того зацікавлення не було! Ось і за те кара, ось і гріх цілого того покоління!

⁹⁾ Із присягою вийшло на Раді таке: козаки й гетьман ждали, щоб царь присягав народові, бо так усе було на Україні, що гетьман клявся служити народові. Та московські післанці на те не згодилися, казали, що московський царь «самодержавний», що в Москві люде йому присягають, то щоб справи не затягати, гетьман присяг, а за ним усе військо. Та люде з того були дуже невдоволені.

Тою клятою водою¹⁾!
От за що караюсь,

От за що мене, сестрички,
І в рай не пускають!

ДРУГА ДУША:

А мене, мої сестрички,
За те не пустили,
Що цареві московському
Коня напоїла²⁾
В Бату́рині, як він їхав
В Москву із Полтави.
Я була ще недобіток,
Як Бату́рин славний³⁾
Москва вночі запалила,
Чече́ля⁴⁾ убила,
І старого і малого
В Сеймі⁵⁾ потопила.
Я між трупами валялась
У самих палатах
Мазепиних. Коло мене
І сестра і мати
Зарізані, обнявшись,
Зо мною лежали.
І насилу то, насилу
Мене одірвали
Од матері неживої.
Що вже я просила
Московського копитана,
Щоб і мене вбили!
Ні, не вбили, а пустили
Москалям на грище⁶⁾:
Насилу я сховалася

На тім пожаріщі!
Одна тільки і осталась.
В Бату́рині хата,
І в тій хаті поставили
Царя ночувати,
Як вертався зпід Полтави.
Я ішла з водою
Повз хатину, а він мені
Махає рукою:
Звелів коня напоїти.
А я й напоїла;
Я не знала, що я тяжко,
Тяжко согрішила.
Ледве я дійшла до хати,
На порозі впала...
Царь поїхав в Московщину.
Мене поховала
Та бабуся, що осталась
На тій пожарині,
Та, що й мене привітала
В безверхій хатині.
А на завтра й вона вмерла
І зотліла в хаті,
Бо нікому в Бату́рині
Було поховати.
Уже й хату розкідали,
І сволок з словами

¹⁾ словом: отруїла все тою прихильністю до згоди з Москвою, до неволі.

²⁾ Напувала в нас коня дівчина козакові, якого любила, з прихильности до нього. До Петра І, що побив під Полтавою гетьмана Мазепу (1687—1709), який борюся за самостійність України — не повинен був ні один свідомий Українець мати прихильности.

³⁾ Бату́рин — через те славний, що був столицею Мазепи; там і досі стоять руїни Мазепиною будинку.

⁴⁾ На вістку про те, що Мазепа, визволюючись ізпід московського ярма, злучився зі шведським королем Карлом XII. (він у війні з Москвою до самої Полтави був скрізь переможцем, і тому так ізробив Мазепа), царь Петро вислав своє військо, яке облягло Бату́рин, здобуло його через зраду одного чоловіка (і сотник Іван Ніс), вбило полковника Чече́ля, що його лишив Мазепа боронити Бату́рина, справило між народом страшну різню, місто дощенту зруйнувало, а начальників віддало на страшні муки. Про ті муки говорить Шевченко у II частині «Великого Льоху», стор. 165.

⁵⁾ Сейм — притока Десни; над ним лежить Бату́рин.

⁶⁾ на забаву.

На вугілля попалили¹⁾, —
А я над ярами
І степами козацькими
І досі літаю;
А за що мене карають,

Я й сама не знаю!
Мабуть, за те, що всякому²⁾
Служила, годила,
Що цареві московському
Коня напоїла.

ТРЕТЯ ДУША:

А я в Каневі родилась;
Ще й не говорила,
Мене мати, ще сповиту,
На руках носила,
Як їхала Катерина
В Канів по Дніпрові³⁾,
А я з матіррю сиділа
На горі, в діброві.
Я плакала; я не знаю,
Чи їсти хотілось,
Чи, може, що в маленької
На той час боліло?
Мене мати забавляла,
На Дніпр поглядала,
І галеру золотую
Мені показала,
Мов будинок; а в галері
Князі і всі сили,⁴⁾

Вовводи, а між ними
Цариця сиділа.
Я глянула, усміхнулась —
Та й духу не стало!
Й мати вмерла! В одній ямі
Обох поховали.
От за що, мої сестриці,
Я тепер караюсь,
За що мене на митарства⁴⁾
Й досі не пускають!
Чи я знала, ще сповита,
Що тая цариця —
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця?
Смеркається. Полетімо
Ночувати в Чуту⁵⁾:
Як що буде робитися,
Відтіль буде чути!

¹⁾ Давніми часами на сволоку все писали, коли хата збудована, хто її гавив та ще вирізували нераз і слова зі святого письма.

²⁾ Годити можна тільки тому, хто тобі добра бажає, а ворогові та ще та-ому, що тобі рідну матір убиває — гріх. Це те ж саме, що ти сама, не зна-чи, матір убиваєш!

³⁾ Цілу ту парад у Каневі, що відбула ся 25. квітня 1787. р. описав, к очевидець її, французський посол Сеґір: «Як царська фльотилія (мала фльота) ад вечір зближалася до Канева (цілий почет — прибічна почесна сторожа цариці - був на галері «Дніпро»), то побачила чудову картину: в Каневі на горі видно ужо обеліск (такий стовп, у горі загострений, як стіжок) із ім'ям цариці, освічений іжними вогнями; і ціла гора була ілюмінована (освічена ріжними світлами); к ударили з гармат, то запалено фаєрверк (світло з ріжних вогнів, що ви-трелювало вгору й розсипалося дрібненьким пухом у повітрі)». Пор. іще Невольник», стор. 154, пом. 3.

⁴⁾ Народне повірря каже, що, як душа вийде з тіла, так зараз у повітрі літаються злі духи й янголи, й тягнуть її то в пекло, то в небо. Така тяганина ідбувається нераз цілих сорок день (через те в нас і досі сорокового дня після мерти справляють за душу сороковини), а то й довше. Це й є митарство. Ця малі душа найбільш за всіх согрішила, усміхнувшись (хоч і не знаючи) до олодної вовчиці, що рідну матір (Україну) проковтнула — і за те її й на митарства навіть іще не пускають!

⁵⁾ Чута—ліс коло Старої Січі (на Хортиці). Видно, душі так собі й ду-ають, що ще не прийшов кінець їх мукам.

Схопи́лися білесенькі
І в ліс полетіли,
І на гілоньці на дубі
Ночувати сіли.

II. ТРИ ВОРОНИ.

ПЕРША:

Крав! крав! крав! Та продав злодіям
Крав Богдан крам, Той крам, що накрав¹⁾.
Та повіз у Київ,

ДРУГА:

Я в Парі́жі була,
Та три злоті з Радзівілом
Та з Потоцькими пропила²⁾.

ТРЕТЯ:

*Через мост ідьот чорт,
А каза па ваде:
Быть бедь! Быть бедь³⁾!*

Отак кричали і летіли Посеред лісу, усі три;
Ворони з трьох сторон, і сіли Мов на мороз понадувались,
На маяку⁴⁾, що на горі, Одна на другу позирали,

¹⁾ Як ворона — злий дух, шкідник, каже, що: «крав», то треба розуміти: збірив, добував; «крам» — то все добре, що Хмельницький зробив для України: відбив її від Польщі (увільнив від мук), дав їй волю; «продав» — передав ти не «злодіям» — вони тільки для ворони злодії —, а добрим людям, щоб ту волю зберегти. За те й ворона недобра на Богдана. Про Київ згадується через те, що після перших великих перемог Богдан заїхав до Києва, де його вітали як Месію, що спас український народ від польського панування. Словами: крав, крам, накрав поет наслідuje дуже гарно крякання ворони (це зветься: ономатопея — звукопідроблювання).

²⁾ Польська ворона рада, що польські пани після повстання (1831. р.) прогайнували свої маєтки, живучи на чужині, а не помагали польському народові. Радзівіли й Потоцькі — відомі польські багаті пани, хоч ізроду одні Литовці, другі — Українці.

³⁾ Московська ворона заповідає щось незвичайне (натяк на те, що має родитись новий Гонта). Де ж такі? Як коза на річці здиблеться з чортом, то чортові, як духові, краще піти водою, ніж козі. А отже чорт іде мостом, а коза по воді. Значить: світ перевертається, буде біда.

⁴⁾ Запорозькі маяки або хвигури, яких за часів Шевченка, певне, було ще багато, робилися зі смоляних бочок, поперецьязуваних між собою смоляними ливнами та повкладуваних одна поверх другої так, що чим вище вгору, тим менше бочок; нагорі ж була одна тільки бочечка, без дна, а в середині у ній вроблений був залізний прут із коромислом, до котрого прив'язували довший мотузок: один кінець його висів аж до самої землі, а біля другого, коротчого, прив'язували до дротяного круга пук лика, вивареного в селітрі. Як надходив воріг, хвигуру запалювали, щоб сповістити людей про його прихід.

Неначе три сестри́ старі,
Що дівували, дівували,
Аж поки мохом поросли.

ПЕРША:

Оце тобі, а се тобі!
Я оце літала
Аж у Сибір, та в одного
Декабриста¹⁾ вкрала
Трохи жовчі. От, бачите,

Й є чим розговітись!
Ну, а в твоїй Московщині
Є чим поживитись²⁾?
Чи чорт-ма й тепер нічого?

ТРЕТЯ:

*Єсть, сестри́цы, многа!
Три указа³⁾ накаркала
На одну дароту.*

ПЕРША:

На яку се? На ковану?
Ну, вже наробила!

ТРЕТЯ:

*Да́ шесть тысяч в одной версте
Душ передушила.*

ПЕРША:

Та не бреши, бо тільки п'ять,
Та й то з фоном-Корфом⁴⁾!
Ще й чваниться, показує

На чужу роботу . . .
Капусниця закурена!
А ви, мосці-пані⁵⁾,

¹⁾ Декабристи — це військова організація, що зробила в 1825. р. повстання, щоб здобути для Росії конституцію. Це повстання не повелося. Провідників змови — самих офіцерів — тяжко покарано. Багато з них потерпіло смерть на шибениці — між іншими, поет Рилєєв, що співав і про поневолення України Москвою (Войнаровський), — багато заслано на каторгу й поселення на Сибір. Декабристами їх назвали через те, що їх повстання склалося у грудні (декабрі), 14. дня. Ворона взяла від декабристів жовчі, щоб бути ще лютішою; ту жовч, що вони ховали для уряду.

²⁾ щоб народові дошкулювати.

³⁾ Це ті укази, які видавав царь тоді, як будували залізницю між Москвою й Петербургом (кована дорога). Вона коштувала дуже багатьо грошей, бо царь хотів, щоб вона була проста, як лінія, а по дорозі було багатьо перешкід (багновиц, тощо) — отже міністер Кляйнміхель, користаючи з цього, здорово обкрадав державний російський скарб. Його піддержував царь, і укази, які він видавав, були нещастям для московського народу.

⁴⁾ Барон фон Корф був начальник петербурзького т. зв. «третього відділення», найвищого поліцейного уряду: він сильно мучив народ арештами й карами.

⁵⁾ Польське слово (бо ж тепер українська ворона до польської звертається), значить: милостива пані!

Бенкетусте в Паріжі?
Поганці погані!
Що розлили з річку крови
Та в Сибір загнали¹⁾

Свою шляхту, то вже й годі,
Уже й запишались!
Ач яка вельможна пава!

ДРУГА Й ТРЕТЯ:

А ти що зробила?

ПЕРША:

А дзуськи вам питать мене!
Ви ще й не родились,
Як я отут шинкувала
Та кров розливала²⁾.
Дивись, які! Карамзіна³⁾,

Бачиш, прочитали,
Та й думають, що ось-то ми!
Цитьте, недоріки!
В колодочкі⁴⁾ ще не вбились,
Безпері каліки!

ДРУГА:

Ото, яка недотіка!
Не та рано встала,

Що до-світа упилася,
А та, що й проспалася⁵⁾.

ПЕРША:

Упилася б ти без мене
З своїми ксьондзѣми⁶⁾!
Чорт-ма хисту! Я спалила

Польщу з королями⁷⁾;
А про тебе, щebetухо,
І досі б стояла! ..

¹⁾ Тут українська ворона має на думці польське повстання з 1831. р., якому полилося багато польської крови, за участь у повстанні багачко польської шляхти (бо ж це вона робила повстання) пішло на Сибір. Та всіх цю мук, що їх терпів польський народ від свого злого духа, для українськї ворони мало! Що ж то для неї отак із річка (більш-меньш — річка) крови!

²⁾ Ще ні Польща, ні Москва не панували на Україні, як на ній діяли нещастя, та кров лилася (її шинкарною були свої українськї ворони швидчї ніж чужї!).

³⁾ Микола Карамзін (1765—1826) написав історію російського царствѣ. Він доказував, що Українї ніколи не було, а була тільки Росія, пор. виск у Шевченка в поемі «Суботів»: Все то те таки й було наше, а ми тільки на мали Татарам на пашу та Полянам, стор. 172.

⁴⁾ Подекуди кажуть іще «пищки» (гал. Поділля) — значить: ні московськї ні польськї ворона не вбились у силу, не мають іще стілько вміння роби пакости, як українськї; вони, порівнюючи з нею: діти-немови (недоріки), пт шечки безпері, без колодочок іще.

⁵⁾ Значить: не тóму хвалитись, що давно лихо коїв; більшу вагу маю пакости тóго, що творив їх багато, що вони йому вже й остогидли.

⁶⁾ Шевченко все думав, що Польщу довели до впадку ксьондзи-Гауїт їх політика невизнання прав за людьми иньчих вір та їх релігійні утисї (пор. «Гайдамаки», стор. 71, пом. 5 «Ляхам», стор. 246).

⁷⁾ Воно і правда, що Польща почала падати від того часу, як Українї почали робити повстання. Подібна думка гл. «Посланіє», стор. 193 (А чван тесь, що ми Польщу колись завалили! Правда ваша!). Виходить, що польськї ворона більше чваниться пакостями (щebetушка), ніж справді їх робил І це правда, що Польщі ліпше незло, ніж нам.

А з вольними Козаками
Що я виробляла?!
Кому я їх не наймала,
Не запродавала¹⁾?
Та й живучі ж, проклятуці!
Думала, з Богданом
От-от я їх поховала²⁾.
Ні, встали погані
Із шведською прибудою³⁾.
Та й тоді ж⁴⁾ творилось!
Виростаю, як згадаю:
Бату́рин спалила,
Сулу́ в Ромні загатила
Тільки старшинами

Козацькими⁵⁾, а такими,
Просто козаками,
Фінляндію засіяла⁶⁾,
Насипала бурти⁷⁾
На Орелі⁸⁾; на Лядогу⁹⁾
Так гурти за гуртом
Виганяла та цареві
Болота́ гатила,
І славного Полуботка
В тюрмі задушила¹⁰⁾.
Отоді-то було свято!
Аж пекло злякалось,
Мати Божа у Иржавці¹¹⁾
Вночі заридала!

ТРЕТЯ:

*І я такі пажіла:
С Татарамі памутила¹²⁾,
С Мучітьлем пакутила¹³⁾,*

*С Петрухою папіла¹⁴⁾,
Да всьо Немцам прадала.*

¹⁾ то Польщі, то Москві, то Туреччині, н. пр., у часи «Руїни», а й перед тим: козани воювали, а слава спадала то на Польщу, то на Москву, то на Турка

²⁾ підмовила Хмельницького зв'язатися в Переяславі (1654) з Москвою, щоб Москва їх із лица землі змела.

³⁾ з королем Карлом XII., шведським авантюрином-прибудою, з яким злучився Іван Мазепа, щоб істрияти московське ярмо

⁴⁾ тоді, як царь про цю злуку довідався, перед полтавським боєм (1709. р.), та й після нього.

⁵⁾ Ромен — місто на Полтавщині, над річкою Суло́ю, притокою Дніпра; тут розповідається про криваву розправу над усіма, що злучилися з Мазепою. Суди відбувалися саме в Ромні.

⁶⁾ Всі ці муки терпіли козаци вже й до полтавського бою; висилки на тяжкі роботи, висушування болота під Петербург, копання оборонних ліній і т. д. почалися ще в 1700. р. — та після полтавського бою вони ще більші отали, пор. «Сон», стор. 124, пом. 3.

⁷⁾ Бурта — насип, окіп, горб.

⁸⁾ Орель — притока Дніпра з лівого боку; там проходив тоді татарський кордон.

⁹⁾ роботи на Ладозькім Озері були для козаків найтяжчі

¹⁰⁾ Пор. «Сон», стор. 124, пом. 4.

¹¹⁾ Є окрема поема Шевченка: «Иржавець», де оповідається про той чудовний образ Матері Божої (гл. стор. 241). Кажуть, що й досі видно в неї на очах сльози: то вона за козаками плаче.

¹²⁾ Москва довго стогнала під Татарами, гл. згадку в «Гусі», стор. 136, пом. 7.

¹³⁾ Мучитель — це царь Іван IV. Грозний (1547—1584), який страшно мучив московський народ при помочі своєї придворної служби, т. зв. опричників (ми тепер кажемо опричник на ката); тоді дуже багато людей погинуло. Злим духом Івана Грозного був боярин Малюта, що йому нашіптував усі зла.

¹⁴⁾ з Петром I. (1682—1725), що скрізь заводив німецькі порядки і в війську, і так, у державі; Шевченко стояв проти тих порядків, бо, на його думку, вони приносили неволю, і скрізь проти них висловлювався, пор. «Сон» (німецькі петлиці), стор. 126, пом. 3.

ПЕРША:

Та й ти добре натворила:
Так Каца́нів закріпила
У німецькі кайдани́, —
Хоч лягай та і засни!
А в мене ще, враг їх знає,
Кого вони виглядають¹⁾!
Вже ж і в кріпость завдала,
І дворянства страшну силу
У мундірах розплодила,
Як тих вошей розвелá:
Все вельможні́ байстря́та²⁾!
Уже й Січ їх біснувата
Німотою поросла³⁾,
Та й Москаль — незгірша штука:
Добре вміє гріти руки⁴⁾.

І я люта, а все-таки
Того не зумію,
Що Москалі в Україні
З Козаками діють!
От-от указ надрукують:
«По милості Божій
І ви — Наші, і все — Наше.
І гоже й негоже⁵⁾!»
Тепер уже заходились
«Древности» шукати
У могилах, бо нічого
Уже в хаті взяти⁶⁾, —
Все забрали любісінько!
Та лихий їх знає,
Чого вони з тим поганим⁷⁾

¹⁾ Пор. на стор. 165 «Тай жулучі ж, проклятуці!» Виходить, що ніякі муки, хоч і як тяжкі та нелюдські — вбити в Українців живої душі не змогли, і вони все ще «когось виглядають».

²⁾ А це вже иньча політика злого духа, що нашептав московським царям приборкати кого кріпостью, а кому затулити рота, зробивши його дворянином. То, справді, після скасування автономії України (1764) та знесення полкового ладу (Україна поділялася на полки) козацьку старшину (1783) приписано в московські дворяни та понадавано їй земель. Звідтіля в нас понароджувалися такі дворяни, як: Скоропадські, Ханенки, Кочубеї й т. д. Розуміється, що вони були вдоволені зі свого дворянства, і швидко Україну проміняли на нове «отечество» (на це нарікає Шевченко, н. пр., у «Холодному Ярі», в «Посланію»). А вельможні байстря́та тому вони, бо без батька (України) родились «вельможними», а тільки від матері-Катерини, цариці, і з дідів-прадідів дворянами не були.

³⁾ На землях, що належали до «Січі», справді, багато Німців-колоністів, яких понаспроваджувала Катерина й яким наказала, щоб стежили за тим, що робить український народ, чи часом, бува, не буяє. Вони всі одержали окремі привілеї (не служили в війську), і, справді, все і всюди піддержували дуже московський уряд. Пор. «Посланіє»: «А на Січі мудрий Німець картопельку садить» — стор. 192.

⁴⁾ Тут висказується похвалу московському урядові, що він дуже добре «вміє гріти руки» — нищити український народ, ще ліпше, ніж українська ворона (того не зумію, що Москалі в Україні з Козаками діють!).

⁵⁾ Москва й панує указами — а такі балачки, певне, могли й тоді ходити поміж Москалями, бо такий був погляд Карамзіна й усіх урядових людей, що крутилися коло царя; пор. іще подібне місце в «Суботові»: «Кажуть, бачиш, що все то те таки й було наше», стор. 172. Та всі Москалі й досі так думають.

⁶⁾ Тут ізгадується про зди́рства Москви на Україні, яку вона вже цілком одерла. І старовинні розкопки Шевченко брав за зди́рство (Древности — старовина, пам'ятки старовини): позабирали, що було по хатах, тепер по могилах шукають наживи. Цього вже й українській вороні за багато!

⁷⁾ Якщо українська ворона каже, що «льох» — поганий, то для нас він має в собі щось гарне — і це їй не до вподоби. Через те й вона хоче подождати а розкопом.

ДРУГА:

А я зберу з всього світа
Всі зла і всі муки¹⁾!

ПЕРША:

Ні, сестриці, не так треба:	Гора над Чигрином . . .
Поки сліпі люде;	О, сміється і ридає
Треба його поховати,	Уся Україна ⁴⁾ !
А то лихо буде ²⁾ !	То близнята народились;
Он бачите: над Чигрином ³⁾	А навісна мати
Мітла простяглася,	Регочеться, що Іванами
І над Дніпром і Тясмином	Обох будуть звати.
Земля затряслася.	Полетимо! . . .»
Чи чуєте? Застогнала	

Полетіли
Й, летячи, співали:

ПЕРША:

Попливе наш Іван
По Дніпру у Лиман
З кумою!

ДРУГА:

Побіжить наш ярчук⁴⁾
В ирій їсти гадюк
Зо мною.

ТРЕТЯ:

*Как хвачу, да памчѹ, —
В самый ад палвчѹ
Стрелою!*

¹⁾ Це стара, дуренька метода Польщі супроти України — муки.

²⁾ А українська ворона краший політик, ніж ті дві: використати народню темноту й не дати народитися новому Гонті!

³⁾ Образ — чисто з Біблії взятий, як Христос мав родитися (мітла). Над Дніпром — Київ, над Тясмином — Чигирин; там мав родитися новий Месія України, в давній гетьманській столиці.

⁴⁾ з радощів.

⁵⁾ Ярчук — собака, що родиться видючий, десь у початках травня; він не ссе, а господар мусить годувати його — молоком. Собака цей дуже злющий. Розуміється, що кожний новий Гонта — для Польщі буде собакою, та ще ярчуком. Не диво, що польська ворона збирається його отруїти (пор. в ирій гадюк їсти, у «Гусі», стор. 138, пом.7) так, як українська — його втопить, а московська — просто в пекло його на муки дасть. Отже, як зберуться такі алі духи, то вони не дадуть народитися нівому Гонті — доки люде сліпі (криві та горбаті), як їх Шевченко змальовує в лірниках (сучасне Шевченкові «вилкове суспільство»).

III. ТРИ ЛІРНИКИ.

Один сліпий, другий кривий,
А третій горбатий
Йшли в Суботів про Богдана
Мирянам співати.

ПЕРШИЙ:

Що-то, сказано — ворони:
Уже й помостили!
Мов би для їх те сідало
Москалі зробили.

ДРУГИЙ:

А для кого ж? Чоловіка,
Певно, не посадять
Лічіть зорі . . .

ПЕРШИЙ:

Ти б то кажеш!
А, може, й посадять
Москалика або Німця;

А Москаль та Німець¹⁾
І там найдуть хлібець.

ТРЕТІЙ:

Що се таке верзетé ви?
Які там ворони,
Та Москалі, та сідало?
Нехай Бог боронить!

Може, ще нестись заставлять,
Москаля плодіти?
Бо в чутка, що царь хоче
Весь світ полонити.

ДРУГИЙ:

А, може, й так! Так на чорта ж
Їх на горах ставить?
Та ще такі височенні,

Що хмари достанеш,
Як ізлізти.

ТРЕТІЙ:

Так отже ж що!
Ото потіп буде.
Пани туди повилазять

Та дивитись будуть,
Як мужики тонутинуть.

ПЕРШИЙ:

Розумні ви люде,
Та нічого не знаєте!
То понаставляли
Ті хвигури от для чого:

Щоб люде не крали
Води з річки, та щоб нипком
Піску не орали,
Що скрізь отам за Тясмином.

¹⁾ То правда, що наші люде для чужих (для Москалів, Німців) подив находили й за їх розум їх вихваляли, а до своїх сил поваги ніколи не виявляли.

ДРУГИЙ:

Чорт-зна що провадиш!	Є хліба в торбині,
Нема хисту, то й не бреши!	То поснідаєм в пригоді,
А що, як присядем	Поки сонце встане.
Отутечки під берестом	(Посідали.) А хто, братці,
Та трохи спочинем?	Співа про Богдана?
Та в мене ще шматків зо два	

ТРЕТІЙ:

Я співаю і про Яси¹⁾,
І про Жовті-Води²⁾,
І містечко Берестечко³⁾.

ДРУГИЙ:

В великій пригоді	Та й панства нетрохи.
Нам сьогодні вони стануть:	От де нам пожива буде!
Бо там коло льоху	А-ну, заспіваєм
Базар ⁴⁾ люду насхобилось,	Проби ради!

ПЕРШИЙ:

Та цур йому!	Та виспимось! День великий:
Лучче полягаєм	Ще будем співати.

ТРЕТІЙ:

І я кажу. Помолимось
Та будемо спати.

* * *

Старці під берестом заснули.	Копають день, копають два,
Ще сонце спить, пташкі мовчать,	На третій насилу
А коло льоху вже проснулись	Докопалися до муру,
І заходілися копати.	Та трохи спочили,

¹⁾ Яси — місто в Рومунії; колись, як ромунські країни жили своїм окремим життям (Волощина, Молдавія, Семигород) — то Яси були столицею Молдавії. Богдан Хмельницький оженив свого сина Тимоша з Локсандрою, дочкою молдавського вєводи Лупула. Через те, що Лупул не дуже похочував посвоячитися з Хмельницьким, Тиміш пішов у свати до Яс із військом.

²⁾ Притока Інгульця, в Херсонщині; над Жовтими Водами геть розбив Хмельницький Поляків у 1648. р.

³⁾ Берестечко — містечко на Волині; там татарський хан ізрадив Хмельницького, захопив його в полон, і козаків, що лишилися самі, страшно там розбито — кажуть, що лягло там головами до 40.000 козаків, і тільки частину болотами вивів ізвідтіля полковник Джеджалій із Богуном. Про Берестечко є в Шевченка віршик: «Ой, чого ж ти почорніло», стор. 302.

⁴⁾ дуже багато, як на базар.

Роставивши караули¹⁾.
Ісправник²⁾ аж просить,
Щоб нікого не пускали,
І в Чигрин доносить
По начальству³⁾.

Приїхало

Начальство мордате,
Подивилось: «Треба, каже,
Своди розламати!
Верней дело⁴⁾!» Розламали,
Та й перелякались:
Костяки в льоху лежали
І мов усміхались,
Що сонечко побачили.

От добро Богдана:
Черепок, гниле корито
Й костяки в кайданах!
Як би в фбрменних⁵⁾, то б добре:
Вони б ще здались!
Засміялись... А ісправник
Трохи не сказився,
Що нічого, бачиш, взяти;
А він то трудився,
І день і ніч побивався,

Та дурнем убрався.
Як би йому Богдан оце
У руки попався,
У москалі заголив би⁶⁾,
Щоб знав, як дурити
Правительство! Кричить, біга,
Мов несамовитий;
Яременка⁷⁾ в пику пише,
По-московськи лас
Увесь народ. І на старців
Отих налітає:
— «*Вы што делаете, плуты́⁸⁾?*»
— „Та ми, бачте, пане,
Співаємо про Богдана!”
— «*Я вам дам Богдана!
Мошеннікі, дармоеды!
І песню сложілі
Про такого ж мошенніка!*»
— „Нас, пане, навчили!”
— «*Я вас навчу! Завалить ім!*»
Взяли й завалили, —
Випарили у московській
Бані-проході⁹⁾.
Отак пісні Богданові
Стали ім в пригоді!

¹⁾ Як де не розуміли б цього слова, то воно значить стілько, що: варта, сторожа.

²⁾ начальник повіту в Росії

³⁾ моск. канцелярщина: до начальства, але письмо переходить від низчого до вищого, із канцелярії до канцелярії

⁴⁾ Значить, буде певнища справа, краще піде, як розламати склепіння (моск. сводь).

⁵⁾ таких, як тепер саме приписані, такої форми, як тепер, «казьонного» зразка.

⁶⁾ Відомо, що в тому часі брали до війська не всіх, а тих, на кого пан показав, громада дала або хто панові, чи урядові являвся небезпечним; заголив би — бо ж тих, що брали до москалів, брили, голили.

⁷⁾ *Козака Яременка клуня стоїть на тім місці, де стояли палати Богдана. Т. III.*

⁸⁾ Моск. слово «плуть» — по українському: лайдак, ледащо.

⁹⁾ Вибали — то й вигнали з них ту охоту (вогонь), щоб заробити грошей за співання пісень про Богдана. Розуміється, що з таким суспільством, що тільки тим борониться, що «нас, пане, навчили», ніхто не буде церемонитись. Та, крім того, це так і було тоді, що уряд забороняв співати історичних пісень, навіть про Хмельницького, який «усе віддав їм, своїм приятелям», як кажеться в «Суботові» (гл. стор. 227). Уряд боявся, щоб пісні не будили в народі національної свідомості.

Так малий льох в Суботіві
Москва розкопала,
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась¹⁾.

21. X. 1845.
Миргород.

СУБЇТІВ²⁾.

Стоїть в селі Суботіві
На горі високій
Домовина України —
Широка, глибока:
Ото церква Богданова³⁾.
Там то він молився,
Щоб Москаль добром і лихом
З Козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно сталось:
Москалики, що зустріли,
То все очухрали⁴⁾;
Могили вже розривають,
Та грошей шукають;
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що й за труді не находять⁵⁾) . . .
Отак-то, Богдане!
Занапастив-еси вбогу

Сироту Україну!
За те ж тобі така дяка . . .
Церкву-домовину
Нема кому полагодить!
На тій Україні,
На тій самій, що з тобою
Ляха задавила, —
Байстрюки Єкатерини⁶⁾
Сараною сіли.
Отак-то, Зіновію⁷⁾,
Олексіів⁸⁾ друже!
Ти все оддав приятелям,
А їм і байдуже!
Кажуть, бачиш, що «все-то те
Таки й було наше,
А що ми тільки наймали
Татарам на пашу
Та Полякам⁹⁾» . . . Може й справді!
Нехай і так буде!

¹⁾ Виходило б, що до визволення України треба б іще довго ждати; але ж Шевченко в нього вірив, що воно напевно прийде, як видно зі «Суботова», який являється доповненням «Великого Льоху».

²⁾ Поему «Суботів» треба конче читати разом із «Великим Льохом», бо інакше важко буде її розібрати.

³⁾ Церкву цю збудував сам Хмельницький; вона й досі там стоїть, у Суботіві. Домовиною вона стала через те, що через злуку з Московщиною Україні прийшла смерть.

⁴⁾ Очухрати або обчухрати — значить властиво те ж, що обчімхати (галузки на дереві), обнести (груші, яблука), отже: обдерти, щоб нічого не лишилося.

⁵⁾ Про це все гл. «Великий Льох», стор. 171.

⁶⁾ Пор. «Невольник», стор. 154, пом. 5.

⁷⁾ Хмельницький звався ще й Зіновій.

⁸⁾ Тут Шевченко розуміє московського царя Олексія Михайловича (1645 до 1676), за якого Україна відійшла на основі Переяславської умови під опіку Москви.

⁹⁾ Гл. «Великий Льох», стор. 164; це погляд Карамзіна, й його держався царський уряд.

Так сміються ж з України¹⁾
Сторонні люде . . .
Не смійтеся, чужі люде!
Церква-домовина
Розв'алиться, а зпід неї

Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!

21. X. 1845.
Миргород.

НАЙМИЧКА.

ПРОЛОГ²⁾.

У неділю вранці рано
Поле крилося туманом;
У тумані на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая.
Щось до лона³⁾ пригортає
Та з туманом розмовляє:
«Ой, тумане, тумане,
Мій латаний талане⁴⁾!
Чому мене не сховаєш
Отут серед лану?
Чому мене не задавиш,
У землю не вдавиш?
Чому мені злої долі,
Чом віку не збавиш?
Ні, не дави, туманочку!
Сховай тільки в полі,
Щоб ніхто не знав, не бачив
Мові недолі!
Я не одна — єсть у мене
І батько і мати . . .
Єсть у мене, — туманочку,
Туманочку, брате, —

Дитя моє, мій синочку,
Нехрещений сину!
Не я тебе хреститиму
На лиху годину;
Чужі люде хреститимуть, —
Я не буду знати,
Як і зовуть . . . Дитя моє!
Я була багата . . .
Не лай мене! Молитимусь,
Із самого неба
Долю виплачу сльозами
І пошлю до тебе!»

Пішла полем ридаючи,
В тумані ховалась,
Та крізь сльози тихесенько
Про вдову співала,
Як удова в Дунаєві
Синів поховала:

*«Ой, у полі могила;
Там удова ходила, —
Там ходила, гуляла,*

¹⁾ Це місце так треба розуміти: Нехай і так буде (що, мовляв, нас ніколи не було, і ми самі починаємо в це вірити), але ж чужі люде з України сміються (бо вони знають, що наше було наше).

²⁾ Прольоґ — грецьке слово, по нашому: вступне слово, ввід.

³⁾ груди матері.

⁴⁾ Таксамо як кажуть: моя ти доле щербата, тільки раз порівнюють із свитиною, одежею полатаною, другий раз — зі щербатим горшком

*Трути-зілля шукала¹⁾.
Трути-зілля не найшла,
Та синів двох привела,
В китаєчку повилд
І на Дунай однесла:
«Тихий, тихий Дунай»²⁾!*

*«Моїх діток забавляй.
«Ти, жовтенький пісок»²⁾!
«Нагодуй моїх діток,
«І скунай, і сповий,
«І собою укрий!»*

I.

Був собі дід та баба,
З давнього давна, у гаї над ставом,
Удвох собі на хуторі жили,
Як діточок двоє,
Усюди обов.
Ще змалечку удвох ягнята пасли,
А потім побралися,
Худоби діждалися,
Придбали хутір, став і млин,
Садок у гаї розвели
І пасіку чималу, —
Всього надбали.
Та діточок у їх Біг-ма,
А смерть з косою за плечима.

Хто ж їх старість привітає,
За дитину стане³⁾?
Хто заплаче, поховає?
Хто душу спом'яне?
Хто поживе добро чесно
В добрую годину,
І згадає дякуючи,
Як своя дитина? . . .

Тяжко дітей годувати
У безверхій хаті.
А ще гірше старітися
У білих палатах,
Старітися, умірати,
Добро покидати
Чужим людям, чужим дітям
На сміх, на розтрату!

II.

І дід і баба у неділю
На призьбі вдвох собі сиділи
Гарненько, в білих сорочках.
Сіяло сонце в небесах, —

А-ні хмариночки, та тихо,
Та любо, як у раї.
Сховалося у серці лихо,
Як звір у темнім гаї.

¹⁾ отруйної рослини — щоб із горя отруїтись.

²⁾ Звичайно кажемо: тихий Дунаю, жовтенький піску — тут тільки д вірша; Дунай — кожна велика річка в народніх співанках.

³⁾ стане за рідну дитину, щоб на старости літ заступитись за них.

В такім раї чого б, бач ся,
Старим сумувати?
Чи то давнє яке лихо
Прокинулось в хаті?
Чи вчорашнє, задавлене
Знов заворушилось?
Чи ще тільки заклѣнулось,
І рай запалило¹⁾?

Не знаю, що і після чого
Старі сумують. Може, вже
Оце збираються до Бога,
Та хто в далеку дорогу
Ім добре коней запряже?
— „А хто нас, Насте, поховає,
Як помремо?“

— «Сама не знаю!
Я все оце міркувала,
Та аж сумно стало:
Одинокі зостарілись...
Кому понадбали
Добра цього?»

— „Стривай лишень!
Чи чуєш? Щось плаче
За ворітьми, мов дитина!
Побіжім лиш! Бачиш?
Я вгадував, що щось буде!“

І разом схопились,
Та до воріт.

Прибігають,
Мовчки зупинились:
Перед самим перелазом
Дитина сповита,
Та не туго²⁾, й новенькою

Свитиною вкрита;
Бо то мати сповивала,
І літом укрила
Останньою свитиною!
Дивились, молились
Старі мої.

А сердешне
Неначе благає:
Віпручало³⁾ рученята
Й до їх простягає
Малюсенькі... І замовкло,
Неначе не плаче,
Тільки пхика.

— „А що, Насте?
Я й казав! От бачиш!
От і талан, от і доля!
І не одинокі!
Бери ж лишень та сповивай!...
Ач яке, нівроку!
Неси ж в хату, а я верхи
Кинусь за кумами
В Городище⁴⁾.“

Чудно якось
Діється між нами!
Один сина проклинає,
З хати виганяє;
Другий свічку, сердешний,
Підтом заробляє
Та, ридаючи, становить
Перед образами⁵⁾:
Нема дітей!... Чудно якось
Діється між нами!

¹⁾ Пор. стор. 176: та тихо, як у раї — та тільки це їхній рай, їхнє спокійне, щасливе життя.

²⁾ легенько, щоб рухатись могло, щоб не затерпло тіло — так повивають матері, як куди відходять від дитини.

³⁾ висунуло, витягло зі словитку.

⁴⁾ містечко черкаського повіту, над річкою Вільшанкою, притокою Дніпра.

⁵⁾ просячи в Бога дітей.

III.

Аж три пари на radoщах
Кумів назбірaли,
Та ввечері й охрестили
І Мaрком назвали.
Росте Мaрко. Старі мої
Не знають, де діти,
Де посадять, де положять
І що з ним робити.
Минав рік. Росте Марко,
І дійна корова
У роскоші купається.
Аж ось чорноброва
Та молода, білолиця.
Прийшла молодиця
На той хутір благодатний
У найми проситься.

— „А що ж?” — каже, —
„возьмем, Насте?”

— «Возьмемо, Трохиме,
Бо ми старі, нездужам,
Та таки й дитина,
Хоча воно вже й підросло,
То все ж таки треба
Коло його піклуватись¹⁾.»
— „Та воно-то треба,
Бо й я свою вже часточку
Прожив, слава Богу,
Підтоптався²⁾. Так що ж тепер,
Що візьмеш, небого?
За рік, чи як?»

— «А, що дасте . . .»

— „Е, ні! Треба знати, —
Треба, дочко, лічить плату,
Зароблену плату;
Бо сказано: хто не лічить,
То той і не має.

Так отак хиба, небого:
Ні ти нас не знаєш,
Ні ми тебе; а поживеш,
Роздивишся в хаті,
Та й ми тебе побачимо, —
Отоді й за плату.
Чи так, дочко?”
— «Добре, дядьку!»
— „Просимо ж у хату!”

Повднались³⁾.

Молодиця

Рада та весела,
Ніби з паном повінчалась,
Закупила села.
І у хаті, і на дворі,
І коло скотини,
Увечері і вдосвіта;
А коло дитини
Так і пада, ніби мати!
В будень і в неділю
Головоньку йому змиє,
Й сорочечку білу
Що-день божий надіває;
Грається, співає,
Робить возики, а в свято
То й з рук не спускає.
Дивуються старі мої
Та моляться Богу.
А наймичка невсипуща⁴⁾
Що-вечір, небога,
Свою долю проклинає,
Тяжко-важко плаче;
І ніхто того не чує,
Не знає й не бачить,
Опріч Мaрка маленького.
Так воно не знає,
Чого наймичка сльозами

¹⁾ ходити, старатися, турбуватись.

²⁾ ослаб, сили стратив.

³⁾ погодилися.

⁴⁾ невтомна, запопадлива (що не вспить)

Його умивав.
Не зна Марко, чого вона
Так його цілує,
Сама не ззість і не доп'є, —
Його нагодує.
Не зна Марко, як в колисці
Часом серед ночі
Прокинеться, ворухнеться,
То вона вже скочить,
І укрив, й перехрестить,

Тихо заколише:
Вона чує з тієї¹⁾ хати,
Як дитина дише.
Вранці Марко до наймички
Ручки простягав,
І «мамою» невсипущу
Ганну величав.
Не зна Марко, росте собі,
Росте, виростає.

IV.

Чимало літ перевернулось,
Води чимало утекло;
І в хутір лихо завернуло,
І сліз чимало принесло.
Бабусю Настю поховали,
І ледве-ледве одволали²⁾
Трохима діда.

Прогулб

Прокляте лихо, та й заснуло.
На хутір знову благодать
Зза гаю темного вернулась
До діда в хату спочивать.

Уже Марко чумакує

І в-осени не ночує
Ні під хатою, ні в хаті, —
Кого небудь треба сватать.
„Кого ж би тут?“ старий дума
І просить поради
У наймички. А наймичка
До царівни б рада
Слать старости: «Треба Марка
Самого спитати.»
— „Добре, дочко! Спитаємо,
Та й будемо сватать.“

Розпитали, порадилися,
Та й за старостами
Пішов Марко. Вернулися
Люде з рушниками,
З святим хлібом обміненим³⁾.
Панну у жуцані,
Таку кралою висватали,
Що хоч за гетьмана,
То не сором. Отаке-то
Диво запопали!

— „Спасибі вам!“ — старий
каже.

— «Тепер, щоб ви знали,
Треба краю доводити,
Коли й де вінчати,
Та й весілля! Та ще ось-що:
Хто в нас буде мати?
Не дожила моя Настя! . . .”
Та й заливсь сльозами.
А наймичка у порогу
Вхопилась руками
За одвірок, та й зомліла.
Тихо стало в хаті;
Тільки наймичка шептала:
«Мати . . . мати . . . мати! . . .»

¹⁾ в другої .

²⁾ або ще кажуть: одволбдали, себто, до життя привели, на ноги поставили.

³⁾ Як би хто не знав народніх звичаїв, то обмінати хліб значить от що: свати несуть хліб од молодого до батьків молодої, й якщо батьки згодні віддати доньку, то дають сватам од себе хліб; і вони несуть його до молодого, а той у себе лишає. (Це примітка для тих, що по більших містах виростали, бо там народніх звичаїв уже не придержуються.)

V.

Через тиждень молодиці
Коровай місили
На хуторі.

Старий батько

З усієї сили
З молодицями танцює,
Та двір вимітає,
Та прохожих, проїзжачих
У двір закликає,
Та вареною¹⁾ частує,
На весілля просить.
Знай²⁾, бігає, а самого
Ледве ноги носять.
Скрізь гармидер та реготня
В хаті і на дворі,
І жолоби викотили
З нової комори³⁾.
Скрізь побрання: печуть, в'яють,
Вимітають, миють . . .
Та все чужі.

Де ж наймичка?

На прощу⁴⁾ у Київ
Пішла Ганна. Благав старий,
А Марко аж плакав,
Щоб була вона за матір.
— «Ні, Марку! Ніяко
Мені матірру сидіти:
То багаті люде,
А я наймичка; ще й з тебе
Сміятися будуть.
Нехай Бог вам помагає!
Піду помолюся
Усім святим у Києві,
Та й знову вернуся
В вашу хату, як приймете.

Поки маю сили,
Трудитимусь.»

Чистим серцем

Поблагословила
Свого Марка, заплакала
Й пішла за ворота.

Розвернулося⁵⁾ весілля,
Музикам робота
І підковам. Вареною
Столи й лави миють.
А наймичка шкандиб'ає,
Поспішає в Київ.
Прийшла в Київ, не спочила:
У міщанки стала,
Найнялася носить воду,
Бо грошей не стало
На молебствіє Варварі.
Носила, носила,
Кіп із вісім заробила⁶⁾,
Й Маркові купила
Святу шапочку в печерах
У Йвана святого,
Щоб голова не боліла
В Марка молодого;
І перстеник у Варвари
Невістці достала
І, всім святим поклонившись,
Додому верталась.

Вернулася. Катерина
І Марко зостріли
За ворітьми, ввели в хату
Й за стіл посадили;
Напували й годували,

¹⁾ або варенуха — горілка, зварена з медом та ще де з чим солодким

²⁾ Знай — начеб то, ніби.

³⁾ розумієть з тим, що в жолобах — усе позабірали, не жалкуючи нічого щоб весілля було як слід.

⁴⁾ декуди кажуть: на відпуст (для відпущення гріхів або прощення гріхів).

⁵⁾ розгулялося, розійшлося (дослівно те саме, як ми нераз кажемо н людину, коли вигідно собі сяде, розкинеться) широко — пор. вареною столи й лави миють — так усього було багато.

⁶⁾ Копа — 50 копійок, теперішня гривня, отже: з чотири карбованці.

Про Київ питали,
І в кімнаті¹⁾ Катерина
Одпочить послала.

«За що вони мене люблять?
За що поважають?
О, Боже мій милосердий!

Може, вони знають?
Може, вони догадались? . . .
Ні, не догадались.
Вони добрі . . .»

І наймичка
Тяжко заридала.

VI.

Тричі крига замерзала,
Тричі розтавала, —
Тричі наймичку у Київ
Катря провозжала,
Так як матірь. І в четвертий
Провелá небогу

Аж у поле, до могили,
І молила Бога,
Щоб швиденько верталася,
Бо без неї в хаті
Якось сумно, ніби мати
Покинула хату.

* * *

Після Пречистої в неділю²⁾,
Та після Першої, Трохим
Старий сидів в сорочці білій,
В брилі³⁾, на призьбі. Перед ним
З собакою унучок грався,
А внучка в юпку⁴⁾ одяглась
У Катрину, і ніби йшла
До діда в гості. Засміявся
Старий і внучку привітав,
Неначе справді-молодицю.
— „А де ж ти діла паляницю?
Чи, може, в лісі хто одняв?
Чи по-просту — забула взяти?
Чи, може, ще й не напекла?
Е, сором, сором! Лепська⁵⁾ мати!”
Аж зирк! — і наймичка ввійшла

На двір.
Побіг старий стрічати
З унуками свою Ганну.
— «А Марко в дорозі?» —
Ганна діда питалася.
— „В дорозі ще й досі.”
— «А я ледве додїбала
До вашої хати.
Не хотілось на чужині
Одній умірати!
Коли б Марка діждатися!
Так щось тяжко стало . . .»
І внучатам із клуночка⁶⁾
Гостинці виймала:
І хрестики, й дукачики,
Й намиста разочок⁷⁾

¹⁾ Гл. «Невольник», стор. 152, пом. 2.

²⁾ Перша Пречиста (Першої Матері Божої, як деінде кажуть) припадає на 15 (28) серпня.

³⁾ В Західній Україні кажуть: капелюх.

⁴⁾ Як де не розуміють цього слова, то це каптан, подібний до корсетки, але довший, із рукавами, деколи на ваті.

⁵⁾ лепський — гарний, добрий, у матір' удалась .

⁶⁾ ще кажуть: пакуночок .

⁷⁾ Намисто (коралі) лічать на разки (Надніпр.), шнурочки (Надністр.).

Ориночці, і червоний
З фольги¹⁾ образочок;
А Карпові соловейка
Та коників пару²⁾;
І четвертий уже перстень
Святої Варвари
Катерині; а дідові
Із воску святого
Три свічечки; а Маркові

І собі нічого
Не принесла: не купила,
Бо грошей не стало,
А заробить нездужала.
— «А ось ще осталось
Пів бубличка!»
Й по шматочку
Дітям розділила.

VII.

Ввійшла в хату. Катерина
Йй ноги умила
Йй полуднувать посадила.
Не пила й не їла
Стара Ганна.

— «Катерино!
Коли в нас неділя»³⁾?
— „Після-завтра.”
— «Треба буде
Акафист найняти
Миколаєві святому
Йй на часточку дати⁴⁾,
Бо щось Марко забарився . . .
Може, де в дорозі
Занедужав, сохрانی Боже!»
Йй покапали слюзи
З старих очей замучених.
Ледве-ледве встала
Ізза стола.

— «Катерино!
Не та вже я стала:
Зледащіла⁵⁾, нездужаю
І на ноги встати.

Тяжко, Катре, умірати
В чужій, теплій хаті!»

Занедужала небога.
Уже й причащали,
Йй маслосвятіє служили⁶⁾, —
Ні, не помагало!
Старий Трохим по надвіррю
Мов убитий ходить;
Катерина з болящої
І очей не зводить, —
Катерина коло неї
І днює й ночує.
А тим часом сичі в ночі
Недобре вішкують
На коморі⁷⁾. Болящая
Що-день, що-година,
Ледве чути, питається:
— «Доню Катерино!
Чи ще Марко не приїхав?
Ох, як би я знала,
Що діждуся, що побачу,
То ще б підождала!»

¹⁾ Фольга (чуже слово, з лат. folium = лист) — це тоненькі листочки з якогось металю, лискучі, найчастіше, з міді; їх часто вживають за підклад до дзеркал або самоцвітів; тут із фольги, певне, зроблена одежа святого, корона йт. д.

²⁾ розуміється: забавки з дерева

³⁾ Власне, як добре розібрати, то після-завтра вийде вівторок, бо ж у неділю Ганна прийшла; Шевченко цього не примітив, пишучи.

⁴⁾ або ще кажуть: на-боже дати за здоровля чиясь, за душу.

⁵⁾ Зледащити — зробитися негодящим, збавитися, тут — ослабнути зі старощів.

⁶⁾ На заході України кажуть: влєем помазували; маслосвяття — влєспомазанія.

⁷⁾ Народ оповідає собі, що як сова, чи сич кричить — то на смерть.

VIII.

Іде Марко з чумаками;
Ідучи, співає,
Не поспіша до господи¹⁾,
Воли попасає.
Везе Марко Катерині
Сукна дорогого,
А батькові шитий пояс
Шовку червоного,
А наймиці на очіпок
Парчі²⁾ золоті
І червону добру хустку
З білою габою³⁾,
А діточкам черевички,
Фіг' та винограду,
А всім вкупі червоного
Вина з Цариграду
Відер⁴⁾ з трое у барилі,
І кав'яру⁵⁾ з Дону, —
Всього везе, та не знає,
Що діється дома!

Іде Марко, не журиться.
Прийшов, слава Богу!
І ворота одчиняє,
І молиться Богу.

— «Чи чувш ти, Катерино?
Біжи зустрічати!
Уже прийшов! Біжи швидче,
Швидче веди в хату!
Слава Тобі, Спасителю!
Насилу діждала!»

І «Отче наш» тихо-тихо,
Мов кривзь сон, читала⁶⁾).

Старий воли випрягає,
Занози⁷⁾ ховає
Мережані, а Катруся
Марка оглядає.
— „А де ж Ганна, Катерино?
Я пак⁸⁾ і байдуже!
Чи не вмерла?“

— «Ні, не вмерла,
А дуже нездужа.
Ходім лишень в малу хату,
Поки випрягає
Воли батько; вона тебе,
Марку, дожидає.»

Ввійшов Марко в малу хату
І став у порогу...
Аж злякався. Ганна шепче:
— «Слава, слава Богу!
Ходи сюди, не лякайся!...
Вийди, Катре, з хати!
Я щось маю розпитати,
Дещо розказати.»

Вийшла з хати Катерина,
А Марко схилився
До наймички у голови.
— «Марку! Подивися,
Подивися ти на мене!
Бач, як я змарніла?»

¹⁾ Господа—хата й хазяйство до купи.

²⁾ Парча — дуже багата матерія, золотими та срібними нитками перетикана.

³⁾ Габа — біле турецьке сукно, але ж у народніх піснях уживається у значінню: краї хустки (так пише, н. пр., і Вовчок), і тут теж треба так розуміти: велика (добра) червона хустка з білими краями.

⁴⁾ Відро — міра (н. пр., відро горілки) на 20 пляшок, на 20 кварт.

⁵⁾ солена риб'яча икра.

⁶⁾ казала (так, наче б читала з книжки), проказувала.

⁷⁾ Де не держать волів, і не знають частин ярма, то тим треба знати, що занози, то це ті дві затички, якими з боків запирають шії волів; вони сполучують чашовину ярма (у Гуцулів: плече) з підгірлям (у Гуцулів: підгорниця) і рівнобіжно стоять із снізками (у Гуцулів: смикки).

⁸⁾ на заході України сказали б: а я ж то (бо)...

Я не Ганна, не наймичка,
Я...»

Тай занімала.

Марко плакав, дивувався.

Знов очі одкрила,
Пильно-пильно подивилась, —
Й слъови покотились.

— «Прости мене! Я каралась
Весь вік в чужій хаті...»

Прости мене, мій синочку!

Я... я твоя мати!»

Тай замовкла...

Зомлів Марко,

Й земля задріжала.

Прокинувся... до матері —

А мати вже спала¹⁾!

13. XI. 1845.

Переяслав.

КАВКАЗ.

(Якову де Бальмену²⁾).

Кавказ — поема наскрізь політична. У ній поет виступав проти ненаситности московських царів, що стараються як-найбільше країв загарбати та вільні народи, що своїм життям вільним живуть — поневолити. А Кавказ — це тільки один такий приклад. У кавказській війні пролито дуже багатою крові, звичайно, найбільш української, бо Кубанці мусіли безнастанно битися з Черкесами, а війна ця тяглася яких п'ядесят років. У 1843. р. війна наново розгорілася (підбито Кавказ у 1859. р.) — і з цього приводу й написав Шевченко «Кавказ», щоб запротестувати проти топтання правди й насилування волі. Рівночасно з тим поет насміпками та кпинами виявляє весь той фальш, з яким усе це робиться: нібито в ім'я просвіти, в ім'я християнства (щоб темних Черкесів просвітити та віру Христову в них завести) — та роз'яснює, яка це буде просвіта та яке християнство, що московський уряд дасть Кавказцям.

Цікаво, що як Шевченко гостро виступив проти поневолення Кавказу, так московський поет Пушкін був гордий із того, що Черкесів б'ють (пор. «Смірись, Кавказ, ідиот Ермолов» — переможець Кавказу, у його поемі „Кавказській пленник“). Як супроти того гарно слухаються Шевченкові слова: „Борітеся, поборете!“

Кто даст галы моей водѣ
і очам моім источник слез,
і плачуща день і ноці о
погибених.

Хто дасть у голову мою
воду, і очам моім джерело
сліз, щоб я день і ніч пла-
кав за тих, що їх побито.

Іеремія, гл. IX, ст. 1.

За горами гори, хмарами повиті,
Засіяні горем, кровію політі;
Зпокон-віку Прометей³⁾
Там орел карає,

Що-день божий довбє рѣбра
Й серце розбиває;
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові,

¹⁾ Написав іще Шевченко й повість «Наймичка» — прозою (звичайною мовою, невіршованою), і в ній те саме оповідається, що в поемі, тільки ж їх не можна порівняти. Поема — куди краща, на ціле небо за повість!

²⁾ Яків де Бальмен — приятель Шевченка. Бальмени були поукраїнцeni Французи, і один із них, Сергій, що був жонатий із селянкою, робив малюнки до політичних поем Шевченка. Яків Бальмен загинув на Кавказі в бою з Черкесами.

³⁾ У старих Греків було таке оповідання, що, як іще люде не знали вогню, то Прометей — напів бог, напів людина — украв його з неба людам. Через

Воно знову оживає,
І сміється знову.
Не вірає душа наша,
Не вірає воля,
І неситий не виоре

На дні моря поля¹⁾,
Не скує душі живої
І слова живого,
Не понесé²⁾ слави Бога,
Великого Бога.

Не нам на прю³⁾ з Тобою стати,
Не нам діла Твої судить:
Нам тільки плакати, плакати, плакати,
І хліб насущний замідить
Кривавим потом і сльозами.
Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить⁴⁾!
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Ляжеш, Боже, утомлений⁵⁾,
І нам даси жити?
Ми віруєм Твоїй силі
І Слову живому:
Встане правда, встане воля,
І Тобі одному
Поклоняться всі язики⁶⁾
Во віки і віки.
А поки-що — течуть ріки,
Криваві ріки! . . .

За горами гори, хмарами повиті,
Засіяні горем, кровію политі!
Отам-то Милостиві Ми⁷⁾,
Ненагодовану і голу,
Застукали⁸⁾ сердешну волю

те боги (за те, що світло людям дав, а боги хотіли тільки самі все знати) прикували його до скелі на Кавказі і приставили до нього вірла, що малювати його живого. Та ще щоб більше було мук Прометеві, то все, що орел за-дня було виклював, уночі заростало, і на другий день ізнов починалися муки.

¹⁾ Бо ж хиба може бути на дні моря поле?

²⁾ церковне слово, по нашому — не поганьбить, не опоганить; і не поганьбить слави Бога — що стоїть на сторожі правди й волі.

³⁾ гл. «Гус», стор 139, пом. 6.

⁴⁾ Вона не загинула, а тільки її обпоїли, і вона в похмілля спить.

⁵⁾ пор. «Гус», стор. 136, прим. 5; Бог томиться, борючись із неправдою.

⁶⁾ церковне слово — язик, по нашому стільки, що: народ.

⁷⁾ То так на себе все казали, та писали про себе царі по всіх краях, та все ще й великою буквою.

⁸⁾ наскочили, натрапили. шукаючи, вільний край, хоч голодний (чурек, гл. далі) і голий (сакля).

Тай цькуємо . . .

Лягло кістьми

Людей муштрованих¹⁾ чимало.

А сліз? а крови? Утопить

Всіх імператорів би стало

З дітьми й внучатами, втопить

В сльозах удівих . . . А дівочих,

Пролитих нишком серед ночі?

А матерніх гарячих сльоз,

А батьківських, старих, кривавих?

Не ріки, — море розлилось,

Огненне море! . . .

Слава, слава

Хортам, і гончим, і псарям²⁾,

І нашим батюшкам-царям!

Слава!

І вам слава, сині гори³⁾,

Кригою окуті;

І вам, лицарі великі,

Богом незабуті!

Борітеся — поборете:

Вам Бог помагає;

За вас сила, за вас воля

І правда святая!

Не поведе тебе в кайдани.

У нас . . . На те письменні ми,

Читаєм Божії глаголи, —

І од глибокої тюрми

Та до високого престола

Усі ми в золоті — і голі⁵⁾.

До нас в науку! Ми навчим,

По-чому хліб і сіль по-чим⁶⁾ . . .

Ми не погани, —

«Чурек і сакля⁴⁾ — все твоє, —

Воно не прошене й не дане, —

Ніхто й не візьме за своє,

Ми настоящі християни:

Храмів, ікони

Усе добро — сам Бог у нас!

¹⁾ Кажуть, що в боях за Кавказ Росія стратила за пів мільона війська.

²⁾ Звичайно, що на війну та ще з вільним народом ніхто не йде з доброї волі, а кожного гонять, як отару собак на влови: хорти — прості вояки, гончі — старші (те саме, що загонщики, бо гончий теж собака), псарі — старшина, і все то на розказ батюшки-царя крови стілько пролито; за це їм усім слава, але неправдива, а з насміхом (по вченому: іронія), пор. іще вірш «Якось то йду я уночі», стор. 423.

³⁾ А Кавказцям справжня слава, бо борються за волю і правду.

⁴⁾ Це черкеські назви: чурек = вівсяний хліб, сакля = хата; більш нічого не мають Черкеси, тільки й їхнього, правда, всете, ні в кого не випрошене, ніхто їм не подарував, та воно таке, що ніхто б його не взяв, як би йому дарували, і за те Москалі Кавказців не воюють, ні! А далі йдуть у дуже глумливому тоні причини, чому Москва хоче прибрати Черкесів у руки, так, що наче їм тільки може бути користь із того, як вони піддадуться!

⁵⁾ Ми письменні, — а волі ніхто немає, а ви неписьменні, — а воля в вас є; глагол (церков.) = слово.

⁶⁾ як жити .

Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана? Й чом ми вам —
Чурек же ваш, та вам не кинем,
Як тій собаці? Й чом ви нам
Платить за сопце не повинні!
Тай тільки ж то¹⁾!
Ми малим ситі!

— А за те,

Як би ви з нами подружились,
Багато б дечого навчились.
У нас же й світа! . . . Як на те —
Одна Сибір неісходима!
А тюрм? А люду? Що й лічить!
Од Молдаваніна до Фіна²⁾ —
На всіх язиках все мовчить . . .
Бо благоденствує³⁾! . . .

У нас

Святую біблію читає
Святий чернець, і навчає,
Що царь якийсь-то свині пас⁴⁾
Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив — тепер на небі!
От бачите, які у нас
Сидять на небі! Ви ще темні,
Догматами⁵⁾ не просвіщенні!
У нас навчіться! В нас дери,
Дери та дай,
І прямо в рай,

Хоть і рідню всю забери!
У нас — чого то ми не вмім?
І зорі лічим, гречку сієм,
Французів ласм⁶⁾, продаєм
Або у карти програєм
Людей, — не Негрів⁷⁾, а таких,
Таки хрещених, та — простіх.
Ми не Гішпани! Крий нас, Боже,
Щоб крадене перекупать,
Як ті Жиди: ми по закону! . . .»

По закону апостола

Ви любите брата?
Сувслови, лицеміри⁸⁾,
Господом прокляті!
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу,
Та й лупите по закону:
Дочці на кожушок,
Байстрюкові на придане,
Жінці на патинки,
Собі ж на те, що не знають
Ні діти, ні жінка!
За кого ж Ти розпинався,
Христе, Сине Божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини⁹⁾? Чи, може,
Щоб ми в Тебе посміялись?

¹⁾ більш нічого ми від вас не хочемо.

²⁾ від Бесарабії до Фінляндії, від Чорного до Білого Моря

³⁾ так усім добре діється (насмій), добре (благо) дні всі проводять!

⁴⁾ Це царь Давид, що від вояка Гурія забрав жінку Вирсавію. З Давидом Шевченко не церемонився, цю подію описав у поемі «Царі», стор. 270, I, та ще говорить про вчинки цього царя там же в уступі II. і III., стор. 272, 273.

⁵⁾ правдами церкви — та ті правди в Росії ось як виглядають: „Дери та дай . . .”

⁶⁾ Це все науки: зорі лічимо — астрономія, гречку сієм — хліборобство, Французів ласм — політика (тай так іще в тому часі не могли забути Французам походу Наполсона на Москву в 1812. р.).

⁷⁾ Тут згадка про американське невольництво, коли Еспанці (Гішпани) для своїх робіт виловлювали в Африці, а то перекупали Муринів (Негрів) — у порівнянні з кріпацтвом у Росії.

⁸⁾ Це церковні слова, по нашому: пустослови, облудники — і далі поет виказує, яка нахабна облуда в усіх захвалюваних благах Росії.

⁹⁾ правди (церк.).

Воно ж так і сталось¹⁾!
 Храми, каплиці і ікони,
 І ставники і мірри²⁾ дим,
 І перед образом Твоїм
 Неутомимі³⁾ поклони
 За кражу, за війну, за кров, —
 Щоб братню кров пролити,
просим,
 А потім в дар Тобі приносим
 З пожару вкрадений покров⁴⁾...
 Просвітились! . . . Та ще хочем
 Других просвітити⁵⁾,

Сонце правди показати
 Сліпим, бачиш, дітям.
 Все покажем, — тільки дайте
 Себе в руки взяти:
 Як і тюрми мурувати,
 Кайдани кувати,
 Як їх носить, і як плести
 Кнуті узловаті, —
 Всьому навчим, тільки дайте
 Взяти свої гори, —
 Останні, бо взяли вже
 І поле, і море!

* * *

І тебе загнали, мій друже єдиний,
 Мій Якове любий! Не за Україну,
 А за її ката довелось пролить
 Кров добру, — не чорну; довелось запить
 З московської чаші московську отруту.
 О, друже, мій добрий, друже незабутий!
 Живою душою в Україні вітай;
 Літай з козаками понад берегами,
 Розриті могили в степу назирай,
 Заплач з козаками дрібними сльозами,
 І мене з неволі в степу виглядай!

А поки-що — мої думи,
 Моє люте горе,
 Сіятиму: нехай ростуть
 Та з вітром говорять . . .
 Вітер тихий в Україні
 Понесе з росою

Тії думи аж до тебе;
 Братньою сльозою
 Ти їх, друже, привітаєш, —
 Тихо прочитаєш,
 І могили, степи, гори,
 І мене згадаєш.

18. XI. 1845.
 Переяслав.

¹⁾ Воно, справді, виходить насміх над Христом, що голосив правду. Бо ж це хиба не насміх? Ставлять церкви, славлять Христа й моляться, щоб можна красти, кров на війні проливати, а після війни, дякуючи Христові за перемогу (за пролиту кров), за загарбані в війні гроші, справляють до церкви якийсь покрівець на вівтарь — у дарунок Христові!

²⁾ Мірра — грецьке слово (з єврейськ.: мар = гіркий) — це запашна смола, що її вивозять із Арабії; нею кадять по церквах, і тут означає мірра = кадило.

³⁾ без утоми, безнастанні.

⁴⁾ Московське слово «покрів» — це те полотно, що ним застеляють вівтарь, декуди в нас кажуть: покрівець.

⁵⁾ А тут далі йде відповідь на те, чого Черкеси (темні, непросвічені) можуть навчитися від Москалів із того, чого вони ще не вміють: кувати кайдани, та як їх носити, та плести кнуті (батоги з залізною кулькою на кінці); узловаті = штудерні.

ДО МЕРТВИХ і ЖИВИХ і НЕНАРОЖДЕНИХ Земляків моїх в Україні й не Україні суцїх, моє дружнєє ПОСЛАНІЄ.

«Послапє» — поема наскрізь політична, ще й до того повчальна. Вона звернепа виключно до українських панів, до тих «нових Ляхів», як їх охрестив Шевченко в «Холодному Ярі» (стор. 195), вірші, що думками доповняє «Послапє».

Головна думка «Послапє» міститься у словах св. Письма, які Шевченко поклав на початку поеми, тільки треба Бога замінити Україною, брата — мужиком, і ось що вийде: «Якщо ви, українські пани, кажете, що любите Україну, а ненавидите українського мужика-кріпака, то це брехня!»

Треба було надивитися вже на багацько лих, що їх коїли українські пани мужикам, треба було бачити власними очима ту велику національну руїну, в яку пани обернули Україну, щоб із грудей міг вирватися такий крик, як ось у «Холодному Ярі», та стілько жалю, як у «Послапє». А Шевченко надивився, побачив усе своїми власними очима, побувавши на Україні в 1845. р. у різних українських панів — і так і повстало «Послапє» й «Холодний Яр».

Українські пани на Лівобережжі — потомки козацької старшини, поділялись тоді, більш-менш усі, на два табори: на т. зв. мочемордів, що заливали горло горілкою, частенько, щоб забути ту всю неправду, що коло них, та на лібералів, вільнодумців, себто, що, зійшовшись було в себе на бенкеті, чи забаві, любили розводитися над колишнім гарним минулим України, та пускати пусті слова про волю, правду та братерство. Пусті слова — бо ж вони побували за кордопом, вчилися по чужих школах (туди й дітей своїх слали), то й понабірالیся їх там і виголошували їх, але ж на Україні до життя їх не прикладали: хилились перед неправдою (перед царським урядом) і тисли-утискали українських кріпаків, так наче б слова про братерство відносились тільки до заходу Європи, наче б український селянин був инчий, ніж на чужині!

І ось у «Послапє» Шевченко по-батьківському виставляє нашим панам перед очі весь той фальш та радить-просить, доки час, схаменутися, а в «Холодному Ярі» вже грозить вибухом народнього гніву, новим вогнем народньої революції, як це було колись за Колівищини!

Щоб не були порожнім згуком його слова, поет виводить, що все, чого ніби то навчались наші пани від чужинців — страх поверховне, що вони, як малі діти, повторюють за своїми вчителями те, що вони кажуть, через те й мудрість у них — не своя, позичена, а, власне, ніякої мудрости, ніякого знання в них немає. Вони чіпляються модних гасел, от хоч би слав'янофільства (прихильности до всіх Слав'ян), вчатьсь слав'янських мов, а своєї не знають, бо ж той їх учитель-чужинець не сказав їм, хто вони такі, ану ж вони не Слав'яни, а Монголи! Чваняться своїм минулим, своєю історією, історією України — а не знають гаразд ні історії Гетьманщини, ні значіння Запорозжя, ні того, чому ми з Польщею боролися. Хвалять те, що не треба, перед світом своєю колишньою волею чваняться, а ось самі — носять кайдани, що їх передали їм батьки!

Через те, що пани під тою притичиною, що ніби то ведуть Україну за духом часу, сіють такі думки, як скрізь ув Європі, а, власне, здирають її — рідний край опинився над берегом пропасти. Проти науки поет не то що нічого не каже, навпаки, радить учитися, але як слід, бо тільки справжня наука роз'яснить панам, хто вони, яких батьків сини, покаже славу дідів! Вчитись треба — і чужого, але не можна свого цуратись, бо відступникам від власного народу немає місця на цїлій землі: свої цураються й чужі не приймають!

Заивом до братерства, не на словах, але на ділі, заивом обняти найменшого брата — кінчиться цей великий, сказати б, акт обвинувачення сучасного Шевченкові панства!

Задля кращого розуміння поглядів Шевченка на українську історію треба ще піднести, що він у «Посланію» сильно відрізняє покоління дідів (їх слава жива, діла їх тяжкі, вони крали-збирали добро для України), батьків (лукаві, лили свою кров за Москву й Варшаву) й синів — це сучасне панство, до якого й написане «Посланіє». А що порушені в поемі питання мають значіння для нас усіх, то й такий вийшов заголовок у Шевченка. [Дехто думав, що в поемі Шевченко виводить програму Кирило-Методіївського товариства (стор. XV), бо там про Слав'ян балакається, та про те тут і сліду немає]

Всі інші пояснення, що їх даємо під поемою, роз'яснять зовсім цей на причуд гарний твір Шевченка.

Аще хто реуєт, шчо люблю
Бога, а брата свого нена-
видит, лож єсть.

Якщо хто каже, що
люблю, мовляв, Бога, а
брата свого ненавидить,
то це брехня.

Соборн. посланіє апостола Іоана, гл. IV, ст. 20.

I.

І світає, і смеркає,
День божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.
Тільки я, мов окаїнний¹⁾,
І день і ніч плачу
На розпутьях велелюдних²⁾,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає;
Оглухли, не чують,
Кайданами міняються,
Правдою торгують,
І Господа зневажають, —
Людей³⁾ запрягають

В тяжкі ярма; орють лихо,
Лихом засівають . . .
А що вродить? Побачите,
Які будуть жніва⁴⁾!

Схаменіться, недолюдки⁵⁾,
Діти юродиві⁶⁾!
Подивіться на рай тихий,
На свою Україну;
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну⁷⁾!
Розкуйтеся⁸⁾, братайтеся⁹⁾!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте

¹⁾ проклятий.

²⁾ де багато людей, багатолюдних.

³⁾ людей звичайних — мужиків.

⁴⁾ Які жніва будуть — це каже Шевченко: заговорить і Дніпро, і гори, стор. 189, пом. 11.

⁵⁾ Це пани України, гл. «Розрита могила», стор. 107.

⁶⁾ дуренькі, гл. «Чигирин», стор. 108, пом. 5; тут: нерозумні, безглузді.

⁷⁾ З України — тепер велика руїна, та любіть у ній не тільки те, що гарне (пор. далі: гармонія, сила, історія, стор. 191), але любіть такою, як вона тепер.

⁸⁾ розкуйтеся з темноти, в якій живе (пор. «Іван Гус», стор. 136: «вільний розум окував кайданами ночі»).

⁹⁾ На Україні, і то як слід, а не на словах, як саме тоді мода казала (братерство братнє, гл. стор. 189, пом. 2).

Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі . . .
В своїй хаті — своя правда,
І сила, і воля!

Нема на світі¹⁾ України,
Немає другого Дніпра;
А ви претєся на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого, волі, волі,
Брагерства братнього²⁾ . . .

Найшли,
Неслі, неслі з чужого поля,
І в Україну принесли

Великих слів велику силу,
Тай більш нічого . . . Кричите,
Що Бог создав²⁾ вас не на те,
Щоб ви неправді поклонялись,
І хилитесь, як і хилились³⁾,
І знову шкуру деретє
З братів⁴⁾ незрячих, гречкосів,
І сонця правди дозрівать
В німецькі землі, у чужії,
Претєся знову⁵⁾.

Як би ввять
І всю мізерію⁶⁾ з собою,
Дідами крадене добро,
Тоді б зостався сиротою
З святими горами Дніпро!

Ох, як би то сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли⁷⁾!
Не плакали б діти, мати б не ридала⁸⁾,
Не чули б у Бога вашої хулі⁹⁾;
І сонце б не гріло смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі;
І люде б не знали, що ви за орлі¹⁰⁾,
І не покивали б на вас головою . . .

Схаменіться! Будьте люде,
Бо лихо вам буде:
Розкуются незабаром

Заковані люде;
Настане суд! Заговорить
І Дніпро, і гори¹¹⁾,

¹⁾ розуміється: другої України, другого такого тихого раю.

²⁾ Оце ті гасла, що лунали скрізь на заході Європи, вільнодумні гасла, що їх створила французька революція: добре добро, воля, братнє братерство (рівність); создав = створив.

³⁾ А хилання — це не правда!

⁴⁾ Голосите братерство — а з братів темних (незрячий = темний) селян дерете шкуру.

⁵⁾ покидаючи свій рідний край!

⁶⁾ останки, бідолашні останки (мізерія — латинське слово, значить те саме, що: бідолашне, пор. укр. мізерний = незначний), що то їх діди придбали, немов крадучи (пор. у «Великому Льоху»: «Крав Богдан крав» — стор. 162, пом. 1).

⁷⁾ де ви виховувались, де такими вирости, як ви є, на чужині

⁸⁾ пор. «Розрита могила» такі самі слова, стор. 107.

⁹⁾ як то ви Бога ображаєте, аневажаєте, що иньчого кажучи, а що иньчого роблячи; хула (церк.) = зневага Бога.

¹⁰⁾ звичайно кажемо: що ви за пташки!

¹¹⁾ На тому суді стане свідком: Дніпро й гори, що над Дніпром — ціла Україна стане проти вас (що ви народ утискали).

І потече сто ріками
 Кров у синє море
 Дітей ваших¹⁾ . . . і не буде
 Кому помагати:
 Одцурасться брат брата
 І дитини мати;
 І дим хмарою заступить
 Сонце перед вами,
 І на віки прокленетесь²⁾
 Своїми синами.
 Умийтеся! Образ Божий

Багном не скверніте³⁾!
 Не дуріте дітей ваших⁴⁾,
 Що вони на світі
 На те тільки, щоб панувать —
 Бо невчене око⁵⁾
 Загляне їм в саму душу
 Глибоко, глибоко . . .
 Дознаються небожата,
 Чия на вас шкура⁶⁾,
 Та й засудять, — і премудрих
 Немудрі одурять⁷⁾.

II.

Як би ви вчилися так, як треба,
 То й мудрість би була своя⁸⁾;
 А то залізете на небо:
 «І ми — не ми, і я — не я⁹⁾!
 І все те бачив, все те знаю:
 Немає пекла, а-ні раю,
 Немає й Бога, тільки я,
 Та кущий Німець узловатий¹⁰⁾,
 А більш нічого . . .»
 — „Добре, брате!
 Що ж ти таке?”

— «Я не знаю —
 Нехай Німець скаже¹¹⁾!»

Отак то ви навчаєтесь
 У чужому краю!
 Німець скаже: „Ви Моголи”.
 — «Моголи, Моголи,
 Золотого Тамерлана¹²⁾
 Унучата голі!»
 Німець скаже: „Ви Слав’яни”.
 — «Слав’яни, Слав’яни;

¹⁾ відпокутують за вас ваші діти (бо вас уже не буде).

²⁾ Ваші сини на віки вас прокленуть — увесь цей суд, замальований чисто пророцькими словами, дуже нагадує Господень суд у Ісаї 34, гл. 9.

³⁾ Образ знов із Біблії (пор. людина створена на образ і подобу Бога): умийтеся від неправди, не опоганюйте себе багном неправди.

⁴⁾ пор. «Холодний Яр»: «дурить дітей, і брата сліпого, дурить себе, чужих людей», стор. 196 — отже: дурите своїх дітей, що вони (пани) мають панувати

⁵⁾ мужицьке

⁶⁾ що ви панами поробилися, а були такі ж самі, як і ті мужики, яких ви в ярма впрягасте, пор. «Великий Лях»: І дворянства страшну силу у мундірах розплодила, стор. 166.

⁷⁾ вас — премудрих засудять немудрі — мужики.

⁸⁾ Виходить, що мудрости своєї в вас немає (вона поверховна, ви чіпляєтесь слів, у зміст не входячи), бо вчиться, як не треба!

⁹⁾ Це різні філософські думки різних німецьких філософів; вони глибокі й розумні, але ж наші пани, нахапавшись тільки слів, а не думок, плетуть ось таку нісенітницю, як подає Шевченко — а потім того ще й покликаються на слова якогось поважного вченого (авторитет), н. пр., Фіхте (нім. філософ).

¹⁰⁾ Узловатий — це такий, що всякий вузел розв’яже, розумний (пор.: *таке мале, а таке вузловате*), штудерний, пор. «Кавказ», пом. 5.

¹¹⁾ Як угорі треба б розуміти дослівно Німця, так тут не конче — це загалом чужинець, що має велике слово, що його слухають чи в науці, чи так.

¹²⁾ Тамерлян — татарський хан, що давно колись завоював був дуже багачько країв у Азії й до Москви добрався; він був начальником т. зв. Золотої Орди (через те й золотий).

Славних прадідів великих
Правнуки погані¹⁾!»
І Колляра²⁾ читаєте
З усієї сили,
І Шафарика²⁾, і Ганку²⁾,
І в слав'янофіли³⁾
Так і претесь, і всі мови
Слав'янського люду,
Всі знаєте, а свої
Дасть-Біг!
— «Колись будем
І по своєму глаголать,
Як Німець покаже,
А до того й історію
Нам нашу розкаже.
Отоді ми заходимось!»

Добре заходились

По німецькому показу
Тай заговорили
Так, що й Німець не второпа,
Учитель великий,
А не то, щоб прості люде.
А гвалту! а крику⁴⁾:
«І гармонія⁵⁾, і сила,
Музика, та й годі!
А історія? — Поема⁶⁾
Вольного народу . . .
Що ті Римляни убогі!
Чорт-зна що — не Брути! . . .
У нас Брути і Коклеси
Славні, незабуті⁷⁾! . . .
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась⁸⁾!»

¹⁾ Та й при тому ще й переборщують, понижують себе, думаючи, що «Німцям» буде це під смак (брак уснякої самостійности в поглядах).

²⁾ Ян Коляра (1793—1852) чеський поет і вчений, родом зі Словакії, один із основників т. зв. слав'янофільства (гл. «Гус», стор. 133, пом. 2, 8), а того боку відомий був його вірш: «Донька Слави» (1824); про П. Шафаржіка гл. «Гус», стор. 132, пом. 1; В'ячеслав Ганка (1791—1861) теж чеський поет і вчений, був основником «Чеської Матиці», товариства, що дбало про чеську культуру, й ніби то винайшов «Короледвірську рукопись», збірник старочеських співів (їх перекладав на нашу мову Костомарів, М. Шашкевич, Метлинський), щоб показати світові (Німцям), що й Слав'яни (Чехи) мають давню поезію; він, звичайно, ці співи підробив, але ж у часах Шевченка всі вірили, що вони правдиві, й Чехи дуже всі були тим горді.

³⁾ гл. «Гус» — стор. 133, пом. 2, 8.

⁴⁾ А за те: скільки ви гвалтуєте, скільки кричите: що . . .

⁵⁾ Гармонія — в пісні, чи в музиці: як голоси еднаються, що приємно слухати; тут треба розуміти — похвали для української мови, що в ній і гармонія, і сила, і музика (що можна нею все сказати й, як говорити нею, то наче б хто співав); то пани перед Шевченком так українську мову вихвалювали, щоб йому приподобатись, а між собою балакали — по-московськи.

⁶⁾ Поема — грецьке слово, оповідання віршем; значить, пани кажуть, що наша історія така гарна, як би хто вірші склав, що як то ми, мовляв, волі боронили.

⁷⁾ Супроти наших славних людей (героїв) у нашій історії — Римляни бідні, бо вони так не бились за волю, як ми (вони — не Брути). Брут — Римлянин, став тим слашний, що 509. р. перед Христом убив римського короля Тарквінія Гордого, й від того часу Рим зробився вільною республікою — без королів. Та ще був один Брут, що 44. р. перед Христом убив Цезаря, який думав із римської республіки зробити царство (од його й пішла назва цісарь, царь) та самому царем стати. Горацій Коклес — теж слашний Римлянин; про нього оповідали, що він один-одніський боронив моста він ворогів.

⁸⁾ Це знов воля змальована як людина (вчоловічення — персоніфікація) — вона була велика, як подумати, що голова її сягала гір, тих, звідкіля Дніпро витікає, а вкривав її цілий наш Степ — геть аж понад Чорне Море.

Кров'ю вона умивалась,
А спала на купак,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах¹⁾! . . .

Подивіться лишень добре²⁾,
Прочитайте знову³⁾
Тую славу, та читайте
Од слова до слова;
Не минайте а-ні титла⁴⁾,
Ніже тіі коми,⁴⁾
Все розберіть, та й спитайте
Тоді себе: що ми?
Чиї діти? яких батьків?
Ким, за що закуті?
Та й побачите, що ось-що
Ваші славні Брути:

Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття ваші пани
Ясновельможні гетьмани⁵⁾!
Чого ж ви чванитеся, — ви,
Сини сердешної України?
Що добре ходите в ярмі,
Ще краще, як діди ходили⁶⁾?!
Не чваньтесь: з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили!
Може чванитеся, що братство⁷⁾
Віру заступило?
Що Синопом, Трапезунтом⁸⁾
Галушки варило?
Правда ваша: наїдалися,
А вам тепер вадить⁹⁾,
І на Січі мудрий Німець¹⁰⁾
Картопельку садить;

¹⁾ А це відповідь Шевченка на похвалу нашої колишньої волі, що її пани славлять: здобували цю волю своєю кров'ю козаки, та покрив її не голий степ, як пани кажуть — а козацькі трупи на ньому, з волі окрадені (що їм волю вкрадено).

²⁾ одже дивились зле, поверховно читали.

³⁾ ще раз; славу — історію України, яку ви славите, а власне історію Гетьманщини, бо ж про гетьманів далі йде річ, а пани ж потомки гетьманської старшини.

⁴⁾ Титла — значок, яким скорочується слова в церковних книгах, н. пр.: Бґ, Аґли, себто: Бог, Апостоли; грецьке слово кома, це по нашому — запинка; докупи обоє значать: не минайте й найменшої дрібнички.

⁵⁾ Не треба знов думати, що про всіх гетьманів була в Шевченка така думка, а то ж і після 1845. р. зве він славними тих, що справді про Україну дбали, а підніжків Москви сам називас, н. пр.: Розумовський (пор. «Невольник», стор. 154, пом. 7), та ще є згадка про дурного Самойловича (стор. 314), дурного Скоропадського (стор. 280). Та ще був таким підніжком Брюховецький, а варшавське сміття — це Тетеря, Ханенко. Із гетьманів високо ставив поет: Полуботка, Мазепу, Дорошенка, дуже поважав і Б.Хмельницького, але мав до нього жаль за Переяслав (пор. «Розрита могила», «Чигирин», і т. д.). Давніше (1840—1841) Шевченко краще дивився загалом на всіх гетьманів.

⁶⁾ Це та сама думка, що в «Невольнику», що, мовляв, польська неволя, польське ярмо, було легше від московського (стор. 154, пом. 9), бо під дідами треба розуміти тих наших пращів, що від Польщі відбивалися.

⁷⁾ Від Гетьманщини — історії, справжньої історії Гетьманщини пани не знають, чваняться тим, чим не треба б чванитись — переходить поет до Запорозжя, бо братство — це Запорозжя (пор. «Чернець»: У Києві, на Подолі, братерська наша воля, і т. д., стор. 248) й докоряє панам, до чого вони дожилися: що на славному Запорозжжі, що було пострахом для Турків — чужинці засіли (Німці).

⁸⁾ Синоп і Трапезунт — турецькі міста на північному березі Малої Азії — аж туди Запорозжці добіралися.

⁹⁾ вони (Запорозжці) наїдалися, а вам це вийшло на шкоду (бо що в и з цього мастел!).

¹⁰⁾ пор. «Великий Лях», стор. 166 пом. 3 (уже й Січ їх біснувата Німотою поросла).

А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я,
Та славите Запорожжя.
А чиею кров'ю
Ота земля наповна,
Що картоплю родить?
Вам байдуже — аби добра
Була для горόδ¹⁾!

А чваніться, що ми Польщу
Колись завалили!...
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила²⁾.
Так ось-як кров свою лили
Батьки за М^оскву і Варшаву,
І нам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу³⁾!

III.

Доборолась Україна
До самого краю:
Гірше Ляха свої діти
Її розпинають;
Замість пива — праведную
Кров із ребер точуть, —
Просвітити, кажуть, хочуть
Материнські очі
Современними огнями⁴⁾,
Повести за віком⁵⁾,
За Німцями недоріку,
Сліпую каліку⁶⁾.
Добре! Ведіть, показуйте!
Нехай стара мати
Навчасься, як дітей тих
Нових доглядати!
Показуйте! За науку —
Не торгуйтеся! — буде
Материнська добра плата:
Розпадеться луда⁷⁾

На очах ваших неситих;
Побачите славу⁸⁾,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих!...

Учіться, брати мої!
Думайте, читайте,
І чужому научайтесь, —
Свого не цурайтесь:
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Чужі люде цураються,
В хату не пускають,
Свої діти⁹⁾, — як чужії,
І немає злomu
На всій землі безконешній
Веселого дому.

Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті

¹⁾ От і Запорожжям не мають права пани чванитися, бо нічого не зробили, щоб те Запорожжя вдержати.

²⁾ І нема чого чванитися, що через Україну Польща впала — хоч це правда, пор. «Великий Лях», стор. 164, пом. 7: «Я спалила Польщу з королями» — бо з упадком Польщі й Україні прийшов кінець — під Москвою.

³⁾ Це ті батьки (не діди!), що за Гетьманщини вислугувувались то Польщі, то Москві. Виходить, що та слава, якою чваняться пани — наші кайдани!

⁴⁾ тою наукою, що саме на часі, сучасною.

⁵⁾ за модою, або як кажуть: за духом часу, за тим, чого вчать на Заході чужинці.

⁶⁾ Недоріка, гл. «Великий Лях», стор. 164 пом. 4; Україна нічого ж не знає (дитина = недоріка), не бачить, який тепер час (сліпа каліка).

⁷⁾ польсь. слово луда = обмана, а далі: плівка на очах, те ж що: полуда.

⁸⁾ ту, про яку балакаєте — і вижде жива слава дідів (справжня — велика) і иньча вже слава лукавих батьків!

⁹⁾ розуміється: супроти матері — діти, а так — люде; доповнена думка: свої люде для перевертня як чужі, чужими являються.

Дідів наших: тяжкі діла!
Як би їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину¹⁾ . . .

Отака-то наша слава,
Слава України! . . .
Отак і ви²⁾ прочитайте,
Щоб не сонним снились
Всі неправди³⁾, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали? . . .

Обніміте ж, брати мої⁴⁾,
Найменшого брата⁵⁾, —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати!
Благословіть дітей своїх
Твердими руками⁶⁾,
І обмитих⁷⁾ поцілуйте
Вольними устами!
І забудеться срамотня⁸⁾
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній⁹⁾,
Новий засіє . . .
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаяю!

14. XII. 1845.

В'юниша.

¹⁾ Діла дідів незабуті, тяжкі, себто: великі! Та краще б їх і не знати, бо що тепер із них лишилося?! (Поет віддав би половину свого життя, щоб їх не знати, адже не даром кажуть, що незнання — не нещастя; а то знати, що діди довершили великих (тяжких) діл, і з них нічого не лишилося — то краще віддати половину свого життя!).

²⁾ як, н. пр., прочитав я, що знаю, яка ця наша слава

³⁾ Ви спите (сонним), і не бачите всіх неправд, вам вони тільки сняться. А щоб було зрозуміліше, то так розставимо слова: щоб не снились (вам) сонним всі неправди (щоб ви побачили несонними очима всі неправди), а то ви на все масте заплющені очі, пор. початок «Посланія»: оглухли, не чують і т. д.

⁴⁾ розуміється — пани.

⁵⁾ селянина-кріпака.

⁶⁾ а не дурить, що вони на те тільки, щоб панувать; твердими руками — знаючи, що робите!

⁷⁾ з брехні, з неправди (пор. угорі: «Умийтеся», стор. 190)

⁸⁾ та, що сором приносила, ганебна.

⁹⁾ світло ясне, не таке, що над вечером, не таке, що гасне

ХОЛОДНИЙ ЯР.

Що таке «Холодний Яр», поет сам каже в самій поемі. Поема являється продовженням «Посланія» і, щоб як слід її розібрати, треба читати її з «Посланієм». Річ у тому, що одна і друга поема вийшла, певно, з розмов, які велися в українських панів тоді, як Шевченко гостив у них: за довгими обідами, за забавами. Та як у «Посланію» порушив поет тільки відносини панів до Гетьманщини, до Запорозжя, до Польщі й дав їм научку, що вони погано розбіраються в тих частинах нашої історії — то в «Холодному Ярі» торкнувся Гайдамаччини (гл. стор. 38, 39) — і вже не втерпів, як чув напади на гайдамаків, що вони ніби-то пляма в нашій історії, а кинув просто погрозу панам у вічі! Бо ж Шевченко — вважав гайдамаків людьми, що «розбили живе серце за свою країну».

У всякого своє лихо,
І в мене те лихо;
Хоть не своє, — позичене¹⁾,
А все-таки лихо.
На щоб, бачся, те згадувать,
Що давно минуло,
Будить Бог-знає колишне?
Добре, що заснуло! . . .

Хоть би й Яр той! Вже до його
І стежки малої
Не осталось, і здається,
Що ніхто й ногою
Не ступив там, — а згадаєш,
То була й дорóга
З монастиря Мотриного
До Яру страшного²⁾.
В Яру колись гайдамаки
Табором стояли,
Лагодили самопали,

Ратища стругали³⁾.
У Яр колись сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином, і брат з братом,
Одностайне стати
На ворога лукавого,
На лютого Ляха.

Де ж ти дівся, в Яр глибокий
Протоптаний шляху?
Чи сам заріс темним гаєм?
Чи то засадили⁴⁾
Нові кати, щоб до тебе
Люде не ходили
На пораду: що їм діять
З добрими панамі,
Людоїдами лихими,
Новими Ляхами⁵⁾?
Не сховаєте⁶⁾: над Яром
Залізник вітає,

¹⁾ позичене в людей, що терплять од панів, позичене від України, що її пани промінують на «отечество»

²⁾ Усе це згадки про повстання з 1768. р.; про Мотрин монастир гл. «Гайдамаки» стор. 62, пом. 1.

³⁾ ратище, самопал, гл. «Невольник», стор. 147, пом. 5, 6

⁴⁾ доповнити: тебе (засадили) темним лісом

⁵⁾ з новими панамі — українськими, ніби-то добрими, а власне — людоїдами

⁶⁾ розуміється: стежки до Яру (думки про те, як ярмо скинути)

Та на Умань позирає,
Гонту виглядає¹⁾.
Не ховайте, не топчіте
Святого закона²⁾
І не кличте преподобним
Лютото — Нерона³⁾!
Не славтеся царевою
Святою війною⁴⁾,
Бо ви й самі не знаєте,
Що царики коять,
А кричите, що несете
І душу і шкуру
«За отечество»!
Йй-Богу,
Овеча натура⁵⁾!
Дурний шию підставляє
Й сам не знає, за що⁶⁾,
Та ще й Гонту зневажає,
Ледаче ледащо!
«Гайдамаки — не воїны, —
Разбойнікі, воры⁷⁾,
Пятно⁷⁾ в нашей історії!»

Брешеш, людоморе⁸⁾:
За святу правду, волю
Розбійник не встане,
Не розкує закований
У ваші⁹⁾ кайдани
Народ темний; не заріже
Лукавого сина¹⁰⁾;
Не розіб'є живе серце
За свою Україну!
Ви — розбійники неситі,
Голодні ворони!
По якому правдивому,
Святому закону
І землею, всім даною¹¹⁾,
І сердешним людом
Торгуєте?
Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо. Дурить дітей!
І брата сліпого¹²⁾,
Дурить себе, чужих людей,
Та не дурить Бога¹⁴⁾!

¹⁾ Дух Залізняка й Гонти (гл. стор. 80, пом. 3) над Яром вітає, в наї він не згас.

²⁾ волі та правди

³⁾ московського царя Миколу І. — що справді був лютим Нероном сво переслідуваннями людей, що до волі рвалися

⁴⁾ хоч би ось такою, як із Кавказцями, гл. стор. 182; що ніби-то їх за, навернення на християнство воюють

⁵⁾ У нас тепер кажуть: як барани — за «отечество», та за царів, не знак що це за отечество (не їхнє ж, а чуже), і що «царики коять»!

⁶⁾ моск. вор = злодій

⁷⁾ Що ніби гайдамаки в нашій історії — пляма! Це цікаво, що земл пан виголошує ці слова по-московськи (воно, певне, так і було; це, певне, дослі Шевченко наводить), а каже: «нашей (української) історії» — пор. місц «Посланія»: усі мови слав'янського люду знає, а своєї дасть-Біг, стор. 1

⁸⁾ той, що лідь морить, людоїд

⁹⁾ у панські.

¹⁰⁾ Це може бути натяк на те, що Гонта своїх власних синів порізав, пише Шевченко у своїх «Гайдамаках», за те, що від свого народа відбил (були уніяти), гл. «Гонта в Умані», стор. 183, пом. 1.

¹¹⁾ Шевченко заступає тут погляд, що земля не може бути нічиєю власніс вона власність — усіх і нічия, і торгувати нею не можна.

¹²⁾ Докінчення цієї думки гл. «Посланіє» стор. 190: «Не дурите ді ваших, що вони на світі на те тільки, щоб панувать.»

¹³⁾ селянина-кріпака

¹⁴⁾ який стоїть на сторожі правди, гл. «Кавказ» (коли ж правда прокинеть коли одпочити ляжеш, Боже, утомлений, стор. 183) і инчі поеми від 1843—184

Бо в день радости¹⁾ над вами
Розпадеться кара,
І повіє новий огонь
З Холодного Яра!

17. XII. 1845.
В'юннша.

ПСАЛМИ ДАВИДОВІ

Шевченко повибрав із «Псалтирі» ті псалми, що саме підходили під тодішні його національно-політичні погляди й по-своєму їх попереспівував, — не перекладав слово до слова, а, де треба було йому, додавав дещо, дещо пропускав, так що їх слід уважати не перекладами, а його власними творами. Скрізь найдете в них те, що порозказувано по творах 1843—1845. р. (правда, воля, царі, кати), та тільки щоб попасти в поважний тон старої жидівської поезії, поет уживав скрізь церковних слів, а то й форм. Їх усюди під віршами пояснено.

I.

Блаженний муж на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого,
І з лютим не сяде;
А в законі Господньому
Серце його й воля
Навчається; і стане він,
Як на добрім полі,
Над водою посажене,
Древо зеленіє,

Плодом вкритє: так і муж той
В добрі своїм спіє²⁾.
А лукавих, нечестивих³⁾,
І слід пропадає, —
Як той попіл над землею
Вітер розмахає.
І не встануть з праведними
Злії з домовини;
Діла добрих обновляться,
Діла злих загинуть.

XII.

Чи ти мене, Боже милий,
На вік забуваєш?
Одвертаєш лице своє,
Мене покидаєш?
Доки буду мучить душу
І серцем боліти?

Доки буде ворог лютий
На мене дивитись
І сміятись? Спаси мене,
Спаси мою душу,
Да⁴⁾ не скаже хитрий ворог:
«Я його подужав!»

¹⁾ Як усі радуватимуться, що правда прийшла на світ, — над вами розпадеться кара, месник на вас найдеться за кривди, пор. легче місце з «Послання» про суд, стор. 189, та «Псалми Давидові», стор. 202, пом. 3; новий вогонь — як колись у 1768. р. (повстання, революція).

²⁾ дозріває, як дерево

³⁾ безбожних, грішних

⁴⁾ щоб не сказав

І всі злії посміються,
Як упаду в руки,
В руки вражі. Спаси мене
Од лютої муки,

Спаси мене! Помолюся
І воспую¹⁾ знову
Твої блага²⁾ чистим серцем,
Псалмом тихим, новим.

XLIII.

Боже! Нашими ушима
Чули Твою славу.
І діди нам розказують
Про давні криваві
Тії літа, як рукою
Твердою своєю
Розв'язав ти наші руки
І покрив землею
Трупи вóрожі, і силу
Твою восхвалили
Твої люде і в покої,
В добрі одпочили,
Слáv'я³⁾ Господа. А нині
Покрив-еси знову
Срамотою⁴⁾ свої люде, —
І вороги нові
Розкрадають, як овець, нас
І жеруть . . . Без плати
І без ціни оддав-еси
Ворогам проклятим;
Покинув нас на сміх людям⁵⁾,
В наругу сусідам,

Покинув нас, яко в притчу⁶⁾
Нерозумним людам.
І кивають, сміючися,
На нас головами;
І всякий день перед нами —
Стид наш перед нами.
Окрадені, замучені,
В путах уміраєм,
Не молимось чужим богам,
А Тебе благаєм:
Поможи нам, ізбави нас
Вражої наруги!
Поборов Ти першу силу⁷⁾,
Побори і другу,
Ще лютіщу. Встань же, Боже—
Вскую⁸⁾ будеш спати,
Од сліз наших одвертатись,
Скорби⁹⁾ забувати?
Смирилася¹⁰⁾ душа наша,
Тяжко жить в оковах!
Встань же, Боже, — помози нам
Встать на ката знову¹¹⁾!

¹⁾ заспіваю, виславляючи

²⁾ добра, добродійства

³⁾ стара форма = славлячи

⁴⁾ ганьбою, соромом

⁵⁾ оці слова (тільки по-церковному) поклав Шевченко на початку свого «Великого Льоху» — бо вони дуже підходять до України, гл. «Великий Льох», стор. 158.

⁶⁾ У нас кажуть: притча — це таке оповідання, що в ньому щось із чимось порівнюється, але не назване те, з чим порівнюється, хіба що на кінці все роз'яснюється; такими притчами вчив, н. пр., Христос (притча про сівача, н. пр.); тут можна розуміти — зразок, образ.

⁷⁾ Як прикласти до України, то перша сила — Польща, друга, ще лютіща, (пор. «Посланіє», стор. 193, пом. 2, «Невольник», стор. 154, пом. 8) — Москва; кат — царь, кат України.

⁸⁾ чого, чому

⁹⁾ горе, біду, скорботи

¹⁰⁾ присмирніла, смирною зробилася, тихою стала.

¹¹⁾ В иньчих виданнях: «встань на ката . . .» — та я думаю, що повинно бути: «встать».

ЛІІ.

Пребезумний¹⁾ в серці скаже,
Що Бога немає,
В беззаконії мерзів²⁾,
Не творить благая³⁾.
А Бог дивиться: чи є ще
Взискающий⁴⁾ Бога?
Нема добре творящого⁵⁾,
Нема ні одного!
Коли вони, неситі⁶⁾
Гріхами, дознають⁷⁾?
Ідять люде⁸⁾ замість хліба,
Бога не згадають.

Там бояться, лякаються,
Де страху й не буде:
Так самі себе бояться
Лукаві люде.
Хто ж пошле нам спасеніє,
Верне добру долю?
Колись Бог нам верне волю,
Розіб'є неволю.
Восхвалимо Тебе, Боже⁹⁾,
Хваленієм всяким;
Возрадується Ізраїль
І святий Іаков.

ЛІІІ.

Боже! Спаси, суди мене
Ти по своїй волі!
Молюсь, Господи, внуши¹⁰⁾ їм
Уст моїх глаголи!
Бо на душу мою встали
Сильні чужії,
Не зрять Бога над собою,
Не знають, що діють.

А Бог мені помагає,
Мене заступає,
І їм правдою своєю
Вертає їх злая¹¹⁾.
Помолюся Господеві
Серцем одиноким,
І на злих моїх погляну
Незлим моїм оком.

LXXXI.

Між царями й судіями
На раді великій
Став земніх владик судити
Небесний Владика.

«Докілі¹²⁾ будете стяжати¹³⁾
І кров невинну розливать
Людей убогих, а багатим
Судом лукавим помагать?

¹⁾ Безумний — той, що розуму не має (без ума), пребезумний — цілком уже без розуму.

²⁾ стає чим раз мерзкіший, гідчий, гідчає, поганьчає

³⁾ добрих діл не робить (церк.)

⁴⁾ Чи є ще такий, що шукає Бога?

⁵⁾ Нема такого, що добре творить.

⁶⁾ грішили, та ще не наїлися гріхами

⁷⁾ спізнають, стануть свідущі, розпізнають

⁸⁾ людей.

⁹⁾ Получені думки між собою так: як Бог колись розіб'є неволю — то ми Тебе восхвалимо, і тішитиметься цілий народ, і кожний ізокрема чоловік (св. Яків), подібна думка в «Заповіті», стор. 205, пом. 8.

¹⁰⁾ роз'ясни Ти їм, утовкмач (тим, що встали на мою душу: чуні сильні) — слова моїх уст.

¹¹⁾ відплачується правдою за зле

¹²⁾ Докіль — як довго.

¹³⁾ нагарбонувати собі майно, грабувати

Вдові убогій допоможіте,
Не осудіте сироти,
І виведіть із тісноти
На волю тихих, заступіте
Од рук неситих!»

Не хотять

Познать, розбити тьму неволі, —
І всусе¹⁾ — Господа глаголи,
І всусе плачється земля.

Царі, раби — однакові
Сини перед Богом;
І ви вмрете, — як і князь ваш,
І ваш раб убогий.
Встань же, Боже, суди землю
І судей²⁾ лукавих!
На всім світі Твоя правда
І воля і слава.

ХСІІІ.

Господь Бог лихих карає, —
Душа моя знає.
Встань же, Боже, — твою славу
Гордий зневажає.
Вознесися над землею
Високо-високо,
Закрий славою своєю
Сліпе, горде око.
Доки, Господи, лукаві
Хваляться, доколі
Неправдою? Твої люде³⁾
Во тьмі і в неволі
Закували, добро Твоє
Кров'ю затопили,
Зарізали прохожого,
Вдову задавали
І сказали: «Не зрить Господь,
Ні-же теє знає⁴⁾.»
Умудрітеся, немудрі⁵⁾!
Хто світ оглядає,
Той і серце ваше знає,
І думи лукаві.
Дивітеся⁶⁾ ділам Його,

Його вічній славі!
Благо тому, кого Господь
Карає між нами, —
Не допуска, поки злому
Ізриється яма⁷⁾.
Господь любить свої люде³⁾,
Любить, не оставить,
Дожидає, поки правда
Перед ними стане.
Хто б спас мене од лукавих
І діючих зляя⁸⁾?
Як би не Бог поміг мені,
То душа б живая
Во тьмі ада⁹⁾ потонула,
Проклялась на світі.
Ти, Господи, помагавш
По землі ходити,
Ти радуєш мою душу
І серце врачуєш¹⁰⁾;
І перебуде¹¹⁾ Твоя воля, —
І труд Твій не всусе:
Вловлять душу праведничу,
Кров добру осудять.

1) Даремні — слова Бога, і даремне плачється земля.

2) церк. форма = суддів

3) твоїх людей

4) не бачить Господь і не знає того

5) прийдіть до розуму

6) дивуйтеся

7) не допускає, поки злий у злих учинках не вмре

8) від тих, що зле діють

9) у тьмі пекла

10) лікуєш, вилікуєш

11) лишиться, зістанеться

Мені Господь пристанище¹⁾,
Заступником буде,
І воздасть²⁾ їм за діла їх

Криваві, лукаві,
Погубить їх, і їх слава
Стане їм в неславу.

СXXXII.

Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити,
З братом добрим добро певне
Пожить, не ділити?
Яко міро добровонне³⁾
З голови чесної
На бороду Аарону⁴⁾
Спадає росюю,
На гаптовані омети⁵⁾
Ризи дорогої;
Або росої Єрмонських⁶⁾

На святії гори
Високії Сіонськії
Спадають і творять
Добро тварям⁷⁾ земнородним,
І землі, і людям:
Отак братів благих своїх
Господь не забуде —
Воцариться⁸⁾ в дому тихім,
В сім'ї тій великій,
І пошле їм добру долю
Од віка до віка.

СXXXVI.

На ріках круг Вавилона,
Під вербами в полі,
Сиділи ми і плакали
В далекій неволі,
І на вербах повішали
Органи⁹⁾ глухі,
І нам стали сміятися
Едомляни¹⁰⁾ злії:
— «Розкажіть нам пісню вашу:
Може, й ми заплачем;
Або нашу заспівайте,
Невольники наші!»
— „Якої ж ми заспіваєм

На чужому полі?
Не співають веселої
В далекій неволі.
І коли тебе забуду,
Ієрусалиме, —
Забвен¹¹⁾ буду, покинутий,
Рабом на чужині!
І язик мій оніміє,
Висохне лукавий,
Як забуду пом'янути
Тебе, наша слава!
І Господь наш вас пом'яне,
Едомські діти,

¹⁾ пристановище, притулок

²⁾ дасть заплату, нагороду

³⁾ запахує, церк. воня = пахощі

⁴⁾ Аронову, пророка Арона

⁵⁾ поли, окраєчки (пор. обкидувати, обмечувати довкола, щось наче: лямувати)

⁶⁾ Ермон — гора в Сирії, на схід від джерела Йордану, там і в літі держиться сніг

⁷⁾ творінням, що на землі родяться

⁸⁾ запанує, засиде царем.

⁹⁾ Органи — струмент, що на ньому грають по костьолах: тут значить кожний струмент, що на ньому грають до співу.

¹⁰⁾ мешканці Едома, на південь від Палестини — а тут загалом: вороги, погани (язичники), що запанували над Жидами; нам сміятися = над нами

¹¹⁾ нехай буду забутий

Як кричали ви: «Руйнуйте, Руйнуйте, паліте Сіон святий!» Вавилоня Дщере окаянна ¹⁾ ! Блажений той, хто заплátить ²⁾	За твої кайдани! Блажен, блажен! Тебе, вляя, В радости ³⁾ застане І розіб'є дітей твоїх О холодний камінь!
---	---

CXLIX.

Псалом новий Господеві ⁴⁾ І новую славу Воспоєм чесним собором ⁵⁾ , Серцем нелукавим; Во псалтирі і тимпані ⁶⁾ Воспоєм благая ⁷⁾ , Яко Бог кара неправих, Правим помагає. Преподобні ⁸⁾ во славі І на тихих ложах Радуються, славословлять ⁹⁾ , Хвáлять ім'я Боже;	І мечі в руках їх добрі, Гострі обоюду ¹⁰⁾ , На отмищеніє неправди ¹¹⁾ І в науку людям. Окують царей неситих ¹²⁾ В залізніі пута, І їх, славних, оковами Ручними окрутять, І осудять неправедних Судом своїм правим, І во віки стане слава, Преподобним слава!
---	--

19. XII. 1845.
В'юнища.

МАЛЕНЬКІЙ МАР'ЯНІ.

Рости, рости, моя пташко, Мій маковий цвіте, Розвивайся, коли твоє Серце не розбите,	Поки люде не дознали ¹³⁾ Тихої долини! . . . Дознаються — пограються, Засушать та й кинуть.
---	---

¹⁾ Вавилонська дочко проклята, проклята дочко Вавилону!

²⁾ помститися

³⁾ Пор. «Холодний Яр»: Бо в день радости над вами розпадеться кара, стор. 197, пом. 1.

⁴⁾ Цей цілий псалом поміщений у «Неофітах», стор. 374; так моляться там христіяни.

⁵⁾ чесною громадою

⁶⁾ І псалтирь і тимпан — грецькі слова, означають струменти, по яких ударили; на них грали (як ось у нас на цимбалах) і співали (зокрема ще, псалтирь — книжка з поезіями-піснями царя Давида).

⁷⁾ виславлятимемо, співаючи, те, що добре, що Бог . . .

⁸⁾ справедливі, праведні

⁹⁾ виспівують (словами) славу

¹⁰⁾ з обох боків гострі

¹¹⁾ на те, щоб відплачуватись (мститись) тим, що неправду творять

¹²⁾ Царей (церк.) = царів.

¹³⁾ гл. «Псалми», стор. 199, пом. 7.

Розбивають серце наше
І співають а́мьн, —
А́мьн всьому веселому
Од нині до віка,
І кидають на розпутьті
Сліпого каліку.
Невеликі три літа
Марно пролетіли,
А багато в моїй хаті¹⁾
Лиха нароби́ли:
Опустошили убоге
Мов серце тихе,
Погасили усе добре,
Запалили лихо,
Висушили чадом-димом
Тії добрі сльози,
Що лилися з Катрусею
В московській дорозі²⁾,
Що молились з козаками
В турецькій неволі³⁾,
І Оксану, мою зорю⁴⁾,
Мою добру долю,
Що-день Божий умивали, —
Поки не підкратились
Злії літа, та все тес
Заразом украли.
Жаль і батька, жаль і матірь,
І вірну дружину,
Молодую, веселую,
Класти в домовину, —
Жаль великий, брати мої!
Тяжко годувати
Малих діток неумитих
В нетопленій хаті,
Тяжке лихо, — та не таке,
Як тому дурному,

Що полюбити, побереться,
А вона другому
За три шаги продається
Та з його й сміється.
От де лихо! От де серце
Разом розірветься⁵⁾!

Отаке то злеє лихо
Й зо мною спіткалось:
Серце люде⁶⁾ полюбило
І в людях кохалось,
І вони його вітали,
Гралися, хвалили . . .
А літа тихенько крались
І сльози сушили,
Сльози щирої любови . . .
І я прозрівати
Став потроху . . . доглядаюсь —
Бодай не казати!
Кругом мене, де не гляну,
Не люде, а змії . . .
І засохли мої сльози —
Сльози молодії.
І тепер я розбите
Серце ядом⁷⁾ гою —
І не плачу й не співаю,
А вию совою.
Отаке-то!

Що хочете,
То те і робіте —
Чи голосно зневажайте,
Чи нишком хваліте
Мої думи⁸⁾, — однаково,
Не вернуться знову
Літа мої молодії,
Веселеє слово

¹⁾ Хата — серце поета.

²⁾ Катерина (1839. р.), стор. 9.

³⁾ Гамалія (1842. р.), стор. 101.

⁴⁾ пор. «Черниця Мар'яна» (1841. р.), присвята, стор. 91, пом. 1 — оце все було з поетом до 1843. р.

⁵⁾ Це зараз поет і поясняє, прикладаючи до себе: стратив віру до людей!
⁶⁾ людей.

⁷⁾ отруєю.

⁸⁾ всі ті вірші, що були у збірнику «Три літа».

А-ні літа молодії,
Повиті красою,
Ні карії оченята,
Умиті сльозою,
А-ні серце твоє тихе
Добреє дівоче
Не заступить, не закрис
Неситії очі, —

Найдуть злії, та й окрадуть . . .
І тебе убогу
Кинуть в пекло . . . Замучишся
І прокленеш Бога.
Не цвіти ж, мій цвіте новий,
Нерозвитий цвіте!
Зов'янь тихо, поки твоє
Серце не розбите!

20. XII. 1845.
В'юнища.

Минають, дні, минають ночі,
Минає літо, шелестить
Пожовкле листя; гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить;
І все заснуло, — і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже й не плачу й не сміюсь . . .

Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої!

Не дай спати ходячому¹⁾,
Серцем замірати,
І гнилою колодою
По світу валятиєсь,

А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні, — то проклинать
І світ запалити!

Страшно власти у кайдани,
Умірати в неволі,
А ще гірше — спати, спати,
І спати на волі,
І заснути на вік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого: однаково —
Чи жив, чи загинув . . .

Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої!

21. XII. 1845.
В'юнища.

ТРИ ЛІТА²⁾.

І день—не день, і йде—не йде,
А літа стрілою
Пролітають, забірають

Все добре з собою,
Окрадають добрі думи,
О холодний камінь

¹⁾ мені й кожному, хто живе, ходить по світі, здоровий.

²⁾ Три літа — так мав зватися збірник усіх творів Шевченка, що їх він виготовив до друку і списав ув одному зшитку (1843—1845). Цей вірш має таке значіння для Шевченка й його всіх віршів із того часу, як вірш «Думи мої» (стор. 34) для 1840. р., коли поет видав свої перші твори й помістив той вірш на початку своєї книжечки «Кобзарь». І там і тут поет передає свої думи Громаді — тільки ж настрої ув одному і другому вірші неоднакові, і думки неоднакові; бо ж талант поета розвинувся, й він сам і досвіду набрався й багато-багато пізнав-навчився. Ріжницю сам він і зазначує (гл. стор. 204, пом. 2, 3, 4). Кінчиться той збірник «Заповітом» стор. 205.

Іе вернеться! . . . І я серцем
до вас не вернуся¹⁾,
не знаю, де дінуся,
до я пригорнуся,
з ким буду розмовляти,
того розважати,
перед ким мої думи
буду сповідати²⁾?

Думи мої, літа мої,
в'язкі три літа!
до кого ви прихилитесь,
мої злії³⁾ діти?

Не хилітєсь ні до кого,
Ляжте дома спати;
А я піду четвертий год
Новий зустрічати.

Добрий день же, новий годе, --
В торішній свитині!
Що ти несеш в Україну
В латаній торбині⁴⁾?
«Благоденствіє, указом
Новеньким повите? . . .»
Іди ж здоров, та не забудь
Злидням поклонитись!

22. XII. 1845.
В'юнища.

ЗАПОВІТ.

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
перед степу широкого,
та Вкраїні милій:
Щоб лани широкополі
Дніпро, і кручі⁵⁾
було видно, — було чути,
як реве ревучий⁶⁾!

Як понесе⁷⁾ з України
синєє море

Кров ворожу, — отоді я
І лани, і гори —
Все покину і долину
До самого Бога
Молитися. А до того⁸⁾ —
Я не знаю Бога!

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіть,
І вражою, злою кров'ю
Волю окропіте!

¹⁾ Його серце до людей не повернеться, не прихилиться, як колись, бо смас в нього до них більше віри.

²⁾ так, як на сповіді, щоб їх зрозуміли.

³⁾ недобрі діти; тільки добрих дітей (а поеми з тих років оповідають про іду-горе) люде радо приймають.

⁴⁾ У нас у казках кажуть про Новий Рік, що це старий дідусь, який із орбою ходить та в торбі дари розносить. Від нового року 1846. (в торішній свитині, в латаній торбині) нічого кращого Шевченко для України не сподіється, крім царських указів, що ніби то добре життя приносять [таке, як у «Кавказі» стор. 185, пом. 3.]

⁵⁾ круті гори над Дніпром

⁶⁾ Дніпро — пороги б'ють, ревуть.

⁷⁾ То так, як ми кажемо: несе мене світами, нема сказано: що, неособово — якась сила, а яка — не знати! Та ясно з останнього уступа, що це тільки ми самі маємо це зробити!

⁸⁾ А до того часу, доки воріг на Україні — я Бога не знаю! Бо ж, як узяти ці поеми з 1843—1845 — скрізь поет проводить думку, що Бог — сторож правди; коли ж Україна без волі, то це не правду робить Бог, отже він його знати не хоче доти, доки Бог не покаже, тої правди.

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим, тихим словом!

25. XII. 1845.
Переяслав.

1846. р. ЛІЛЕЯ.

— «За що мене, як росла я,
Люде не любили?

За що мене, як виросла,
Молодую вбили?

За що ж вони тепер мене
В палатах вітають,

Царівною називають,
Очей не спускають,

З мого цвіту дивуються,
Не знають, де діти?

Скажи ж мені, мій братіку,
Королевий цвіте¹⁾!»

— „Я не знаю, моя сестро!“

І цвіт королевий

Схилив свою головоньку

Червоно-рожеву

До білого, пониклого

Личенька лілеї.

Сам Господь вітав над ними

І творив святес

Землі грішній . . .

І лілея

Росою-сльозою

Заплакала і сказала:

— «Брате мій! З тобою

Ми давно вже кохасьмось,

А я й не сказала,

Як була я людиною,

Як я мордувалась . . .

Моя мати — чогось вона,

Сердешна, журилась,

І на мене, на дитину,

Дивилась-дивилась

І плакала. Я не знаю,

Мій брате єдиний,

Хто їй лихо заподівав . . .

Я була дитина . . .

Я гралася, забавлялась;

А вона все в'яла,

Та нашого злого пана

Кляла-проклинала,

Та й умерла. А пан отой

Взяв догодувати

Мене малу. Я виросла

У білих палатах,

І не знала, що байстря я,

Що його дитина.

Він поїхав десь далеко.

А мене покинув.

І прокляти його люде,

Будинок спалили,

А мене . . . не знаю за що,

Убили — не вбили,

Тільки мої довгі коси

Остригли; накрили

Острижену ганчіркою²⁾,

Та ще й реготались;

Жиди навіть нечестиві³⁾

На мене плювали.

Отаке-то, мій братіку,

Було мені в світі!

Молодого, короткого

¹⁾ Люде більш хвітку жаліють, ніж других людей!

²⁾ На заході України кажуть на ганчірку — шматка, мийка.

³⁾ гл. стор. 197, пом. 3.

Не дали дожити
Люде віку . . . Я умерла
Зімою під тином,
А весною процвіла я
Цвітом при долині, —
Цвітом білим, як сніг білим,
Гай возвеселила.
Люде — Боже мій! — зімою
В хату не пустили,
А весною, мов на диво
На мене дивились;
Дівчаточка завітчалиє,
І почали звати
Лілеєю-снігоцвітом;
І я процвітати
Стала в гаї, і в теплиці¹⁾,

І в білих палатах . . .
Скажи ж мені, мій братіку,
Королевий цвіте:
На що мене Бог поставив
Цвітом на сім світі?
Щоб людей я веселила,
Тих самих, що вбили
Мене й матір? ! Милосердий,
Святий, Боже милий! . . .»

І заплакала лілея.
І цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
На білеє, пониккле
Личенько лілеї.

25.VII 1846.
Київ.

РУСАЛКА.

«Породила мене мати
В високих палатах,
Та й понесла серед ночі
У Дніпро купати.
Купаючи, розмовляла
Зо мною малою:
— „Пливи, пливи, моя доню,
Дніпром за водою,
Та впливи русалкою
Завтра серед ночі;
А я вийду гуляти з ним,
А ти й залоскочеш.
Залоскочи, моє серце, —
Нехай не сміється
Надо мною, молодою;
Нехай п'є-уп'ється
Не моїми кров-сльозами, —
Синьою водою
Дніпровою; нехай собі
Гуляє з дочкою!
Пливи ж, моя єдина!
Хвилі мої, хвилі,

Привітайте русалоньку!”
«І заголосила,
Тай побігла. А я собі
Плила за водою,
Поки сестри не зустріли,
Не взяли з собою.
Уже з тиждень, як расту я,
З сестрами гуляю
О-півночі, та з будинку
Батька виглядаю . . .
А, може, вже — поєдналась
З паном у палатах?
Може, знову роскошує
Моя грішна мати?»

Тай замовкла русалонька,
В Дніпро поринула,
Мов пліточка, а лозина
Тихо похитнулась.

Вийшла мати погуляти, —
Не спиться в палатах;
Пана Яна нема дома

¹⁾ оранжерія, де квіти в тепломu держать.

Ні з ким розмовляти.
А як прийшла до берега,
То й дочку згадала,
Нагадала, як купала
І як примовляла, —
Та й байдуже! Пішла собі
У палати спати . . .
Та не дійшла: довелося
В Дніпрі ночувати.
Вискочили, регочучи,
Дніпрові дівчата,

Та до неї, ухопили,
Тай й ну лоскотати!
«Сестри, сестри, не лоскочіть,
Бо це моя мати!»
Сестри раді, що піймали,
Грались, лоскотали,
Поки в вершу не запхали,
Та й зареготались . . .

Одна тільки русалонька
Не зареготалась¹⁾.

9. VIII. 1846.
Київ.

1847 р. ВІДЬМА. (ОСИКА)

Дя придет-же смерть на
на, і да синдят ко ад
живи, яко лзакство к жи-
лицях їх посреди їх.

Хай же смерть на них
спаде, і хай живими до
пекла попадуть, бо ж
гріхи в житлах їх, посе-
ред них.

Псалом.

Молюся, знову уповаю,
І знову сльози виливаю.
І думу²⁾ тяжкую мою
Нічим стінам передаю.
Озовіться ж, заплачте,
Німії, зо мною
Над неправдою людською,
Над долею злою,
Озовіться! А за вами,
Може, озоветься
Безталання невисипуще³⁾.
І нам усміхнеться,

Поєднає з недолею
І з людьми, — і скаже
Спасибі нам; помоліться,
Й тихо спати ляже.
І примиренному³⁾ присняться
І люде добрі, і любов,
І все добро. І встане рано
Веселий, і забуде знов
Свою недолю; і в неволі
Познає рай, познає волю
І всетворящую⁴⁾ любов.

¹⁾ Обидві ці поеми — **балади**, але ж у них тільки те, що людина переходить то в лілею, то в русалку, тільки те надприродне, таємне! Доля зведених панями дівчат та їх байстрят, та те, що вони з голоду вмірали або що їх матері топили, і самі топилися — то така була звичайна річ за кріпацтва, що ніхто не дивувався! То так обидві поеми являються картинками кріпацького горя та панської сваволі.

²⁾ поему — «Відьму»; невисипущий — гл. 176, пом. 4.

³⁾ з недолею, з людьми, гл. вище; примирити = поєднати.

⁴⁾ любов, що все може зробити, дива творить (це натяк на вчинок Лукії в поемі, що вона простила пана).

ЦИГАН.

А відкіля ти, молодице?

ВІДЬМА.

Хто? Я? (співає:)

*«Як була я молодиця,
Цілували мене в лиця;
А як стала стара баба, —
Цілували б, була б рада.»*

ЦИГАН.

Співуча, нічого сказати!
Як би собі таку достати,
Та ще й з ведмедем . . .

ВІДЬМА.

Я співаю; Уже забула говорить,
Чи то сижу, чи то гуляю, А перше добре говорила.
Усе співаю, все співаю, —

ЦИГАН.

Де ж ти була, що заблудила?

ВІДЬМА.

Хто? Я? Чи ти? (шепче:) Цить лишень, цить:
Он бач, зо мною пан лежить!
Огонь погас, а місяць сходить,
В яру пасеться вовкулак¹⁾ . . . (усміхасться)
Я в приданках була, впи́лָся,
І молода²⁾ не придала́ся . . .
А все то прбкляті пани
З дівчатами таке діють . . .
Ще треба сина оженить.
Піду: без мене не зуміють
І в домовину положить.

ЦИГАН.

Не йди, небого, — будь тут з нами!
У нас, ії-Богу, добре жить!

ВІДЬМА.

А діти єсть у вас?

ЦИГАН.

Немає.

¹⁾ Як людина перекинється вовком — то це вовкулак.

²⁾ молоді пан не вповодбав

ВІДЬМА.

Кого ж годусте-есте¹⁾?
Кого ви спати кладете?
Кого колишете вночі?
Лягаючи і встаючи,
За кого молитесь? Ох, діти!

І все діти... І все діти...
Не знаю, де од їх подітись?
Де не піду, — й вони за мною!
Вони аздіять мене колись!...

ЦИГАН.

Не плач, небого, не журись!
У нас дітей нема й заводу²⁾.

ВІДЬМА.

Хоч з гори та в воду...

І відьма тяжко заридала.
Цигани мовчки дивувались,
Поки послули, де хто впав.
Вона ж не спала, не журилась,
Сиділа, ноги устромила
В гарячий попіл. Виступав
Щербатий місяць зза могили
І на шатро мов позирав,
Аж поки хмари заступили.

Чом не спиться багатому,
Сивому, гладкому³⁾?
Чом не спиться убогому,

Сироті старому?
Один дума, як би його
Дострбїть палати;
Другий дума, як би його
На подзвін⁴⁾ придбати.
Один старий одпочине
В пишній домовині,
Другий старий — і так собі
Денебудь — під тинном;
І обидва спочивають
І гадки не мають!
Убогого не згадають,
А того ще й лають.

II.

Коло огню старий циган
З люлькою куняє,
Позирає на прибуду,
Й на подзвін не дбає.

ЦИГАН.

Чому не ляжеш, не спочинеш?
Зірниця сходить — подивись!

¹⁾ Оцю стару форму (еси = ти є) Шевченко додає (непотрібно й неправильно) й до теперішнього (і будуч.) часу, щоб трохи його мова скидалася на мову проків, що ганять людей, похваляють або пророкують, пор. добре еси-робиш («Перебендя», стор. 31, пом. 2), умреш-еси на чужині («Неофіти», стор. 369, пом. 7)

²⁾ не заводжено ніколи, не було ніколи, в нас діти не водяться

³⁾ Гладкий — товстун, жирний, грубий.

⁴⁾ ще кажуть подзвіння або просто: давони, — придбати грошей щоб заплатити за те, що давонитимуть, як умре

ВІДЬМА.

дивилась я вже — ти дивись!

ЦИГАН.

Ми рано рушимо, — покинем,
Як не проспипешся.

ВІДЬМА.

Не просплюсь,
Я вже ніколи не просплюсь! . . .
Отак денéбудь і загину
У бур'яні . . . (співає тихо:)

*«Гаю, гаю, темний гаю,
Тихенький Дунаю!
Ой, у гаї погуляю,
В Дунаї скупаюсь,
В зеленому баговинні¹⁾
Трохи одпочину . . .
Та, може, ще, хоч каліку,
Приведу дитину.»*

Дарма! Аби собі ходило,
Та вміло матір проклинати . . .
А он, — чи бачиш? На могилі
Очима лупа кошеня²⁾!
Иди до мене: кицю, кицю! . . .
Не йде прокляте бісеня . . .
А то дала б тобі напитися
З мові чистої криниці! . . . (приспівує:)

*«Стоїть кутя на по́куті,
А в зпнічку діти;
Наплодила, наводила,
Та нема де діти.
Чи то потопити?»*

*Чи то подушити?
Чи Жидові на кров продать³⁾,
А гроші пропити?»*

Що, добре наші завдають?
Сідай лиш близьченко, — отут! . .
Ото-то й то! А ти не знаєш,
Що я в Волощині⁴⁾ була?
Я розкаж́у, як нагадаю . . .
Близнят в Бендерах привелá,
У білих Ясах⁴⁾ коликхала,
У Дунаєві купала,
В Туреччині сповилá,
Та додому однеслá, —
Аж у Київ; та вже дома,
Без кадила, без кропила,
За три шаги охрестила,
А три шаги пропилá . . .
Упилáся, упилáся! . . .
І досі п'яна! . . .

І вже ніколи не просплюся,
Бо я вже й Бога не боюся
І не соромлюся людей.
Коли б мені отих дітей
Найти денéбудь! Ти не знаєш,
Чи є в Туреччині війна?

¹⁾ пор. «Утоплена» — стор. 100, пом. 1.

²⁾ На заході України кажуть: котеня, котятко (лупає очима).

³⁾ старий забобон, що довго ще держався в народі: що, мовляв, Жиди беруть кров із християнських дітей до своїх мац; то таке вигадали в середніх віках, щоб на Жидів ненависть ізвернути.

⁴⁾ Волощина — частина Ромунії, тут край, де по-волооськи (по-ромунськи) балакають, бо ж Яси — в Молдавії, Бендари — в Бесарабії. Це все належало колись до Туреччини, та Бесарабію Росія відвоювала, а з Молдавії й Волощини склалася Ромунія.

ЦИГАН.

Була колись, — тепер нема:
Умер найстарший старшина.

ВІДЬМА.

А я думала, що й досі¹⁾,
Аж уже немає...
Слухай лишень! Скажу тобі,
Кого я шукаю.
Я шукаю Наталочку,
Та сина Івана...
Дочку свою Наталочку,
Та шукаю пана,
Того Ирода, що — знаєш? ...
Стривай! Нагадала...
Як була я молодою —
І гадки не мала,
По садочку поможала,
Квітчалась, пишчалась,
А він мене і набачив, —
Ирод! І не снилось,
Що я була кріпачкою,
А то б утопилась, —
Було б легше... От набачив,
Та й бере в покої,
І стриже, неначе хлопця,
І в поход з собою
Бере мене. У Бендери
Прийшли ми; стояли
З москалями на кватирах, —
А москалі за Дунаєм
Турка воювали.
Тут дав Бог мені близнята,
Якраз проти Спаса.
А він мене і покинув, —
Не вступив і в хату,
На дітей своїх не глянув,
Люципер проклятий!
Пішов собі з москалями,
А я з байстрюками
Повертала в Україну
Степами, терна́ми,
Острижена; тай байдуже! ...

У селах питала
Шлях у Київ... І що з мене
Люде насміялись!...
Трохи була не втопилась,
Та жаль було кинуть
Близняточок. То сьак, то так
На свою Вкраїну
Придигала. Одпочила,
Вечора діждалась,
Та й у село. Хотілось, бач,
Щоб люде не знали.
От я крадусь попід тинню
До свої хати.
В хаті темно: нема дома,
Або вже ліг спати
Мій батечко одинокий.
Я ледве ступаю;
Вхожу в хату. — аж щось стогне,
Ніби умірає:
То мій батько... І нікому
Ні перехрестити,
Ні рук скласти... О, прокляті,
Лукаві діти,
Що ви дієте на світі!...
Я перелякалась...
Хата пустою²⁾ смерділа.
От я заховала
Близнят своїх у коморі;
Вбігаю у хату,
А він уже ледве дише.
Я до його: «Тату!
Мій таточку! Се я прийшла!»
За руки хватаю.
«Це я», кажу. А він мені
Шепче: «Я прощаю...
Я прощаю.» — Тільки й чула...
Здається, я впала
І заснула... Як би була

¹⁾ додати в думці: с війна

²⁾ стор. 129, пом. 1.

До віку проспала!
О-півночі прокинулась:
Як у ямі — в хаті,
А за руку батько давить . . .
«Тату»,—кличу,—«тату!»

А він уже так, як крига . . .
Насилу я руку
Віпручала¹⁾ . . . Що, цїгане, —
Як би таку суку
Тобі дочку,—що б ти зробив?

ЦИГАН.

Йй-Богу, не знаю.

ВІДЬМА.

Та мовчи вже, бо забуду, —
Потім не згадаю . . .
Дітей, бачся, голувала,
Та в засік ховала . . .
Та очіпок — се вже вранці —
Клоччям вимощала,
Щоб не знать було, що стрига²⁾ . . .
Прибралась, ходила,
Поки люде домовину
На дворі робили.
Доробили, положили,
Понесли, сховали, —

І одна я, як билина
На полі, осталась
На сім світі . . . Були діти —
І тих не осталось! . . .
(Плаче і співає:)

*«Через яр ходила,
Та воду носила,
Коровай сама бгала³⁾ —
Дочку оддавала,
Сина оженила . . .
І . . . гу! . . .»*

III.

ЦИГАН.

Не скїгли, бо ти всіх побудиш.

ВІДЬМА.

Хибá я скїглю, навїсний?

ЦИГАН.

Та добре, добре! Що дальш буде?
Розкажуй дальше!

ВІДЬМА.

Що даси?
Навáриш завтра мамалиги⁴⁾?
Я кукурузи принесу.
Нагадала, нагадала!
З дочкою ліг спати,
Завдав сина у лакеї . . .
Громадою в хати
Виганяли . . . Нагадала! . . .
Я собак дражнила

Попід вікнами в старцями,
І байстрят носила
За плечима, — щоб привчались . . .
Аж і ман приїхав.
Отоді було громаді,
І всім до-сто-лиха,
Щоб мене не виганяли
З батьківської хати!
Та й взяв мене з близнятами

¹⁾ гл. стор. 175, пом. 3

²⁾ стрижена, низько пострижена

³⁾ так кажуть тільки, як роблять коровай (місяць)

⁴⁾ Мамалига — на гал. Поділля: кулеша — з кукурудзяної муки, част. вступав в Бесарабію, на Буковині хліб (до борщу, н. пр.).

До себе в палати.
Ростуть мої близняточка,
А я утішаюсь,
І з лютою гадюкою
Я знову кохаюсь.
Докохалася до краю:
Сина у лакеї
Занапастив, а з дочкою...
Чи чуєш? — з своєю...
Чи це не гріх, по вашому?
Чи в вас так уміють?
А мені дав карбованця
Та послав у Київ,
Послав Богу молитися.
Ото ж я й ходила,
І молилась... Ні, цигане,
Я марне молилась!...
Чи в вас єсть Бог якийнебудь?
В нас його немає:
Пани вкрали, та в шкатулі
У себе ховають.
Вертаюся із Київа, —
Замкнуті покої.
Він узяв її з собою,
Та й поїхав з нею,
З Наталею... Чи чуєш ти?
І остриг, проклятий,
Дитя своє. Полетіла
Я його шукати
В Волощину, та й шукаю,
Совою літаю
Над байраками, та діток,
Діточок шукаю,

Наталоньку!... Чи тес — ні!
Я шукаю пана!
Задусь!...

Возьміть до себе
І мене, цигани!
Я ведмедя водитиму;
А як найду ката,
То й спущу його на його...
Отоді, проклятий!...
Ні, не спущу, — сама його
Загризу...

Чи чуєш?
Одружимося, мов серце!
Я й досі діваю;
А сина вже оженила,
А дочка й так буде!...
Лазитиме попід тинню,
Поки найдуть люде
Неживою... Чи ти бачив?
Там такий хороший,
Мій син Іван!...

А знаєш, що?
Позич мені грошей:
А я намиста накуплю,
Та й тебе повішу,
А сама піду додому...
Дивись: миша, миша
Несе у Київ мишенят.
Не донесеш, утопиш десь,
Або пан одніме!...
Чи я найду моїх діток,
Чи так і загину?...

Тай замовкла, мов заснула.
Цигани вставали,
Розбірали шатро своє,
В дорогу рушали, —
Та й рушили. Пішли степом,
І вона, небога
Безталанна, встала мовчки,
І ніби-то Богу
Нишком собі молилася
Та й пошкандибала
За циганами, а йдучи,
Тихенько співала:

*«Кажуть люде, що суд буде,
А суда не буде,
Бо вже мене осудили
На сім світі люде...»*

IV.

Ізза Дністра пішли цигани
І на Волинь, і на Україну¹⁾.
За селом село минали,
В городі ходили,
І марію за собою
Приблуду водили.
І співала й танцювала,
Не пила й не їла, —
Неначе смерть з циганами
По селах ходила.
Потім разом схаменулась,
Стала їсти й пити,
І ховатись за шатрами,
І Богу молитись:
Щось таке їй поробила
Стара Маріула, —
Якимсь зіллям напувала,
То воно й минулось.

Потім її й стала вчити
І лікарювати:
Які трави, що од чого,
І де їх шукати,
Як сушити, як варити, —
Всьому, всьому вчила
Маріула; а та вчилась
Та Богу молилась.

Минуло літо; уже й друге,
І третє настало, —
Уже прийшли в Україну...
Їй жаль чогось стало.
Поклонилась Маріулі

За науку в ноги,
Попрощалась з циганами,
Помолилась Богу,
Тай пішла собі, небога,
На свою країну²⁾,
Рада-рада та весела,
Мов мала дитина.
Які села проходила, —
Болящих питала³⁾,
І травами напувала,
І всім помагала.
В-осени прийшла додому,
Пустку⁴⁾ затопила,
Вимазала, упоралась
І легко спочила,
Мов у раї. Все забула:
Злєс і незлєс;
Всіх простила, всіх любила,
І мов над землею
Святим ангелом вігала:
Так їй легко стало!
Мов в палатах, в своїй хаті
Жити вона стала.
І сусіди не цурались,
Все село любило,
Бо вона все по болящих
День і ніч ходила.
І всім людям помагала,
І плати не брала,
А як брала, то калікам
Зараз оддавала;
Або свічечку в неділю
Спасові поставить

¹⁾ на Київщину (вузче значіння цього слова), гл. «Гайдамаки», стор. 46, пом. 2, «Сон», стор. 239, пом. 1.

²⁾ туди, де родилася.

³⁾ вишукувала недужих.

⁴⁾ гл. стор. 129, пом. 1.

За всіх грішних, а у себе
Й шага не оставить.
«На що мені (було, каже):
Чи то в мене діти?»
Та й заплаче. Отак вона
Сама собі в світі
Вік недовгий доживала.

Дівчата, бувало,
І днювали, й ночували,
Й хату прибірали,
І мазали, і квітчали,
І їсти варили;
І ворожить не просили —
Так собі любили¹⁾! . . .
В хатиночці чисто, тихо,

Ясно, мов у раї,
І, знай, двері поскрипують —
Ніхто не минає:
Той добридень, прийде, скаже,
Той зілля попросить,
Той калачик, паляничку,
Всього понаносять, —
Аби було з ким пожити,
Добром поділитись.
Отак вона жила дома
І вкрита²⁾, і сита;
І любили, й поважали,
І всього давали,
А все-таки покритною
І відьмою звали . . .

V.

З подаґрою³⁾ і подушками,
З трьома, чи й більше, лікарями,
Ізза німецької землі
Весною пана привезли,
Самого тільки . . . Де ж ті діти?
Дочку на хорта проміняв,
А сина в карти проиграв.
(І так трапляється на світі!
А що ж ми маємо робить?)
Ото ж взяли його лічить, —
Лічили, аж утрюх лічили,
Уже чого з ним не робили?!
Та ба, не буде вже грішить,
А ще б хотілося . . .

Простила!

Святого зілля наварила,
І, милосердая, з села
Лічити ворога пішла
В палати сүмніі. Просила,
Щоб пана зіллям напоїть:

Божилася, що буде жить!
Та лікарі не допустили,
Прогнали, трохи ще й не били.
Взяла горщечок, та й пішла;
Ідучи, діточок згадала,
Заплакала, і жаль їй стало,
Що панові не допомгла!

Весна віму проганяє,
І зелений по землі
Весна килим розстилає.
Із ірїю журавлі
Летять високо ключами,
А степами та шляхами
Чумаки на Дін пішли.

І на землі і на небі
Рай. І я не знаю,
Якого ще люде раю
У Бога благають!

¹⁾ Любили не через те, що їм ворожила, а любили, бо любили — так собі.

²⁾ було в що одягтися і що ззісти

³⁾ Подаґра — гостеця у суставах ніг, що нераз і ноги наче відіймає (це від розпусного життя).

А тим часом непростений
Грішний умірав;
Уже його, лукавого,
Сакраментували¹⁾,
Клали долі на солоні,
І стелю знімали²⁾, —
Не вмірав... І лікарі
Нічого не вдіють!...

Якось трохи полегло:
«Покличте Лукію!»
Шепнув, та аж ватрусився.
Привели в палати
Мою відьму. І лікарі
Вже стали благати,
Щоб помогла... Прийшла вона
І у ногах стала,
І нищечком за грішного

Сорокоусти⁴⁾ наймала,
У Київ ходила
Та за пана, за ворога,
Господа молила.

І в-осени вернулася
В село зімувати.
Ніби матір, привітали
Ласкаві дівчата,
І знов стали на досвітки
До неї ходити;
І знов стали, як матері,
Лукії годити.
А вона їх научала,
Як на світі жити;
Розказув, як і вона
Колись дівувала,
І як пана полюбила,
Покриткою стала,

«Отче-наш» читала³⁾.
Пан неначе прокинувся,
Глянув кругом себе,
І на неї... та й закричав:
— «Не треба, не треба!
Іди собі!... Або стривай...
Чи ти не забула?
Прости мене! Прости мене!...»
І сльози блиснули
Вперше зроду. — „Я прощаю...
Я давно простила...”
І свічку дала в руки
І перехрестила.
Заснув ворог перед нею,
Як тая дитина,
А її за свою душу
Молитись покинув.

VI.

І як стригою ходила,
Близнят породила,
Як блукала з циганами,
І як її вчила
Лікарювать Маріула,
І все, що робилось, —
Усе, було, розказув,
Аж плачуть дівчата
Та хрестяться; жахаються, —
Ніби пан у хаті⁵⁾...
А вона їх розважав,
Просить, закликав,
Щоб з панамі не кохались,
Бо Бог покарав;
Бо «підете й ви по світу
Так, як я ходила,
Батька, матір погубите,
Як я погубила;
Дітей своїх, на сміх людям,

¹⁾ Пан, видно, був католик; сакраментували — давали сакраменти (св. тайни) = причащали; й досі кажуть: поїхав піп до недужого з св. тайнами.

²⁾ То в таке народне повір'я, що як хто вмірав і вмерти не може, то кладуть його на долівку та розбірають стелю; а не може вмерти, бо гріхи надто великі, треба прощення.

³⁾ гл. «Наймичка», стор. 181, пом. 6.

⁴⁾ служба в сороковий день після смерті; тоді ж і справляють сороковини

⁵⁾ так, наче б пан був у хаті.

Пустите по світу
Так, як я... як я... пустила...
Діти мої, діти!»

Отак вона научала.
Дівчата хрестились
Та плакали, а уночі
Пани все їм снились:
Із рогами, із хвостами,
Одрізують коси,
Та кусають, та сміються,
І простоволосих
На собак, то-що, міняють,
У дьогті купають,
І виводять на улицу,
І людей скликають
Дивитися. Отаке-то
Дівчаточкам снилось!
А все-таки на досвітки
До неї ходили.

Прийшла весна зелена.
Стара моя встала,
Пішла в поле шукать вілля,
Та там і осталась.

І обідать і вечерять
Варили дівчата,
Та не знали, де ділася
Їх нерідна мати.
Пастухи в селі сказали,
Що коло могили
У калюжі стару відьму
Чорти утопили.
Найшли її, громадою
Без попа сховали
На могилі, й осіковий
Кілок забивали¹⁾.
А дівчата уквітчали
Могилу квітками,
І осіку поливали
Дрібними сльозами.

І виросла на могилі
Осіка заклята.
Отам відьма похована:
Хрестітесь, дівчата!
Хрестітесь, не кваптесь
На панів лукавих,
Бо згинете осміяні,
Наробите слави.

7. III. 1847.
Седнів на Чернігівщині,
в-останнє переправлено
6. III. 1858.

Ой, одна я, одна,
Як билинька в полі,
Та не дав мені Бог
А-ні щастя, ні долі;

Тільки дав мені Бог
Красу, карії очі,
Та й ті виплакала
В самотині дівочій.

А-ні братіка я,
Ні сестрички не знала,
Між чужими зросла,
Та вже й в'янути стала...

Де ж дружина моя?
Де ви, добріі люде?
Їх нема... Я сама,
А дружини — й не буде!...

1847.
Петербург, у цитаделі.

¹⁾ То так відьму закликають у народі, що на її могилі осіку засаджують.

За байраком¹⁾ байрак,
А там степ та могила.
Із могили козак
Встає сивий, похилий;
Встає сам уночі,
Іде в степ, а йдучи,
Співа, сумно співає:
— «Наносили землі,
Та й додому пішли,
І ніхто не згадає.
Нас тут триста, як скло,
Товариства лягло,
І земля не приймає.
Як запродав гетьман²⁾
У ярмо християн,
Нас послав поганяти:
По своїй по землі

Свою кров розлили
І зарізали брата;
Крови брата впились,
І отут полягли
У могилі заклятій» . . .
Тай замовк, зажурився
І на спис³⁾ похилився,
Став на сáмій могилі⁴⁾;
На Дніпро позирав,
Тяжко плакав-ридав,
Сині хвилі голосили.
За Дніпра, із села
Луна гáзм гула,
Треті півні співали.
Провалився козак,
Стрепенувся байрак,
А могила застогнала.

У травні, 1847.
Петербург, у цитаделі.

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні,
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені!

В неволі виріс між чужими,

І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі⁵⁾.
І не пом'яне батько з сином,

¹⁾ ліс у яру

²⁾ Котрого саме гетьмана має на думці Шевченко — не знати; найліпше підходило б це до Петра Дорошенка (1665—1676), який своєю злукою з Турками давав народові причину нарікати на цю злуку (Турки нищили українські села й людей — головню, тих, що не хотіли Дорошкові коритись — у полон [ясир] забирали). Та таке саме можна подумати і про Юрія Хмельницького (1659—1663), що 1677. р. рушив із турецьким військом на Україну — бо ж Шевченко Дорошенка дуже поважав і славним називав (стор. 313). Звичайно, коли під «християнами» розуміти взагалі всіх Українців — наші люде й досі в розмові зі собою кажуть на себе: християни — то можна міркувати, що поет розумів собі й Богдана Хмельницького; відколи Богдан віддав Україну під московське ярмо (1654), то козаки почали одні других різати й різались до того часу, доки сліду з них не стало, доки не лягли в «заклятій» могилі. Про закляті могили в нас скрізь розповідають, що ті, що там лежать, колісь повстають. Так і тут треба собі міркувати.

³⁾ або ратище.

⁴⁾ на самому вершку могили.

⁵⁾ Хоч Україна наша — але ж вона не наша власність (не своя), панамі її други (Москалі).

Не скаже синові: «Молись,
Молися, сину! За Україну
Його замучили колись.»

Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...

Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її окрадену збудять¹⁾...
Ох, не однаково мені!

У травні, 1847.
Петербург, у цитаделі.

«Не кїдай матері!» казали,
А ти покинула, втекла.
Шукала мати — не найшла,
Та вже й шукати перестала:
Умерла, плачучи. Давно
Не чуть нічого, де ти гралась;
Собака десь помандрувала,
І в хаті вибите вікно;
В садочку темному ягнята
Удень пасуться, а вночі
Віщують сови та сичі²⁾
І не дають сусідам спати.
І твій барвіночок хрещатий
Заріс богілою³⁾, ждучи
Тебе, неквітчану — і в гаї
Ставочок чистий висихає,
Де ти купалася колись;
І гай сумує, похилився,
У гаї пташка не співає —

Й її з собою занесла;
В яру криниця завалилась,
Верба усохла, похилилась,
І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла.
Куди полинула, де ділась?
До кого ти перелетіла?
В чужій сім'ї, в чужій землі,
Кого ти радуєш? До кого,
До кого руки приросли?
Віщує серце, що в палатах
Ти роскошуєш, і не жаль
Тобі покинутої хати...
Благаю Бога, щоб печаль
Тебе до віку не збудила,
Щоб у палатах не найшла,
Щоб Бога ти не осудила,
І матері не прокляла⁴⁾!

У травні, 1847.
Петербург, у цитаделі.

[КАЛИНА]

«Чого ти ходиш на могилу?»
Насилу мати говорила:
«Чого ти плачеш, ідучи?»
Чого не спиш ти уночі,
Моя голубко сизокрила?»
— „Так, мамо, так!“...

І знов ходила,
А мати плакала, ждучи.
Не сон-трава на могилі
Вночі процвітає, —
То дівчина заручена
Калину сажає

¹⁾ Докладніше то це так: в темноті держатимуть (до сна заколишуть), обкрадуть (заберуть у неї, що має), і збудять її аж тоді, як вогонь уже вибухне — та не буде вже чого рятувати! Це так часто роблять злодії: щоб підозріння від себе відвернути, підпалюють хату, ограбують її й тоді самі хазяїна будять.

²⁾ гл. «Наймичка», стор. 180, пом. 7.

³⁾ Це такий бур'ян, ще кажуть: болиголов, свербигуз, подібний трохи до кропу, тільки дикий; та ще кажуть: дика петрушка.

⁴⁾ Може, цей вірш і до Оксани відноситься (гл. «Черниця Мар'яна», стор. 91, пом. 11).

І сльозами поливає,
І Господа просить,
Щоб послав він дощі вночі
І дрібні роси,
Щоб калина прийнялася,
Розпустила віти:
«Може, пташкою прилине
Милий з того світа;
Зов'ю йому кубéлечко¹⁾
І сама прилину,
І будемо щебетати
З милим на калині;
Будем Бога вихваляти,
Тихо розмовляти,
Будем вкупочі уранці
На той світ літати.»

І калина прийнялася,
Віти розпустила,
І три літа на могилу
Дівчина ходила.
На четверте . . . Не сон-трава
Вночі процвітає, —
То дівчина з калиною
Плаче-розмовляє:

«Широкая, високая
Калино моя,
Не водою до схід сонця
Полівана я!

Широкії сльози-ріки
Тебе полили, —
Їх славою лукавою
Люде понесли.
Зневажають подруженьки
Подругу свою,
Зневажають червону
Калину мою.
Повий мою головоньку,
Росою умий
І вітами²⁾ широкими
Од сонця закрый!
Вранці найдуть мене люде,
Мене осміють;
Широкії твої віти
Діти обірвуть.»

Вранці рано на калині
Пташка щебетала;
Під калиною дівчина
Спала — не вставала:
Утомилось молодеє,
На віки спочило . . .

Вставало сонце зза могили,
Раділи люде, встаючі;
А мати ї спати не лягала,
Дочку вечерять дожидала
І тяжко плакала, ждучи³⁾.

У травні, 1847.
Петербург, у цитаделі.

ТРИ ШЛЯХИ.

Ой, три шляхи широкії
Докупи зійшлися;
На чужину з України
Браті розійшлися;
Покинули стару матір,
Той жінку покинув,
А той — сестру, а найменший —
Молоду дівчину.

Посадила стара мати
Три ясені в полі,
А невістка посадила
Високу тополю;
Три явори посадила
Сестра при долині,
А дівчина заручена
Червону калину.

¹⁾ те саме, що: гніздечко.

²⁾ На заході України цього слова народ не знає, а вживає тільки: галузі

³⁾ Ця поема теж — баляда, як ось: Причинна, Тополя, Лілея й т. д.

Не прийнялись три ясені,
Тополя всихала,
Повсихали три явори,
Калина зов'яла.
Не вертаються три брати, —
Плаче стара мати,
Плаче жінка з діточками
В нетопленій хаті,
Сестра плаче, йде шукати

Братів на чужину,
А дівчину заручену
Кладуть в домовину . . .

Не вертаються три брати,
По світу блукають,
А три шляхи широкіі
Терном заростають.

У травні, 1847.
Петербург, у цитаделі.

Н. І. КОСТОМАРОВУ.

Микола Іванович Костомаров (1817—1885) великий історик України й український письменник; він був приятелем Шевченка. То, власне, його діло було — Кирило-Методіївське товариство, що заснувалося в Києві перед Різдом 1846. р. й думало про згуртування всіх Слав'ян, але як вольних із вольними, про просвіту народню, про знесення кріпацтва (гл. стор. XV). До товариства стояв близько й Шевченко — й за те, між иньчим, його загарештовано. Загарештовано й Костомарова, саме тоді, як він на другий день зібрався брати шлюб, і посаджено в Петропавлівську цитаделю (кріпость) у Петербурзі. Крізь віконце у кріпости побачив Шевченко матір Костомарова, Тетяну Петровну, що навідувалась до сина, й написав із того приводу цей вірш.

Веселе сонечко ховалось
В веселих хмарах весняніх¹⁾;
Гостей зачинених своїх
Сердешним²⁾ часм напували,
І часовіх³⁾ переміняли,
Синемундірних часовіх.
І до дверей, на ключ замкнутих,
І до решітки на вікні
Привик я трохи, — і мені
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих,
Моїх кривавих тяжких сльоз, —
А їх чимало розлилось
На марне поле. Хоч би рута,
А то нічого не зійшло⁴⁾!

І я згадав своє село:
Кого я там коли покинув?
І батько й мати в домовині . . .
І жалем серце запеклось,
Що нікому мене згадати . . .

Дивлюсь: твоя, мій брате, мати
Чорніша чорної землі
Іде, з хреста неначе знята . . .
Молюся, Господи, молюсь!
Хвалить Тебе не перестану,
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани . . .

19. V. 1847.
Петербург, у цитаделі.

¹⁾ Це ж був травень 1847. р.

²⁾ бідолашним, не дуже то сильним.

³⁾ вартових.

⁴⁾ Марне (пусте) поле — Україна, така, як вона тоді була, пор. «Чигирин», стор. 108, пом. 4.

ВЕЧІР.

(А. Ал. Лазаревський¹).

Садок вишневий коло хати, Сім'я вечерея коло хати;
Хрущі над вишнями гудуть, Вечірня зіронька встає;
Плугатарі з плугами йдуть, Дочка вечерять подає,
Співають, ідучи, дівчата, А мати хоче научати,
А матері вечерять ждуть. Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх.
Затихло все . . . Тільки дівчата
Та соловейко не затих²).

У травні, 1847.
Петербург, у цитаделі.

Не спалося, — а ніч, як море . . .
(Хоч діялось не в-осені,
Так у неволі). До стіни
Не заговориш ні про горе,
Ні про «младенческіє сны»³).
Верчуся, світу дожидаю;
А за дверима про своє
Салдатське нежитіє⁴)
Два часові розмовляють.

ПЕРШИЙ.

*Така ухабіста⁵) собой,
І мнѣше бвлѡй⁶) не даріла;
А бѣрін бѣднѣнькой такой!* *Мвня-то, слыш, і подсмотрилі;
Свѣзли в Калугу⁷) і забрілі.
Так вот-те случай-то какой!*

¹) Пані Лазаревська жила в Чернигівщині (в конотопському повіті); вона була матіррю приятелів Шевченка, Федора (з Оренбурга) й Михайла (з Петербурга) — він старався про визвіл Шевченка з неволі), а присвятив поет їй цей вірш у 1859. р., як відвідав паню Лазаревську в її домі.

²) Кажуть учені, які добре розбираються в поезії, що коли б Шевченко нічого більш був не написав, а тільки «Вечір» — то його можна б за цей вірш поставити між найпершими поетами світа!

³) Це трохи насмішливо сказано; є московські пісні, що співають про «молодечі сны», ніби то про щасливе життя в молодих роках.

⁴) Ми б сказали: «Хиба салдацьке життя — життя? Це не життя», — важке життя.

⁵) Московське слово: «ухабістий» по нашому: вибоїстий, нерівний (шлях), отже: жінка нерівна своєю поведінкою, своїм моральним поведінням.

⁶) біла банкнота на 50 карбованців, її тепер уже нема.

⁷) місто в Росії.

ДРУГИЙ.

А я—аж страшно, як згадаю!—
 Я сам пішов у москалі.
 Таки ж у нашому селі
 Назнав я дівчину. Вчащаю
 І матірь-удову єднаю;
 Так пан заклятий не дає:
 Малá, каже, нехай дождуся.
 І, знай, вчащаю до Ганнусі.
 На той рік знову за своє:
 Пішов я з матіррю просити.
 «Шкодá», каже, «і не проси!
 П'ятьсот», каже, «коли даси,
 Вери хоч зараз!» Що робити?
 Головка бідна! Позичáть?
 Та хто таку позичить силу!
 Пішов я, брате, зароблять.
 І де вже ноги не носили! . . .
 Поки ті гроші заробив,
 Я годів зо два проходив
 По Чорноморії, по Дону.
 Вертаюсь в-осени додому,
 І подарунків накупив
 Найдорогіших. От, вертаюсь
 В село до дівчини вночі, —
 Аж тільки мати на печі,
 Та й та, сердешна, умірає,
 А хата пустокою гниє.

Я викресав огню, до неї —
 Од неї пахне вже землею,
 Уже й мене не пізнає.
 Я до попа та до сусіди . . .
 Привів попа, та не застав,
 Вона вже вмерла. Нема й сліду
 Мові Ганни. Я спитав,
 Таки сусіду, про Ганнусю.
 «Хибá ти й досі ще не знаєш?
 Ганнуса на Сибір пішла:
 До панича, бачиш, ходила,
 Поки дитину привелá,
 Та у криниці й затопила.»
 Неначе згага запекла . . .
 Я ледве-ледве вийшов з хати . . .
 Ще не світало. Я в палати
 Пішов з ножем, не чув землі . . .
 Аж панича вже одвезли
 У школу в Київ. От як, брате!
 Осталися і батько й мати,
 А я пішов у москалі.
 І досі страшно, як згадаю:
 Хотів палати запалить,
 Або себе занапастить,
 Та Бог помилував. А знаєш,
 Його до нас перевелі
 Із армії, чи що?

ПЕРШИЙ.

*Так что-же?
 Ну, вот твѣрь і пріколі!¹⁾*

ДРУГИЙ.

Нехай собі! А Бог поможе,
 То й так забудеться колись.

Вони ще довго говорили.
 Я став перéd-світом дрімать,
 І паничі мені приснились,
 І не далі, погані, спать.

У травні, 1847.
 Петербург, у цитаделі.

¹⁾ моск. пріколоть — заколоти, проколоти (багнетом)

[ПУСТКА]

Рано вранці новобранці
 Виходили за село,
 А за ними молодими
 І дівча одно пішло.
 Подібала¹⁾ стара мати
 Доню в полі доганяти, —
 І догнала, привелá;
 Нарікала²⁾, говорила,
 Поки в землю положила,
 А сама в старці пішла.

Минули літа, а село
 Не перемінилось,
 Тільки пустка накрай села
 Набік похилилась;
 Коло пустки на милиці³⁾
 Москаль шкандибáв,
 На садочок позирав,

В пустку заглядає . . .
 Марне, брате! Не вигляне
 Чорнобрива з хати,
 Не покличе стара мати
 Вечеряти в хату.
 А колись, давно колись-то,
 Рушники вже ткались,
 І хустина мережалась,
 Шовком вишивалась;
 Думав жити, любитися,
 Та Бога хвалити,
 А довелось — ні до кого
 В світі прихилитись!

Сидить собі коло пустки.
 Надворі смеркає,
 А в вікно, неначе баба,
 Сова виглядає.

У травні, 1847.
 Петербург, у цитаделі.

В неволі тяжко . . . хоча й волі,
 Сказати по-правді, не було;
 Та все-таки якомсь жилось —
 Хоть на чужому — та на полі . . .
 Тепер же злої тії долі,
 Як Бога, ждати довелось.
 І жду її, і виглядаю,

Дурний свій розум проклинаю,
 Що дався дурням одурить⁴⁾,
 В калюжі волю утопити.
 Холодне серце, як згадаю,
 Що не в Україні поховають,
 Що не в Україні буду жить,
 Людей і Господа любить.

У травні, 1847.
 Петербург, у цитаделі.

¹⁾ пошкутильгала, пошкандибала.

²⁾ різними назвами називала, дорікала; в старці — на заході: на жебри.

³⁾ деревляна нога, а то й палиця, на яку спіраються ті, що не мають ноги

⁴⁾ Проживаючи у кріпости, Шевченко пераз попадав і в сумний настрій і на хвилину неначе було жалкував, що і в «братчинами» (ст. XV) працював і написав свої політичні твори, та нарівав на «дурнів», що довели його до тих думок і до тих творів. Та що це було тільки на хвилину, пор. вірш: «Чи ми ще віждемося знову», стор. 227, «N. N.», стор. 245 (не каюсь), «Козачковському», стор. 255 (За правду на світі караюсь, і не клену долі) . . .

Чи ми ще зійдемося знову¹⁾,
Чи вже на віки розійшлися,
І слово правди і любови
В степи-вертепи понесли?
Пехай і так! Не наша мати²⁾,
А довелося поважати!
То — воля Господа! . . .

Годить,
Смирітеся, молітесь Богу
І згадуйте один другого;
Свою Україну любіть,
Любіть її . . . во время люте³⁾,
В останню, тяжкую минуту
За неї Господа моліть!

У травні, 1847.
Петербурґ, у цитаделі.

[КОСАРЬ]

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори:
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде.

Косаря уночі
Зустрічають сичі;
Тне косарь, не спочивав,
Ні на кого не вважає,
Хоч і не проси.

Не благай, не проси:
Не клепає коси⁴⁾;
Чи то пригород, чи город,
Як бритвою старий голить
Усе, що даси:

Мужика й шинкаря,
Сироту кобзаря;
Приспівує старий, косить,
Кладе горами покоси,
Не минá й царя.

І мене нє мене,
На чужині зотне,
За решоткою⁵⁾ задавить . . .
Хреста ніхто не поставить
І не пом'яне!

30. V. 1847.
Петербурґ, у цитаделі.

* * *

Думи мої, думи мої⁶⁾!
Ви мої єдині!
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині!
Прилітайте, сизокрилі

Мої голуб'ята,
Ізза Дніпра широкого
У степ погуляти
З Кіпрізами убогими!
Вони вже убогі,

¹⁾ Цей вірш написаний до Кирило-Методіївських братчиків (стор. XV), пор. попередній.

²⁾ Ця мати — то неволя, лиха доля; перед нею довелося Шевченкові голову схилити (поважати).

³⁾ в тяжкі часи, в часи лихоліття.

⁴⁾ не спочивав, щоб поклепати косу; пригород — мале місто (гл. стор. 237, пом. 6.), оселя при городі, під містом.

⁵⁾ на заході України кажуть: ґрати.

⁶⁾ Цим віршем починаються Шевченкові «захалявні» книжечки, яких поет «змережав» дрібним письмом — чотирі.

Уже голі, та на волі¹⁾
 Ще моляться Богу.
 Прилітайте ж, мої любі!

Тихими речами
 Привітаю вас, як діток,
 І заплачу з вами.

1847.

Орська кріпость.

КНЯЖНА.

Зоре моя вечірняя,
 Зійди над горою, —
 Поговорим тихесенько
 В неволі з тобою.
 Розкажи, як за горою
 Сонечко сідає,
 Як у Дніпра веселочка²⁾
 Воду позичає;
 Як широка сокорина³⁾
 Віти розпустила,
 А над самою водою
 Верба похилилась, —
 Аж по воді розіслала⁴⁾
 Зелені віти,
 А на вітах гойдаються
 Нехрещені діти⁵⁾;

Як у полі на могилі
 Вовкулак⁶⁾ ночує,
 А сич в лісі та на стрісі
 Недолю віщує;
 Як сон-трава при долині
 Вночі розцвітає;
 А про людей — та нехай ім!
 Я їх, добрих, знаю,
 Добре знаю! . . . Зоре моя,
 Мій друже єдиний!
 Що вони, поганці, діють
 В нас на Україні! . . .
 Розкажу я те, що знаю,
 Тобі й спать не ляжу,
 А ти рано тихесенько
 Богів розкажеш.

I.

Село! І серце одпочине . . .
 Село на нашій Україні —
 Неначе писанка: село
 Зеленим габм поросло;
 Цвітуть сади, біліють хати,
 А на горі стоять палати
 Неначе диво, а кругом

Широколисті тополі;
 А там і ліс, і ліс, — і поле,
 І сині гори за Дніпром . . .
 Сам Бог вітає⁷⁾ над селом!

Село! село! Веселі хати!
 Веселі зда́лека палати —

¹⁾ Хіба тому, що Кіпрізи кочували, й до них не чіплявся уряд, але ж політичної волі в них уже не було. Кіпрізів налічують до п'ять мільйонів людей, самі вони Монголи, турської породи, віри магометанської, а то й погани, живуть у південно-західному Сибірі.

²⁾ на заході України нахуть: дуга.

³⁾ стілько, що осокір = чорна тополя; сокорина — одне тільки осокорове дерево.

⁴⁾ розстелила.

⁵⁾ Це таке повір'я в народі, що потерчата (нехрещені діти — потоплені) гойдаються на гиллях верб над річкою.

⁶⁾ гл. «Відьма», стор. 210, пом. 1.

⁷⁾ Вітати = уноситися, пробувати.

Бодай ви терном поросли!
Щоб люде й сліду не найшли,
Щоб і не знали, де й шукати!

В тому господньому¹⁾ селі,
На нашій славній Україні, —
Не знаю, де вони взялись,
Приблудакнязь, — булайкнягиня.
Ще молоді собі були,
Жили самі, були багаті:
Високі на горі палати,
Чималій у яру ставок,
Зелений по горі садок,
І верби, і тополі,
І вітряки на полі,
І долом геть собі село
Понад водою простяглося.

Колись там вєсело було!
Бувало, літом і зімою

Музика тне, вино рікою
Гостей неситих налива;
А князь, аж синій, похожає,
Та сам несмілим²⁾ наливає,
Та ще й покрикує: «віват»³⁾!
Гуляє князь, гуляють гості, —
І покотилися на помості⁴⁾.
А завтра знову ожива,
І знову п'є, і знов гуляє;
І так за днями день минає.
Мужицькі душі аж пишцать,
Судовики⁵⁾ благають Бога;
П'яниці, знай, собі кричать:
— *«І патріот, і брат убогих!*
Наш славный князь! Віват! віват!»
А патріот, убогих брат,
Дочку й теличку однімає
У мужика, — і Бог не знає...
А, може, знає, та мовчить!

II.

Княгиня в-заперті сидить.
Її і в сіни не пускає
Убогих брат. А що ж робить?
Сама втекла і повінчалась;
І батько й мати не пускали,
Казали: вгору не залазь!
Так ні — за князя! От і князь!
От і пишайсь тепер, княгине!
Загинеш, серденько, загинеш,
Мов ряст весною уночі
Засхнеш, не знатимеш нічого:
Не знатимеш, як хв'ялять Бога,
Як люде люблять, живучі.
А жить — так, Господи, хотілось!
Хотілось любити
Хоч годочок, хоч часочок⁶⁾,

На світ подивитись.
Не довелось, — а все було,
Всього понадбала
Стара мати; саму тебе
Мов намалювала,
Хоч молись перед тобою,
Мов перед святою...
Красо моя молодая,
Горенько з тобою!
Жить би, жить та славить Бога
І добро творити,
Та божою красою,
Людей веселити, —
Так же ні! А молодіі
Та карії очі
Щоб марніли в самотині

¹⁾ пор.: «Сам Бог вітає над селом» — таке воно гарне.

²⁾ що не наслідуються самі собі наливати.

³⁾ Латинське слово: віват (vivat) — по нашому: хай живе, або як у нас кажуть: многа літа!

⁴⁾ пор. «Гайдамаки», стор. 80, пом. 2.

⁵⁾ судові урядовці, бо треба б папа судити, а те ніяково.

⁶⁾ якийсь маленький час, годиночку.

Може, Бог так хоче?
Боже, Боже! Давш волю
І розум на світі,
Красу давш, серце чисте,
Та не давш жити!
Не давш на рай веселий,
На світ Твій великий
Надивитись, намолитись
І заснуть на віки!

Не в'єсело на світі жить,
Коли нема кого любить.
Отак і їй, одній-єдиній,
Ще молодій моїй княгині,

Красу і серце засушить
І марно згинуть в самотині —
Аж страшно! А вона молилась
І жить у Господа просилась,
Бо буде вже кого любить:
Вона вже матіррю ходила,
Уже пишалась і любила
Своє дитя. І дав дожить
Господь їй радости на світі:
Узріть його, поцілувать
Своє єдинеє дитя,
І перший крик його почути...
Ох, діти, діти, діти!...
Велика Божа благодать!

III.

Сльови висохли, пропали,
Сонце просіяло,
І княгиня в дитиною
Не тією стала:
Ніби на світ народилась,
Гралась, веселилась,
І княжні своїй маленькій
Сорочечки шила
І маленькі рукавчата
Шовком вишивала,
І купала, й колихала,
Сама й годувала.
Бо княгині тільки вміють
Привести дитину,
А годувать та доглядать
Не вміють княгині;
А потім оха: «Забував
Мене мій Поль, або Філат¹⁾!»
За що ж воно тебе згадає?
За те хіба, що привелі?
А мою свою дитину
Сама доглядала,
А п'яного свого князя
І не допускала.

Мов яблучко у садочку
Кохалась дитина,
І говорить уже стало;
І вчила княгиня
Тільки «мамо» вимовляти,
А «тато» не вчила...
І книжечок з кунштिकाми²⁾
В Ромні³⁾ накупила,
Забавляла, розмовляла,
І Богу молитись
І азбуку по кунштिकाх
Заходилась вчити;
І що-божий день купала,
Рано спати клала,
І пилиночці на неї
Впасти не давала;
І всю ніченьку над нею
Вітала, не спала,
Надивлялась, любувалась
Княжною своєю...
І жениха їй єднала,
І раділа з нею,
І плакала; довгі коси
Уже розплітала

¹⁾ панські пофранцужені або помосковлені чоловічі назви: Павло, Теофілянт; воно = дитинка, що ти її привела.

²⁾ німецьке слово: Kunststück — по нашому: мистецький твір, образочок

³⁾ Ромен — місто в Полтавщині.

І, — лишенько! — свого князя
П'яного згадала
У мундірі... та й закрила
Заплакані очі.
А дитині ніби сниться,
Мов вимовить хоче:
«Не плач, мамо! Не розплітай
Мої довгі коси —
Посічуться»... Що-день божий
Радости приносить
Своїй матері щасливій
Дочка уродлива;
Мов тополя виростає
Світові на диво,
Виростає, — та недовго

Буде веселити
Свою матір: Бог карас
Княгиню на світі.
А за віщо? Чудно людям,
Бо люде не знають,
Чому добре умірає¹⁾,
Злеє оживає?...

Занедужала княгиня —
І князь схаменувся,
За бабами-знахарками
По селах метнувся.
Наїхали, заходились:
Лічили-лічили,
Поки її, безталанну,
В труну²⁾ положили.

IV.

Не стало на світі княгині,
І гусла³⁾ знову загули,
А сирота її в селі,
Її єдина дитина, —
Мов одірвалось од гиллі:
Пенагодоване і босе,
Сорочечку до зносу носить,
Спеклося бідне на жару,
Лопуцьки⁴⁾ їсть, ставочки гатить
В калюжах з дітьми у яру...
Умийся, серденько! Бо мати
Он дивиться й не пізнає
Межи дітьми дитя своє,

І думає: тебе не стало...
Умийся, серце, щоб пізнала
Тебе, єдиную свою,
І Господа б благословляла
За долю добрую твою.
Умилася; а добрі люде
Прибрали, в Київ одвезлі
У інститут⁵⁾. А там що буде, —
Побачим.

Гусла загули...

Гуляє князь, гуляють гості;
Ревуть палати на помості,
А голод стогне на селі...

І стогне він, стогне по всій Україні,
Кара Господева; тисячами гинуть
Голодні люде. А скирти гниють,
А пани й половину Жидам продають,
Та голоду⁶⁾ раді, та Бога благають,

¹⁾ умірає те, що добре; приходиться до здоровля, живе те, що зле.

²⁾ або труну — на жаль, це слово чомусь забувається й люде з-московська починають казати: гріб (а «гріб» у нас те, що «могила»); ще кажуть домовина пор. стор. 234, деревище (Гуцули).

³⁾ Гусла — скрипка, музика.

⁴⁾ Лопуцьок це молоде біло (стовбур) рослини, обдерте з назверхньої кори; його їдять, а то й до страви кидають.

⁵⁾ Інститут для благородних дівчат — заклад для дворянських (шляхецьких) дочок; там була і школа, там і виховували та навчали, як панянці бути, як їй поводитись, а далі: французької мови, танцювати й т. д.

⁶⁾ себто: голодові, тішаться, що голод.

Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав¹⁾, —
Тоді б і в Паріжі, і іншому краї
Наш брат хуторянин²⁾ себе показав! . . .
Чи Бог тебе знає? — Бо се було б диво,
Щоб чути і бачить, і не покарати!
Або вже аж надто довготерпеливий! . . .

Минають літа. Люде гинуть:
Лютує голод в Україні,
Лютує в княжому селі.
Скирти вже княжі погнилі, —
А він байдуже: п'є, гуляє,
Та Жидка з грішми виглядає.
Нема Жидка . . . Хліба³⁾ зійшли;
Радіють люде, Бога просять . . .
Аж ось — із Київа привозять
Княжну . . . Мов сонечко зійшло
Над обікраденим селом.

V.

Чорнобрива, кароока, —
Вилитая мати,
Тільки смутна, невесела . . .
Чого б сумувати?
Або, може, вже такою
Вона й уродилась?
Або, може, молодець
Чи не полюбило
Когонєбудь? Ні, нікого . . .
Весела гуляла;
Мов ласочка з кубелечка,
На світ виглядала
З того Київа, аж поки
Побачила села
Знівечені, — з того часу
Стала невесела.

Мов сизая голубонька,
Село облетіла;
У всіх була, всіх бачила,
Всі повеселіли . . .
Там словами привітала,
Там нагодувала;

Що-день божий обходила
Село; помагала
Усякому; а сироти
До неї в покої
Приходили і матіррю
Свою святою
Її звали, і все село
За неї молилось.
А тим часом Жиди в селі
З грішми появились.
Радіє князь, запродує
З половою жито,
І молотить виганяє
Людей недобитих.
Змолотили, нівроку ім,
За одну годину
І з клунею провіяли . . .
Князь і не спочинув:
На могорич закликає,
Та п'є, та гуляє
Аж у гаї, — бо в покоях
Дочка спочиває.

¹⁾ родив (частіше: наворотове дієслово).

²⁾ насмішливе слово на панів; так вони себе самі любили звати, ніби-то зі скромности, не пан — а хуторянини.

³⁾ декуди (на Поділлі) кажуть просто: збіжжя.

Гармидер, галас, гам¹⁾ у гаї,
Срамотні²⁾ співи; аж лящить
Жіночий регіт; завиває,
Реве хааїн: «Будем пить,
Аж поки доня наша спить!»

VI.

А доня в-заперті сидить
В своєму сўмному покої,
І дивиться, як над горою
Червоний місяць аж горить,
За хмари тихо виступає, —
І ніби гори оживають;
Дуби з діброви, мов дива,
У поле тихо одхожають;
І пугач луга, і сова
Зпід стріхи в поле вилітає,
А жаби крякають, гудуть.
Дивітесь, очі молодії,
Як зорі божії встають,
Як сходить місяць, червоніє;

Дивіться, поки вас гріє,
А зорі спати не дають!
Головою молодую
На руку схилилась,
До півночі невесела
На зорі дивилась
Княжні моя . . . Дивилася,
Та й плакати стала . . .
Може, серце яке лихо
Тихо прошептало? . . .
Та байдуже! Поплакала
Трошки, усміхнулась,
Помолилась, та й спать лягла,
І тихо заснула.

VII.

В гаю все покотом лежало —
Пляшки і гості: де що впало,
Там і осталося. Сам не впав,
Останню каплю допивав,
Та й ту допив. Встає, не пада,
Іде в покої . . . Скверний гаде³⁾!
Куди ти лізеш? Схаменись!
Не схаменува: ключ виймає,
Прийшов, і двері одмикає,
І лізе до дочки . . .

Прокинись,
Прокинись, чистая! Схопись,

Убий гадюку — покусас! . . .
Убий, — і Бог не покарає, —
Як тая Ченчіо колись
Убила батька кардинала,
І Саваофа не злякалась⁴⁾.
Ні, не прокинулася, спить.
А Бог хоч бачить, та мовчить,
Гріхам великим потурає⁵⁾ . . .
Не чуть нічого . . . Час минає,
А потім крик, а потім гвалт
І плач почули із палат, —
Почули сови . . . Потім знову

¹⁾ крик.

²⁾ сороміцькі, безсоромні.

³⁾ Погана гадино!

⁴⁾ Беатріче Ченчі — не Ченчіо, як пише Шевченко — донька визначного шляхтича в Римі (Шевченко зве його чомусь кардиналом) забила своїми руками свого батька, як він хотів було її знасилувати. Саваоф — єврейське слово, по нашому: бог небесних сил, Бог.

⁵⁾ Де цього слова не вживають, то воно значить стілько що: поблажати, крізь пальці дивитися, не зважати.

Не чуть нічого . . . І в той час
Скирти і клуня зайнялись, —
І зорі зникли . . . Хоч би слово,
Хоч би де голос обізвась!
Пани в гаю не ворущілись,
А люде збіглись та дивились,
Як дим до неба підіймався . . .

Прокинулись вранці гості,
Аж бачать, що лихо;
Покинули свого князя,
Та любо, та тихо . . .
Так і ми його покинем,
Так і Бог покине.
Тебе тільки не покине
Лихая година,

Княжнó моя безталанна,
Знівечений цвіте!
Ти ще будеш покутувать
Гріхи на сім світі,
Гріхи батькові. О, доле,
Лукавая доле!
Покинь її хоч на старість,
Хоч на чужім полі,
На безлюдді! Не покинеш, —
Поведеш до краю,
До самої домовини,
Сама й поховавш . . .

В селі не бачили й не чули,
Де вона поділась, —
Думали, на пожарищі
Небога згоріла . . .

VIII.

Стоїть село невесело.
На горі палати
Почорніли. Князь хирів,
Нездужав встати;
А підвесті нема кому,
Ніхто й не загляне
До грішного болящого
В будинки погані.
Люде трохи очуняли;
Господа благають,
Щоб княжнá до їх вернулась;

А її немає,
І не буде вже святої . . .
Де ж вона поділась?
У Києві пресвятому
В черниці постриглась.
Родилась на світ жить, любить,
Сіять Господньою красою,
Вітать над грішними святою,
І всякому добро творить,
А сталось ось-як: у черницях
Занапастилося добро . . .

* * *

Блукаючи по Україні,
Прибивсь якось я в Чигирин
І в монастирь отой дівочий,
Що за пісками, на болоті,
У лозах, самотній стоїть.
Отам мені і розказала
Стара черниця новинú,
Що в монастирь оцей убогий
Княжнá якась ізза Дніпра

Зайшла вторік: одпочивала
Та й Богу душу оддала . . .
«Вона була ще молодою
І прехорошая собою;
На сонці дуже запеклась,
Та й занедужала; лежала
Недовго щось — седмиці з три¹⁾ —
І все до крихти розказала
Мені і Ксенії сестрі,

¹⁾ тижнів во три; седмиця — церк. слово: сім днів

І вмерла тут. І де ходила,
В яких-то праведних містах,
А в нас, сердешна, опочила . . .
Оце її свята могила! . . .
Ще й не поставили хреста . . .»

1847.
Орська кріпость.

[МОЇМ СОУЗНИКАМ]

Згадайте, братія моя¹⁾ — А потім жити почнемо
(Бодай те лихо не верталось!), Між людьми, як люде . . .
Як ви смиренесенько і я
І за решотки визирали А поки те буде,
І, може, думали: «Коли Любітеся, брати мої,
На раду тиху, на розмову, — Україну любіте,
Коли ми зійдемося знову І за неї, безталанну,
На сій зубоженій землі?» Господа моліте!
— Ніколи, братія, ніколи! А його²⁾ забудьте, други,
З Дніпра укупі не п'ємо³⁾, І не проклинайте;
Розійдемося, рознесемо І мене в неволі лютій
В степи, в ліси свою недолю, Інколи згадайте! . . .
Повіруєм ще трохи в волю,

1847.
Орська кріпость.

Сонце заходить, гори чорніють, На синє небо виходить зоря:
Пташечка тихне, поле німіє; «Ой, зоре, зоре» — і сльози кануть,
Радіють люде, що одпочинуть. «Чи ти зійшла вже і на Україні?
А я дивлюся і серцем лину Чи очі карі тебе шукають
В темний садочок на Україну: На небі синім? Чи забувають?»
Лину я, лину, думу гадаю, Коли забули, бодай заснули,
І ніби серце одпочиває. Про мою доленьку, щоб і не чули!
Чорніє поле, і гай, і гори,

1847.
Орська кріпость.

¹⁾ Оцей вірш Шевченко поклав був попереду тих 13 віршів, що їх написав у Петропавлівській кріпості (стор. 219—227) й назвав цілу збірку: «Моїм союзникам» (спів'язням, тим, що зі мною були ув'язнені) — й через те й пише далі: якби і я ізза решотки (ґратів) визирали (в цитаделі); братія = браті (збірне ймення).

²⁾ розуміється: води, значить — не живемо над Дніпром, на Україні

³⁾ Оцей «він» — то буде хоч царь Микола, що волю відобрав Шевченкові й його «союзникам», хоч той студент — звався він Петров, що доніс на Шевченка й на братчиків, й що через нього всіх загарештовано й покарано (стор. XV).

Мені тринацятий минало —
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було —
Мені так любо, любо стало,
Неначе в Бога . . .
Уже проклікали до паю¹⁾,
А я собі у бур'яні
Молюся Богу; і не знаю,
Чого маленькому мені
Тоді так приязно молилось,
Чого так вєсело було.
Господнє небо і село,
Ягня, здається, веселилось,
І сонце гріло — не пекло.

Та не довго сонце гріло,
Не довго молилось;
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, — дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубєє —
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята²⁾;

Обернувся я на хати —
Нема в мене хати.
Не дав мені Бог нічого!
І хлинули сльози . . .
Тяжкі сльози . . . А дівчина,
При самій дорозі,
Недалеко коло мене
Плоскінь вибирала,
Та й почула, що я плачу:
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози,
І поцілувала³⁾ . . .

Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє: лани, гаї, сади . . .
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.

Бриднїя⁴⁾! А й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить:
Чому Господь не дав дожить
Малого віку у тім раю!
Умер би, орючи на ниві,
Нічого б на світі не знав⁵⁾,
Не був би в світі юродивим⁶⁾,
Людей і Бога б не прокляв!

1847.

Орська кріпость.

Не гріє сонце на чужині,
А дома надто вже пекло;
Мені не вєсело було
Й на нашій славній Україні:

Ні хто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого⁷⁾,
Блукав собі, молився Богу,
Та люте панство проклинав,

¹⁾ продавонили, щоб паювати (розділювати) іншу

²⁾ Шевченко рад був, що став, як сам казав, «пастухом стад непорочних» — та ті стада були чужі, він був громадський пастух (стор. X).

³⁾ Може, це й була та сама Оксана, що про неї часто згадував поет (пор. «Черниця Мар'яна» стор. 91, пом. 1).

⁴⁾ дурні мрії, дурниця

⁵⁾ Не дурно кажуть, що незнання — особисто людині щастя приносить.

⁶⁾ власне, світ (люде) не вважав би його таким, як не слід, иньчим, як другі (що виродився від других)

⁷⁾ Це так буде розбірніше: ні ніхто мене не любив, не вітав, ні я ні до кого не хилився.

І згадував літа лихії,
Погані, давнії літа, —
Тоді повісили Христа,
Й тепер не втік би син Марії¹⁾!
Ніде не весело мені,
Та, мабуть, весело й не буде.
І на Україні добрі люде, —
Отже такі й на чужині²⁾!
Хотілося б (та й то для того,

Щоб не робили Москалі
Труні із дерева чужого),
Аби хоч крихотку землі
Ізза Дніпра мого святого
Святії вітри принесли . . .
Та й більш нічого! Так-то, люде,
Хотілося б . . . та що й гадать!
На що вже й Бога турбувать,
Коли по-нашому не буде!

1847.

Орська кріпость.

СОН.

Гори мої високії,
Не так і високі,
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека —
З Переяслава старого³⁾,
З Виблої могили, —
Ще старшої, мов ті хмари,
Що за Дніпром сіли.
Іду я тихою ходою,
Дивлюсь, аж он передо мною
Неначе діва виринають:

Із хмари тихо виступають
Обрив⁴⁾ високий, гай, байрак;
Хатки біленькі виглядають,
Мов діти в білих сорочках
У піжмурки в яру гуляють⁵⁾;
А долі сивий наш козак —
Дніпро з лугами вигравас;
А он-де, он-де за Дніпром,
На прїгорі⁶⁾, ніби капличка, —
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом⁷⁾.

¹⁾ пор. таку саму думку, тільки ще ширше розведену, в «Неофітах», стор. 365; «Чи не за те, що й ми тепер тюрми начиняєм отакими злодіями, як і Син оцей Марії?»

²⁾ це в насмішливому розумінні.

³⁾ Все так собі треба в'явити, щб поет ніби то з лівого берега Дніпра дивиться на гористий правий беріг (отже ті хмари, що сіли за Дніпром — то на правому березі), від Переяслава; старий Переяслав через те — що це, справді, дуже старе місто, заклав його ще князь Володимир Великий (переказ про Кирила Кожем'яку); тай так у нашій історії багацько про нього згадується (переяславське князівство, переяславська умова 1654. і 1659.) й т. д.; Вибла могила — висока могила за Переяславом.

⁴⁾ Моск. слово обрив — по нашому: урвище (де гора вривається або ввірвалася,) провалля, круча, Гуцули кажуть: облас; далі й кажеться: на кручі, стор. 238, пом. 9.

⁵⁾ гл. «Великий Льох», стор. 159, пом. 2.

⁶⁾ Прїгора — горб, мала гора («при» — означає щось мале, пор. дурний — прїдуркуватий, город — прїгород).

⁷⁾ Це трахтемирівська церква. Трахтемирів, чи як його в історії звуть Терехтемирів — це, можна б сказати, перша козацька столиця. У 1578. р. затвердили його за козаками польські королі (Батори — гл. «Гайдамаки», стор. 44, пом. 3) враз із монастирем Зарубським — під Трахтемировом, що так і звався

Давно стоїть, виглядає
Запорожця з Лугу,
З Дніпром своїм розмовляє,
Розважає тугу;
Оболонками старими¹⁾,
Мов мертвець очима
Зеленими, позирає
На світ з домовини.
Може, часш оновлення?
Не жди тії слави!
Твої люде окрадені²⁾,
А панам лукавим
На що здалась козацькая
Великая слава³⁾?

І Трахтемирів⁴⁾ геть горою
Нечепурні свої хатки
Розкідав з долею лихою,
Мов п'яний старець торбинки.
А он старе Манастирище⁵⁾, —
Колись козацьке село.

Чи те воно тоді було?
Та все пішло царям на грище:
І Запорожця, і село,
І монастирь святий, скарбниця —
Все, все неситі рознесли,
А ви, — ви, гори, оддали⁶⁾ . . .
Бодай ніколи не дивиться
На вас, прокляті! . . . Ні, ні!
Не ви прокляті, а гетьмани⁷⁾,
Усобники, Ляхи погані . . .

Простіть, високіі, мені,
Високіі і голубіі,
Найкращі в світі, найсвятіі!
Простіть! Я Богу помолюсь . . .
Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну святого Бога⁸⁾,
За неї душу погублю!

Над Трахтемировом високо
На кручі⁹⁾ ніби сирота,

пізніше: трахтемирівський монастирь. Там козаки мали склад зброї і иньчих воєнних припасів, там переховувалась воєнна добыча, корогви, папери, це був збірний пункт цілого козацтва ще аж до Сагайдачного. Козаки дуже дбали про монастирь і зі своїм здобичі все його обдаровували. І місто, і монастирь усе були Полякам сіллю в оці, і як було коли козаки де рушилися проти уряду або унії, то все польські пани нарікали на Трахтемирів; через те в королівських грамотах кається багато разів про Трахтемирів, щоб там козаки не збиралися, що монастирь їх, це тільки шпиталь — лікарня — для ранених і недужих козаків. Нарешті, в часах «Руїни» в 1665. р. монастирь ізруйновано (Тоді козаки вибрали собі Межигірський монастирь). Через те, що Трахтемирів був наче перша колиска, з якої виводилася воля України, то й Шевченко далі й каже: виглядає «Запорожця з Лугу», себто, волі — і загалом, розводиться над колишнім, і що з ним сталося.

1) Оболонки — це шибі вікон, старі-старі, рямки на них зелені від старости, через те й вийшло таке дуже гарне порівняння; чаяти (церк. слово) = ждати, сподіватися.

2) звичайні люде, колишні козаки — тепер: кріпаки, окрадені з волі

3) пани перемінjali її на «отечество» (гл. «Холодний Яр», стор. 196), дворянами поробились («Великий Льох», стор. 166, пом. 2).

4) Трахтемирів — на правому березі (в Кацівському повіті), Переяслав — на лівому; старець — на заході: жибрак.

5) Там, де колись був монастирь — тепер село Манастирище.

6) пор. «Тарасова ніч», стор. 21: Мовчать гори . . .

7) ті гетьмани, про яких кається в «Посланю»: варшавське сміття і грязь Москви, ті, що зза власного добра бились один із одним (усобники), вислуговуючись то Польщі, то Москві, ті, що панські порядки (Ляхи погані) хотіли заводити, що їх зве поет далі «недоумами».

8) подібне місце в «Заповіті», стор. 205, пом. 8.

9) гл. вище, стор. 237, пом. 4.

Прийшла топитися в глибокім,
В Дніпрі широкому, — отак
Стоїть одним-одна хатина.
З хатини видно Україну
І всю Гетьманщину кругом¹⁾.
Під хатою дідусь сивенький
Сидить . . . А сонечко низенько
Уже спустилось над Дніпром.
Сидить, і дивиться, і дума,
А сльози капають. «Гай-гай!»
Старий промовив: «Недоуми²⁾!»
Занапали божий рай!
Гетьманщина! . . .»

І думнеє³⁾

Чоло похмаріло:
Мабуть, щось тяжке-тяжке
Вимовить хотілось,
Та не вимовив . . .
«Блукав я по світу чимало,
Носив і свиту і жупан⁴⁾».

На-що вже лихо за Уралом
Отим Кіргізам, — отже й там,
Йй-же Богу, лучче жити,
Ніж нам на Україні⁵⁾!
А, може, тим, що Кіргізи
Ще не христіяни? . . .
Наробив Ти, Христе, лиха⁶⁾!
А переиначив
Людей божих? Котилися
І наші козачі
Дурні голови за правду,
За віру Христову,
Упивались і чужої,
І своєї крові⁷⁾ . . .
А получчали⁸⁾? Ба, де то!
Ще гіршими стали!
Без ножа і авто-да-фе⁹⁾
Людей закували,
Та й мордують . . . Ой-ой, пани,
Пани христіяни!»

¹⁾ правий бік Дніпра — Київщину, яку одну за польських часів звали Україною, й лівий бік — Гетьманщину; в такому вузькому значінні вживає поет слова «Україна» частіше, гл. «Гайдамаки», стор. 46, пом. 2, «Відьма», стор. 216, пом. 1.

²⁾ Недоум — той, що до ума ще не дійшов, як ось «недоліток», що до років не дійшов. І недоумами й недолітками звав поет тих гетьманів, що запропащували волю України, пор. «Чигирин», стор. 109, пом. 4.

³⁾ Думний — що з думами ходить, задуманий.

⁴⁾ або ще кажуть: був і Іваном (свиту носив) і паном (жупан, козаком вільним бувши) .

⁵⁾ пор. вірш «Думи мої», стор. 228, пом. 1; ліпше Кіргізам, бо панів не мають, і хоч «голі, та ще на волі!».

⁶⁾ Такі порівняння робив Шевченко часто, щоб показати, як то від віків нічого не змінилось, як християнство не тільки неволі не вивело, а ще його використовують, щоб волю другим відбирати («Кавказ», стор. 186, пом. 1), що тепер самого Христа покарали б (пор. стор. 237, пом. 1): а про свою кару ось що писав у «Дневнику» 1857. р.: «Августин (римський царь), поганин (язичник), засилаючи Назона (римський поет) до хижих Готів (дикий народ, пращурі Німців) не забороняв йому писати й малювати, а християнин Микола заборонив мені одне і друге. Обидва нати, але один із тих натів — християнин і християнин XIX. в., на очах у якого виросла найбільша у світі держава, виросла на основах Христового заповіту!»

⁷⁾ чужа була — турецька, польська, московська; своя — в часах Руїни, як свої зі своїми билися.

⁸⁾ додати в думці: люде боні (гл. вгорі) — та все-таки в Шевченка на думці ті, що владу мають: пани, царі.

⁹⁾ гл. «Гус», стор. 139, пом. 11.

Затих мій сивий, битий тугою,
Поник старою буй-головою¹⁾.
Вечірнє сонце гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило;
Собор Мазепин ссяє-біліє²⁾,
Батька Богдана могила мріє³⁾;
Київським шляхом верби похилі
Требратні давні могили вкрили⁴⁾;
З Трубайлом Альта⁵⁾ між осокою
Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою⁶⁾, —
І все те, все те радує очі
А серце плаче, глянуть не хоче!

Попрощалось ясне сонце
З чорною землею;
Виступає круглий місяць
З сестрою зорею,
Виступають ізза хмари;
Хмари звеселіли,
А старий мій подивився, —
Сльози покотились.
«Молюсь Тобі, Боже милий,
Господи великий,
Що не дав мені загинуть,
Небесний Владико!

Що дав мені добру силу
Пересилить⁷⁾ горе,
І привів мене, старого,
На ці святі гори
Одинокий вік дожити,
Тебе восхвалити,
І Твою красою
Серце веселити,
І поховать побитес
Гріхами людськими⁸⁾,
На горах оцих високих,
І вітат⁹⁾ над ними!»

¹⁾ Буй-голова — буйна голова, в якій багачко буйних, завязятих думок; так у нас издавна, ще з княжих часів, називали завязятих людей — буйними.

²⁾ Це Вознесенський Собор у Переяславі, який ізбудував гетьман Іван Мазепа.

³⁾ Могила Богдана — це город Переяслав, що був могилою і для Богдана і для України (гл. «Великий Лях», стор. 160, пом. 1); сам Богдан лежав у Суботіві, але ж його могили немає, гл. «Заступила чорна хмара», стор. 315, пом. 3; можна здогадуватися, що Шевченко вмисне поставив побіч себе живу пам'ятку Мазепи (собор ссяє) з мертвою (могила Богдана) в тому самому Переяславі.

⁴⁾ Може, це могили: Українців, Поляків і Москалів, бо ті народи товклися від непам'ятних часів на Україні.

⁵⁾ Трубайло й Альта — річки коло Переяслава, вони зливаються за Переяславом і втікають у Дніпро.

⁶⁾ Це такий чудовий малюнок, що хоч бери й на полотно переноси, по вченому: плястичний.

⁷⁾ перемогти, перебороти.

⁸⁾ людськими гріхами над ним, не тими, що він людям робив (у граматиці це звється — предметове значіння, не підметове); його серце побили людські гріхи.

⁹⁾ пробувати, жити.

Утер сльози нехолодні¹⁾,
Хоч не молодії,
І згадував літа свої,
Давнії, благії²⁾:
«Де, як, коли і що робилось?
Було що справді, а що снилось?
Ікі моря перепливав?
І темний гайок зелененький,
І чорнобривка молоденька,
І місяць з зорями сіяв,
І соловейко на калині
То затихав, то щebetав,
Святого Бога вихваляв.
І все те, все те в Україні!»
І усміхнувся сивий дід:
Бо, може — ніде правди дить —
Було таке, що й женихались,
Та розійшлися, не побрались:
Покинула самого жить,
В хатині віку доживати.

Старий мій знову зажурився;
Ходив довгенько коло хати,
А потім Богу помоливсь,
Пішов у хату ночувати,
А місяць хмарою повивсь.

Отакий-то на чужині
Сон мені приснився!
Ніби знову я на волю,
На світ народився.
Дай же, Боже, колинебудь,
Хоч на старість, стати
На тих горах окрадених³⁾,
У маленькій хаті;
Хоча серце замучене,
Поточене⁴⁾ горем,
Принести і положити
На Дніпрових горах!

1847.
Орська кріпость.

ИРЖАВЕЦЬ⁵⁾.

Иржавець — поема історична, відноситься своїм змістом до історії Запорозької Січі, а саме до часу між рр. 1709. і 1734. Головна ж її думка, то не те оповідання, що Шевченко зв'язав із першим руйнуванням Січі (1709), оповідання про чудовий образ Матері Божої з Иржавця — а ті муки, які переживала Україна під Москвою, головню ж, після упадку повстання Мазепи. А виведені оці муки й саме оповідання про образ на такому історичному підкладі:

Як шведський король Карло XII. перебравсь уже на Україну та розіслався там зімувати, — це йому нараяв Мазепа — то вже стало ясно, що справа повстання програна. Один за одним кидали Мазепу полковники й иньча старшина, та перекидалися на бік Петра. Порятували тоді Мазепу Запорожці. Кошовим — старшим — на Запорожжі був тоді дуже розумний, освічений чоловік Кость Головка-Гордієнко, якого від 1701. р., рік по року, вибірали кошовим, а який був дуже великим ворогом Москви і прихильником самостійности України. Запорозька старшина довго вагалася, але Гордієнко перемовив її на свій бік і в березні 1709. р. прийшов із військом до шведського

¹⁾ для кращого вражіння сказано: хоч старий (не — молодий), а сльози гарячі (нехолодні)!

²⁾ щасливі, добрі

³⁾ з волі окрадених

⁴⁾ так, як точать черваки, комашки дерево

⁵⁾ Иржавець — село у Прилуцькому повіті на Полтавщині.

табору. На вістку про це царь Петро I. вислав (у травні) на Запорозжя сильний відділ війська під проводом Яковлєва, і цей відділ за допомогою зрадника Галагана, колишнього Січовика, що знав до Січі всі стежечки та виходи (він пристав був до Мазепи, але потім його кинув), здобув Запорозьку Січ і дуже люто розправився зі Січовиками («голови облуплювали, шию до плахи рубали, вішали, навіть мертвих із гробу відкопували й голови їм відтинали» — так каже один сучасник). Після того вийшов указ, що Запорозжя касується. Місяць після того побив Петро I. Мазепу під Полтавою (28. червня 1709. р. ст. ст.), і Мазепа з Карлом і Гордієнком, та ще з тими, що його не кинули, перебралися на турецьку землю й отаборилися під Бендерами на кілька літ (там Мазепа незабаром і помер — 22. серпня 1709. р., і його поховали в монастирі в Галацу, в Ромуші). Ті останки Запорозжців, що лишилися з Гордієнком, піддалися кримському ханові й поселилися в Олешках недалеко Херсона (Таврійська губернія). Але ж жити їм тут було теж дуже важко, бо й земля була погана, і туга за Рідним Краєм їх мучила, і Татари вислугувалися ними, послали на Кавказ приборкувати Кабардинців. І хоч Гордієнко перемовляв їх, щоб не вертались під Москву, вони безнастанно прохали, щоб можна їм повернутись. Московський уряд довго не згоджувався, та, коли вибухла у 30. роках ХVIII. ст. нова війна Росії з Туреччиною за цариці Ганни (1730—1740), її довірений Мініх завів із ними переговори, пообіцяв вернути давні землі — і так Запорозжці повернулися 1784. р. й заснували Нову Січ, недалеко Старої, на річці Підпільній (тепер село Покровське на Катеринославщині).

В поемі є деякі недокладности; вони подані в поясненнях. Те, що хотів нею Шевченко сказати, сказано ось якими словами: «Що діялось по Шведчині — то Дяхи б злякались, оніміли б з переляку п'яні небораки!» І це історія підтверджує.

Наробили колись Шведи
Великої слави¹⁾:
Утікали з Мазепою
В Бендери²⁾ з Полтави;
А за ними й Гордієнко,
Кошовий із Січі,
Веде своїх недобитків
Та плаче, ведучи, —

Того плаче, що поради
Не подала мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати³⁾?
Ой, пожали б, як би були
Одностаїне стали⁴⁾,
Та з Хвастовським полковни-
Гетьмана еднали; (ком⁵⁾)

¹⁾ Те, на що ми тепер сказали б: розголошу, рейваху, крику: все це відноситься до походу Шведів на Україну, до злуки з ними гетьмана Мазепи (1687 до 1709): що тоді люде говорили, що робив царь, похід царя, старшина козацька, кари Петрові й т. д. Оце все та слава, той гармидер.

²⁾ Бендери або Тяпиня — тепер місто в Бесарабії над Дністром.

³⁾ Пожати пшеницю — одержати перемогу (порівняння таке: засівав Мазепа пшеницю — повстання за Україну підніс, а пожав її Петро — розбив Мазепу під Полтавою, він добув Полтаву).

⁴⁾ як би були всі разом повстали — а то ж не багато пішло за Мазепою, і то багато з тих, що пішли, завернулися (Апостол, Сулима, Галаган).

⁵⁾ Хвастовський полковник — це Семен Палій, гл. про нього докладніше поему «Чернець», стор. 247. Він був представником народу, демократичної України — за Мазепою ж народ не пішов, бо про його задуми не знав. Це місце так треба й розуміти: коли б був народ поєднався з Мазепою, та всі одностаїне стали на Петра, були б пшениченьку пожали!

Не стреміли б списи в стрісі
У Петра у свата¹⁾,
Не втікали б із Хортиці
Славні небожата²⁾,
Не спиняв би їх прилуцький
Полковник поганий³⁾,
Не плакала б Матір'ь Божа
В Кримú за Україну⁴⁾.
Як мандрували день і ніч,
Як покидали Запорожці
Великий Луг і матір'ь-Січ⁵⁾,
Взяли з собою Матір'ь Божу,
А більш нічого не взяли,

І в Крим до хана понесли
На нóве горе — Запорожжя⁶⁾.
Заступила чорна хмара
Та білу хмару⁷⁾,
Опанував Запорожцем
Поганий Татáрин;
Хоч позволив хан на пісках
Новим кошем стати,
Та не зволив Запорожцям
Церкву будувати;
У наметі⁸⁾ поставили
Образ Пресвятої
І крадькома молилися . . .

Боже мій з тобою,
Мій краю прекрасний, роскошний, багатий!
Хто тебе не нищив? Як би розказать
Про якогонéбудь одного ма́гната⁹⁾
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна! А Данта старого¹⁰⁾

¹⁾ Є така в нас пісня: *Гей, ви Запорожці, гей, ви молодії, гей, та де ж ваші списи?* — «Ой, наші списи у царя у стрісі, сами ми у лісі!» («Гей, полети, галко»). Звідтіля Шевченко й узяв ці слова. Сват Петро — Петро I., московський царь; сват — те, що тепер ми з насміхом кажемо: батюшка (сват — батько невістки, чи зятя).

²⁾ Запорожці — а небожата тому, що як же їх мучено після злуки Гордієнка з Маєпоєю!

³⁾ Тоді прилуцьким полковником був Іван Ніс, теж ізрадник, той, що впустив Москалів до Багурина (гл. «Великий Льох», стор. 160, пом. 4), і через те він поганий; але ж Шевченко тут помиляється: Тим поганцем був другий старшина — Галаган. Він намовляв Запорожців, щоб піддалися московському війську, й за те їм нічого не буде (Шевченко: спиняв, щоб не тікали), та як вони послуухали, їх страшно мучено.

⁴⁾ Олешки — це ще не Крим, але що це місце належало до кримського хана, тому поет і каже: в Криму.

⁵⁾ пор. «Гамалія» — стор. 102, пом. 7; стор. 101, пом. 1

⁶⁾ Те нове горе — Запорожжя, було в Олешках, таврійської губернії, на лівому березі Дніпра; з другого боку недалеко Херсон. А що горе — то гл. ввід, тай і далі кажеється: дозволив на пісках новим кошем стати . . .

⁷⁾ Біла хмара — Запорожці, чорна — Татари.

⁸⁾ Це слово чогось забувається, хоч воно наше й дуже давнє (накидане зверху [намечене] полотно на палі — намет), а кажуть із-московська: палатка; ще друге слово є — шатро (циганське).

⁹⁾ великий пан — розуміється: польського ма́гната, пор. «Гайдамаки», стор. 44 пом. 6.

¹⁰⁾ Данте Аліґієрі — великий італійський поет (1265—1321). Він написав «Божу комедію», великий поетичний твір, і в одній частині його описав, як страшно в пеклі мучать ся люде за свої злочини на землі. Шевченко все це розповідає через те, що мукитих злочинців Данта в пеклі були менчі, піжті, що їх наші полу-

Заплакала Матір'я Божа
Сльозами святими;
Заплакала Милосерда,
Неначе за сином,
І Бог зглянув на ті сльози
І на Україну:
За козацькі і за тії
Пречистії сльози
Побив Петра, побив ката

На наглій дорозі¹⁾.
Вернулися Запорожці,
Принесли з собою
В Гетьманщину той чудовний
Образ Пресвятої;
Поставили у Иржавці
В мурованім храмі.
Отам вона й досі плаче
Та за козаками²⁾.

1847.

Орська кріпость.

N. N.

О, мої думи! О, славо вляя!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся . . . але не каюсь!
Люблю, як ширу, вірну дружину,
Як безталанну свою Вкраїну!
Роби, що хочеш, з темним зо мною,
Тільки не кидай! В пекло з тобою
Пошкандибāju

Ти привітала

Нерона лютого³⁾, Сарданапала⁴⁾,
Ирода, Каїна, Христа, Сократа⁵⁾.
О, непотребная! Кесаря-ката
І Грека доброго ти полюбила
Однаковісінько⁶⁾, — бо заплалили.
А я убогий, що принесу я?
За що сірому ти поцілуєш?
За пісню-думу: „Ой, гаю, гаю?“

¹⁾ То так народній переказ про це каже (кара за кривди), а справді було так, як подано у вводі. Умер Петро І. 1725. року нагло.

²⁾ Оповідують, що з цього образу й досі течуть сльози, як на Україну находить лихо, пор. про Матір'ю Божу в Иржавці в «Великому Львеху», стор. 165, пом. 11.

³⁾ Нерон — римський цісар; за його часів почали мучити християн, і ось через те пішла про нього слава, що він був дуже лютий.

⁴⁾ Сарданапаль — наче б то останній асирійський цісар гл. стор. 378., пом. 9.

⁵⁾ Сократ — великий грецький мудрець (він учив, що душа безсмертна), жив чотиріста літ перед Христом, умер у тюрмі 399. р.

⁶⁾ Однаково люде балакають (слава) і про Нерона, хоч це був кесарь-кат, і про Сократа, хоч це — добрий Грек, нікому зла не вчинив; Шевченкова слава — пісні-думи.

⁷⁾ Шевченко має на думці відому пісню: «Ой, гаю мій, гаю, та густий, не прогляну» — пісня сумна, пор. слова: «Упустила голубонька, та вже не спіймаю — і з нею, з цією піснею, порівнює Шевченко свої думи-пісні.

Полупанком нашим можна б здивувать.
І все то те лихо, все, кажуть, од Бога!
Чи вже ж йому любо людей мордувать?
А за що сердешну мою Україну?!
Що вона зробила? За що вона гине?
За що її діти в кайданах мовчать¹⁾?! . . .

Кобзарі нам розказали
Про війни і чвари²⁾,
Про тяжке лихсліття,
Про лютії кари,
Що Ляхи нам завдавали,
Як нас розпинали.
Що ж діялось по Шведчині, —
То й Ляхи б злякались,
Онімили б з переляку
П'яні небораки³⁾!
Отак її взоводи,
Петрові себаки,
Рвали, гризли . . . І здалека
Запорожці чули,
Як дзвонили у Глухові,
З гармати ревно́ли⁴⁾,
Як погнали на болото⁵⁾

Столицю робити,
Як плакали по батькові
Голоднії діти,
А як потім на Орелі
Лінію копали,
І як у тій Фінляндії
В снігу пропадали.
Чули, чули Запорожці
З далекого Криму,
Що канає⁶⁾ Гетьманщина,
Неповинно гине;
Чули, чули небожата,
Чули та мовчали⁷⁾,
Бо їм добре на чужині
Мугзи⁸⁾ завдавали;
Мордувались сіромахи,
Плакали, — і з ними

панки завдавали на Україні нашим прадідам. То полупанки — а ще йдуть пани, а далі: магнати (ті мучили так, що і в пеклі перелякалися б од тих мук). Усе ж це тільки підготовлення до того, що потім поет скаже: Москалі по Полтаві мучили так, що й Ляхи злякалися б!

¹⁾ Це найбільша мука!

²⁾ військові свари, війни, бійки

³⁾ Це та сама думка, що в «Невольнику» (стор. 154, пом. 8), що московська неволя для України більша, ніж була польська.

⁴⁾ Дзвонили (у Глухові), з гармати стріляли — тоді, як вибирали нового гетьмана. Тільки ж після Мазепи, вибрано гетьмана швидче, ще 1708. р., як тільки царь Петро I. довідався, що Мазепа перейшов на бік Шведів. Тоді наказав Петро старшині зійтися до Глухова — Батурин був зруйнований —, перед нею з ріжними церемоніями скинено Мазепу з гетьманства, повішено опудало з нього на шибениці і проклято, а потім вибрано Скоропадського. Отже Запорожці з Олешок не могли вже чути про цей вибір, бо їх іще в Олешках не було.

⁵⁾ Всі ці муки завдавав Петро козакам іще до полтавського бою; вже в 1700. р. вони копали болота, й за ними плакали голодні діти, і столицю (Петербург) збудовано 1703. р. (гл. про це ще «Сон», стор. 124, пом. 2, 3, «Великий Лъох», стор. 165, пом. 6). Тільки ж тих мук прийшло по Полтаві ще більше, і стали вони ще страшніші! Цю саму помилку Шевченко зробив у «Сні» і в «Великому Лъоху».

⁶⁾ Канати — гинути, конати

⁷⁾ бо помогти не могли (тут виявляється ще раз та сама думка, що її на початку сказав поет: єднання гетьманщини з народом, думки якого все виявляло Запорожжя)

⁸⁾ татарські військові старшини, зі шляхти татарської

І не такі, як я, дармо співають!
І чудно, й нудно, як поміркую,
Що часто котяться голови б'її¹⁾
За тес диво . . . Мов пси, гризуться
Брати з братами, й не схаменуться . . .
А тес диво, всіми кохане:
У шинку покритка, а люде — п'яні²⁾! . . .

1847.

Орська кріпость.

ЛЯХАМ.

(Присвята Брониславу Залському³⁾.)

Ще як були ми козаками,
А унії⁴⁾ не чуть було,
Отам-то вєсело жилось!
Братались з вольними Ляхами,
Пишались вольними степами;
В садах кохалися⁵⁾, цвіли,
Неначе лілії, дівчата;
Пишалася синами мати,
Синами вольними . . . Росли,
Росли сини і веселили
Старії, скорбнії ліга . . .
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай, і розлили
Широке море сліз і крови,
А сиріт іменем Христовим
Замордували, розп'ялі . . .

Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава;
Україна плаче, стогне-плаче,
За головою голова
Додолу пада; кат лютує,
А ксьондз скаженим язиком
Кричить: Te Deum⁶⁾! Allelujah!

Отак-то, Ляше, друже-брате,
Неситії ксьондзи, магнати⁷⁾
Нас порізли, розвелі;
А ми б і досі так жили.
Подай же руку Козакові
І серце чистеє подай!
І зпову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай.

1847.

Орська кріпость.

¹⁾ пор. «Сон», стор. 240, пом. 1.

²⁾ Виходить так: ті, що славлять когось — наче підхмелені, а славу можна за гроші купити, цілий світ — шинок!

³⁾ Броніслав Залєскі, Поляк, був із Шевченком разом на засланні в Орську. Він був із Чирковичів на Білій-Русі й карався за участь у польському повстанні 1831. р. В Орську обидва вони зробилися великими приятелями й пізніше листувалися між собою.

⁴⁾ Унія, гл. «Тарасова ніч», стор. 21, пом. 5.

⁵⁾ виховувались, плекались, як ось квіток викохують

⁶⁾ пор. «Гус», стор. 140, пом. 6

⁷⁾ Такий погляд висказує Шевченко скрізь («Гайдамаки», стор. 71, пом. 5, «Буває, в неволі» стор. 350, пом. 3) про наші відносини з Поляками, що всьому виною: ксьондзи, а тут іще й панів долучує, і це вірніше, ближче до правди; скаженим язиком — зі становища Українців, бо для них латинська мова католицької відправи була незрозуміла й нелюба.

ЧЕРНЕЦЬ.

(П. А. Кулішу).

Чернець — це Семен Гурко, родом із Борзенщини на Чернигівщині; малим хлопцем пішов на Запорозжя, і там придбав собі за своє завзяття ім'я — Палія. Під таким ім'ям його знає наша історія.

Історія оповідає про нього ось що. Москва, Туреччина й Польща, втомившись уже війною за Україну, завели в 1681. році таку угоду, що край між Бугом і Дніпром мав бути пустелею; те, що за Дніпром, належало Москві, що перед Бугом — Польщі, і всіх людей тоді перегнали за Дніпро. Але польському королеві Янові Собському (гл. стор. 44) треба було добрих вояків на Турків, то й він надумав заселити цей край, обіцяючи всім волю, хто там поселиться. От тоді в Запорозжя вийшло багатько військових людей (Искра, Самусь, Абазін), вони почали людей скликати, і люде дуже швидко почали приходити в цю країну. Між цими провідниками — вони звали себе полковниками — найбільш уславився Семен Палій, що заняв цілий край між Россю і Дніпром (Хвастовщину) й сам сидів у Білій Церкві. Осівши та наладивши військову справу, Палій і не думав признавати над собою польської влади; Польща мала дуже велику мороку з тою новою козаччиною, та Палієві нічого вдіяти не могла. В Палія ж була така думка: злучити обидва береги Дніпра під одну булаву, і він нераз писав до Мазепи, щоб гетьман прийняв його під свій «реймент» (тоді Мазепа гетьманував на лівому березі, на Гетьманщині). Мазепа дуже тому був рад, але зробити цього не міг, бо царь Петро I. на те не погоджувався (він тоді ладив із Польщею). Але ось 1704. р. царь наказав Мазепі перейти Дніпро і приборкати трохи тих польських панів, що підпирали його ворога — Шведа. Мазепа перейшов на другий бік і задумав було, справді, тоді злучити цілу Україну під своєю булавою. Але ж він побоявся Палія, побоявся того, що Палія дуже козаки люблять, і що він може йому пошкодити. Через те владив бенькет у Бердичеві, запрохав на нього Палія й під час бенькету казав його загарештувати, цареві написав, що Палій держить руку зі Шведами, і царь заслав його на Сибір, до Єнісейська. На Сибірі пробув Палій до 1708. р. Як Мазепа сполучився зі Шведами, цареві хтось нагадав про Палія, що добре було б при допомозі Палія знищити між народом прихильність до Мазепи, і він його завернув зі Сибіру та ще полковником зробив. Кажуть, що Палій бився проти Мазепи під Полтавою, але, що далі з ним сталося, невідомо. В 1710. р. його вже на світі не було.

Шевченко розповідає у своїому «Черцеві», що Палій постригся в черці в Межигірському монастирі, але це невірно, і з цього боку це поема — неісторична. За те вона дає вірний образ того, як Запорозжці на старість ішли спасатися в монастир, і як вони прощалися тоді зі своїми братами-Запорозжцями та зі світом. А і пробування в монастирі такої людини, як Палій, мусіло б було так виглядати, як Шевченко змалював! І з цього боку поема історична.

¹⁾ Панько Омелькович Куліш (1819—1897) великий і дуже різнобічний (писав вірші, драми, повісті, історію, перекладав із європейських письменників, переклав Біблію, уклав український правопис — він так і звеється «кулішівка» й т. д.) український письменник, був приятелем Шевченка (Шевченко ж був йому боярином на весіллі, а дружина Куліша хотіла подарувати йому все золоте намисто, щоб Шевченко мав за що поїхати за

У Києві на Подолі¹⁾
Було колись і ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване . . .
Не вернеться . . . А я, брате²⁾,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жάλю серцю завдавати.

У Києві на Подолі
Братерська наша воля,
Без холопа і без пана,
Сама собі у жупані
Розвернулася весела³⁾,
Оксамитом шляхи стеле
І едвабом⁴⁾ застилає,
І нікому не звертає⁵⁾.

У Києві на Подолі
Козаки гуляють:
Як ту воду, цебром-відром
Вино розливають;
Льохи, шинки з шинкарками,
З винами, медами

Закупили Запорожці
Та й тнуть коряками⁶⁾!
А музика реве, грає,
Людей звеселяє;
А із Брацтва те бурсацтво⁷⁾
Мовчки виглядає:
Нема голій школі волі,
А то б догодила! . . .

Кого ж то там з музиками
Люде обступили?

В червоних штáнях оксамитн
Матнею⁸⁾ вулицю мете —
Іде козак. Ох, ліга, ліга!
Що ви творите? На то-те ж
Старий ударив в закаблуки⁹⁾,
Аж встала курява. Отак!
Та ще й приспівує козак:

*«По дорозі рак, рак,
Нехай буде так, так!
Як би таки молодиці
Посіяти мак, мак!*

Дам лиха закаблукам,

кордон повчитися малярства, стор. XVI) і працював із ним разом у Кирило-Медієвському Брацтві (стор. XV). Присвятив Шевченко «Черця» саме Куліше здається, через те, що згадав у неволі свого приятеля, який таксамо був Борзенщини, як і Палій. У Куліша є теж такий образ прощання козака світом у його чудовій повісті: «Чорна Рада».

¹⁾ Це воля — яку голосило і в житті переводило Запорожжя; через те згадує поет Поділ — частину Києва, яка кипіла тоді життям, як на Укра́ верх брали Запорожці (все так було аж до Б. Хмельницького, що гетьма вибирали на Запорожжі, і він аж тоді йшов на Україну), н. пр., за Сагайдачно. Там же була Брацька Церква й Могилянська Школа. Цікаво, що коли Шевченко сям та там нарікає на діячів на Гетьманщині, то Запорожжя до кін життя лишалося для нього святим, і саме за ту волю, яка там була: без холопа й без пана, за справжню братерську волю.

²⁾ Куліш — той брат.

³⁾ То так, як нераз пан (сам собі, нікого над ним немає) розвернеться широким життям живе.

⁴⁾ Едбав = шовк.

⁵⁾ зі шляху, з дороги; нікому не вступається з дороги!

⁶⁾ посуд до пиття (з дерева або кори)

⁷⁾ При Брацькому монастирі була школа, що її заснував митропол Петро Могила (1632), при школі була бурса, г.л. «Невольник» стор. 145, пом. гола школа — бідна школа, а власне не школа, а учні бідні — а бідні, без волі!

⁸⁾ середня частина шараварів, що звисає наче мішок межи обома ногам довга й широка

⁹⁾ Закаблуки, закабли — задня частина чобота, що йде каблуком; перед частина — перед.

Дам лиха закаблам,
Останеться й передам!
А вже ж тії забаблуки
Набралися лиха-муки.

Дам лиха забаблукам,
Дам лиха закаблам,
Останеться й передам!»

Аж до Межигорського Спаса¹⁾
Потанцював сивий,
А за ним і товариство²⁾
І весь святий Київ.
Дотанцював аж до брами,
Крикнув: «Пугу, пугу³⁾!
Привітайте, святі ченці,
Товариша з Лугу⁴⁾!»
Свята брама одчинилась,
Козака впустили;
І знов брама зачинилась
На вік зачинилась
Козакові.

Хто ж цей сивий
Попрощався з світом?
Семен Палій Запорожець,
Лихом недобитий.

Ой, високо сонце сходить,
Низенько заходить, —
В довгій рясі по келії
Старий чернець ходить.
Іде чернець у Вишгород⁵⁾
На Київ дивитись,

Та посидить у-пригорі⁶⁾,
Та хоч пожуритись.
Іде чернець Дзвонкову⁷⁾
У яр воду пити,
Та згадує, як то тяжко
Було в світі жити!
Іде чернець у келію
Між стіни німії,
Та згадує літа свої,
Літа молоді;
Бере письмо святе в руки,
Голосно читає,
А думкою старий чернець
Далеко літає...

І тихнуть Божії слова;
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива,
А сивий гетьман⁸⁾, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі.
Музика... танці... і Бердичів...
Кайдани брязкають... Москва⁹⁾...
Бори, сніги і... Єнісей...
І покотились із очей
На рясу сльози...

«Бий поклони —
І плоть¹⁰⁾ старечу усмирай,
Святе писаніє читай!
Читай, читай та слухай дзвона,
А серцеві не потурай¹¹⁾:
Воно тебе в Сибір водило,

¹⁾ Межигірський Спас — від Києва 18 верстов на північ; після зруйнування трахтемирівського (гл. стор. 237, пом. 7) монастиря (1665) йшли Запорожці туди на старість спасатися; той монастир Запорожці дуже шанували й обдаровували його.

²⁾ Запорожці, товариство Січове

³⁾ це знак, яким перегукувалися Запорожці

⁴⁾ з «Великого Лугу», зі Січі, пор. «Гамалія», стор. 101, пом. 1.

⁵⁾ Вишгород — село на південь від Межигілля.

⁶⁾ на горбку, гл. «Сон», стор. 237, пом. 6.

⁷⁾ *Дзвонковая* — криниця прозивається недалеко од монастиря. Т. Ш.

⁸⁾ Мазепа був тоді вже старий; Костомарів каже, що він родився 1629. р. (отже було б йому тоді 75 років), Грушевський ставить рік його народин десь так на 1640. р. (тоді мав би був він у 1704. р. — бо це тоді діялося — 64 роки).

⁹⁾ Поки Палій пішов на Сибір, його завезено до Москви.

¹⁰⁾ церковне слово — тіло

¹¹⁾ не дивися на те, що серце, почуття каже

Воно тебе ввесь вік дурило;
Приспи ж його, і занехай
Свою Борзну́ і Хвастовщину¹⁾:
Загине все, ти сам загинеш,
І не згадають — щоб ти знав²⁾...»

І старець тяжко заридав,
Читав писаніє покинув,
Ходив по келії, ходив,
А потім сів і зажурився:

«Для чого я на світ родився?
Свою Україну любив?»

До утрени завив з дзвіниці
Великий дзвін. Чернець мій встє
Надів клобук³⁾, взяв патерицю
Перехрестився, чотки⁴⁾ взяв . .
І за Україну молитись
Святий чернець пошкандибав.

1847.
Орська кріпости

Один у другого питаєм:
На що нас мати привелá?
Чи для добра, чи то для зла?
На що живем? Чого бажаєм,
І, не дознавшись, уміраєм,
І покидаємо діла?

Які ж мене, мій Боже мили
Діла осудять на землі?
Бодай ті діти не росли,
Тебе, святого, не гнівили,
Що у неволі народились
І стид на Тебе понесли!

1847.
Орська кріпости

Самому чудно. А де ж дітись?
Що діяти і що почать?
Людей і долю проклинать —
Не варт, їй-Богу! Як же жити
На чужині, на самоті?
І що робити в-заперті?
Як би кайдани перегризти,

То гриз потроху б . . . Так не т
Не ті їх ковалі кували,
Не так залізо гартували,
Щоб перегризти . . . Горе нам
Невольникам і сиротам,
В степу безкраім за Уралом!

1847.
Орська кріпости

Ой, стрічечку до стрічечки
Мережаю три нічечки,
Мережаю, вишиваю, —
У неділю погуляю!

¹⁾ де родився (Борзна) й де свою діяльність розвивав (Хвастовщина) словом: закинй думку про роботу для України

²⁾ Про те, що тепер ніхто нічого не знає про Палія на Україні, Шевчен дописав був на кінці поеми декілька віршів, та потім ізчеркнув; ми місти це в «Додатку», стор. 430.

³⁾ чернече накриття на голову

⁴⁾ Патериця — чернечий довгий ціпок.

⁵⁾ Чотки — нанизане на мотузочку намисто до одлічування (звідтіля: чотки скільно молитов сказано; на зах. України кажуть із-польська: коронка, рожане)

Ой, плахточка-червчаточка¹⁾—,
Дивуйтеся, дівчаточка!
Дивуйтеся, парубки,
Запорозькі козаки!

Ой, дивуйтесь, лицяйтеся,
А з іншими вінчайтеся, —
Подавані рушники . . .
Отаке-то, козаки!

1847.

Орська кріпость.

ХУСТИНА.

Чи то на те Божа воля?
Чи такая її доля?
Росла в наймах, виростала,
З сиротою покохалась;
Неборак²⁾, як голуб, з нею,
З безталанною своєю,
Од зіроньки до зіроньки³⁾
Сидять собі у вдівоньки, —
Сидять собі, розмовляють,

Пречистої дожидають.
Діждалися . . .
З Чигирину⁴⁾
По всій славній Україні
Заревли великі дзвони,
Щоб сідлали хлопці коні,
Щоб мечі-шаблі гострили
Та збирались на весілля,
На веселе погуляння,
На криваве залищання⁵⁾.

У неділеньку та ранесенько
Сурми-труби вийгравали;
В поход у дорогу славні компанійці⁶⁾
До схід сонечка рушали.
Випровожала вдова свого сина,
Ту єдиную дитину,
Випровожала сестра свого брата,
А сірому — сиротина.
Випровожала: коня напувала
До зірниці із криниці,
Виносила зброю⁷⁾, шаблю золотую
І рушницю-гаківницю⁸⁾,

¹⁾ Де вже плахт не тчуть, то тим треба знати, що червчата плахта — ткана зі шовку, зафарбованого червцем (червець — комаха, з якої роблять червону фарбу).

²⁾ В Шевченка на цю саму назву є ще такі слова: сірома, сердега, сердешний, бідолаха.

³⁾ від вечірньої зірки до ранішньої

⁴⁾ як зі столиці України (гл. стор. 53, пом. 1) — бо ж зі столиці все виходять накази

⁵⁾ В піснях часто звуть війну — кривавим весіллям; криваве залищання — до ворога.

⁶⁾ Компанійці — це було насмне військо, що було при гетьмані, щось наче придворна гвардія. Це була кіннота. Перший завів компанійців у себе гетьман Дорошенко (1665—1676).

⁷⁾ Треба відрізняти зброю (те, що вбірав воїник на себе: панцир, шолом) од зброї (якою воював: рушниця, шабля й т. д.).

⁸⁾ довга рушниця, що з неї стріляли з замків, з фортець, мовдір (можджир)

Випровожала три поля, три милі¹⁾,
Прощалася при долині,
Дарувала шиту шовками хустину,
Щоб згадував на чужині.

Ой, хустино-хустиночко,
Мережана-шита!
Тільки й слави козацької —
Сіделечко вкрити!

Вернулася, журилася,
На шлях битий дивилася,
Квітчалася, прибіралася,
Що-день божий сподівалась,
А в неділеньку ходила
Виглядати на могилу.

Мина літо, мина й друге;
А на третє — линуть
Преславні компанійці
В свою Україну.

Іде військо, іде й друге,
А за третім зтиха —
Не дивися, безталанна!
Везуть тобі лихо:

Везуть, труну²⁾ дубовую,
Китайкою³⁾ криту,

А за нею з старшиною
Іде, в чорній свиті,

Сам полковник компанійський,
Характерник⁴⁾ з Січі;
За ним ідуть есаули⁵⁾,
Та плачуть, ідучи.
Несуть пани-есаули
Козацькую збрюю —
Панцир битий⁶⁾ порубаний,
Шаблю золотую,
Три рушниці-гаківниці
І три самопали⁷⁾.
А на зброї... козацькая
Кров позасихала.
Ведуть коня вороного, —
Розбиті копита,
А на йому сіделечко
Хустиною вкрите.

1847.

Орська кріпость.

А. О. КОЗАЧКОВСЬКОМУ⁸⁾.

Давно те діялось! Ще в школі,
Таки в учителя-дяка,
Гарненько вкраду п'ятака
(Бо я було трохи не голе, —

¹⁾ Миля — сім верстов (7½ кілометрів); три поля (трьох гін), три милі — дуже далеко (то в народній пісні так усе кажеться; ще кажуть — сім миль, теж далеко, ще далі).

²⁾ гл. «Княжна», стор. 231, пом. 2

³⁾ гл. «Причинна», стор. 1, пом. 5

⁴⁾ Характерниками звали на Січі (і потім на цілій Україні) тих людей, що ніби то знали з таємними силами, щось наче чарівники; їх завсіди дуже поважали

⁵⁾ Есаули або осавули — це була старшина для різних доручень.

⁶⁾ Панцир битий — кований; панцир убірали на груди

⁷⁾ рушниця — легка, супроти гаківниці, що була тяжка, гл. «Невольник», стор. 147, пом. 6.

⁸⁾ Андрій Йосипович Козачковський — Шевченків приятель, був лікарем у духовній семінарії в Переяславі (гл. стор. XV).

Таке убоге), та й куплю
Паперу аркуш¹⁾, і зроблю
Маленьку книжечку; хрестами
І визерунками²⁾ з квітками
Кругом листочки обведу,
Та й списую «Сковороду³⁾»,
Або «Три царів со дари»;
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспіваю, було, та плачу . . .

І довелось знов мені
На старість з віршами ховатись,
Мережать книжечки, співати
І плакати у бур'яні, —
І тяжко плакати! І не знаю,
За що мене Господь карає . . .
У школі мучилось, росло,
У школі⁴⁾ й сивіть довелось,
У школі дурня й поховують;
А все за того п'ятака,
Що вкрав маленьким у дяка,
Отак Господь мене карає . . .

Ось слухай же, мій голубе,
Мій орле-козаче,
Як конаю я в неволі,
Як я нужу світом!
Слухай, брате, та научай
Своїх малих діток, —
Научай їх, щоб не вчились
Змалку віршувати.

Коли ж яке поквапиться,
То нищечком, брате,
Нехай собі у куточку
Віршує і плаче
Тихесенько, щоб Бог не чув,
Щоб і ти не бачив;
Щоб не довелось, брате,
І йому каратись,
Як я тепер, у неволі
Караюся, брате! . . .

Неначе злодій, поза валами
В неділю крадуся я в поле,
Талáми⁵⁾ вийду понад Уралом⁶⁾
На степ широкий, мов на волю,
І болящев, побите
Серце стрепенеться,
Мов рибонька над водою,
Тихо усміхнеться,
І полине голубкою
Понад чужим полем, —
І я ніби оживаю
На полі, на волі . . .
І на гору високою
Вихожу́, дивлюся,
І згадаю Україну —
І згадать боюся . . .
І там степи, і тут степи,
Та тут не такі:
Руді, руді, аж червоні;
А там голубії,

¹⁾ Це слово майже забулося на Україні (воно взяте з латинської мови), хоч воно в нас своє і старе, і замість нього з-московська кажуть: лист (та ще бомаги, замість: паперу).

²⁾ Визерунок — теж старе українське слово (з латинської мови), означає, те ж, що образок, що його малюють на книжці (звичайно — краями), щоб було гарніше; тепер кажуть: вінітка.

³⁾ Григорій Савич Сковорода (1772—1794) — український філософ (що шукає правди й любить її), дуже стояв за кріпаків; писав повчально-релігійні твори та пісні, що потім розходилися по Україні — багато з них поперехоплювали лірники і співали їх. (Одну з тих пісень помістив у своїй перерібці Котляревський у «Наталці Полтавці» а саме: «Всякому городу прав і права».) Шевченко списував ті пісні у свій зшиток ураз із колядками («Тріє цари со дари з востока прийдоша» — і досі співається).

⁴⁾ Це школа — муштри і всіх салдацьких знаннів.

⁵⁾ Талі — сибірське слово: кучугури піску, що його вітер навіяв; буває декуди, що лоза на них поросла.

⁶⁾ над рікою Уралом (давніше: Яік), де Орська кріпость

Зелені¹⁾ мережані,
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними лугами . . .
А тут бур'ян, піски, талі,
І хоч-би на́ сміх де могила
О давнім-давній говорила²⁾) . . .
Неначе люди не жили!

Од з-покон-віку і до нині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її знайшли;
Уже й твердині поробили,
Затого³⁾ будуть і могили⁴⁾ —
Всього наробимо колись! . . .

О, моя доле! Моя країно!
Коли я вирвусь з цієї пустині?
Чи, може, (крий Боже!) тут і загину,
І почорніє червоне поле⁵⁾) . . . ?

— «Айда, в казарми! Айда, в неволю!»

Неначе крикне хто надо мною, —
І я прокинусь. Поза горою
Вертаюсь, крідуся понад Уралом,
Неначе злодій той, поза валами.

Отак я, друже мій, святкую
Отут неділеньку святую!

А понеділок? Друже-брате!
Приходить ніч в смердючу хату,
Осядуть думи, розіб'ють
На стократ серце і надію,
І те, що вимовить не вмю . . .
І все на світі проженуть,
І спинять ніч: часи⁶⁾ літами,
Віками глухо потечуть;
І я кривавими сльозами
Не раз постелю омож⁷⁾).

Не малодушіс⁸⁾ в неволі
Вночі сльози точить,
А гріхи мої великі
Вилитися хочуть —

Не виляються, не покинуть
Душу катувати . . .
Страшно мені, друже-брате,
Смерти сподіватись! . . .

¹⁾ здалека голубі, зблизька зелені

²⁾ додати б: як ось на Україні; давнь-давно — дуже давно

³⁾ ось-ось, незабаром

⁴⁾ з тими, що тут повмірають

⁵⁾ червоне поле (червоні степи — вигорілі) стане для мене чорним, бо його не бачитиму

⁶⁾ Думи не дають заснути (спинять ніч), і тоді години (часи, моск.) пливають як роки, як століття (віки), поволі.

⁷⁾ То таксамо і в «Псалтирі» кажеться, тільки там — од каяття, тут — од смутку та нудьги.

⁸⁾ як хто духом занепадає, духа тратить (мало духа має)

Чи се коли сподіється?
Чи, може, вже з неба
Подивлюсь на Україну,
Подивлюсь на тебе? . . .
А іноді так буває,
Що й сльозі не стане,

І благав би я о смерті . . .
Так тая Україна,
І Дніпро крутоберегий,
І ти, друже-брате,
Не даєте мені Бога
О смерті благати!

1847. Орська кріпость.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ¹⁾.

(Я. Кухаренку²⁾).

„Не варт, їй-Богу, жить на світі! . . .”
— «То йди топись . . .» — „А жінка, діти? . . .
— «Ото ж то, бачиш, не бреши!
А сядь лишень та напиши
Оцю бувальщину³⁾, — то, мож
Инако скажете, небоже!
Пиши отак: «Було
Село . . .»

Та щоб не лізти на чужину,
Пиши: «у нас на Україні.
А в тім селі вдова жилá,
А у вдови дочка булá
І син семиліток . . .
Добрó, мавши діток,
У роскоші, — хвáлиш Бога .
А вдові убогій,
Мабуть, не до Його,
Бо залили за шкуру сала, —
Трохи не пропала:
Думала — в черниці
Або йти топиться, —
Так жаль маленьких діток стало:
Звичайно, мати, що й казати!
Та, може, снівся таки й зять
(Бо вже Катруся підростала) . . .
Чи вже ж їй вік продівувать,
Зносити брівоньки ні за що?
Ні, дівонька вона не та!

¹⁾ Шевченко двічі написав цю поему, другий раз у 1857. р., в Новопетровському форті, гл. стор. 355.

²⁾ Яків Кухаренко († 1862) був наказний отаман Чорноморського Війська й писав по-українському. Його п'єсу: «Чорноморський побит на Кубані між 1794. і 1796. роками» ще й досі виставляють у нас по театрах у перерібі Старичького: «Чорноморці». Він був Шевченків приятель; як Шевченко був на засланні, то Кухаренко ставав йому нераз у пригоді.

³⁾ те, що дійсно було

Перелічу́ і дні і лі́та:	А воля в гостях упилась ⁴⁾ ,
Кого я? де? коли любив?	В степу, небога, заблудила
Кому яке добро зробив?	Та й упиваться зареклась.
Нікого в світі, нікому в світі ¹⁾ ,	Не pomoже милий Боже ⁵⁾ !
Неначе по лісу ходив.	Як то кажуть люде:
А малась ²⁾ воля, малась сила!	«Буде каяття на світі,
Та силу позички зносили ³⁾ ,	Вороття не буде . . .»

Благаю Бога, щоб світало:
Мов волі, сонця, світу жду.
Цвіркун замовкне, «зорю⁶⁾» б'ють —
Благаю Бога, щоб смеркало!
Бо на позорище⁷⁾ ведуть
Старого дурня муштрувати,
Щоб знав, як волю шанувати,
Щоб знав, що дурня всюди б'ють.
Так день — і тиждень так минає,
І, може, друже мій, отак
Минуть останні літа! . . .
Як перед Богом сповідаюсь:
За правду на світі караюсь
І не клену долі,
Тільки Господа благаю:
«Не дай, Боже, в чужім краю
Згинуть у неволі! . . .»

Минають літа молодіі;	Води Дніпрової нап'юсь,
Минула доля, а надія	На тебе, друже, подивлюсь?
В неволі знову — за своє ⁸⁾ ,	І, може, в тихій твоїй хаті
Зо мною знову лихо діє	Я буду знову розмовляти
І серцю жалю завдає:	З тобою, друже мій ⁹⁾ ? . . . Боюсь,
А, може, ще добро побачу?	Боюся сам себе спитати:
А, <u>може, лихо переплачу,</u>	

¹⁾ нікого в світі не любив, нікому в світі добра не зробив, неначе ходив не поміж людьми, а по лісу (де людей немає)

²⁾ Це московський вислів: малася в мене (им'ялась) — була в мене.

³⁾ сила йшла в позику иньчим (кріпацтво), пор. «До Основ'яненка», стор. 33, пом. 6

⁴⁾ воля коротко протривала (від 1838—1847) — усього 9 років, неначе в гостях побувала, випалася й т. д.

⁵⁾ Ще й досі кажуть тоді, як чогось відмінити не можна: І «святий Боже» не pomoже!

⁶⁾ трублять, щоб уставати — 6. година (то так: спати не може — просить, щоб був день; настане день — просить, щоб ніч приходила)

⁷⁾ Позбрище — щоб усі дивилися і сміялися, на наругу; у других виданнях є: на помішище.

⁸⁾ за своє береться, своє робить

⁹⁾ Цього діждався Шевченко; у червні 1859. р. заїхав до Козачковського і «розмовляв у тихій його хаті» — більш ніж день.

ДРУГИЙ.

У самому тому журналі
Моя Пашета начитала,
Як Німці сіяли траву,

А потім вижали серпами!
І все написано стихами,
Та не такими, як у нас . . .

ПЕРШИЙ.

Як би ти, брате, свині пас . . .
За слово вибачай!

ДРУГИЙ (мов не чує).

Гей, хлопче!

(Ходить, посвистує, а потім співає):

*Хлопче, молодче,
З карими очима!
На що тобі жінка —
Камінь за плечима! . . .*

ПЕРШИЙ.

Та годі вже тобі співать!

ДРУГИЙ.

Що, може, хочете кончать¹⁾?
А я, признаться, думав — теє . . .

ПЕРШИЙ.

А я — так думаю инее:
Що вип'ємо та поснемо,
А там і ладу не дамо.
Сідай лиш та пиши, небоже,
Та кінчимо¹⁾, як Бог поможе!

«Одружились небожата.
Дивувались люде:
Як то вони, ті сироти,
На світі жить будуть?
Минає рік, минув другий,
Знову дивувались,
Де в тих сиріт безталанних
Добро теє бралось?
І в коморі, і на дворі,
На току й на ниві;
І діточки, як квіточки,
Й самі чорнобриві,

У жупанах похожають,
Старців закликають
На обіди, а багаті —
То й так не минають.
Не минали себелюби²⁾,
Та все жалкували,
Що сироти таким добром
Старців годували!
„Коли гниє, то спродали б:
Адже ж у їх діти! . . .”
Ось слухай же, що то роблять
Заздроці на світі

¹⁾ скінчимо (моск.); кончати = кінчити, кінчити = скінчити

²⁾ самолюби; ті, що тільки себе люблять

Таки ж у тім селі, трудящий
(Бо всюди сироти — ледащо)
У наймах виріс сирота,
Неначе батькова дитина!
 То сьак, то так,
Придбав сірома грошенят,
Одежу справив, жупанину,
Та ні відсіль і ні відтіль —
На ту сирітську копійчину
Купив садочок і хатину,
Подякував за хліб, за сіль
І за науки добрим людям,
Та до вдовівни навпростець
Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами
(Як те буває між панами),
Не торгувався і пан-отець

Усім на диво та на чудо, —
За три копій¹⁾ звінчав у будень!...

 Просохли очі у вдови.
Отак-то друже мій, живи, —
То й вєсело на світі буде.
І буде варт на світі жить,
Як матимеш кого любить.
Хоч кажуть от ще що, небоже:
Себе люби, то й Бог поможе!
А доведеться умірать?
Здихать над грішми? Ні, небоже!
Любов — Господня благодать!
Люби ж, мій друже, жінку, діток,
Діли з убогим заробіток,
То легше буде й зароблять!»
Спочинем трохи, поговорим . . .
Що, ярина²⁾ ще не зійшла?

ДРУГИЙ.

Та де та ярина взялась?
У мене ще на жито орють.
Отим-то й ба, що живетє

Відколи, дядьку, а не чули, —
А, може, й чули, та забули, —
Журнал друкують . . .

ПЕРШИЙ.

Те-те-те!

ДРУГИЙ.

Та що ви думаєте: польський
Або «Хазяїн» той московський³⁾?
Не та ловись⁴⁾! Журнал *Реву*,
Чи те . . . *Ла-Мод*⁵⁾, — купив для Паші
Торік в Ромні . . .

ПЕРШИЙ (нишком).

 Так от як наші!
Не чув, як на́ світі живу! . . .

¹⁾ півтора карбованця, гл. «Наймичка», стор. 178, пом. 6.

²⁾ в ширшому розумінню: яре збіжжя, а не те, що на заході України кажуть на городину

³⁾ У Москві виходив сільсько-хазяйський журнал під тою назвою.

⁴⁾ пор., як кажуть: «От-така ловись» (ось тобі й на́)! — тут: ні, не те!

⁵⁾ французькі журнали (*Revue, La Mode*)

І ненатля¹⁾ голодная!
Ходили, ходили,
Поки вночі, жалкуючи,
Хату запалили . . .
Нехай би вже були непевні²⁾
Які вельможі просвіщенні,
То і не жаль було б, — чи так?
А то сірісінький сіряк
Отак лютує . . .

Тяжко, брате,
Людей на старість розпізнати,
А ще гірше — ззамолоду
Гадину кохати:
Очарує зміїними
Карими очима . . .
А, пек тобі! Забув, дурню,
Що смерть за плечима?

До стебла все погоріло,
І діти згоріли,
А сусіди, — і багаті,
І вбогі, — раділи.
Багатії, бач, раділи,
Що багаччі стали,

Та остання ся рада
На віки завадить . . .
Воли твої і корови
Разом поздихали,
А Катруся з москалями
Десь помандрувала.

Тепер отак пиши, небоже:
«Максим подумав, пожурився,
А потім Богу помолився,
Промовив двічі: „Боже, Боже!”
Та й більш нічого.

Од цариці⁴⁾
Прийшов указ — лобі голить.
— „Не дав вдовиці утопиться,

А вбогії тому раді,
Що з ними зрівнялись!
Посхόдились жалкувати,
Жāлю завдавати:
— „Шкода, шкода! Як би знаття—
Копійчину б дбати³⁾),
То все б таки не так воно . . .
А що пак, Максиме!
(Бо його Максимом звали)
Попродай скотину,
Та ходи до мене в найми:
Що буде, те й буде!
Будем знов чумакувати,
Поки вийдем в люде,
А там знову . . .” Подякував
Максим за пораду.
— „Побачу ще, як там буде;
Коли не дам ради,
То тоді вже, певне, треба
Йти в найми знову . . .
Де то моя Катерина,
Моя чорноброва! . . .
Вона мене все радила,
І тепер порадить!” . . .

¹⁾ ненаситність

²⁾ кому вірити не можна

³⁾ щадити, зберігати, а не старцям обіди давати, гостей приймати

⁴⁾ Од Катерини II.; з того пізнати, що це діялося після 1783. р., бо в тому році покасовано українські полки на Гетьманщині й введено салдацький набір (лоби голить, себто, обтинати волосся на голові).

Отже, дalebі, не знаю,
Чи вона верталась,
Катерина, до матері,
Чи так і пропала?
Була чутка, що стрижену
В Умані водили
По вулицях: украла щось...
Потім утопилась.
Та все-то те, — знавш, люде
Втоплять і задушать, —
А, може, то така правда,
Як на вербі груші.
Знаю тільки, що про неї
І пісню проклали, —

Я чув тоді, на досвітках
Дівчата співали:
*«Шелесь, шелесь по дубині,
Шапки хлопці погубили;
Тільки наймит не згубив,
Удовівну полюбив...»*
Соромітна¹⁾... нехай їй лихо!
Минали літа тихо-тихо,
(Отак пиши), — і за гріхи
Карались Господом Ляхи²⁾,
І пугав Пугач над Уралом³⁾,
Пійти в одах⁴⁾ вихваляли
Войну й царицю, — тільки ми⁵⁾
Сиділи нишком, слава Богу!

Після Великої Зіми⁶⁾
Вернувся і Максим безногий:
В поході, каже, загубив —
Та срібний хрестик заробив!
Чого він придібав? Нема в його хати,
Ні сестри, ні брата, нікого нема.
Чого ж він приплентав? А хто його зна!
Чи чув ти, що кажуть: легше умірати
Хоч на пожаріні в своїй стороні,
Ніж в чужій — в палатах! Чи чув ти? Ба ні...

ДРУГИЙ.

Ей, дядечку! Швидче будемо писати,
Бо хочеться спати і вам, і мені...

¹⁾ або сороміцька, неподобна

²⁾ В Польщі був тоді великий нелад (гл. «Гайдамаки»: Інтродукція, стор. 44), через те її розібрали тоді в 1772. р. перший раз, у 1793 — другий, у 1795 — третій; Шевченко вважає це за божу кару, що Ляхи над нашим народом так знущалися.

³⁾ Пугач — це Ємельян Пугачов, уральський козак. Він на лиці скидався на царя Петра II, й, як цього царя вбито, Пугачов видав себе за царя та зворохобив над Уралом та Волгою кріпаків на панів і на царицю Катерину (1773). До нього пристало багацько фінських та татарських племен, і він доброго завдав страху (пугав) московському урядові. Парашті, його зрадили його власні люде, й його покарали на горло 1775. р.

⁴⁾ Пійти або поети — але в насмішливому розумінні, ось як ми кажемо: віршуни (Котляревський каже в «Енеїді» — скучні пійти, і в пеклі їх помістив); за Катерини було багацько таких піттів (Державін, Сумароков), що тільки те й писали, що похвальні вірші на честь цариці, та виславлювали її красу, розум — оце саме й є оди (похвальні пісні).

⁵⁾ Це докір Україні, що вона вже не рухалась тоді, як її добивали живцем за Катерини II.

⁶⁾ «Велика Зіма» була в 1787. р.; розповідають, що тоді до місяця червня був сніг (гл. другу «Москалеву кривницю», стор. 359, пом. 3).

ПЕРШИЙ.

Зажурився москаль-каліка:
Де йому подітись?
Вдовиченко в пікінерах¹⁾,
Вдова на тім світі!
До кого ж він прихилиться?
До презімує?
Уже осінь; незабаром
Зіма залютує.
Нема йому в світі долі:
Полинула в поле . . .
Попросився зімувати
До дяка у школу²⁾,
Бо таки й письма, спасибі,
Москалі навчили.
І в косі був, бо й москалі
Тоді, бач, носили
Сиві коси з кучерями
Усі до одного —
І борошном посипали³⁾,
Бог їх зна для чого? . . .
Максим, — таки як пись-
менний, —
Було, помагає
І на клирасі⁴⁾ дякові,
І псалтирь читає
Над покойними, й хавтурі⁵⁾
З школярами носить,
А в Пилипівку, сірома,
Христа-ради просять.
(Нічого: знай⁶⁾), своє пиши,
Та перед людьми не брещи!)
Хоч би тобі лихе слово
Почув хто од його!
„І талан, і безталання —

Все, каже, од Бога!”
Ані охне, ні заплаче,
Неначе дитина.
І собаки не кусали
Москаля Максима;
А в неділю або в свято,
Мов причепуриться,
Шкандибас на вдовину
Пустку подивиться.
Сяде собі у садочку,
І вдову згадає,
І за її грішну душу
Псалтирь прочитає.
Катерину «о здорові»
Тихенько пом’яне,
Утре сльози: «все од Бога!»
Й веселенький стане.
А в петрівку і в спасівку
Не спочине в школі, —
Бере заступ⁷⁾ і лопату,
Шкандибас в поле.
І край шляху, при долині —
Отже не вгадаєш,
Що каліка виробляє? —
Криницю копає!
Та й викопав. На те літо
Криницю святили —
На самого Маковія,
І дуб посадили
На прикмету проїзжачим.
А на друге літо
Москаля вже неживого
Найшли в балці⁸⁾ діти
Коло самої криниці:

¹⁾ Як касували українські полки, то тоді багато козаків позабірали до пікі-
нерів (це таке військо, що носило довгі піки, себто: списи).

²⁾ Дяки були в нас учителями ще довго, десь до 50. р. XIX. ст.

³⁾ Це перуки (парики) — вони мали бути тоді всі сиві, через те їх посипали
пудром (звичайно, що як пудру не було, то — мукію).

⁴⁾ крилос

⁵⁾ Хавтур — це ті приноси, що дають попам люде (декуди звуть хавтуром —
обід на поминках, а то просто: хабар).

⁶⁾ тільки

⁷⁾ На заході України кажуть: рискаль, Гуцули: городник.

⁸⁾ Де не знають цього слова, то це — ярок у степу, видоліна.

Не дам же й з торбою ходити!" —
Сказав Максим, — і ґрунт покинув;
Бо вдовиного, бачиш, сина
В прийом¹⁾ громада повезла.
Такі-то темні діла
Творяться нишком на сім світі!
А вас, письменних, треба б бити,
Щоб не кричали: «ах, Аллах! . . .
Не варт, не варт на світі жити²⁾! . . .
А чом пак темні не кричать? . . .

ДРУГИЙ.

Хибá ж живуть вони і знають,
Як ви сказали, — благодать,
Любов³⁾? . . .

ПЕРШИЙ.

. . . Що, що? Недочуваю! . . .

ДРУГИЙ.

Вони, кажú вам, прозябають,
Або, по-вашому, ростуть,
Як та капуста на городі.

ПЕРШИЙ.

Отак, по-вашому, — ну, годі ж! А ви їм жить не даєте,
Нехай собі і не живуть . . . Бо ви для себе живете,
А все, скажú таки: як хочеш, Заплющивши письменні очі.

ДРУГИЙ.

Отже як будем так писать,
То ми й до вечора не кóнчим.
Ну, де той безталанний зять?

ПЕРШИЙ.

Вернувсь вдовіченко додому, Не жаль було його нікому,
А зять пішов у москалі; Та ще й сміялись у селі!

¹⁾ гл. «Сова», стор. 111, пом. 4.

²⁾ Це насмішка над панками (письменними), що як котрому коли тро не поталанить у чому, так зараз уже нарікає, просить собі в Бога (Аллах це магометанський бог) смерті (та це не навсправайки, а так, щоб люде з ними мисувались!).

³⁾ То був такий погляд у панів, що мужьки (темні) не знають ніяких повань, а що просто вони як — тварина живуть, без любови.

Вийшов подивіться
Останній раз, сіромаха,
На свою криницю.
Громадою при долині
Його поховали,
І долину, і криницю
На пам'ять назвали
Москалевою. На Спаса
Або Маковія
І досі там воду святять;

І дуб зеленіє.
Хто йде, іде, — не минають
Зеленого дуба:
В холодочку посідають,
Та тихо, та люблю,
П'ючи воду погожую¹⁾,
Згадують Максима . . .»

Отак живіть, недоуки,
То й жить не остине²⁾!

1847.

Орська кріпость.

Привикне, кажуть, со-
бака за возом бігти,
то біжить і за саньми.

То так і я тепер пишú:
Папір тільки, чорнило трачу...
А перш (їй-Богу, не брешú!)
Згадаю що, чи що набачу³⁾,
То так утну, що аж заплачу,
І ніби сам перелечú
Хоч на годину на Вкраїну;
На неї гляну, подивлюсь,
І мов добро кому зроблю,
Так люблю серце одпочине.

Як би сказати, що не люблю,
Що я Україну забуваю,
Або лукавих проклинаю
За те, що я тепер терплю, —
Їй-Богу, братія, прощаю
І Милосердому молюсь,
Щоб ви лихим чим не згадали;
Хоч я вам кривди не робив,
Та все-таки між вами жив,
То, може, де що і осталося.

1847.

Орська кріпость.

¹⁾ Погожий — це такий, що годиться до чогось, корисний, як вода — то чиста, як вітер, — то такий, що дме туди, куди кому треба.

²⁾ не остогидне, не обридне (пор. угорі: «ах, Аллах», стор. 260).

³⁾ примічу, замічу

1848. р.

А ну-мо знову віршувать¹⁾!
(Звичайне, нишком!) Ну-мо знову,
Поки новинка на основі²⁾,
Старинку божу лицювать³⁾,
А сіріч⁴⁾ — як би вам сказать,
Щоб не збрехавши? ну-мо знову
Людей і долю проклинать!

Людей за те, щоб нас знали	Аж за Урал. Опинилось
Та нас шанували, —	В пустині, в неволі . . .
Долю за те, щоб не спала	Як же тебе не проклинать,
Та нас доглядала.	Лукавая доле?
А то, бач, що наробила:	Не проклянуну ж тебе, доле,
Кинула малого	А буду ховатись
На розпутті, та й байдуже! . . .	За валами, та нищечком
А воно убоге,	Буду віршувати,
Молодее, сивоусе —	Нудить світом, сподіватись
Звичайне, дитина! —	У гості в неволю
І подібало тихенько	Ізза Дніпра широкого
Попід чужим тином	Тебе, моя доле!

1848.

Орська кріпость.

У Бога за дверми лежала сокира.	Пішла по лісу косовиця!
(А Бог тоді з Петром ходив	Аж страх, аж жаль було дивіться!
По світу, та дивá творив.)	Дуби і всякі деревá
А кайзак ⁵⁾ , на хирю ⁶⁾	Великолiтні, мов трава
Та на тяжке лихо,	В покоси стелиться; а з яру
Любенько та тихо	Встає пожáр, і диму хмара
І вкрав ту сокиру,	Святеє сонце покрива.
Та й потяг по дрóва	І стала тьма, і од Уралу
В зелену дiброву;	Та до Тингiза, до Аралу ⁷⁾
Древину вибравши, та й цюк!	Кипiла в озерáх вода.
Як вирветься сокира з рук —	Палають сiла, городá,

¹⁾ Цим віршем починається друга захалявна книжечка — через те й поет каже: «знову».

²⁾ на ткацькій основі в верстаті — ніби то поет ткач і тче (вірші пише), а новинка — бо ж новий рік прийшов, все нове приходиться, і нові думки родяться.

³⁾ Лицювати — давати друге лице, як ось одержу лицюють: на другий бiк обертають, отже все, що було в давніших часах (старинка), переверне поет iще раз, переповість иньчими словами.

⁴⁾ церковне слово: себто, сказавши иньчими словами

⁵⁾ Так, іздебільшого, прозивають Кіргізів.

⁶⁾ на бiду — а так, то: недуга (пор. хиріти, хирний), болячка (пор. лайку: а хиря тобі)

⁷⁾ *Аральське Море. Т. Ш.* (то так по кіргієському називається: Тингiз-Арал)

Ридають люде, виють звірі
І за Тобóлом¹⁾ у Сибірі
В снігах ховаються. Сім літ
Сокира божа ліс стинала,
І пожарище не вгасало,
І мерк за димом божий світ.

На восьме літо у неділю,
Неначе ляля в льолі білій²⁾,
Святе сонечко зійшло.
Пустиня циганом чорніла:
Де гóрод був або село —
І головня уже не тліла,
І попіл вітром рознесло,
Билини навіть не осталося;
Тільки одним-одно хиталося
Зелене дерево в степу.

Червоніє по пустині
Червона глина та печина³⁾,
Бур'ян колючий, та будяк,
Та инде тирса⁴⁾ з осокóю
В яру чорніє під горою;
Та дикий инколи кайзак
Тихенько виїде на гóру,

На тім захилім⁵⁾ верблюді.
Непевне⁶⁾ діється тоді:
Мов степ до Бога заговорить,
Верблюд заплаче, і кайзак
Понурить голову і гляне
На степ і на Кара-бутак⁷⁾.
Сингіч-агач⁷⁾ кайзак спом'яне,
Тихенько спуститься з гори
І згине в глиняній пустині.
Одним-вдине при долині,
В степу край дороги,
Стоїть дерево високе,
Покинуте Богом;
Покинуте сокирою,
Огнем непалиме⁸⁾,
Шепочеться з долиною
О давній годині.
І кайзаки не минають
Дерева святого,
На долину заїжають,
Дивуються з його,
І моляться і жертвами
Дерево благають,
Щоб парости розпустило
У їх біднім краю⁹⁾.

1848.

Орська кріпость.

ВАРНАК¹⁰⁾.

Тиняючись на чужині І недомучений варнак
Понад Елéком¹¹⁾, стрів я діда Старий той був. Та у неділю,
Вельми старого — наш земляк Якось у полі ми зустрілись

¹⁾ Тобол — річка, що вливається до Іртиша, і обидві разом до Оби.

²⁾ Це чудово сказано, як діти говорять: «дитинка (для дітей усі чужі — ляля) в сорочечці білій» — це ознака невинності.

³⁾ шматок глини, що перепеклась та відпала (як ось нераз у печі буває)

⁴⁾ гл. «До Основ'яненка», стор. 32, пом. 4.

⁵⁾ захиллий = заклолілий, виснажений, змордований; непевне = незрозуміле, тасмне

⁶⁾ Невеличка річка. Т. III. ⁷⁾ Одно дерево. Т. III.

⁸⁾ що його вогонь не бере

⁹⁾ Таке оповідання, що зв'язане зі святыми, з Богом — зветься легенда. Таку легенду витворили собі Кіргізи, роздумуючи над тим, чому в них така пустиня, а ось серед цієї пустині сингіч-агач — святе дерево росте, й його вогонь не ймається — а Шевченко його чув і списав віршами.

¹⁰⁾ Варнак — штемпований каторжанин, що втік із каторги.

¹¹⁾ Елек — невеличка річка між Оренбургом і Уральськом, притока Урала.

Та й забалакались. Старий
Згадав свою Волинь святую
І волю-долю молодую,
Свою бувальщину. І ми
В траві за в'алом посідали,
І розмовляли, сповідались
Один другому. — «Довгий вік!»
Старий промовив. — «Все од Бога,
Од Бога все! А сам нічого
Дурний не вдіє чоловік!
Я сам, як бачиш, марне, всує¹⁾
Я сам занівечив свій вік.
І ні на кого не жалкую,
І ні у кого не прошу я,
Нічого на світі. Отак,
Мій сину, друже мій єдиний,
Так і загину на чужині,
В неволі.»

І старий варнак
Заплакав нишком.

Сивий брате!
Поки живе надія в хаті²⁾, —
Нехай живе: не виганяй!

Нехай пустку нетоплену
Іноді нагріє,
І потечуть з очей старих
Сльози молоді;
І, умітеє сльозами,
Серце одпочине,
І полине із чужини
На свою країну!

— «Багато дечого не стало,» —
Сказав старий: — «Води чимало
Із Ікви³⁾ в море утекло.
Над Іквою було село;
У тім селі, на безталання
Та на погибель, виріс я...
Михая доленько моя!

У нашої старої пані
Малії паничі були, —
Таки однілітки зо мною.
Вона й бере мене в покої
Синкам на виграшку⁴⁾. Росли,
Росли панята, виростали...
Як ті щенята, покусали
Не одного мене малі.

Ото ж і вчити почали
Письму панят. На безголов'я
І я учуся. Слізьми, кров'ю
Письмо те полилось! Нас,
Дешевших панської собаки,
Письму учить? Молитись Богу,
Та за ралом спотикатись,
А більше нічого
Не повинен знать невольник —
Така його доля!...
Ото ж і вивчився я, виріс,
Прощу собі волі;
Не дає — і в москалі,
Проклята, не голить.
Що тут на світі робити?
Пішов я до рала...
А паничів у г'вардію
Поопреділяли⁵⁾.

Година тяжкая настала,
Настали тяжкі літа!...
Ото ж працюю я за ралом;
Я був убогий сирота,
А у сусіда виростала
У наймах дівчина. І я —
О, доле, доленько моя!
О, Боже мій! О, мій єдиний!
Воно тоді було дитина,
Воно... Не нам Твої діла
Судить, о, Боже наш великий!

¹⁾ гл. «Гус», стор. 135, пом. 1.

²⁾ в серці, в душі

³⁾ Іква — річка на Волині, притока Стира з правого боку (над нею Дубно), разом зі Стиром вливається до Прип'яті, притоки Дніпра (з правого боку), і аж Дніпро — в море

⁴⁾ на забавку

⁵⁾ поназначували (моск. слово)

Ото ж вона, мені на лихо
Та на погибель, підросла.
Не довелось і надивитись . . .
А я вже думав одружитись,
І веселитися, і жить,
Людей і Господа хвалить.
А довелося . . .

Накупили
І краму, й пива наварили, —
Не довелося тільки пить.
Старої пані бахур¹⁾ сивий
Окрав той крам, розлив те пиво,
Пустив покриткою . . . Дарма!
Минуло . . . годі! . . . Не до-ладу
Тепер і згадувать! Нема,
Нема! . . . Минулося, пропало! . . .
Покинув ниву я і рало,
Покинув хату і горід, —
Усе покинув. Чорт нарадив, —
Пішов я в писарі в громаду.

То сьак, то так минає год.
Пищу собі, з людьми братаюсь,
Та добрих хлопців добіраю.
Минув і другий . . . Паничі
На третє літо поз'їзжались,
Уже засватані. Жилиї,
В дворі гуляли, в карти грали,
Свого весілля дожидали,
Та молодих дівчат в селі,
Мов бугаї, перебірали —
Звичайне, паничі! Ждемо,
І ми ждемо того весілля . . .

Ото ж у Клічальну²⁾ Неділю
Їх і повінчано обох,
Таки в домашньому костьолі:
Вони Ляхи були. Нікóли

Нічого кращого сам Бог
Не бачив на землі великій,
Як молоді³⁾ ті були . . .
Заграла вєсело музика, —
Їх із костьола повелі
В возобновлєнні⁴⁾ покої . . .
А ми й зустріли їх, і всіх —
Княжат, панят і молодих —
Всіх перерізали. Рудою⁵⁾
Весілля вмилося! Не втік
Ні-же єдиний католик, —
Всі полягли, мов поросята
В багні смердячому. А ми,
Упоравшись, пішли шукати
Нової хати; і найшли
Зелену хату і кімнату
У гаї темному. В лугах,
В степах широких, в байраках
Крутих, глибоких — всюди хата!
Було де в хаті погуляти
І одпочити де було.

Мене господарем обрали;
Сім'я моя що-день росла,
І вже до сотні dorostala.
Мов поросяча, кров лилася!
Я різав все, що паном звалось,
Без милосердія і зла, —
А різав так . . . І сам не знаю:
Чого хотілося мені?
Ходив три годи я з ножами,
Неначе п'яний той різник.
До сльоз, до крови, до пожару —
До всього, всього я привик.
Було, мов жабу ту, на спісі
Спечеш дитину на огні,
Або панянку білолицю
Розіпнеш грлу на коні,

¹⁾ або старої пані — чоловік старий, розпусник (бахур = розпусник), або иньчий якийся пан, що вона собі його держала для розпусти; в иньчих виданнях це місце таке: „проклятий пан старий неситий покриткою пустив по світу”

²⁾ або: Зелену — зветься так од «кличання»: позрубувані зелені дерева та галузки, все зелене, що ним мають на Зелені Святки хати

³⁾ молоді — у значінні: наречені (дівчата)

⁴⁾ церк. слово: відновлені, поновлені

⁵⁾ кров'ю (пор. приказку: *Руда — не вода, побіч: Людська кривця — не водиця*)

Та й пустиш в степ . . .
Всього тоді, всього бувало —
І все докучило мені.

Одурів я. Тяжко стало
У вертепах¹⁾ жити;
Думав еам себе зарізати,
Щоб не нудить світом,
І зарівав би . . . Та диво,
Диво дивне сталось
Надо мною, недолюдом.
Вже на світ займалось . . .
Вийшов я з ножем в халяві
З Броварського лісу²⁾,
Щоб зарізатись; дивлюся, —
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий!
Святим дивом ссяють

Храми божі, ніби з самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію . . .
Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі . . .
О, Боже мій милий!
Який дивний Ти! . . . Яплакав,
До полудня плакав . . .
Та так мені любо стало!
І малого знаку
Нудьги тії не осталось, —
Мов переродився . . .
Подивився кругом себе —
І, перехрестившись,
Пішов собі тихо в Київ
Святим помолитись,
Та судá — судá людського
У людей просити.»

1848.

Орська кріпость.

Ой, гляну я, подивлюся
На той степ, на поле:
Чи не дасть Бог милосердий
Хоч на старість волі?
Пішов би я в Україну,
Пішов би додому:
Там би мене привітали,
Зраділи б старому;

Там би я спочив хоч мало,
Молившись Богу;
Там би я . . . та шкода й гадки:
Не буде нічого! . . .
Як же його у неволі
Жити без надії?
Навчїть мене, люде добрі,
А то одурію!

1848.

Орська кріпость.

Та не дай, Господи, нікому,
Як мені тепер старому,
У неволі пропадати,
Марне літа коротати.

Ой, пійду я степом-лугом
Та розважу свю тугу
— «Не йди! Кажуть: з цієї хати
Не пускають погуляти!»

1848.

Орська кріпость.

¹⁾ по печерях, скриваючись

²⁾ Броварі — містечко яких трицять верстов од Києва, у Чернигівщині, по той бїк Києва, гл. «Катерина», стор. 15, пом. 3.

ЦАРІ.

Старенька сестро Аполлона¹⁾!
Як би ви часом, хоч на час,
Придубали таки до нас,
Та, як бувало во дні они²⁾,
Возвісили б свій божий глас
До оди³⁾ пишно-чепурні,
Та й заходилися б обоє
Царів, або що, воспівать!
Бо як по правді вам сказать,
То дуже вже й мені самому
Обридли тії мужики,
Та паничі, та покритки:
Хотілося б зігнать оскому
На коронованих главах,
На тих помазанниках божих.
Так що ж? Не втну! А як поможеш
Та як покажеш, як тих лтах
Скубуть і паграють, то, може,
І ми б подержали в руках
Свято-помазану чуприну.
Покиньте ж свій святий Парнас³⁾,
Придубайте хоч на годину,
Та хоч старенький божий глас
Возвистьте, дядино! Та ладом,
Та добрим складом, хоч на час,
Хоч на годиночку у нас
Ту короновану громаду

¹⁾ Аполлон — грецький бог, що опікувався всяким мистецтвом (співом, театром, поезією, різьбою, тощо), а в нього було дев'ять сестер, що звалися Музами, й кожна була від иньшого мистецтва: була Муза поезії, театру, різьби й т. д. У давніх поетів була все звичка, що, як вони починали писати щось велике, поважне, то прохали в Муз помочи; то так і Шевченко в насмішливому тоні кличе в поміч одну з Муз, щоб і йому помогла заспівати про таких великих осіб, як царі (помазанники божі, короновані голови). Підсміхаючись, Шевченко ще й викас Музі (як це в нас і звичай старенькій сестрі казати «ви») та ще й дядиною зве; цей насміх іще краще виходив у иньчій відміні цього вірша, який друкуємо на кінці «Кобзар»-я, стор. 428.

²⁾ Шевченко вмисне тут уживає церковних слів, щоб його вислови видавалися ніби-то поважніші; через те й каже: *во дні они* (як колись то, давніми часами, за Греків іще); *возвисили б свій божий глас до оди* (піднесли б свій божий голос, якого потрібно для оди — «ода» гл. «Моск. крин.», стор. 261, пом. 4); *воспівать* — співом вихвалити. Перший раз, як написав поет цей вірш, то так і писав, що він хоче описати царів «штилем високим» (гл. стор. 429, пом. 10), себто: високими словами, поважними. Через те і в цілому творі багацько церковних слів!

³⁾ Парнас — гарна гора у старій Греції; Греки думали, що на ній сидить Аполлон зі своїми Музами.

Покажем зпéреду і ззаду
Незрячим¹⁾ людям. В добрий час
Заходимось, моя порадо!

I.

Не видно нікого в Іерусалимі;
Врата²⁾ на запорі, неначе чума
В Давидовім граді²⁾, Господом хранимим²⁾,
Засіла на стогнах³⁾. Ні, чуми нема!
А гірша, лихая та люта година
Покрила Ізраїль: царева война!

Цареві князі, і всі сили,
І отрокі⁴⁾, і ввесь народ,
Замкнувши в городі кивот,
У поле вийшли худосилі⁵⁾,
У полі бились, сиротили
Маленьких діточок своїх;
А в городі младіі²⁾ вдови
В своїх світлицях, чорноброві,
Запершись, плачуть, на малих
Дітей взираючи. Пророка,
Свого неситого царя,
Кленуть Давида сподаря⁶⁾.
А він собі, узявшись в боки,
По кровлі⁶⁾ кедрових палат
В червленій⁷⁾ ризі похожає,
Та, мов котюга, позирає
На сало, на зелений сад
Сусіди Гурія. А в саді,
В своїм веселім вертограді²⁾,
Вирсавія купалася,
Мов у раї Єва,
Подружіє⁸⁾ Гурієве,
Рабиня царева;
Купалася собі з Богом,
Лоно біле мила,

1) Незрячий — що не бачить, сліпий (що не зрить).

2) Це всі церковні слова: врата — ворота, брама; град — гóрод, місто; младіі вдови — молоді вдови; вертоград — город; хранимий — що його хоронить Бог.

3) на майданах (церн.).

4) отроки — церк. слово — ті, що не *вміють* говорити (діти), або що не *сміють* говорити — джури-прислужники.

5) худосилий = слабосилий; сподарь = господарь, государь, царь.

6) по покрівлі, по даху.

7) старе українське слово — червоний, багряній (пофаброваній на червоно).

8) дружина, жінка.

І царя свого святого
У дурні пошила . . .

Надвóрі вже смеркло, і тьмою повитий
Дрімає, сумує Ієрусалим.
В кедрових палатах, мов несамовитий,
Давид похожає, і — о царь неситий!
Сам собі говорить: «Я . . . Ми повелим! . . .
Я царь над божіім народом,
І сам я — Бог в моїй землі,
Я — все! . . .»

А трохи згодом
Раби вечерю принесли
І кінву доброго сікеру¹⁾.
І царь сказав, щоб на вечерю
Раби рабиню привелі,
Таки Вирсавію . . . Нівроку —
До божого царя-пророка
Сама Вирсавія «приспі²⁾» . . .
І повечеряла, й сікеру
З пророком випила, й пішла
Спочити трохи по вечері
З своїм царем. І Гурій снав;
Йому, сердешному, й не снилось,
Що дома нищечком робилось,
Що з дому царь його украв
Не золото, не сребро,
А луччєє його добро, —
Його Вирсавію украв.
А щоб не знав він тії шкоди,
То царь убив його, та й годі³⁾! . . .
А потім царь перед народом
Заплакав трохи, одурив
Псалмом старого Анафана⁴⁾,
І знов веселий, знову п'яний
Коло рабині заходивсь⁵⁾.

¹⁾ здорову коновку напитуку на похмілля (євр. скекар — це всякий напитук, яким можна впитися, крім вина).

²⁾ = приспіла, прийшла — стара форма.

³⁾ казав поставити його в бою на самому переді, і Гурія вбито.

⁴⁾ Анафан (Натан) був пророк у часах Давида; він робив Давидові докори за смерть Гурія та грозив йому гнівом божим; Давид каявся та склав відомий псалом L.: «Помилуй м'я, Боже» — цей псалом має Шевченко на думці.

⁵⁾ Це описано в Біблії у другій книзі Самуїла гл. 11—12, але трохи инанше.

Отак святі¹⁾ царі живуть!
 А як же прості? Я не знаю,
 І раю²⁾ вам цього не знать,
 Та ні у кого не питать,
 Щоб не завадило, буває . . .

II.

Давид, святий пророк і царь,
 Не дуже був благочестивий.
 Була дочка в його Фамарь
 І син Амон. І це не диво:
 Бувають діти і в святих,
 Та не такі, як у простіх,
 А ось які . . .

Амон щасливий,
 Вродливий пёрвенець³⁾ його,
 Лежить, нездужав чогось.
 Давид стенає⁴⁾ та ридає,
 Багрянну ризу роздирає,
 І сипле попіл на главу́:
 «Без тебе я не поживу
 І дня єдиного, мій сину,
 Моя найкращая дитино!
 Без тебе сонця не узрю,
 Без тебе я умру, умру!»
 І йде, ридаючи, до сина,
 Аж тюпає, немов біжить.
 А той, бугай собі здоровий,
 У храміні⁵⁾ своїй кедровій
 Лежить, — аж стогне, та лежить:
 Кепкує з дурня; аж голосить,
 Аж плаче, бідний, батька просить,
 Щоб та Фамарь сестра прийшла:

«Драгий мій отче і мій царю!
 Вели сестрі моїй Фамарі,
 Щоб коржика⁶⁾ мені спекла,
 Та щоб сама і принесла,
 То я, вкусив⁷⁾ його, возстану
 З одра недуга . . .»

Вранці рано
 Фамарь спекла і принесла
 Опріснок⁸⁾ братові. За руку
 Амон бере її, веде
 У темну храмину, кладе
 Сестру на ліжко. Ламле руки
 Сестра, ридає і, рвучись,
 Кричить до брата: «Схаменись!
 Амоне, брате мій лукавий!
 Єдиний брате мій! Я . . . я —
 Сестра єдина твоя!
 Де дінусь я? Де дину славу,
 І гріх, і стид? Тебе самого
 І Бог і люде прокленуть!»
 Не допомгло таки нічого⁹⁾! . . .

Отак царевичі живуть,
 Пустуючи на світі.
 Дивітесь, людські діти! . . .

¹⁾ пор. «Кавказ», стор. 185. «Тепер на небі! Ось які в нас на небі!» — то це святі царі так роблять, а що ж тоді несвяті — прості!

²⁾ раджу.

³⁾ первак, первісток.

⁴⁾ стогне, скиглить.

⁵⁾ у кімнаті, мов храм (храмина), у світлиці.

⁶⁾ На заході України на коржика кажуть із-польська: плячок.

⁷⁾ Це по-церковному — я, вкусивши його, встану з ліжка недуги.

⁸⁾ тепер уже кажемо: маца.

⁹⁾ Це описано теж у другій книзі Самуїла, гл. 14.

III.

І поживе¹⁾ Давид на світі
 Не малі літа.
 (Дрях²⁾ старий, і покривали
 Многими ризами його,
 А все-таки не нагрівали
 Котюгу блудного³⁾ сьогò.
 От отрокій й доміркувались,
 Як нагрівать царя свого
 (Натуру вовчу добре знали),
 Та, щоб нагрить його, взяли.
 Царевен паче красотою⁴⁾,
 Дівчат старому навелі —
 Да гріють⁵⁾ кров'ю молодою
 Свого царя! І розійшлись,
 Замкнувши двері за собою . . .

Облизавсь старий котюга
 І розпустив слини,
 І пазурі простягає
 До Сумантянини;
 Бо була, собі на лихо,
 Найкраща між ними,
 Між дівчатами, — мов крин той
 Зельний⁶⁾ при долині
 Між цвітами. Ото ж вона
 І гріла собою
 Царя свого, а дівчата
 Грالیсь між собою
 Голісінькі. Як там вона
 Грїла, я не знаю;
 Знаю тільки, що цар грівся
 І . . . і «не позна ю⁷⁾».

IV.

По двóру тихо похожав
 (Старий веселий Рогволод⁸⁾;
 Дружина⁹⁾, отроки, народ
 Кругом його во златі сяють.
 У князя свято: виглядають
 Ів Лїтви князя-жениха
 За рушниками до Рогніди.
 Перед богами Лель і Ладо¹⁰⁾
 Огонь Рогніда розвелá,

Драгим влєєм полила
 І сипала в огніще ладон;
 Мов ті Валькирії¹¹⁾, круг неї
 Танцюють, граються дівчата
 І приспівують:
*«Гоя, гоя, гоя!
 Новїй покої
 Ну-мо лиш квітчати,
 Гостей сподіватись!»*

¹⁾ стара форма: пожив.

²⁾ став дряхлий, зістарівся.

³⁾ розпусного.

⁴⁾ так треба розікласти: навели дівчат красотою паче царевен = що красою були більші за царівни, були за царівни кращі.

⁵⁾ хай гріють, щоб грїли.

⁶⁾ лилея.

⁷⁾ стара форма = не пізнав її; Куліш перекладає це місце (Перва книга Царів гл. I, 4): але «царь не пригортався до неї».

⁸⁾ Рогволод — полоцький князь за часів Володимира Великого; Рогніда — його донька.

⁹⁾ княжі товариші, що все були довкола нього.

¹⁰⁾ Як Українці не були ще християнами, то мали багацько богів, і ось Ладо була богиня весни, любови і щастя в подружжі, а Лель — це був її син; перед Ладом дівчата розводили вогонь і піддержували його, щоб не погасав.

¹¹⁾ Валькирії — це богині війни в давніх германських народів. Нормани — «вони мали великий вплив на наше державне життя за князів — вірили, що ці богині опікуються хоробрими вояками, й як котрий наложити було головою в війні, то Валькирії його забирали зі собою до неба (Вальгаля); звідтіля вони зірками дивилися на землю.

За Пóлоцьком¹⁾, неначе хмара,
 Чорнів кúрява. Біжать
 І отроки й старі бояри
 Із Литви князя зустрічать;
 Сама Рогніда з Рогволодом
 Пішла з дівчатами, з народом.

Не із Литви йде князь сподіваний,
 Ще незна́емий, давно жа́даний,
 А із Ки́ва, туром-буйволом,
 Іде веприщем²⁾ за Рогнідою
 Володі́мир князь со Киянами³⁾.

Прийшли і го́род обступили
 Кругом, і го́род запалили.
 Владі́мир князь перед народом
 Убив старого Рогволода,
 «Потя» народ, княжну́ «поя»,
 «Отіде в волости своя!» —
 Отіде з шумом; і «растли ю»⁴⁾,
 Тую Рогніду молодую,
 І прожене ю⁴⁾, і княжнá
 Блукає по світу одна, —
 Нічого з ворогом не вдіє...
 Так отакіі-то святіі⁵⁾
 Оті царі!

V.

Бодай кати їх постинали	Так щó ж мені тепер робити
Отих царів, катів людських!	З цими поганцями? Скажи,
Морока з ними, щоб ви знали!	Найкраща сестро Аполлона!
Мов дурень ходиш кругом їх, —	Навчи, голубко! Поможи
Не знавш, на яку й ступити!	Полазить трохи коло трона ⁶⁾ !

¹⁾ Полоцьк — повітове місто Вітебської губернії, над річкою Двиною; колись це була столиця (білоруських) князів.

²⁾ веприщем — наче дикий кабанисько (вепр).

³⁾ Цих п'ять рядків склав Шевченко так, як зложені московські пісні про князів (биліви).

⁴⁾ Це оповідання взяв Шевченко з т. зв. Несторового літопису, то так і лишає староукраїнські слова; на теперішню мову вони значать ось що: порізав (потяв) народ, княжну взяв собі за жінку, і пішов собі у свій край (у свої володіння) — відійшов бучно (з шумом); і покрив (опоганив, знасилував) її, і прогнав її (растли ю і прожене ю). Літописець, бачте, теж не закривав очей на жорстокости Володимира Великого, поки він став християнином.

⁵⁾ За те, що Володимир Великий охрестив Русь-Україну, церква його вробила святым, і день смерти Володимира (15 [28] серпня) в нас на Україні святкується й досі.

⁶⁾ грецьке слово трон — просто: стілець, даи́лик, тепер: престіл

Намистечко, як зароблю,
Тобі к Великодню куплю.
Пострижемось ж у лакеї
Та ревносно¹⁾, в новій лівреї²⁾,
Заходимось царів любить.
Шкода і олово тупить³⁾:
По де нема святої волі,

Не буде там добра ніколи.
На щб ж себе таки дуриць?
Ходимо в селища: там люде!
А там де люде, — добре буде;
Там будем жить, людей любить,
Святого Господа хвалить!

1848.
Кос-Арал.

Добро, у кого є господа⁴⁾,
А в тій господі є сестра,
Чи мати добрая! Добра,
Добра такого таки з роду
У мене, правда, не було,
А так собі якось жилось . . .

Ми довго в морі пропадали;
Прийшлив Дар'ю⁵⁾, на якор стали;
З «ватаги⁷⁾» письма принеслі,
І всі тихенько зачитали.
А ми з колегою⁸⁾ лягли,
Та щось таке розмовляли.
Я думав: де б того добра,
Письмо чи матір, взять на світі?
— «А в тебе єсть?»

І довелось колись мені
В чужій далекій стороні
Заплакати, що немає роду,
Нема пристанища⁶⁾, господи . . .

— „Жона і діти,
І дім, і мати, і сестра,
А письма нема . . .”

1848.
Кос-Арал.

ТИТАРІВНА.

Давно це діялось колись,
Ще як борці⁹⁾ у нас ходили
По селах, та дівчат дурили,
З громади кпили, хлопців били,

Та верховодили в селі,
Як ті гусари на «постіі»;
Ще за гетьманщини святої —
Давно це діялось колись.

¹⁾ старе укр. слово, означає те, що тепер: запопадисто, дбайливо

²⁾ одежа для лякеїв (на заході України — ліберія)

³⁾ псувати заструганий олівець

⁴⁾ власна хата враз із хазяйством цілим (це слово вже забувається), — у ній пан — господарь, паня — господиня

⁵⁾ пристанище — церковне (і моск.) слово, тепер ми кажемо: пристановище

⁶⁾ Сир-Дарія — річка, що вливається до Аральського Озера; якір — знаряддя, що ним кораблі придержують

⁷⁾ зі збірниці, де розклався бувцілий аральський виряд (експедиція), стор. XVII

⁸⁾ Колега (лат. слово) = товариш

⁹⁾ Борці ходили в нас по селах іще в ХVIII. ст. (пор. ще за гетьманщини святої). То було так. Парубок із якогось села передягнеться було за ведмедя або Татарина і на великі святки (Різдво, масниці) або на весілля йде собі гуляти у друге село. Починає було з того, що викликає місцевих парубків боротися з

У неділю на селі,
 У оранді¹⁾, на столі
 Сиділи лірники, та грали
 По шелягу¹⁾ за тәнець.
 Кругом аж курява вставала:
 Дівчата танцювали
 І парубки. — «Уже й кінець!
 Ану-те иншу!» — „Тай це добра!”
 І знову ліри заревли,
 І знов дівчата, мов сороки,
 А парубки, узявшись в боки,
 Навприсідки пішли . . .

Найкращий парубок Микита
 Стоїть на лаві в сірій свиті;
 Найкращий хлопець, та байстрюк,
 Байстрюк собі, та ще й убогий.
 Так і нікому не до його!
 Стоїть собі, як той . . .
 Плечима стелю підпирає,
 Та дивиться, і замірає,

* * *

Де ж Микита?
 В далеку дорогу
 Пішов собі . . . З того часу
 Не чуть його стало.
 З того часу титарівні
 Щось таке сталося . . .

Додому плачучи прийшла,
 І спати плачучи лягла,
 І не вечеряла! . . . Не спала:
 Яка лягла, така і встала,
 Мов одуріла. Що робить?
 Сама не знає. А Микита,
 Неначе сич, у сірій свиті
 Перед очима все стоїть:
 Мара та й годі! Титарівно,

На титарівну²⁾. А та в квітах,
 Мов намальована, стоїть
 Сама собі, і на Микиту
 Неначе глянула. Горить,
 Горить Микита в сірій свиті!
 Шеляга виймає
 І за того останнього
 Музику наймає,
 І нерівню титарівну
 У танець вітає³⁾.
 — „Одчепися, пройдисвіте!”
 І зареготалась
 Титарівна: — „Хибá тобі
 Наймичок не стало?”
 Насміялась титарівна
 З бідного Микити,
 Насміялася при людях,
 Що він в сірій свиті.
 Буде тобі, титарівно!
 Заплачеш, небого,
 За ті сміхи!

В недобрий час з того нерівні
 Ти насміялась! Стало жаль
 Тобі його . . . Нудьга, печаль
 І сором душу оступили,
 І ти заплакала. Чого?
 Того, що тяжко полюбила
 Микиту бідного того!

Диво дивнеє на світі
 З тим серцем буває:
 Увечері цурається,
 Вранці забажав,
 Та так тяжко забажав,
 Що хоч на край світа
 Шукать піде. Отак тепер
 Не знає, де дітись,

ним. І потім поводитися такі парубки дуже бундючно так, що люде мусіли від них відплачуватися, годували їх та напували. Оце й борці.

¹⁾ Оранда або аренда — винаймлена коршма; шеляг — стара дрібна монета, щось наче: шаг.

²⁾ гл. «Гайдамаки», стор. 51, пом. 5

³⁾ запрохує ласкою.

Титарівна. Хоч у воду,
Аби до Микити! . . .

.
Стережіться, дівчаточка,
Сміяйтесь з нерівні,
Щоб не було і вам того,
Що тій титарівні!

Як та билина засихала,
А батько-мати турбувались;

На прощу в Київ повезлі,
Святими травами поїли,
І все-таки не помогли.
Втоптала стежку на могилу,
Все виглядає його ходила.
І стежка стала заростать,
Бо вже нездужає і встать.
Так от що сміхи нарobili!

* * * *

А він канув¹⁾, провалився;
Його вже й забули,
Чи й був коли. Год за годом,
Три годи минули.

На четвертий год в неділю,
У оранді на селі,

На широкому столі
Сліпі лірники сиділи;

По шелягу брали
І ту саму грали,
Що і позаторік. Дівчата
Таксамо дрібно танцювали,
Як і позаторік.

Завзятий,
У синій шапці, у жупані,
В червоних, як калина, штанах,
Навприсідки вліта козак,
Та ще й приспівує отак:

*«Та спасибі батькові,
Та спасибі матері,
Що нас добули!
Як нас добували,
Жито розсипали
Вночі на печі! . . .»*

— «Горілки! Меду! Де отаман,

Громада, соцький²⁾? Препогане,
Мерзене, мерзле парубоцтво!
Ходіте биться, чи бороться!
Бо я борець . . .»

Не неділю,
Не дві, не три і не чотири,
Як тій болячці, як тій хирі³⁾,

Громадою годили
Тому борцеві. Вередує,
Як той панич. І де взялось
Таке хиренне⁴⁾! Все село
Проклятого не нагодує;

А він собі гуляє, п'є,
Та хлопцям жалю завдає
Тими дівчатами. Дівчата
Аж понедужали за ним:
Такий хороший та багатий!
Уже й не бореться ні з ким,

А так собі гуляє,
Та вечорами у садочок
До титаря вчащає.

А титарівна зустрічає,
Приспівує, примовляє;
«Чи не той це Микита,
Що з вильотами⁵⁾ свита? . . .»

* * *

¹⁾ пропав, щез — як у море; провалився — в землю

²⁾ сповняє всякі доручення (і поліційні) в селі

³⁾ гл. «У Бога за дверми», стор. 264, пом. 6.

⁴⁾ нікчемний, поганий (дослівно: бідний, слабовитий)

⁵⁾ з відкидними рукавами, як колись носили багаті панії та пани

Той, це той, що на селі
Ти насміялася колись;
А тепер сама до його
У садочок ходиш,
Сама йому, байстрюкові,
Як панові годиш.
Не день, не два титарівна
В садочок ходила;
Не день, не два, як панові,
Микиті годила.
Догодилась титарівна
До самого краю,
І не зчулась . . .
Дні минули,
Місяці минають;
Мина літо, мина осінь;
Мина сьомий місяць, осьмий,
Уже й дев'ятий настає, —
Настане горенько твоє!

.

У титаря у садочку,
У яру, криниця
Під вербою. До криниці
Не води напиться
Ледве ходить титарівна, —

* * *

У неділеньку раненько
Збіралась громадонька,
Та криницю виливали,
Та дитя теє шукали.
Найшли, найшли твого сина,
Титарівно, в баговинні²⁾!
Ой, узяли безталанну,
Закували у кайдани,
Сповідали, причащали,

* * *

Трохи пожуріться,
Поплакати, погадати:
Як їй діувати?
Де їй дітись од сороба,
Де їй заховатись?

.
Раз увечері, зімою,
У одній свитині,
Іде боса титарівна
І несе дитину;
То підійде до криниці,
То знов одступає . . .
А з калини, мов гадина,
Байстрюк виглядає.

Положила на цямрину¹⁾
Титарівна сина,
Та й побігла. А Микита
Виліз із калини,
Та й укинув у криницю,
Неначе щеня те.
А сам пішов, співаючи,
Соцькому сказати,
Та щоб ішов з громадою
Дитину шукати.

Батька, матірь нарікали³⁾,
Громадою осудили
І живує положили
В домовину, й сина з нею,
Та й засипали землею.
Стовп високий мурували,
Щоб про неї люде знали,
Дітей своїх научали;
Щоб навчалися дівчата,
Коли не вчить батько-мати.

¹⁾ верхня частина (або одна дошка) вибудованої криниці; на заході України: цимбриння (нім. слово)

²⁾ гл. «Утоплена» стор. 100, пом. 1.

³⁾ дорікали, лаяли

Мов за подúшне¹⁾, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий!
Де ж заховатися мені?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім Аралу²⁾, і пишу,
Віршую нищечком, грішу,
Бог-зна колишніі случаї³⁾
В душі своїй перебіраю
Та списую, — щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню душу... Лютий злодій⁴⁾
Впирається таки, та й годі!...

1848.
Кос-Арал.

П. С.⁵⁾

Не жаль на злого: коло його
І слава сторожем стоїть⁶⁾,
А жаль на доброго такого,
Що й славу вміє одурить.

І досі нудно, як згадаю:
Готичеський з часами дом⁷⁾,
Село обідране кругом,
І шапочку мужик знімає,
Як флаг⁸⁾ побачить: значить, пан
У себе в при́четом гуляє.
Оцей годований кабан,
Оце ледащо — шири́й пан,
Потомок гетьмана дурного

¹⁾ податок від душі, від кожної людини в хаті.

²⁾ *Острів. Т. III.* (цей острів на Аральськiм Озері зветься Кос-Арал).

³⁾ моск. слово: випадки, події (те, що лучалося).

⁴⁾ печаль (жура) — оце той злодій, що заградається до душі.

⁵⁾ Це полтавський пан — Петро Скоропадський, той «потомок гетьманів дурного» (1708—1722); а дурний був гетьман Скоропадський, бо не вмів обстояти волі України перед Москвою, а в усьому Москві потурав (пор. «Послани́в», стор. 192, пом. 5).

⁶⁾ бо як хто злий, то його і славлять злим, а «такий добрий», як ось П. С. — то ніби назверх добрий і тим славу (що він злий) одурює.

⁷⁾ будинок із гостроверхими башечками та гостронічастими вікнами — це такий був спосіб будування (стиль) в Готів (на́рід такий), і через те він і зветься: готицький стиль (нераз по Україні костьоли такі ставлять, н. пр., Минолаївський костюл у Києві); з часами = з годинником.

⁸⁾ Великі пани все виставляли (ще донедавна) стяги (прапорці) з колірами свого гербу (їх родинна віданак) — на знак, що вони дома та ще з цілим своїм товариством (причетом), що коло них забігає.

Борця того в селі не стало,
А люде в Польщі зустрічали
Нкогось панича, — питав:
„Чи жива”¹⁾), каже, „титарівна,
Чи насміхається з нерівні?”
Ото він самий! Покарав

Його Господь за гріх великий —
Не смертю: він буде жить,
І сатаною-чоловіком
Він буде по світу ходить,
І вас, дівчаточка, дурить
Во віки.

1848.
Кос-Арал.

Ну, що б, здавалося, — слова?!
Слова та голос — більш нічого!
А серце б’ється, ожива,
Як їх почує. Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть між люде.
Помолившись,
Не те, щоб дуже зажурившись,
А так на палубі²⁾ стояв
І сторч на море поглядав,
Мов на Іуду. Із туману,
Як кажуть, стала виглядять
Червонолиця Діяна³⁾.
Вже то думав спать лягать,
Та й став, щоб трохи подивиться
На круглолицю молодицю . . .
Чи теє — дівчину. Матрос,
Таки земляк наш з Островної⁴⁾,
На вахті стій⁵⁾,
Журився сам собі чогось;
Та й заспівав, — звичайно, тихо,
Щоб капітан не чув: бо з-лиха
Якийсь лихий, хоч і земляк.
Співа матрос, як той козак,
Що в наймах виріс сиротою,
Іде служити в москалі.

Давно, давно колись
Я чув, як, стій під вербою,
Тихенько дівчина співала;
І жаль мені малому стало
Того сірому⁶⁾ сироту.
«Що він утомився,
На тин похилився, —
Люде кажуть і говорять:
Мабуть, він упився.»
І я заплакав: жаль малому
Було сіроми сироти.

Чого ж тепер заплакав ти?
Чого тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль?
Що світ зав’язаний, закритий?
Що сам єси тепер москаль?
Що серце порване, побите?
І що хороше-дороге
Було в йому, то розлилося?
Що ось як жити довелось?
Чи так, лебедиду? . . . — Еге! . . .

1848.
Кос-Арал.

1) Шевч. пише: «Будем живі, то Бог поможе перейти» (Сестрі), стор. 388, отже: жив, жива, живо, живі, скорочена форма прикм.

2) верх, горище корабля

3) Діяна — римська (та й грецька) богиня місяця; тут під тою червоною та круглолицьою молодицею «Діяною» розуміє поет — місяць; через те й каже: як кажуть, стала виглядять Діяна.

4) Оренбурзької губернії. Т. Ш. Там і досі живуть переселенці-Українці.

5) стоячи — на варті (нім. слово); матрос = моряк

6) бідняга, сердега

І прехорошою такою,
Так як тепер на чужині,
Та ще й в неволі... Доле! доле!
Моя проспівана воле!
Хоч глянь на мене зза Дніпра,
Хоч усміхнися зза...

І ти, моя єдина,
Вставш ізза моря,
Зза туману, слухняная
Рожевая зоре!
І ти, моя єдина,
Ведеш за собою
Літа мої молодії —
І передо мною,
Ніби море, виступають
Широкії села
З вишневыми садочками
І люде веселі...
І ті люде, і село те,
Де колись, мов брата,
Привітали мене. Мати!
Старесенька мати!
Чи збираються ще й досі
Веселії гості
Погуляти у старої,
Погуляти просто
По-давньому, по-старому —
Од світу до світу?
А ви, мої молодії

Чорнявії діти,
Веселії дівчаточка,
І досі в старої
Танцюєте? А ти, доле?
А ти, мій покою?
Моє свято чорнобриве, —
І досі між ними
Тихо, пишно похожавш?
І тими очима,
Аж чорними-голубіми,
І досі чаруваш
Людські душі? Чи ще й досі
Дивуються всує¹⁾
На стан гнучий? Свято моє,
Єдине свято!
Як оступлять тебе, доле,
Діточки-дівчата
Й защебечуть по своїому
Доброму звичаю, —
Може, й мене ненароком
Діточки згадають;
Може, яка і про мене
Скаже яке лихо.
Усміхнися, моє серце,
Тихесенько-тихо,
Щоб ніхто і не побачив,
Та й більше нічого...
А я, доленько, в неволі
Помолюся Богу.

1848.
Кос-Арал.

Як би зустрілися ми знову,
Чи ти б злякалася, чи ні?
Яке тихеє ти слово
Тоді б промовила мені?
Ніякого! І не пізнала б!
А може б потім нагадала,
Сказавши: снилося дурній...
А я зрадів би, моє диво,
Моя ти доле чорнобрива,

Як би побачив, нагадав
Веселеє та молодеє
Колишне лишенько лихее.
Я заридав би, заридав
І помоливсь, що не правдивим,
А сном лукавим розійшлось,
Слізьми-водою розлилось
Колишнее святее диво²⁾.

1848.
Кос-Арал.

¹⁾ марне подивляють стан гнучий, себто: і досі не найшла чоловіка, дівуєш?

²⁾ Чи цей вірш являється продовженням попереднього, чи Шевченко має на думці яку іньчу «чорнобриву долю» — невідомо. Дехто думає, що, може,

І презавзятий *patriot*¹⁾,
Та й християнин ще до того!
У Київ їздить всякий год,
У світі ходить між панами,
І п'є горілку з мужиками,
І вольнодумствує¹⁾ в шинку:
Отут він ввесь, хоч надрюкуй!
Та ще в селі своїм дівчаток
Перебірає; та зпростá
Таки своїх байстрят з десяток
У год подержить до хреста,
Та й тільки ж то²⁾... Кругом³⁾ паскуда!
Чому ж його не так зовуть⁴⁾?
Чому на його не плюють?
Чому не топчуть? Люде, люде!
За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси, —
То оддасте . . .

Не жаль на його,
На п'яного Петра кривого⁵⁾,
А жаль великий на людей,
На тих юродивих⁶⁾ дітей! . . .

1848.
Кос-Арал.

Г. З.⁷⁾

Немає гірше, як в неволі Оце нагадую. Ніколи
Про волю згадувать . . . А я Ти не здавалася мені
Про тебе, воленько моя, Такою свіжо-молодою

¹⁾ Це один із тих панів, що до них писане «Посланіє» й «Холодний Яр» (кричите, що несете і душу і шкуру за «отечество» — тому поет і каже: презавзятий патріот!), один із тих лібералів (пор. ввід до «Холодного Яру», стор. 195) — він «вольнодумствує», розводить вільнодумні погляди — за горілкою!

²⁾ і це ще не все!

³⁾ ми сказали б: наскрізь, цілком (кругом — моск. слово, пор. кругомъ дуракъ!), з усіх боків

⁴⁾ Оце й пояснення тої думки, що вгорі: такий добрий, що й славу зміє одурити, бо чому ж не звать П. С. паскудою, як він паскуда?

⁵⁾ Це той же П. С. (Скоропадський), бо первісно це місце Шевченко ось як був написав: «За що люде його возносять, як те чудо? Зовуть світилом кривого, п'яного Петра й покровителем добра і патріотом.» Що він такий — це не жаль, а що люде такі, що з ним панькаються і славлять його — ось жаль!

⁶⁾ гл. «Чигирин», стор. 108, пом. 5.

⁷⁾ Хто Г. З. — невідомо. Дехто здогадується (Доманицький), що це, мабуть, буде котресь із панів Закревських у Полтавщині, де Шевченко нераз гостював. Інші думають, що, може, це хто з панів Забіллів на Чернигівщині (Дорошенко), бо й там поет бував до заслання.

МАРИНА.

Неначе цвяшок в серце вбитий,
Оцю Марину я ношў.

Давно б списать несамовиту¹⁾,
Так що ж? Сказали б, що брешў:
Що на панів, бачиш, сердитий,
То все такеє і пишў,
Про їх собачїї звичаї.

Сказали б просто: дурень лає

За те, що сам крепак,

Неодукований²⁾ сіряк.

Неправда! Їй-Богу, не лаю!
Мені не жаль, що я не пан,
А жаль мені, і жаль великий,
На просвіщенних христїян.

І звір тогó не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дісте. Закони
Катами писані за вас³⁾, —
То вам байдўже! В добрий час
У Київ їздите що-року,
Та сповідаєтесь, нівроку,

У схимника⁴⁾!

Та й те сказать:

Чого я турбуюсь?
А-ні злого, ні доброго
Я вже не почую.
А як, кажу, хто не чув,
То тому й байдуже.
Прилітай же з України,
Єдиний мій друже,
Моя думо пречистая,
Вірная дружино,
Та розкажи, моя зоре,
Про тую Марину:
Як вона у пана злого
І за що страдала —
Та нищечком, щоб не чули,
Або не дознались;
А то скажуть, що на шляхах
Чинимо розбої,
Та ще дальше запровторають⁵⁾, —
Пропадем обоє!

I.

...
...
... Недавно се було.
Через село весїлля йшло,
А пан з костьолу їхав, —
Чи управитель, а не пан.
За вихильясами придан⁶⁾,

За зиком⁷⁾ та за смїхом
Нїхто й не бачив, як проїхав
Той управитель, Лях ледачий.
А він так добре бачив,
А надто молодую.
За що пак милує Господь
Лихую тварь⁸⁾ такою,

ця доля, то кн. Варвара Репніна, дочка колишнього київського генерал-губернатора, що, попавши в неласку царя, проживав у своєму маєтку в Яготині, пирятинського повіту, на Полтавщині. Там бував Шевченко (1843, 1844. р.) і з кн. Варварою заприятелював (стор. XIV, XIX). Може, це їй «Посвята» в «Невольнику», гл. стор. 142. Княжна помагала Шевченкові на заслання. «Святе диво» (чудо) — прихильність, приятельство, а, може, й кохання.

¹⁾ той, що не сам при собі, божевільний, навсїсний

²⁾ перекручене латинське слово (неодукований), взяте з польського: неосвічений, невихований

³⁾ в вашій обороні, для вашого захисту

⁴⁾ схимник — чернець, той, що схиму приняв (схима — останній ступінь чернецтва)

⁵⁾ зададуть, завезуть

⁶⁾ гл. «Черниця Мар'яна», стор. 95, пом. 1.

⁷⁾ крик, галас ⁸⁾ тварину, худобу

Як цей правитель? Другий год,
Як він з німецькими плугами
Забрався голий в цей куток, —
А що тих бідних покриток
Пустив по світу з байстрюками!
Отже й нічого¹⁾! А жонатий,

І має двох діточок,
Як янголяточок.

Дивіться: вийшла погуляти,
Мов краля, пані молодая
З двома маленькими дітьми.
Із кбча²⁾ пан мій вилізав,
І посила за молодим;
А потім діточок вітає
І жінку, кралю молодую,
Аж тричі, бідную, цілує.
І, розмовляючи, пішли
Собі в покої. Незабаром
І молодого привелі.

На завтра в город одвезлі,
Та й заголили в москалі.
Отак по нашому звичаю,
Не думавши, кончають³⁾!

А молода? Мабуть, без пари
Судилось Господом зносити
Красу і молодість. Мов чари,
Розсипалось та розлилось⁴⁾ . . .
І знову в люде довелось
Проситись в найми? Ні, незнову:

Вона вже панна покойова⁵⁾,
Уже Марисею зовуть,
А не Мариною. Найпаче⁶⁾
Сердешній плакати не дають;
Вона ж сховається, та й плаче.
Дурна! Їй шкода мужика,
Та жаль святого сіряка.
А глянь лиш гарно кругом себе:
І раю кращого не треба!
Чого ти хочеш — забажай:
Всього дадуть, та ще й багато.
«Не треба», кажеш, «дайте хату»?
Цього вже лучче й не благай!
Бо це — сама здорова знаєш . . .
Дивися, огирем яким
Сам пан круг тебе похожав:
Уже чи добрим, чи лихим,
А будеш панською ріднею, —
Хіба повісишся . . .

За нею

Приходила мати
У пана просити;
Звелів не пускати,
А як прийде — бити.
Що тут їй робити?
Пішла, ридаючи, в село:
Одним-одно дитя було,
Та й те пропало . . .

II.

Неначе ворон той, летячи,
Про непогоду людям криче:
Так я про сльози та печаль,
Та про байстрят отих ледачих,
Хоч і нікому їх не жаль,
Розказую, та плачу.
Мені їх жаль . . . Мій Боже милий!

Даруй словам святую силу —
Людськеє серце пробивать,
Людськїї сльози проливать:
Щоб милость душу осінила⁷⁾,
Щоб спала тихая печаль
На очі їх, щоб стало жаль
Моїх дівчаток, щоб навчились

¹⁾ додати: йому за те, — Бог милує таку тварь . . .

²⁾ ноч або фастон — панський повіз.

³⁾ пор. «Моск. Крич.», стор. 258, пом. 1.

⁴⁾ додати в думці: щастя.

⁵⁾ з-польська (раппа рокоїова — покоївка (або як кажуть із-моск.: горнишна)

⁶⁾ передусім. головню ж.

⁷⁾ щоб любов нависла хмарою (тінню) над душею (церковне слово «осінити» — отінити).

Шут'ями¹⁾ добрими ходить,
Святого Господа любить,
І брата милувать! . . .
Насилу
Прийшла додому. Подивилась —
Цвіті за образом святим,
І на вікні стоять цвітї;
На стінах фарбами хрести,
Пеначе добрая картина,
Понамальовані. Марина,
І все Марина, все сама . . .
Тільки Мариночки нема . . .
І ледве-ледве вийшла з хати.
Пішла на гору, на прокляті
Палати глянуть, та й пішла
Аж до палат. Під тином сіла
І ніч цілісіньку сиділа
Та плакала. Уже з села
Ватажники ватагу²⁾ гнали,
А мати плакала, ридала.
Уже і сонечко зійшло,
Уже й зайшло, смеркати стало, —
Не йде, сердешная, в село,
Сидить під тином. Проганяли,
Уже й собаками цькували, —
Не йде, та й годі . . .

А Марина в сукні білій,
Пеначе білиця³⁾,
Богу молиться, та плаче,
Замкнута в світлиці.
Опріч пана, у світлицю
Ніхто не вступає:
Сам і їсти їй приносить,
І просить, благає,
Щоб на його подивилась,
Щоб утерла очі, —

І дивитися не хоче,
І їсти не хоче.
Мордується Лях поганий,
Не зна, щò й почати;
А Марина в'яне, сохне,
У білих палатах.
Уже й літо минулося,
Зіма вже надворі;
А Марина сидить собі,
Уже й не говорить
І не плаче. Отак її
Доканав⁴⁾, небогу,
Той правитель! А все-таки
Не вдів нічого,
Хоч заріж її, та й годі!
Така вже вродилась!

Раз увечері зімою
Марина дивилась
На ліс чорний; а зза лісу
Червоний, діжою⁵⁾,
Місяць сходив. — «І я колись
Була молодіою!»
Прошептала, задумалась,
Потім заспівала:

*«Хата на помості⁶⁾,
Наїхали гості;
Розплітали коси,
Та стрічки знімали,
А пан просить сала,
А чорт їсти просить.
Гуси, гуси білі
В урїй полетіли,
А сірі — на море.»*

¹⁾ дорогами, шляхами.

²⁾ Ватажник — чабан, пастух, що гонить ватагу (стадо, череду) в поле.

³⁾ непострижена монашка (вона в білому) супроти черниці — монашки в чорному.

⁴⁾ довів до кінця, до краю.

⁵⁾ великий, наче в діжі хліб, що підріс здорово й виглядає півкулею з неї.

⁶⁾ гл. «Гайдамани», стор. 80 пом. 2.

III.

Завили пси надворі,
Зареготалися псарі,
А пан, червоний — аж горить,
Іде в світлицю до Марини,
Як Кирик¹⁾ п'яний.

Ніби в хаті,
На холоді сердешна мати
Під тином, знай, собі сидить.
Стара неначе одуріла.
Мороз лютує, аж скрипить,
Луна червона побіліла²⁾,
І сторож боязно кричить,
Щоб злого пана не збудить.
Аж глядь! — палати зайняліся.
Пожар! Пожар!... І де взялися
Ті люде в Бога! Мов з землі
Родилися і тут росли,
Неначе хвилі напливали,
Та на пожар той дивувались.
Та й диво там таки було!
Марина гола на-голо
Перед будинком танцювала
У-парі з матіррю, і — страх! —
З ножем окровленим³⁾ в руках,
І приспівувала:

*«Чи не це ж та кумася,
Що підтикалася?*

Як була я пані

В новому журані —

Паничі лицями,

Руку цілували.» (До матері)

— А ви до мене на весілля
З того світу прийшли?

Мені вже й косу розплелі,
Та пан приїхав. Гиля! гиля!
Чи то не гуси, — то пани!
Дивися — в ірїй полетіли...
Агу! Гиля! До сатани,
До чорта в гості!... Чуєш? Чуєш?
У Києві всі дзвони дзвонять.
Чи бачиш? Он огонь горить,
А пан лежить собі, читає
І просить пити... А ти знаєш,
Що я зарізала його?...
Дивися! Он-де головнею⁴⁾
Стоїть на комині... Чого,
Чого ти дивишся на неї?
Це мати, мати! Не дивись —
А то ззиси. Ось на — дивись!

(Дав дулі і співає:)

*«Полюбила москаля,
Та ще й зуби вискала!
Москалі, москалі
Запасок навезлі;*

Паничі —

Дукачі,

*А поповичі з міста
Навезлі намиста.*

Бий, дзвоне, бий!

Хмару розбий!

Нехай хмари

На Татари,

А сонечко на християни!

Бий, дзвоне, бий!»

МАТИ.

Мариночко! Ходімо спать!

¹⁾ Є якесь таке народнє оповідання про Кирика, що впився.

²⁾ луна (відблиск) від (червоного) світла в кімнатах на білому снігу щезла (побіліла) — світло в кімнаті згасло.

³⁾ кров'ю покритим.

⁴⁾ недогорілий, не спалений на попіл дрюк; стоїть мов головня на комині.

МАРИНА.

Ходімо спать, бо завтра рано
До церкви підемо. Поганий —
Дивися! — лізе цілувать.
Ось тобі на!

МАТИ.

Ходімо спать! (До людей:)
Хрещені люде, допоможіте!

МАРИНА.

Беріть мене! Беріть, в'яжіте!
Ведіть до пана у світлицю!
А ти чи підеш подивиться,
Якою панною Марина
У пана в-заперті сидить?
І в'яне, сохне, гине, гине
Твоя єдина дитина, —
Твоя Мариночка? (Співає:)

«Ой, гиля, гиля, сірїї гуси!

Гиля на Дунай!

Зав'язала головоньку,

Тепер сиди та думай!»

І пташкам воля, — в чистім полі
І пташкам вєсело літять,
А я зов'янула в неволі. (Плаче:)

Хоча б намисто було взять:
Оце б повісилась . . . От бачиш,
Тепер і шкода! . . . Хоч топись!
Чого ж ти, мамо моя, плачеш?

Не плач, голубочко! Дивись:

Це я, Мариночка твоя!

Дивися: чорная змія

По снігу лізе . . . Утечу!

У ірїї знову полечу!

Бо я зозулею вже стала . . .

Чи він у гості не приходив?

Убили, ма́буть, на війні . . .

А знаєш, снилося мені:

Удень неначе місяць східив,

А ми гуляєм понад морем
Удвох собі. Дивлюся: зорі
Попадали неначе в воду,
Тільки осталася одна,
Одна-однісінька на небі.
А я, неначе навісна!),
В Дунаєві шукаю броду,
З байстрам розхрістана бреду.
Сміються люде надо мною,
Зовуть покриткою, дурною;
І ти смієшся, а я плачу.
Ба ні, не плачу — регочу́сь . . .
Дивися, як я полечу́,
Бо я — сова . . .

Та й замахала,

Неначе крилами, руками
І пострибала²⁾ через двір
У поле, виючи мов звір.
Пощкандибала стара мати
Свою Марину доганяти.
Пани до одного спеклись,
Неначе добрі поросята;
Згоріли білії палати,
А люде тихо розійшлись.
Марини й матері не стало . . .
Уже весною, як орали,
Два трупи на полі найшли
І на могилі поховали.

1848.

Кос-Арал.

¹⁾ Як де не розуміють цього слова, то воно тут значить стілько, що: з розуму зійшла. ²⁾ поскакала .

ПРОРОК.

(Н. В. Тарновський¹⁾).

Неначе праведних дітей,
Господь, люб'я²⁾ своїх людей,
Послав на землю їм пророка —
Свою любов благовістити³⁾,
Святому розуму учить.
Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко,
І ніби тим огнем пекли
Холодні душі. Полюбили
Пророка люде, і молились
Йому, і сльози, знай, лили.
А потім?... Люде, род лукавий,
Господню святу ю славу

Розтлили⁴⁾... і чужим богам
Пожерли жертви⁵⁾, омерзались⁶⁾,
І мужа свята⁷⁾ — горе вам! —
На стогнах⁸⁾ каменем побили,
І заходілися гулять,
І загато кров'ю шинкувать.
І праведно Господь великий,
На вас, на лютих, на вас диких
Кайдани повелів кувать,
Глибокi тюрми мурувать,
І — роде живий і жестокий⁹⁾! —
Вомісто крiткого¹⁰⁾ пророка —
Царя вам повелів ізбрат!

1848.

Кос-Арал.

СИЧІ.

З цього вірша виходило б, як Шевченко дивився на становище мужиків до революціонерів. Що селяни скрізь погано й недовірко ставилися до всяких змов на «орлине царство» та заведення республіки (такої держави, в якій правив би не царь, а виборний начальник, президент) — то це все майже так бувало. Задля своєї темноти, та боячись, щоб їм самим за революцію чого не попало (щоб не толочили пашні), вони «наставляли часто сільця» на революціонерів, революціонери в тих сільцях ловились, і звідтіля діставалися в руки поліції (воронам), потерпівши вже не раз перед тим добре й від самих селян.

Дивно було б тільки, що скидати царя (орла) зібрались у Шевченка сичі (а не, н. пр., соколи). Але Шевченко це, здається, вмисне робить, бо як би

¹⁾ Ця посвята в пізніших часах дописана: «Моїй любій кумасі Н. В. Тарновській, на пам'ять 17. декабря 1859. року», гл. вірш N. Т., стор. 425.

²⁾ У цім віршу теж багато церковних слів і форм (бо ж про пророка говорить поет); люб'я = люблячи, з любови до...

³⁾ сповістити.

⁴⁾ зруйнували, знищили, споганили, гл. «Царі», стор. 274, пом. 4.

⁵⁾ У старовину, як приносили жертви, то частину з убитого звіря (кров, стегна) давали богам (палили), решту на честь бога звідали ті, що жертву творили, від того і слова: жрець (жерці), жертва.

⁶⁾ опоганились.

⁷⁾ мужа святого (церк. форма).

⁸⁾ гл. «Царі», стор. 270, пом. 3.

⁹⁾ брiхливий (лож = брехня) і жорстокий.

¹⁰⁾ замість смирного (тихого) пророка — думка взята в Біблії (Самуїл — Саул).

Пішов собі темним яром,
Та співає, йдучи:
«Ой, зпід гори, та зпід кручі
Ішли мажі¹⁾, рипучи;
А за ними йде та чорнявая,
Та плаче-рида, йдучи.»

Уже як хочете: хоч лайте,
Хоч і не лайте, й не читайте —
Про мене! Я і не прошу, —
Для себе, братіки, спишу,
Ще раз те оливо²⁾ потрачу;
А, може, дасть Бог, і заплачу, —
То й буде з мене . . .

Ну-мо знов!

Покинув матір і госпóду³⁾,
Покинув жінку; жаль, та й годі!
На Бесарабію пішов
Оцей козак. Погнало горе
До моря пити⁴⁾. Хоч говорять:
Аби файдá⁵⁾ в руках була.
А хлопа, як того вола,
У плуг голодного впряжеш.

.
Троха лишень, чи так?
Ще змалку з матіррю старую
Ходив з торбами цей козак.
Отак і виріс сиротою
У наймах. Сказано — шарпак⁶⁾,
То й одружився собі так:
Узяв хорошу, та убогу, —
Звичайне, наймичку. А пан . . .
(І неталан наш і талан, —
Як кажуть люде, все од Бога)
Нагледів, клятий: панські очі! —

Та й ну гостинці засилать.
Так і гостинців брать не хоче,
Не хоче й пана закохать.
Що тут робить? — За чоловіка⁷⁾,
Укоротивши йому віка . . .
А жінку можна привітать⁸⁾.
Трохи не сталося отак!
До нитки звівся мій козак,
Усе на панщині проклятий.
А був хазяїн . . .

А жіночку свою любив,
І⁹⁾ — Господи єдиний! —
Як те паня, як ту дитину,
У намистах водив.

Та знемігся неборака, —
Хоч продавай хату
Та йди в найми! Отак його
Отой пан проклятий
Допік добре! А жіночка,
Мов цього й не знає, —
У доброму намистечку
В садочку гуляє,
Як та краля. — «Що тут робить?»
Сердега міркує:
— «Покину їх та утечу?!
Хто ж їх нагодує?
Хто догляне? Одна — стара,
Не здужає встати;
А другая — молодая,
Дума погуляти.
Як же його? Що діяти?
Горе мов, горе!»

Та й пішов, торбину взявши,
За синєє море

¹⁾ чумацькі вози — це й пісня чумацька.

²⁾ олівець (так наче б то олівці з олива робили).

³⁾ гл. стор. 275, пом. 4.

⁴⁾ шукати долі, гл. далі.

⁵⁾ циганський батіг, пуга; це місце так треба розуміти: хоч кажуть, що коли батіг у руках на хлопа (мужика), то він, хоч голодний, а робитиме як віл — інакше: досить бука на хлопа, йому більш нічого не треба!

⁶⁾ бідний, обшарпаний.

⁷⁾ не досказано: взятися.

⁸⁾ ласкою притягти, принрсити.

⁹⁾ те ж, як кажуть: ах, ей!

революцію робили не сичі (темні дуки), то, може, мужики їх і не били б, і в сільця не ловили б. Це так було, н. пр., в 1846. р. в Галичині, коли польські пани (сичі) заходилися були робити революцію проти австрійського уряду та скинути австрійського цесаря в Галичині, але ж польські мужики, яким польська шляхта добре колись залила була за шкуру сала, то повіривали тих панів, то поліції в руки повіддавали. Можна здогадуватися, що Шевченко цю подію мав на думці, пишучи «Сичі». Він знав про неї напевне, перебуваючи в 1846. р. в осені в Почаїві над самим кордоном Галичини (стор. XV) — в Кос-Аралі нагадав собі про неї і списав у своїх «Сичах».

Та може бути, що революціонерів поробив Шевченко тому тільки сичами, що вони роблять усе крадьки, потаємно.

На ниву в жито уночі,
На полі, на роздоллі,
Зліталися по волі
Сичі —
Пожартувать,
Поміркувать,
Щоб бідне птаство заступить,
Орлине царство затопить
І геть спалить,
Орла ж повісить на тичині
І, при такій годині,
Республіку¹⁾ зробить.
І все б, здавалося²⁾ ? А ні!
Щоб не толочили пашні, —

Воно було б не диво,
Як би хто инший на тій ниві
Сільце поставив, а то зирк —
Таки голісінський мужик
Поставив любо, та й пішов
В копиці спать собі, а рано,
Не вмившися, зайшов
Гостей довідать³⁾. Та й погані, —
Усі до одного сичі!
Оце тобі вари й печи!
Щоб не нести додому
Таке добро, то повбивав,
А инших гратися оддав
Приборканих⁴⁾ воронам,
І не сказав нікому.

1848.
Кос-Арал.

Між скáлами, неначе злодій,
Понад Дністром⁵⁾ іде вночі
Козак, і дивиться, йдучі,
На каламутну темну воду
Неначе ворові в очі,
Неначе вимовити хоче:
— «Дністре, водо каламутна!
Винеси на волю,
Або втопи, принамені⁶⁾,
Коли така доля!»
Та й роздягся на камені.
У воду кинувся, пливе,

Аж хвиля синяя реве,
І, ревучи, на той беріг
Козака виносить.
Стрепенувся сіромаха:
І голий, і босий,
Та на волі; й більш нічого
У Бога не просить.
Постривай лиш: може, брате,
На чужому полі
Талану того попросиш,
Та тієї долі...

¹⁾ гл. ввід до «Сичів».

²⁾ додати в думці: що все піде гладко, добре.

³⁾ провідати, одвідати.

⁴⁾ гл. «Маркевичу», стор. 37, пом. 6.

⁵⁾ Дністро — був кордоном між Бесарабією й Україною.

⁶⁾ принаймні, хоч, бодай.

Шукать долі. Думав прийти,
Та хоч жінку взяти, —
Стара мати і тут буде
Віку доживати
На господі.

Так отак-то
Трапляється в світі!
Думав жити, поживати¹⁾,
Та Бога хвалити,
А довелось на чужині
Тільки сльози лити, —
Більш нічого! Нудно йому
На чужому полі.
Всього надбав роботяга,
Та не придбав долі,
Талану того святого.

Світ божий немилый —
Нудно йому на чужині,
І добро остило²⁾.
Хочеться хоч подивіться
На свій край, на милий,
На високі могили,
На степи широкі,
На садочок, на жіночку,
Кралу карооку.
Та й поплив Дністром на сей бік
Покинувши волю,
Бродягою³⁾. О, Боже мій!
Яке ти, поле, —
Своє поле! — яке-то ти
Широке, широке,
Як та воля! . . .

Прийшов додому уночі.
Стогнала мати на печі,
А жінка у коморі спала

(Бо пан нездужа). Жінка встала,
Неначе п'явка та впилась
І, мов водою, залилась
Дрібними, як горох, сльозами
(І це трапляється між нами,
Що ніж на серце наставля,
А сам цілує). Ожила
Моя сердешна молодиця:
І де ті в Господа взялись
Усякі штучні іства⁴⁾!

Сама ж, неначе нежива,
На плечі пада. Напоїла
І нагодувала,
І спать його, веселого,
В коморі поклала.
Лежить собі, неборака,
Думав-гадає, —
«Як то будем мандрувати»,
І тихо дрмає.
А жіночка молодая
Кинулась до пана,
Розказала: «отак і так!»
Любо та кохано
Прийшли, взяли сіромаху,
Та й повезли з дому
Пройдисвіта, волоцюгу⁵⁾,
Прямо до прийому⁵⁾.

І там доля не кинула.
Дослуживсь до чину⁶⁾,
Та й вернувся в село своє,
І служить покинув.
Уже матір поховали
Громадою люде,
І пан умер. А жіночка
Московкою⁷⁾ всеюди
Хиляється — і по Жидах
І по панах, боса.

¹⁾ добро своє, що його доробився (пор. «Наймичка»): «Хто поживе добро», стор. 174.

²⁾ остогидло, осточортіло, обридло.

³⁾ пройдисвітом, волоцюгою, гл. далі так Шевченко й пише.

⁴⁾ страви, їжа.

⁵⁾ гл. «Сова», стор. 111, пом. 4.

⁶⁾ старшинства.

⁷⁾ жінка вояка (москаля), що її чоловік у війську (у москалях — тоді довго служили, нераз і 25 років), а вона дома ні жінка, ні дівчина.

Найшов її, подивився
І, сивоволосий,
Підняв руки калічені
До святого Бога,
Заридав, як та дитина,
І — простив небогу.

Отак, люде, научайтесь
Ворогам прощати,
Як сей неук¹⁾! . . .
Де ж нам грішним
Добра цього вяти?
.

1848.
Кос-Арал.

І небо невмите, і заспані хвилі,
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться . . . Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оцій незáмкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем,
Нудіти світом? Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
В степу пожовкляя трава,
Не хоче правдоньки сказать . . .
А більше ні в кого спитать.

1848.
Кос-Арал.

І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї,
То одинокому мені
Здається — кращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славная країна.
Аж бачу, там тільки добро,
Де нас нема.

На свічку Богу заробляла;
Поклони тяжкії б'ючі,
Пречистій ставила, молила,
Щоб доля добрая любила
Її дитину . . . Добре, мамо,
Що ти зарані спать лягла!
А то б ти Бога прокляла
За мій талан.

В лиху годину,
Якось недавно²⁾ довелось
Мені заїхать в Україну,
У те найкраще село, —
У те, де мати повивала
Мене малого, і вночі

Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають³⁾ люде; повсихали
Сади зелені; погнилі

¹⁾ мужик, усупереч ученим (панам), що ніякого милосердя не знають (пор. «Марина»: „І звір дикий не зробить того, що ви творите”, стор. 283).

²⁾ Це було на пролітку 1843. року; в липні 1843. р. Шевченко був уже в Петербурзі.

³⁾ не ходять — а блукають (блудом ходять), бо «люде неначе подуріли».

Біленькі хати, повалились¹⁾;
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люде подуріли, —
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть.
.
.
.
І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужину²⁾.

І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві. Гинуть, гинуть
У ярмах лицарські сини,
А препоганії пани
Жидам, братам своїм хорощим,
Останні продають штани . . .
.
.
.
.
.
.

Погано дуже, страх погано
В оцій пустині пропадать;
А ще поганше на Україні
Дивитись, плакати, — і мовчать³⁾.

А як не бачиш того лиха,
То скрізь, здається, любо, тихо,
І на Україні добро;
Між горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, любить
На всю Україну,
А понад ним зеленіють
Широкі села;
А у селах у веселих
І люде веселі.
Воно б, може, так і сталось⁴⁾,
Як би не осталось
Сліду панського в Україні! . . .
.
.
.
.
.

1848.
Кос-Арал.

Не для людей, тієї слави⁵⁾,
Мережані та кучеряві⁶⁾
Оці вірші віршую я —
Для себе, братія моя!
Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю:
Зза Дніпра мов далекого
Слова прилітають
І стеляться на папері,
Плачучи, сміючись,
Мов ті діти, і радують
Одиноку душу,

Убогую. Любо мені,
Любо мені з ними,
Мов батькові багатому
З дітками малими.
І радий я, і веселий,
І Бога благаю,
Щоб не приспав моїх діток
В далекому краю.
Нехай летять додомоньку
Легенькі діти
Та розкажуть, як то тяжко
Було їм на світі! . . .

¹⁾ порозвалювалися .

²⁾ гл. стор. 292, пом. 2.

³⁾ бо не мавш права нічого сказати — в обороні!

⁴⁾ було б усе так: і села зеленіли б, і люде були б веселі, як би . . .

⁵⁾ не для людського крику, не щоб люде славили, а мені легшає . . .

⁶⁾ Це Шевченко про розмір своїх віршів пише: вони то як мережка, то як кучері в дитини (а діти: то сміються, то плачуть — а в мережці: то дірочки, то стовпці, чи прутки — так і в Шевченка: то сум, то веселощі, все складається в щось одне).

І в сім'ї веселій тихо
Дітей¹⁾ привітають,
І сивою головою
Батько покиває,

Мати скаже: «Бодай тії
Діти не родились!»
А дівчина подумає:
«Я їх полюбила!»

1848.

Кос-Арал.

Коло гаю, в чистім полі,
На самій могилі,
Дві тополі високії
Одна одну хилить.
І без вітру гойдаються,
Мов борються в полі.
Ото сестри чарівниці —
Отії тополі.

Закохалися обидві
В одного Івана;
А Іван, козак звичайний²⁾,
Обох їх не гånив,
А лицявся то з тією,
То з другою любо, —
Поки в яру, увечері,
Під зеленим дубом
Не зійшлися усі трое.
— Отак то ти, кате,
Знущавшся над сестрами...

І пішли шукати
Трути-зілля, щоб Івана
Завтра отруїти.

Найшли зілля, накопили
І стали варити;
Заплакали, заридали, —
А нема де дітись³⁾:
Треба варити!

Наварили;

Івана отруїли,
Й поховали коло гаю
В полі на могилі.

І байдуже? Ні, не дуже:
Бо сестри ходили
Що-день божий, вранці рано
Плакать над Іваном,
Поки самі потруїлись
Тим зіллям поганим.

А Бог людям на науку,
Поставив їх в полі
На могилі тополями;
І тії тополі
Над Іваном, на могилі,
Коло того гаю,
І без вітру гойдаються,
І вітер гойдає⁴⁾.

1848.

Кос-Арал.

Як би мені черевики.
То пішла б я на музики...
Горенько моя!
Черевиків немає,
А музика грає, грає,
Жалю завдає!

Ой, піду я боса полем,
Пошукаю свою долю.
Доленько моя!
Глянь на мене, чорнобриву!
Моя доле неправдива,
Безталанна я!

¹⁾ Тамті діти (Шевченкові) — то вірші, а тут: справжня сім'я і справжні діти; а далі знову діти-вірші.

²⁾ що знав звичай (приличний).

³⁾ те, що ми кажемо: нема ради.

⁴⁾ Цей вірш зветься теж балада, гл. стор. 5, пом. 1.

У високих у палатах
Увесь вік свій дівувати . . .
Недоля моя!
Як билина при долині,
В одинокій самотині
Старюся я;

На світ божий не дивлюся,
Ні до кого не горнуся,
А матір стару —
Прости мене, моя мати!
Буду тебе проклинати,
Поки не умру.

1848.
Кос-Арал.

Ой, я свого чоловіка
В дорогу послала,
А од шинку та до шинку
Стежечку топтала,
Та до куми заходила
Пшона позичати,
Отих дітей годувати
В нетопленій хаті.

І нагодувала,
І спати поклала,
Сама пішла до дяка
Добувати п'ятака,
Та її заночувала.

А із Криму чоловік
Ледве ноги доволік;
Воли поздихали,
Вози поламались,
З батіжками чумаченьки
Додому вертались.

Увійшов у хату,
Ударивсь об поли:
Лазять діти у запічку,
Голодні і голі.
— «А де ваша, діти, мати?»
Сердешний питає.
— „Тату! тату! Наша мати
У шинку гуляє.”

1848.
Кос-Арал.

Ой, вигострю товариша,
Засуну в халяву,
Та піду шукати правди
І тієї слави.
Ой, піду я не лугами
І не берегами,
І піду я не шляхами,
А понад шляхами¹⁾.
Та спитаю в Жидовина,
В багатого пана,

У шляхтича поганого
В поганім жупані,
І у ченця, як трапиться —
Нехай не гуляє,
А святе письмо читає,
Людей поучає:
Щоб брат брата не різали
Та не окрадали,
Та в москалі вдовиченка
Щоб не оддавали.

1848.
Кос-Арал.

По улиці вітер віє
Та сніг замітає,
По улиці попід тинню²⁾

Вдова шкандибас —
Під дзвіницю, сердешная,
Руки простягати

¹⁾ боками шляхів, коло шляхів, куди звичайно не ходять, отже: всього й не бачать і не знають.

²⁾ гл. «Катерина», стор. 16, пом. 1.

Дівчаточка на музиках
У червоних черевиках —
Я світом нужу . . .
Без роскоші, без любови,
Зношу свої чорні брови,
У наймах зношу!

1848. Кос-Арал.

І багата я,
І вродлива я,
Та не маю собі пари,
Безталанна я!

Полюбилась би я,
Одружилась би я
З чорнобривим сиротою,
Та не воля моя!

Тяжко, важко в світі жить
І нікого не любить,
Оksamитові жупани
Одинокій носить!

Батько-мати не сплять,
На сторожі стоять,
Не пускають саму мене
У садочок гулять!

А хоч пустять, то з ним,
З препоганим старим,
З моім нелюбом багатим,
З моім ворогом злим!

1848. Кос-Арал.

Полубилася я,
Одружилася я
З безталанним сиротою —
Така доля моя!

Люди гордії, злі
Розрізнили, взяли
Та повезли до прийому —
Оддали в москалі!

І московкою¹⁾ я,
Одинокую я
Старіюся в чужій хаті —
Така доля моя!

1848. Кос-Арал.

Породила мене мати
У високих у палатах,
Шовком повилá;
У золоті, в оксамиті,
Мов та квіточка укрита,
Росла я, росла.

І виросла я на диво:
Кароока, чорнобрива,
Білолиця.
Убогого полюбила,
Мати заміж не пустила, —
Осталася я

¹⁾ гл. «Неначе злодій», стор. 291, пом. 7.

До тих самих, до багатих,
Що сина в салдати
Позаторік заголили . . .
А думала жити:
Хоч на старість у невістки

В добрі одпочити . . .
Не довелося! . . . Виблагала
Тую копійчину, —
Та Пречистій поставила
Свічечку за сина . . .

1848.
Кос-Арал.

Ой, сяду я під хатою,
На улицю гляну,
Як то тії дівчаточка
Без своєї Ганни,
Без мови Ганнуєнські,
У хрещика грають?

І граються невесело,
І не так співають
Дівчаточка . . . А мові
Голубки немає:
У свекрухи десь воркує,
Мене виглядає.

1848.
Кос-Арал.

Закувала зозуленька
В зеленому гаї;
Заплакала дівчинонька¹⁾ —
Дружини немає.
А дівочі молодії
Веселії ліга,
Як квіточка за водою,
Пливуть з цього світа.

Як би були батько-мати,
Та були б багаті,
Було б кому полюбити,
Було б кому взяти.
А то немає; сиротою
Отак і загину,
Дівуючи, в самотині
Денебудь під тином.

1848.
Кос-Арал.

ШВАЧКА.

Яків Швачка — один із гайдамацьких ватажків у повстанню з 1768. р. (гл. «Гайдамаки», стор. 38), побіч Залізяка, один із найвизначніших гайдамаків, про якого лишилося багато народніх пісень (родом, здається, з Волині, зі Старокостянтинівського повіту). Місце, де він гайдамачив, була Васильківщина, і головним пристановищем його був Хвастів. Туди до нього приводили зловлених Ляхів та Жидів, і він їх там казав убивати (трупів люде не хотіли ховати, то їх ховали окремі діди). Слідча комісія налічила яких 700 людей, що їх повбивав, дуже часто серед страшних мук — Швачка. У початках липня 1768. р. московський уряд вислав проти нього полковника Протасєва, і він розбив Швачку коло села Блощинець та під Богуславом. Сам Швачка дістався в полон, його судили в Києві й заслали на Сибір.

Швачку описує історія як людину дуже жорстоку й немилосерну, та народ у піснях славить його як оборонця перед польськими панами. Між народом пішла

¹⁾ Як у нас у піснях порівнюють зозулю з дівчиною, то через те, що в зозулі народ додає сиріцтво.

У славному місті,
Покотилось Ляхів, Жидів
Не сто і не двісті,
А тисячі¹⁾. Базарами
Кров почервоніла,
А оранди²⁾ з костьолами,
Мов свічки, згоріли.
В самім замку невеличку
Церковку святую
Не спалено, — отам Швачка

Співа: «алилуя!»
Хв́алить Господа, веселий,
І каже сідлати
Коня свого вороного:
Має погуляти
У Бихові³⁾, славнім місті,
З Левченком⁴⁾ укупі,
Потоптати жидівського
Й шляхецького трупу.
1848. Кос-Арал.

Ой, не п'ються пива́, меді,
Не п'ється вода;
Прилучилась з чумаченьком
У степу біда:
Заболіла головонька,
Заболів живіт,
Упав чумак коло воза,
Упав та й лежить.
Із Одеси преславної
Завезли чуму;
Покинули товариша, —
Горенько йому!

Воли його коло воза
Понуро стоять;
А із стону гайворони
До його летять.
«Ой, не клюйте, гайворони,
Чумацького трупу:
Наклювавшись, подохнете
Коло мене вкупі.
Ой, полетіть, гайворони
Мої сизокрилі,
До батечка, та скажіть,
Щоб службу служили,

Та за мою грішну душу
Псалтирь прочитали,
А дівчині молоденькій
Скажіть, щоб не ждала!»

1848. Кос-Арал.

На улиці невесело,
В хаті батько лас,
А до вдови на досвітків
Мати не пускає.

¹⁾ Це число приблизшене; навіть польські джерела налічують до 700 убитих Швачкою людей.

²⁾ коршми.

³⁾ Бихів Старий і Новий — це міста на Білорусі, в Могилівській губернії, над рікою Друтом, що вливається до Дніпра. Так далеко гайдамачина не сягала, і Швачки там ніколи не було. Шевченко, певне, мав на думці *Бишев*, містечко київського повіту, де гайдамакував ватажок Іван Бондаренко. І в Бишеві Швачки не було (гл. ввід).

⁴⁾ Був і Левченко — один із менше важних ватажків, що гайдамачив у Уманщині з Лупулом, але ж він ніколи в Бишеві не був і не міг ізноситися зі Швачкою. Шевченко переплутав Левченка з визначним гайдамацьким ватажком Бондаренком, який, адається, був із Швачкою в деякому порозумінні (гл. ввід).

про нього велика слава, так, що як Швачки не стало, багацько різних ватажків підшивалося під його ім'я й на свою руку нападало та грабило панів. Ходила навіть чутка, що цариця Катерина взяла його під свою опіку та ще й полковником зробила за те ніби, що боронив православних від польської неволі.

Здається, Швачка був у порозумінню з ипщим ватажком, Іваном Бондаренком (Бондаренкові люде відіслали раз до Хвастова дві панянки-католички — самі не хотіли вбивати — до Швачки). Бондаренко вештався по київському й радомиському повіті на Поліссі, а в Бишові (київського повіту) перетягнув на свій бік придворних (гл. стор. 38) бишовських козаків (у Бишові він повісив на одній шибениці: ксьопдза, Жида й собаку), і загалом довершив там багацько вбивств. Своєю вдачею він дуже скидався на Швачку, не знав ні для Жидів, ні для шляхти помилування. Та в народніх піснях співають про нього, як про захисника народу від шляхти (його покарали на горло в Чорнобилі).

У народніх піснях співається, що й Бондаренко, і Швачка, і Залізняк разом вели справу (це невірно), і звідтіля й Шевченко зв'язує Швачку з Бондаренком (він перемішав його з Левченком), що вони, мовляв, разом розбивали в Бишові (Шевченко сплутав Бишів із Биховом — про це в поясненнях).

Та який був Швачка, це в Шевченка схоплено вірно, і через те й ця поема — теж історична.

«Ой, не п'ється горілочка,
Не п'ються й меді;
Не будете шинкувати,
Прокляті Жиди!
Ой, не п'ється тєє пиво,
А я буду пить;
Не дам же я вражим Ляхам
В Україні жить¹⁾.
Ходім, батьки-отамани,
У Хвастов²⁾ в неділю,
Та надінем вражим Ляхам
Кошуленьку³⁾ білу, —
Ні, не білу, а червону . . .
Ходім, погуляєм,
Та в пригоді свого батька

Старого згадаєм,
Полковника хвастовського,
Славного Семена⁴⁾.
Ходім, брати! Не згинете,
Хлопці, коло мене.»

В Переп'яті⁵⁾ гайдамаки
Нишком ночували;
До схід сонця у Хвастові
Хлоп'ята гуляли.
Прийди з того Межигор'я⁶⁾,
Наш славний Палію,
Подивися, що той Швачка
У Хвастові діє!
Добре діє⁷⁾! . . . У Хвастові,

¹⁾ Це те, що ми назвали б із-учена — програма діяльності Швачки: на Україні не має бути ні Жидів, ні Поляків, а буде панувати Швачка.

²⁾ Хвастів — містечко Васильківського повіту на Київщині, над річкою Унадою, притокою Дніпра.

³⁾ польське слово: кошуля (лат.) — по нашому сорочка; кошуленька = сорочечка.

⁴⁾ Семена Палія, пор. поему «Чернець», стор. 247.

⁵⁾ Переп'ять — велика могила у сквирському повіті на Київщині; чи там Швачка був — невідомо.

⁶⁾ Це той переказ, що наче б то Палій на старість постригся в черці і що умер (гл. про це «Чернець», стор. 247) у Межигірському монастирі, а це невірно.

⁷⁾ Це не похвала чується в тих словах Швачці (погляди на Гайдамачину гл. «Гайдамаки», стор. 71, пом. 5), а чується у слові «добре» тєсаєме, що: розгулявся — на це вказують і найблизчі слова (покотилося Ляхів, Жидів не сто, і не двісті).

Додолу скотилась
Головонька. «Ходім, брате,
З поганої хати!»
Поїхали Запорожці
Вітер доганяти.

Катерину чорнобриву
В полі поховали,
А славнії Запорожці
В степу побратались.

1848. Кос-Арал.

Ізза гаю сонце сходить,
За гай і заходить;
По долині увечері
Козак смутний ходить.

Ходить він годину,
Ходить він і другу, —
Не виходить чорнобрива
Із темного лугу,

У льох його, молодого,
Той пан замикає,
А дівчину покриткою
По світу пускає...

Не виходить, зрадливая...
А з яру та з лісу,
З собаками та псарями,
Іде пан гульвіса¹⁾.

Цькують його собаками,
Крутять назад руки,
І завдають козакові
Смертельні муки;

1848. Кос-Арал.

Ой, пішла я у яр за водою,
Аж там милий гуляє з другою.
А друга тая,
Розлучниця злая,
Багата сусідонька,
Вдова молодая.

А я вчора з нею,
З цією змією,
В полі плоскінь вибирала,
Та все й розказала:
Що як мене любить,
Женитися буде,
І до себе, злую суку,
Просила в придани²⁾.

Іване мій, Іване,
Друже мій коханий!
Побий тебе сила божа
На наглій дорозі!

1848. Кос-Арал.

Не так тії вороги,
Як добрії люде —
І окрадуть, жалкуючи,
Плачучи, осудять,
І попросять тебе в хату,
І будуть вітати,
І питать тебе про тебе,
Щоб потім сміятись,

Щоб з тебе сміятись,
Щоб тебе добити.
Без ворогів можна в світі
Якнебудь прожити;
А ці добрії люде
Найдуть тебе всюди,
І на тім світі, добряги,
Тебе не забудуть!

1848. Кос-Арал.

¹⁾ гуляка, паливода.

²⁾ гл. «Черниця Мар'нна», стор. 95, пом. 1.

Що ж мені робити?
Де мені подітись?
Чи то з иншим полюбитись,
Чи то утопитись?
Ой, надіну я сережки¹⁾
І добре намисто,

Та піду я на ярмарок
В неділю на місто;
Скажу йому: «Сватай мене,
Або одчепися!
Бо як мені у матері —
То лучче топиться.»

1848.

Кос-Арал.

У тієї Катерини
Хата на помості²⁾;
Із славного Запорожжя
Наїхали гості:
Один Семен Босий,
Другий Іван Голий,
Третій, славний вдовиченко,
Іван Ярошенко.

— З'їздили ми Польщу
І всю Україну,
А не бачили такої,
Як ся Катерина!

Один каже: «Брате!
Як би я багатий,
То оддав би все золото
Оцій Катерині
За одну годину.»

Другий каже: «Друже!
Як би я був дужий,
То оддав би я всю силу
За одну годину
Оцій Катерині.»

Третій каже: «Діти!
Нема того в світі,
Чого б мені не зробити
Для цієї Катерини
За одну годину.»

Катерина задумалась
І третьому каже:

«Єсть у мене брат єдиний,
У неволі вражий,
У Кримі десь пропадає.
Хто його достане,
То той мені, Запорожці,
Дружиною стане!»

Разом повставали
Коней посідлали,
Поїхали визволяти
Катриного брата.
Один утопився
У Дніпровім гирлі³⁾;
Другого в Козлові⁴⁾
На кіл посадили;
Третій, Іван Ярошенко,
Славний вдовиченко,
З лютої неволі,
Із Бакчисараю⁵⁾,
Брата визволяє.

Заскрипіли рано двері
У великій хаті:
«Вставай, вставай, Катерино,
Брата зустрічати!»
Катерина подивилась
Та їй заголосила:
— „Це не брат мій, це — мій мили
Я тебе дурила.” —
«Одурила!»

І Катрина

1) Гуцули кажуть: ковтки, Подоляни з-польська: кульчики.

2) гл. «Гайдамаки», стор. 80, пом. 2.

3) в устю Дніпра.

4) Козлів — місто над Чорним Морем, на західному побережжі Криму; в 1783. р. належить до Росії і зветься тепер Євпаторія. Про Козлів часто співають в народніх думках.

5) Бакчисарай — колишня столиця Кримського Царства.

Ой, люлі, люлі, моя дитино,
Вдень і вночі . . .
Підеш, мій сину, по Україні,
Нас кленучій.

Сину мій, сину! Не клени тата,
Не пом'яни!
Мене прокляту: я — твоя мати —
Мене клени! . . .

Мене не стане, — не йди між люде,
Іди ти в гай:
Гай не спитає, й бачить не буде, —
Там і гуляй!

Найдеш у гаї тую калину,
То й пригорнись! . . .
Бо я любила, моя дитино,
Її колись.

Як підеш в села, у тії хати,
То не журись;
А як побачиш з дітками матірь,
То — не дивись! . . .

1848.
Кос-Арал.

[БЕРЕСТЕЦЬКЕ ПОЛЕ]

Ой, чого ти почорніло, Зелене поле ¹⁾ ?	Та ще мене гайворони Укрили з півночі —
— Почорніло я од крові За вольную волю.	Клюють очі козацькії, А трупу не хочуть ²⁾ . . .
Круг містечка Берестечка ³⁾ На чотирі милі	Почорніло я, зелене, Та за вашу ⁴⁾ волю;
Мене славні Запорожці Своїм трупом вкрили;	Я знов буду зеленіти, А ви вже ніколи

¹⁾ Те зелене поле — то Україна, українська земля, що весела колись (зелене поле) почорніла від крові — так багато її пролито за волю.

²⁾ Берестечко — містечко на Волині; у боях козаків із Поляками за Хмельницького тут згинуло (1651. р.) до 40 000 наших людей; багато потопилося в багнах, тому й Шевченко пише, що на чотирі милі (28 верстов) довкола лежали трупи.

³⁾ Гайворони з півночі — це Москалі. Загалом ці два місця треба розуміти куди ширше. Чого Польща не добила (бо берестецька поразка була дуже велика), те докльовує Москва, забіраючи, що ясне (очі козацькії), що ще добре, а на Україні лишаються трупи.

⁴⁾ за Українців волю.

Не вернетесь на волю¹⁾ —
Будете орати
Мене зтиха та, орючи,
Долю проклинати . . .

1848.
Кос-Арал.

Туман, туман долиною —
Добре жити з родиною:
А ще лучче за горою²⁾
З дружиною молодю.

Ой, піду я темним гасм —
Дружиноньки пошукаю.
«Де ти? Де ти? Озовися!
Прийди, серце, пригорнися!

Нумо, серце, лицятися,
Та поїдем вінчатися,
Щоб не знали батько й мати,
Як нас буде піп в'язати.»

Одружилась, заховалась . . .
Бодай була не кохалась!
Легче було б самій жити
Як з тобою в світі битись.

1848.
Кос-Арал.

[ВИБІР ГЕТЬМАНА]

Те, що оповідає Шевченко в цьому вірші, сталося в році 1687. Від 1625. р. (від куруківської умови) був такий звичай на Україні, що реєстрові козакі (що були у списі) вибирали собі старшого (гетьмана), і його затверджував польський король. Тільки ж польський уряд ніколи не додержував умов, які заводив із козаками: не виплачував платні (мав платити 60,000 польських золотих), польські старости утискали козаків, — та ще польські пани угнітали народ панщиною, через те козакі були невдоволені, бунтувалися, а далі йшли на Запорозжя, і звідтіля підіймали повстання, йшли на Україну, і тут вибирали собі такого гетьмана, що їм ішов на руку, а не польському урядові. Так було і в 1687. р. На Україні гетьманував Василь Томиленко, людина більш до народу прихильна, ніж до Поляків, але вже старий чоловік. Запорозжці проти нього вибрали собі старшим Павла Бута (Павлюка) — та Томиленко не пішов на нього війною, а передав йому булаву, щоб він гетьманував. Цю передачу булави описує Шевченко в цій поемі, та тільки перемінив імення: Лободу поставив замість Томиленка, Наливайка — замість Павлюка (хто був Лобода та Наливайко — та які були відносини між ними, гл. примітку до «Тарасової ночі», стор. 22, пом. 1).

То так те, що оповідає Шевченко — історична правда; крім того, як саме вибирали колись Запорозжці старшого, то теж цілком так було, як описує Шевченко.

В неділеньку у святую,
У досвітнюю годину,
Славному-преславному

Місті Чигирині³⁾,
Задзвонили в усі дзвони,
З гармати стріляли,

¹⁾ Це найбільш чорний із цілого «Кобзаря» погляд про те, що волі нам уже не маги. По иньчих місцях (Тарасова ніч, До Основ'яненка, Гайдамаки) поет каже, що «не вернеться козаччина», що «минулося» й т. д. — але скрізь прочувається надія, а в «Черці» то й виразно поет надію висловлює (а я таки буду сподіватись) — тут наче каменем припечатав!

²⁾ ніхто не бачить!

³⁾ Чигирин тоді ще не був столицею, і це, певне, більш могло б відноситися до Трахтемирова, аніж до Чигирина. Про вибір Наливайка гетьманом у Чигирині

Превелебную¹⁾ громаду
Докупи скликали.

З святими корогвами,
Та з пречесними образами
Народ з попами
З усіх церков на гóру йде,
Мов та божа бджола гуде.
З монастиря святого
У золоті, аж ссяє,
Сам архимандрит вихожає,
Акафист читає,
Поклони покладає.

Поважно та тихо,
У раннюю піру,
На високу гóру
Сходились полковники.
І військо, як море,
З знаменами, з бунчугами²⁾
З луку виступало,
Та на трубах виграло,
І на горі разом стало.

Замовкли гармати,
Оніміли дзвони,
І громада покладає
Земні поклони.
Молєбствіє³⁾ архимандрит
Сам на горі править,
Святого Бога просить, хвалить,
Щоб дав їм мудрости дознати,
Гетьмана доброго обрати.

І одногласне, одностайне
Громада вибрала гетьмана,
Преславного Лободу Івана⁴⁾,
Лицаря старого,
Брата військового.

У труби затрубили,
У дзвони задзвонили,
Вдарили з гармати,
Знаменами, бунчугами
Гетьмана укрили.
Гетьман старий ридає,
До Бога руки здіймає,
Три поклони покладає
Великій громаді
І, мов дзвоном дзвонить,
Говорить:

— «Спасибі вам, панове молодці,
Преславнії Запорозці,
За честь, за славу, за повагу,
Що ви мені учинили!
А ще б краще ви зробили,
Як би, замість старого,
Та обрали молодого
Завзятого молідця,
Преславного Запорозця
Павла Кравченка-Наливайка⁵⁾.
Я стар чоловік, нездужаю встати,
Буду йому пораду давати,
По-батьківськи научати,
Як на Ляха стати.
Тепер прелютая година
На нашій славній Україні:

Шевченко вичитав із «Історії Русов» Полетики, (гл. життєпис, стор. XII), що нею дуже зачитувався (там так кається: «Козаки зібрались в городі Чигирині, і по довгій нараді вирішили одноголосно [1596] . . . вибрати гетьмана . . . і вибрали генерального осаула, Павла Наливайка, стор. 35).

¹⁾ високо-достойну (з польської мови).

²⁾ Знамено — корогва, прапор, стяг; бунчуг = бунчук; корогва і бунчук (ще й пірнач) — це відзнаки полковника, отже й полка.

³⁾ або молебен.

⁴⁾ Лобода звався Грицько, не — Іван, і гетьманував із перервами від 1593. до 1596. р. (його побили Поляки під Лубнями, і wraz із Наливайком скарали на горло, гл. стор. 22, пом. 1).

⁵⁾ Лобода з Наливайком були зпочатку вороги, й як Наливайко, уступаючи перед польським військом зі своїми ватагами, просив у Лободи помочі, то він довго вагався, чи йому йти з Наливайком.

Не мені вас, братця,
На Ляха водити,
Не мені тепер, старому,
Булаву носити.
Нехай носить Наливайко,
Козакам на славу,
Щоб лякались вражі Ляхи
У своїй Варшаві!»

Громада чмелем загула:
У дзвони задзвонили;
Гармата заревла,
І бунчугами вкрили
Преславного Запорожця
Павла Кравченка-Наливайка¹⁾.

1848.
Кос-Арал.

У перетику²⁾ ходила
По горіхи,
Мірошника полюбила
Для потіхи.
Мельник меле, шеретує³⁾,
Обернеться, поцілує —
Для потіхи.

У перетику ходила
Я по дроба,
Та бондаря полюбила
Чорноброва⁷⁾.
Бондарь відра набиває,
Мене горне, пригортає —
Чорноброву.

У перетику ходила
По опеньки⁴⁾,
Лимаренка⁵⁾ полюбила
Молоденька.
Лимарь кичку⁶⁾ зашиває,
Мене горне, обнімає —
Молоденьку.

Коли хочеш добре знати,
Моя мати,
Кого будеш попереду
Зятем звати —
Усіх, усіх, моя мамо,
У неділеньку зятями
Будеш звати.

1848.
Кос-Арал.

У неділеньку та ранесенько,
Ще сонечко не зіхділо,
А я молоденька
На шлях, на дорогу

¹⁾ Наливайко звався Семерин (ім'я Павло взяв Шевченко з «Історії Русов» стор. 35) — а щодо Кравченка, то гл. «Тарасову ніч», стор. 22, пом. 2; гетьманом ніколи Наливайко не був, гл. стор. 22, пом. 1.

²⁾ Перетика — це великий лісок, який перетикає, перемешує чи поля чиєсь, чи село від села.

³⁾ На заході України кажуть решетує: крізь решето пропускати зерно, щоб половину від зерна відділити (склади попереставлювані, так як ось: медвідь — ведмідь, монисто — намисто); наддніпрянське слово решетувати = як попивають хату, накладати очерету на лати, щоб сніпкам було на чому держатися.

⁴⁾ На заході України кажуть: підпеньки.

⁵⁾ В західній частині України кажуть на лимаря — римарь, так як на лицаря — рлицарь (одне і друге німецьке слово).

⁶⁾ подушка в формі валка в хамуті, щоб хамут не гриз коня в ший.

⁷⁾ чорнобрового бондаря полюбила.

Невеселая виходила;
Я виходила за гай на долину,
Щоб не бачила мати,
Того молодого
Чумаченька свого
Зострічати.

Ой, зострілась я
За тими лозами
Та з чумацькими возами:
Ідуть його воли,
Воли полові¹⁾),
Ідуть, ремигають;
А чумаченька мого молодого
Коло воликів немає.

Ой, копали йому в степу при дорозі
Та притиками²⁾ яму;
Завернули його у тую рогожу³⁾),
Та й спустили Івана
У ту яму глибокою
На високій могилі.

Ой, Боже милий, — милий, милосердий,
А я так його любила! . . .

1848.
Кос-Арал.

Не тополю високою
Вітер нагинає —
Дівчиночка одинока
Долю зневажає⁴⁾.
— „Бодай тобі, доле,
У морі втопитись,
Що не даєш мені й досі
Ні з ким полюбитись!

Як дівчата цілються,
Як їх обнімають,
І що тоді їм діється —
Я й досі не знаю . . .
І не знатиму. Ой, мамо!
Страшно дівувати,
Увесь вік свій дівувати,
Ні з ким не кохатись” . . .

1848.
Кос-Арал.

Утоптала стежечку⁵⁾
Через яр,
Через гору, серденько,
На базар;

Продавала бублики
Козакам,
Вторгувала, серденько,
П'ятака.

¹⁾ Половій — сивий, що переливається (мінється) з жовтим.

²⁾ Притика (у Гуцулів: притікач) — це паличка, чи кілочок, що припинає (прикріплює) ярмо до віі (дишла).

³⁾ або рогіжка — плетінка з рогозу.

⁴⁾ ображає, лає.

⁵⁾ Цей вірш присвятив Шевченко акторці Піуновій, із якою зазнайомився в Нижньому Новгороді — день посвяти: 26. січня 1858. р.

Я два шаги, два шаги
Пропилá,
За кошійку дудника
Найнялá:

Заграй мені, дуднику,
На дуду,
Нехай своє лишенько
Забуду!

Отака я дівчина,
Така я!
Сватай мене, серденько,
Вийду я!

1848.
Кос-Арал.

І широкою долину,
І високою могилу,
І вечірню годину,
І що снилось, говорилося
Не забуду я.

Та що з того? Не побрались,
Рувійшлися, мов не зналися.
А тим часом дорогії
Літа тіі молодії
Марне пронеслися.

Помарніли ми обоє:
Я — в неволі, ти — вдовою;
Не живем, а тільки ходим
Та згадуєм тіі го́ди,
Як жили колись.

1848.
Кос-Арал.

На вгороді¹⁾ коло броду
Барвінок не сходить;
Чомусь дівчина до броду
По воду не ходить.

На вгороді коло броду
Верба похилилась;
Зажурилась чорнобрива,
Тяжко зажурилась.

На вгороді коло тину
Сохне на тичині
Хміль зелений; не виходить
Дівчина з хатини.

Плаче, плаче та ридає,
Як рибонька б'ється . . .
А над нею, молодою,
Поганець сміється.

1848.
Кос-Арал.

Як би мені, мамо, намисто,
То пішла б я завтра на місто;
А на місті, мамо, на місті —
Там музики грають троїсті²⁾;
А дівчата з парубками
Лицяються . . . Мамо, мамо!
Безталанна я.

Ой, піду я Богу помоліюся,
Та піду я у найми наймуся,
Та куплю я, мамо, черевики,
Та найму я троїсті музики, —
Нехай люде не здивують,
Як я, мамо, потанцюю . . .
Доленько моя!

¹⁾ вгород-угород, себто, огород (перше «о» ненаголошене, через те в вимові на «у» перейшло, і з попереднім «а» вимовляється як: ав); дівчину обдурив «поганець», і вона не виходить по воду, ні щоб барвінок підливати, ні хміль, ні вербу.

²⁾ гл. «Невольник», стор. 143, пом. 6.

Не дай мені вік діувати,
Коси мої плести-заплітати,
Бровенята дома зносити,
В самотині віку дожити!
А поки я заробляю,
Чорні брови полиняють . . .
Безталанна я!

1848.
Кос-Арал.

«Не хочу я женитися,
Не хочу я братись,
Не хочу я у запічку
Дітей годувати;
Не хочу я, моя мати,
За плугом ходити,
Оksamитові жупани
На риллі носити.
А піду я одружуся
З моім вірним другом,
З славним батьком запорозьким
Та з Великим Лугом¹⁾.
На Хортиці²⁾ у матері
Буду добре жити,
В оксамиті ходитиму,
Меді-віна пити!»
Пішов козак нерозумний
Слави добувати, —
Осталася сиротою
Старенькая мати.
Ой, згадала в неділеньку,
Сідаючи, їсти:

„Нема мого сина Івана.
І немає вісти!”
Не через два, не три літа,
Не через чотирі
Вернувся наш Запорожець,
Як та хиря-хиря³⁾,
Обідраний, облатаний,
Калікою в хату.
Оце тобі Запорожжя,
І сердешна мати!
Нема кому привітати,
Ні з ким пожуритись!
Треба було б молодому,
Треба б одружитись!
Минулися молодії
Веселії літа, —
Немає з ким остилого⁴⁾
Серденька нагріти;
Нема кому зострінуги,
Затопити хату;
Нема кому води тії
Каліці подати!

1848.
Кос-Арал.

ЧУМА⁵⁾.

Чумá з лопатою ходила,
Та гробовіща рила-рила,
Та трупом-трупом начиняла,

І «со святими» не співала, —
Чи городом, чи то селом —
Мете собі, як помелом⁶⁾.

¹⁾ гл. «Гамалія», стор. 101, пом. 1.

²⁾ гл. «Гамалія», стор. 102, пом. 7; коли «Луг» батько, то «Хортиця» — мати, бо вони собі брат і сестра.

³⁾ гл. «У Бога за дверми», стор. 264, пом. 6.

⁴⁾ що остило, похололо.

⁵⁾ В 1848. і 1849. рр. лютувала в Росії велика холера, і Шевченко написав цей чудовий вірш, міркуючи собі та в'являючи собі, скільки то людей од неї загинуло. Зпочатку поет так був і написав: «Холера з заступом ходила», а потім переправив. Про цю холеру згадує він у найблизшому вірші.

⁶⁾ Чуму описує поет як жінку (вчоловічує її, як ось зі смерти, стор. 227, косаря робить), що безнастанно лопатою гроби копає (рила-рила), та раз-по-раз

Поки, мов хмара, розійшлись
Без сльоз, роси тії святої¹⁾.
І довелось знов мені
Людей на старости²⁾ . . . Ні, ні!
Вони з холери³⁾ повмірали —
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу . . .

Ой, із журби та із жалю,
Щоб не бачить, як читають

Листи тії, погуляю,
Погуляю понад морем,
Та розважу своє горе,
Та Україну згадаю,
Та пісеньку заспіваю.
Люде скажуть, люде зрадять,
А вона мене порадить, —
І порадить і розважить,
І правдоньку мені скаже.

1848.

Кос-Арал.

В неволі, в самоті немає,
Нема з ким серце поєднать;
То сам собі когось шукаю
Когось-то, з ним щоб розмовлять.
Шукаєш Бога, — а находиш
Таке, що цур йому й казать!
От-що зробили з мене годи
Та безталання! Та ще й те,
Що літечко моє святе⁴⁾
Минуло хмарно, що немає
Ні-же єдиного случая,
Щоб до-ладу було згадать.

Видумуєш, щоб серце вбоге
Хоч тихим словом розважать, —
Не лізе в голову нічого,
Нема з ким душу поєднать!
А душу треба розважать,
Бо їй так хочеться, так просить
Хоч слова тихого . . . Не чуть!
І мов у полі сніг заносить
Незахолонувший ще труп⁵⁾.

1848.

Кос-Арал.

Ой, умер старий батько
І старенькая мати,
Та нема кому щирої
Тії радоньки дати:
Що мені на світі
Сироті робити?
Чи йти в люде жити,
Чи дома журитись?

Ой, піду я в гай зелений,
Посажу я руту;
Якщо зйде моя рута —
Остануся тута:
Прийде милий в мою хату
Хазяїнувати;
А як же ні, то я піду
Доленьки шукати.

¹⁾ не виявивши (листом) співчуття, не потішивши, бо ж роса приносить полегкість квітам. як сльози (чужі) приносять людині полегкість (та приятелі самі за себе боялись, бо це були страшні часи Миколи I.).

²⁾ подуматись можна: проклинати, а що найменше — нарікати на них, лаяти.

³⁾ гл. «Чума», стор. 308, пом. 3.

⁴⁾ чоловічий вік, дозрілий вік.

⁵⁾ труп, що ще не захолов (ще теплий) — отже Шевченко не живе, а животіє, як у нас кажуть.

Весна. Садочки зашвілі,
Неначе полотном укриті,
Росою божою умиті,
Біліють. В'єсело землі:
Цвіте, красується цвітáми,
Садами темними, лугами;
А люде бідніі в селі,
Неначе злякані ягнята,
Позамикалися у хáтах,
Та й мруть. По улиця́х воли
Ревуть голодні; на городі
Пасуться коні — не виходить
Ніхто загнать, нагодувать,
Неначе люде тії сплять.
Заснули, — добре, знать, заснули!
Святу неділеньку забули,
Бо дзвона вже давно не чу́ть;
Сумують комини без диму;
А за городами, за тином
Могилы чорніі ростуть.
Під хáтами, поміж садами,
Зашиті в шкуру і в смолі,
Гробокопателі¹⁾ в селі
Волочать трупи ланцюгами
За царину²⁾, — і засипають
Без домовини. Дні минають,

Минають місяці. Село
Навік замовкло, оніміло,
І кропиво́ю поросло.
Гробокопателі ходили,
Та й ті під хáтами лягли.
Ніхто не вийшов вранці з хати,
Щоб їх, сердешних, поховати, —
Під хáтами і погнилі.

Мов оазис³⁾ в чистім полі,
Село зеленіє.
Ніхто в його не заходить;
Тільки вітер віє,
Та розносить жовте листя
По жовтому полю.
Довго воно зеленіло,
Поки люде з поля
Пожарище не пустили
Та не запалили
Села того зеленого.
Згоріло, зотліло,
Попіл вітром розмахало,
І сліду не стало.

Отаке-то людя́м горе
Чумá виробляла!

1848.
Кос-Арал.

І знов⁴⁾ мені не привезла
Нічого почта з України!
За грішніі, мабуть, діла
Караюсь я в оцій пустині
Сердитим Богом⁵⁾. Не мені
Про тее знать, за що караюсь;
Та й знать не хочеться мені! . . .

А серце плаче, як згадаю
Хоч невеселіі случаї
І невеселіі ті дні,
Що пронеслися надо мною
В моїй Україніі колись.
Колись божились та клялісь⁶⁾,
Братались, сестрились зо мною,

трупами заповнює (начиняє), та ще без церковної паради (без «со святими» — бо й часу немає, й зараза!); так щезають городі й села, наче б їх хто помелом ізмітав із землі.

¹⁾ ті, що гроби копають; подекуди кажуть: гробарі, могильники.

²⁾ На заході України сказали б: «за рогачку», або просто: за село.

³⁾ Оазис (оáза) — це таке місце на пустині, де росте трава й вода в.

⁴⁾ пор. вірш: «Добро́, у кого є господа», стор. 275.

⁵⁾ карає мене в оцій пустиніі сердитий Бог.

⁶⁾ Це всі ті приятелі Шевченка, що колись (1843, 1845. р.) славили його та величали, а на заслання майже всі одиноком його кинули: без паради, без вісток, без потіхи. На це нераз Шевченко нарікав. Случаї — випадки.

Посходила тая рута,
В гаї зеленіє, —
А дівчина-сиротина
У наймах марніє!

1848.
Кос-Арал.

Не вернувся із походу
Гусарин-москаль.
Чого ж мені його шкода?
Чого його жаль?
Що на йому жупан куций,
Що гусарин чорноусий,
Що Машою звав?

Ні, не того мені шкода, —
А марніє моя врода,
Люде не беруть;
А на улиці дівчата
Насміхаються, прокляті,
«Гусаркою» звуть! . . .

1848.
Кос-Арал.

У Вильні, гóроді преславнім,
Оце лучилося недавно, —
Ще був тоді (от як на те
Не вбгаю в віршу сього слова!) —
Тоді здоровий-прездоровий¹⁾, —
Зробили з його лазарет,
А бакалярів²⁾ розігнали
За те, що шапки не здймали
У Острій Брамі³⁾. . . Дурня знать
По походу! Отже назвать
Йй-Богу я його не вмію —
Того студента — що ж нам діять?!
То синок був литовської
Гордої графині:
І хороше, і багате,
І одна дитина,
І училось не паничем,
І шапку знімало

В Острій Брамі. Добре було,
Та лихо спіткало:
Улюбилось сердешне
(Було молодеє)
У Жидівку молодую,
Та й думало з нею,
Щоб сього не знала мати,
Звичайне⁴⁾ побратись, —
Бо не можна ради дати,
Що то за проклята!
Мов змальована сиділа
До самої ночі
Перед вікном і втирала
Заплакані очі, —
Бо й вона таки любила,
І страх як любила!
Та на бульвар⁵⁾ виходила,
І в школу⁶⁾ ходила

¹⁾ Вильна (Вильно) — столиця Литви, над рікою Вілією; ця подія, здається, правдива, склалася перед роком 1832. р. (може, тоді, як поет іще був у Вильні), перед скасуванням польського університету в Вильні, бо ж це його має на думці поет, як говорить про здоровий-прездоровий будинок, що його обернули в лазарет.

²⁾ Бакаляр — учитель, у нас звичайно казали: бакалавр.

³⁾ Остра Брама — це міська брама в Вильні; над нею є каплиця, а в ній стоїть чудовний образ Матері Божої, що так і зветься Остробрамська. Під здійснюванням шапок треба розуміти те, що вчителі і студенти не хотіли коритись урядові, і в університеті були тайні студенські (польські) товариства, з яких опісля багато студентів пішло до повстання в 1831. р. За те ж і скасували виленьський університет (1832. р.).

⁴⁾ по закону, як велить звичай, як слід.

⁵⁾ широка мощена вулиця, звичайно обсаджена деревами.

⁶⁾ до божниці, до синагоги.

(ГЕТЬМАН ДОРОШЕНКО)

Цей вірш малює останні хвилини гетьманування Петра Дорошенка (1665—1676), а власне, як він, покинутий усіма, замкнувся на Чигиринській горі й поклав собі зректися гетьманства й передати свою булаву Самійловичеві, що облягав Чигирин ураз із московським військом під проводом Ромодановського. Це було в вересні 1676. року. Дорошенко побачив, що всі його думки та мрії попровалювалися, що ніхто його не розумів, всі його кинули, і що, як він іще буде держатися, то це тільки ще більш руїни нанесе Україні.

Річ у тому, що Дорошенко, дуже розумний чоловік, відкинув опіку московського царя й польського короля, як це робили його попередники, і дався під захист турецького султана. Він знав, що Турки до внутрішніх справ України не мішатимуться, то так Україна зможе як найкраще розвиватися. Зразу йому таланило, і був час, коли він з'єднав був цілу Україну під своєю булавою (1668. року). Але від того часу щастя від нього відвернулося. Під заступництвом Москви лівобережні полки вибрали собі нового гетьмана, зразу Многогрішного, а далі Самійловича, Польща виставила проти нього гетьманом Ханенка — і почалася на Україні страшна різня, бо одні і другі входили на Україну та привертали ніби то на послух своєму гетьманові людей. Та бо ще й Турки стали в обороні Дорошенка й висилали на Україну свої війська, що страшне карали людей за непослух Дорошенкові та в неволю забирали. Із усіх трьох боків руйнували Україну — цей час і зветься «Руїна» — а тимчасом понад головою Дорошенка Польща з Московією ще давніше поділилися українськими землями у Андрусові 1667. р. Дорошенко кидався на всі боки, щоб довести до ладу — але з того нічого не виходило, не було в тому часі людей, що його зрозуміли б і піддержали (його піддержував митрополит Йосип Тукальський — але таких було дуже мало); прості люди відкизували на адуку з невірою-бісурменом, та ще й Запорозжці (кошовий Сірко) апочатку народ проти нього підбунтовували (під кінець за нього держали). Ждав він іще якийсь час помочі від Турків, але ж як поміч не надходила, то він передав булаву Самійловичеві, за якого стояла Москва, та прохав тільки, щоб йому можна було жити на Україні. Але ж московський уряд цього побоявся, його викликали до Москви, продержали років зо три під доглядом, а потім ізробили воводою у Вятці (1679—1682). Потім того йому дали село Ярополче в Волгодальському повіті, — але ж на Україну не пустили. Там він умер 1698. р.

Шевченко дуже гарно скопив ті страшні часи, що їх переживала Україна за «Руїни» — і на цій основі змалював Дорошенка як дуже славного чоловіка, що його серце переповнене великою любов'ю до Рідного Краю. Колись про цей вірш сказав осьщо славний український історик Володимир Антонович: «Час „Руїни“ Шевченко змалював так живо, що таке розуміння його й такий образ можна собі витворити, лишень прочитавши широку монографію (це історичний твір, у якому розповідається про одну особу) Костомарова (про нього гл. стор. 223).»

У вірші є деякі недокладности, на які вказано в поясненнях.

Заступила чорна хмара
Та білу ю хмару¹):

Виступили зза Лиману
З Турками Татари;

¹ Біла хмара — Україна (невинна), чорна хмара — вороги (Турки, Польща, Москва); цілий 1675. рік тривала така війна: то Дорошенко з Турками йшов, руйнував край, нарав людей та примушував себе слухати, то приходили з тим самим із Лівобережжя полки Самійловича, та ще надходили й польські відділи та приневолювали людей піддаватися Польщі. Із трьох боків руйну-

Усе з батьком, то й не можна
Було ради дати;
І банкірь якийсь із Любська¹⁾
Жидівочку сватав.
Що тут на світі робити?
Хоч іти топитись
До Закрету²⁾: не хочеться
Без Жидівки жити
Студентові. А Жид старий —
Ніби тебе знає —
Дочку свою одиначку
В хаті замикає,
Як іде до лавок³⁾ вранці,
І найма сторожу,
Стару Рухлю. Ні, небоже, —
Рухля не pomoже!
Уже де вона на світі
Роман⁴⁾ сей читала
З шовковою драбинкою?
І Рухля не знала;
Може, сама догадалась;
Тільки заходилась
Та сплела й собі такую,
І вночі спустилась
До студента на улицю.
І де б утікати?
А вони (звичайне, діти!)
Любо цілуватись
Коло воріт заходились.
А Жид із-надвору,
Мов скажений, вибігає
З сокирою. Горе!
Горе тобі, стара мати!

Нема твого сина:
На улиці валяється
Убита дитина,
Убитая Жидовином.
Горе тобі, мати!
Жидівочка... (де та сила
Взялася в дитяти?!)
Вихватила ту сокиру,
І батькові в груди
Аж по обух вгородила!

Отаке-то чудо
У тім місті преславному,
У тій Вильні сталось.
Дивувались довго люде:
Де вона сховалась,
Жидівочка та гадюча,
Що батька убила?
А вона вночі любенько
В Вілії втопилась,
Бо наїшли її в Закреті, —
Там і поховали.
А графиня без дитини,
Сердешна, осталась;
Поїхала у Рим, кажуть,
Та десь опинилась,
Та з маркізом якимсь голим⁵⁾,
Кажуть, одружилась.
Може, й брешуть, бо, звичайне⁶⁾
На те вони люде:
І вдовицю не забудуть,
І тую осудять.

1848.

Кос-Арал.

¹⁾ Любськ — замок над Вілією. Т. III.; банкірь — що має банк.

²⁾ Закрет — передмістя Вильні.

³⁾ до крамниці (моск.).

⁴⁾ по нашому: повість — та ще така, що в ній про любов пишуть та про різні любовні пригоди; може, тут Шевченко має на думці Ромса й Джуліету, що її написав великий англійський письменник Шекспір, бо там кажеться про таку драбинку.

⁵⁾ Маркіз — це такий почесний титул (як ось граф або барон) у Франції або Італії, що переходить із батька на сина; колись це були судді в пограничних землях; голий маркіз — бідний.

⁶⁾ Звичайне — розуміється, само по собі.

Ів Полісся шляхта лізе,
 А гетьман попович¹⁾
 Іваз Дніпра напірає,
 Дурний Самойлович
 З Ромоданом²⁾. Мов та галич,
 Вкрили Україну
 Та й вклюють, вліко-мога³⁾.
 А ти, Чигирине!
 А ти, старий Дорошенку,
 Запорозький брате⁴⁾!
 Нездужавш, чи боїшся
 На ворога стати?
 — „Не боюсь я, отамани,
 Та жаль України!”
 І заплакав Дорошенко,
 Як тая дитина.
 — „Не розсиплем вражу силу,
 Не встану я знову!
 Возьміть мої гетьманські
 Клейноди⁵⁾, панове,
 Та однесіть Москалеві:
 Нехай Москва знає,

Що гетьмана Дорошенка
 На світі немає.
 А я, браті Запорожці,
 Возьму собі рясу,
 Та піду поклонити бити
 В Межигорь до Спаса⁶⁾.”
 Задзвонили в усі давони,
 Гармата грімала;
 У дві лави Задніпрянці⁷⁾
 З Москалями стали,
 Аж на милю. Між лавами
 Понесли клейноди.
 Годі тобі, Петре, пити
 Із Тясмина воду⁸⁾!
 Положили ті клейноди
 Попенкові¹⁾ в ноги, —
 Иди, Петре, в Межигорря
 Молитися Богу!
 Не пустили Дорошенка, —
 У рясі пізнали,
 Закували у кайдани,
 В Сосницю⁹⁾ послали;

вали Правобережну Україну: з північного-заходу — Поляки, з півдня — Турки та Татари, зі Сходу, зза Дніпра — Москалі. Та й перед тим у різних часах руйнували всі ті три народи Україну (1664 — Поляки, 1672 — Турки, від 1674 — Москалі з Самійловичем).

¹⁾ Іван Самійлович (1672—1687) був сином попа — тому й попович, попенко. За свого гетьманування він старався придбати для своєї сім'ї багато всякого добра, тому й випрошував собі в Москалів усяких благ — а через те й Москви держався. За це (грязь Москви, стор. 192, пом. 5) й Шевченко звиває його дурним — супроти розумного Дорошенка. Його вибрали лівобережні полки гетьманом у 1672. р., а правобережним гетьманом зробила його Москва 1674. р. — і через те він і ліз на правий беріг.

²⁾ Ромодан — начальник московського війська, що йшло з Самійловичем, Григорій Ромодановський.

³⁾ як тільки можуть (церк.); галич = галки, що їдять трупи (щось як гайвороння)

⁴⁾ Як ізпочатку Запорожці стояли проти Дорошенка, що зв'язався з Турками, так, нарешті, за приводом свого кошового Сірка, що захоштував московської неволі, станули за нього й до останку його піддержували. Через те Шевченко зве Дорошенка «запорозьким братом». Узагалі Дорошенко був із прадіда козак, як тоді казали, і його дід Михайло теж був гетьманом (1625—1628).

⁵⁾ Гетьманські клейноди (німецьке слово — ознаки гетьманської влади) були: бунчук, булава, хоругви і літаври.

⁶⁾ Ніде в історії немає, щоб Петро Дорошенко був черцем у Межигірському монастирі — тут просто треба розуміти: спокійно жити.

⁷⁾ лівобережні полки, де гетьманував Самійлович; миля — 7 верстов.

⁸⁾ Тясмин — річка, над нею лежить Чигирин, столиця Дорошенка; отже: пити воду в Тясмина — гетьманувати в Чигирині.

⁹⁾ повітове місто в Чернигівщині.

А з Сосниці в Ярополче¹⁾
 Віку доживати.
 Отак тобі довелося,
 Запорозький брате!

Виглянуло над Чигрином
 Сонце ізза хмари:
 Потягли в свої улуси²⁾
 З Турками Татари.
 А Ляхи з своїм Чарнецьким,
 З поганим Степаном,
 Запалили церкву божу,
 І кости Богдана
 Й Тимошеві в Субботові
 Гарненько спалили,
 Та й пішли собі у Польщу,
 Мов добре зробили³⁾.
 А Москалі з Ромоданом
 В неділеньку рано
 Пішли собі з поповичем
 Шляхом «Ромоданом⁴⁾».

Мов орел той приборканий⁵⁾,
 Без крил та без волі,
 Знеміг славний Дорошенко,
 Сидячи в неволі,
 Та й умер з нудьги. Остило
 Волочить кайдани!
 І забули в Україні
 Славного гетьмана.
 Тільки ти, святий Ростовський⁶⁾,
 Згадав у темниці
 Свого друга⁷⁾ великого,
 І звелів каплицю
 Над гетьманом змурувати
 І Богу молитись
 За гетьмана, панахиду
 За Петра служити.
 І досі ще, що-рік божий,
 Як день той настане,
 Ідуть править панахиду
 Над нашим гетьманом
 В Ярополчі.

1848.
 Кос-Арал.

[НА РІЗДВО]

(Хв. М. Лазаревському)

Не додому вночі йдучи
 З куминої хати
 І не спати лягаючи,

Згадай мене, брате⁸⁾!
 А як прийде нудьга в гості
 Та й на ніч засяде,

¹⁾ Село коло Москви. Т. Ш.

²⁾ Улус — татарське село.

³⁾ Тут Шевченко помиляється. То це в 1664. р. правобережний гетьман Навло Тетеря намовив польський уряд черейти Дніпро й завоювати й лівий беріг для Польщі (там гетьманував тоді з московської ласки Брюховецький). Польське військо, під проводом Стефана Чарнецкого, зайшло було далеко аж до Чернігівщини, та його звідтіля виперто, й він, вертаючи в Польщу, зробив цей нелюдський учинок у Суботові, що повикладав із гробу кости Богдана Хмельницького; Тиміш — син Богдана Хмельницького, що згинув у Молдаві, під Сучавою, пор. стор. 170, пом. 1. Його тіло перевезли до Суботова.

⁴⁾ Шлях «Ромодан» — веде з Полтавщини в Москву; прозваний так від Ромодановського, бо тоді його зробили.

⁵⁾ Приборкати — крила підрізати, щоби птиця не літала.

⁶⁾ Митрополит Дмитро Ростовський (його зробили святим) — Українець і український письменник, родом із Київщини, син укр. сотника Данила Туптала, був владикою в Ростові, в тому, що коло Москви.

⁷⁾ друг щодо любови до України.

⁸⁾ Той брат — то Хведір Лазаревський, приятель Шевченка, що служив ув Оренбурзі; йому цей вірш післав Шевченко в листі під Різдво.

Отоді мене, мій друже,
Зови¹⁾ на пораду!
Отоді згадай в пустині,
Далеко над морем,
Свого друга веселого,
Як він горе боре,
Як він, свої думи, тії
І серце убоге
Заховавши, ходить собі
Та молиться Богу,
Та згадає Україну
І тебе, мій друже,
Та иноді й пожуриться . . .
Звичайне²⁾, не дуже,
А так тільки . . . Надворі, бач,
Наступав свято, —
Тяжко його, друже-брате,
Самому стрічати
У пустині . . . Завтра рано
Заревуть дзвіниці
В Україні, завтра рано
До церкви моліться

Підуть люде. Завтра ж рано
Зависе голодний
Звір в пустині, і повіє
Ураган³⁾ холодний,
І занесе піском, снігом
Курінь⁴⁾, — мою хату.
Отак мені доведеться
Свято зустрічати!

Що ж діяти? На те й лихо,
Щоб в тим лихом битись.
А ти, друже мій єдиний,
Як маєш журитись,
Прочитай оцю цидулу⁵⁾
І знай, що на світі
Тільки й тяжко, що в пустині
У неволі жити . . .
Та й там живуть, хоч погано . . .
Що ж діяти маю?
Треба б вмерти, — так надія,
Брате, не вмірає!

1848.
Кос-Арал.

1849. р.

Неначе степом чумаки
У-осени верству⁶⁾ проходять,
Так і мене минають гóди;
А я й байдуже: книжечки
Мережаю та начиняю
Таки віршами; розважаю
Дурную голову свою

Та кайдані собі кую,
Як ці добродії дознають⁷⁾ . . .

Та вже нехай хоч розпнуть,
А я без вірші не улежу:
Уже два годи промережав,
І третій в добрий час почну⁸⁾.

1848.
Кос-Арал.

¹⁾ клич, гукай (моск.).

²⁾ гл. стор. 312, пом. 6.

³⁾ дуже сильний вихор, що віє в пустинях.

⁴⁾ Курінь — халабуда, ліплянка, шалас.

⁵⁾ Цидула (нім. слово: Zettel) — листочок, лист.

⁶⁾ Верстовий знак, верстовий стовп; чумаки вертали на Україну в осени (виходили на весну).

⁷⁾ довідаються; добродії — начальство.

⁸⁾ Цим віршем починається третя захалявна книжечка Шевченка.

II.

Сидить сотник на причілку¹⁾
Та думку гадає;
А Настуся по садочку
Пташкою літає;
То посидить коло його,
Руку поцілує,
То усами страшеними
Сивими пустує, —
Ну, звичайне²⁾, як дитина,
Пестує³⁾ старого.
А старому не до того:
Иншого якотось,

Гріховного пестування
Старе тіло просить.
І пальцями старий сотник
Настусині коси,
Мов дві гадини великі,
Докупи сплітає,
То розплетє, то круг шії
Тричі обмотає.
А вона, моя голубка,
Нічого не знає, —
Мов кошєня⁴⁾ на припічку,
З старим котом грає.

СОТНИК.

Та одчепись, божевільна!
Дивись лишень: коси,
Мов русалка, розтріпала.

А чому ти й досі
Ніколи не вплєтєш кіснїки⁵⁾,
Оті, що тітка привєзла?

НАСТЯ.

Як би пустили на музики,
То я б кіснїки заплєла,
Наділа б жовті черевики,

Червону б юпку⁶⁾ одягла,
Заквітчала б барвінком коси.

СОТНИК.

Стрївай, стрївай, простоволоса!
Дурнєнька: де б же ти взяла
Того барвінку заквітчатись?

НАСТЯ.

А коло тину... Там такий
Поріс зелений, та хрещатий,
Та синій — синє-голубий,
Зацвів...

СОТНИК.

Не будєш дївувати!

НАСТЯ.

А що ж, умру хибá?

¹⁾ бокова стїна хати.

²⁾ гл. стор. 312, пом. 6.

³⁾ пестить, пестування = пестощі.

⁴⁾ котєня.

⁵⁾ То по рїзних мїсцях рїзно звуть ці кіснїки — стрїчки, що їх у не вплїтають.

⁶⁾ гл. «Наймичка», стор. 179, пом. 4.

Як я маю журитися,
Докучати людям,
Піду собі світ-за-очі:
Що буде, те й буде!
Найду долю — одружуся,
Не найду — втоплюся,
Та не продамся нікому,
В найми не наймуся.

Пішов же я світ-за-очі . . .
Доля заховалась,
А воленьку люде добрі
І не торгували,
А без торгу закинули
В далеку неволю, —
Щоб не росло таке зілля
На нашому полі . . .

3. січня, 1849.
Кос-Арал.

СОТНИК.

I.

У Оглаві . . . Чи по знаку¹⁾
Кому сей Оглав білохатий?
Троха лиш! Треба розказати,
Щоб з жалю не зробить сміху.

Од Бориспöля недалеко, —
А буде так як Бориспöль²⁾,
І досі ще стоїть любенько
Рядок на вигоні тополь;
Неначе з Оглава дівчата
Ватагу³⁾ вийшли виглядати,
Та й стали.

Буде вже давно —
Отут, бувало ізза тину
Вилась квасоля по тичині;
І з оболонками⁴⁾ вікно
В садочок літом одчинялось,
І хата, бачите, була
За тином, сотникова хата.
А сотник був собі багатий,
То в його, знаєте, росло

На божій харчі, за дитину,
Чиесь байстря. А, може, й так
Узяв собі старий козак
Чию сирітку за дитину,
Та й доглядає в ватишку,
Як квіточку, чужу дочку.
А сина (сотник був жонатий,
Та жінка вмерла) — сина дав
У бурсу⁵⁾ в Київ обучатись.
А сам Настусю піджидав,
Таки годованку, щоб з нею
Собі зробитися ріднею:
Не сина з нею поеднаць,
А забандóрилось⁶⁾ старому
Самому в дурнях побувать.
А щоб не знать було нікому,
То ще й не радився ні з ким,
А тільки сам собі гадає.
А жіночкй — лихий їх знає!
Уже сміялися над ним.
Вони цю страву носом чують . . .

¹⁾ чи знайомий, знаний?

²⁾ Бориспöль — містечко в Полтавщині яних трицять верстов од Київа.

³⁾ гл. «Марина», стор. 285, пом. 2.

⁴⁾ гл. «Сон», стор. 238, пом. 1.

⁵⁾ гл. «Невольник», стор. 145, пом. 5; обучатись (моск.) = в науку.

⁶⁾ забাগлося, дурна гадка в голову прийшла.

СОТНИК.

Ба ні! Як приймуться... мені приснилось...
А снилось в-осени мені, — Як приймуться, то в-осени
Тоді як щепи ми щепили¹), — Ти вийдеш заміж.

НАСТЯ.

Схаменись!

І щепи ваші поламаю!

СОТНИК.

І як барвінок зацвіте . . .

НАСТЯ.

То я й барвінок позриваю!

СОТНИК.

А од весілля не втечеш!

НАСТЯ.

Ба ні, втечу, та ще й заплачу. (Плаче)

СОТНИК.

Дурна ти, Насте, як я бачу: Піди лиш, скрипку принеси,
І посміяться не даси! Та з лиха гарно потанцюєш,
Хіба не бачиш, — я жартую. А я заграю.

НАСТЯ.

Добре, тату!

(І веселенька — шасьт у хату!)

СОТНИК.

Ні, трохи треба подождать! До серця так і приросла.
Воно б то так, та от-що, брате: — А ти вже й скрипку принесла?!
Літа не ждуть, літа летять; Яку ж ми вчистимо з тобою?
А думка прókлята марою

НАСТЯ.

Е, ні, стрівайте! Цур не грать²)! Поки барвінку не нарву,
А то не буду й танцювать. Та не уквітчаюсь. Я зараз!
(Іде недалечко, рве барвінок, квітчається і співає. Сотник налагоджує скрипку)

¹) Це слово забувається, в нас уже починають із-московська казати: приви-
вати, прививки (н. пр., дерева, віспи).

²) не хочу, щоб грали! (тут «цур» — стільки що: пострівай, геть, стій —
що не дозволяється грати).

СОТНИК.

Отже одна вже й увірвалась.
Стривай, і другу увірву!

НАСТЯ.

(Вертається заквітчана, співаючи)

*Як би мені крила, крила
Соколинї,
Полетіла б я за милим,
За дружиною;*

*Полетіла б у діброву,
У зелений гай, —
Полетіла б, чорноброва,
За тихий Дунай!*

III.

(Тим часом, як вона співає, у садочок входить молодий хлопець у солон'яному брилі, в короткому синьому жупанку, в зелених шараварах, з торбиною за плечима і з нагаєм)

ПЕТРО.

З тим днем, що сьогодні,
Боже помагай!

НАСТЯ.

Тату! тату! Петро, Петро
Із Київа прийшов!

СОТНИК.

А, видом-видати, слихом-слихати! Чи по волі, чи по неволі?

ПЕТРО.

По волі, тату, та ще й богословом¹⁾.

СОТНИК.

Ов!

НАСТЯ.

Богословом! Аж страшно!

СОТНИК.

Дурна, чого ти боїшся. (Підходить до сина, хрестить його й цілує)
Боже тебе благослови, моя дитино! Настусю! Поведи його в покої,
та нагодуй, бо він ще, може, й не обідав.

ПЕТРО.

Та таки й так. (Іде у світлицю з Настусею)

¹⁾ богослов — значить: скінчив найвищу клясу в київській Академії (вона ще так зветься й сьогодні по духовних семинаріях).

СОТНИК (сам).

І дарував же мені Бог
Таке дитя, такого сина!
І богослов уже . . . причина,
Причина мудрая. (Задумується)
Чого,
Чого я думаю? У попи!
А як не схоче, то на Січ —
А там не згине вражий хлопець.
Іти лиш в хату. От ще річ:

Заставить треба богослова,
Щоб дома байдиків не бив,
Щоб він, гуляючи¹⁾, навчив
Настусю заповідь, щоб знову
Не довелось дяка наймать,
Як для покойної. А знаю, —
Без цього вже не повинчає
Отець Хома . . . Піти сказать,
А то забуду. (Іде в хату)

IV.

Жить би, жить, хвалити Бога,
Кохатися в дітях, —
Так же ні: самому треба
Себе одурити,
Оженитися старому
На такій дитині!
Схаменися, не женися:
І вона загине,
І сам сивим посмішищем
Будеш в своїй хаті!
Будеш сам оте весілля
Повік проклинати!
Будеш плакати, і нікому
Ті сльози старечі
Буде втерти! Не женися, —
І гич не до речі²⁾!
Дивися: рай кругом тебе
І діти, як квіти.
За що ж ти їх, молоденьких,
Хочеш погубити?

Ні, старий мій чепуріться,
Аж бридко дивіться,
А Настуся з богословом
Заповіді вчиться.
Он дивіться: у садочок
Вийшли погуляти, —
Удвох собі похожають,
Мов ті голуб'ята.
А старого нема дома,
То ім своя воля
Награтися. Дивіться:
Там коло тополі
Стали собі, та й дивляться
Одно на другόго.
Отак ангели святії
Дивляться на Бога,
Як вони одно на друге.
І Петрусь питає:

ПЕТРО.

Чом же ти оце, Настусю,
Справді, не читавш?

НАСТЯ.

А хібá я школяр, чи що? Не хочу, та й годі!

ПЕТРО.

Хоч одну невеличку заповідь сьогодні вивчи, хоч п'яту³⁾!

¹⁾ відпочиваючи, легким коштом, не натужуючись; байдики бити — нічого не робити.

²⁾ гл. «Гайдамаки», стор. 61, пом. 2.

³⁾ в уніятів це четверта: «Шануй батка й матір'я і т. д.» гл. стор. 323, пом. 3

НАСТЯ.

І п'ятої, і шостої, — ніякої не хочу!

ПЕТРО.

То піп і не вінчатиме ніколи, як не вмітимеш.

НАСТЯ.

Байдуже, нехай собі не вінчає.

ПЕТРО.

А зо мною?

НАСТЯ.

І в тобою нехай собі... Е, ні! Нехай повінчає!

ПЕТРО.

Та читай¹⁾ же! А то...

НАСТЯ.

А то що ти зробиш?

ПЕТРО.

Поцілую, ось побачиш!

НАСТЯ.

Хоч як хочеш цілуй собі, а я таки не читатиму!

ПЕТРО (цілує її і примовляє):

Оце тобі раз, оце тобі два...

(А сотник виглядає зза тину і входить в хату, не давши знаку)

НАСТЯ (пручається).

Годі бо вже, годі! Незабаром батько прийде, — треба, спр читать.

ПЕТРО.

А, тепер і читать!

СОТНИК (виходить з хати).

Діти! Годі вже вам учитись! Чи не час обідать?

(Петро й Настя мовчки йдуть у хату)

СОТНИК (сам).

Навчилась, нічого сказать!

Оце дитина! Ні, Настусю!

Я коло тебе захожуся

Тепер, лебедонько, не так!

¹⁾ стор. 181, пом. 6.

Поки сто раз не поцілує,
Й читать не хоче. А бурсак! . . .
Собачий сину, знавш смак!
Ось я тебе попомуштрую —
Не так, як в бурсі! Помелом!
Щоб духу в хаті не було.
Великий світ наш, — не загинеш.
Дивися, пся його личина¹⁾,
Оце-то так, що богослов! . . .
У батька краде! Добре, свате!
Які-то стали люде злі!
А що то діється у хаті?
Там знову, знать, мої малі
Читають . . . Треба розігнати.

V.

Отакі батьки на світі, —
На що вони дітям?
На наругу²⁾ перед Богом!
А шануйте, чтіте,
Поважайте його, діти³⁾!
Бо то батько сивий,
Батько мудрий. Добре отим
Сиротам щасливим,
Що не мають отих батьків,
То й не согрішають!

НАСТЯ (вибігає заплакана з хати).

Не дає і пообідать,
В Київ проганяє.
А, Боже мій милостивий!
Що мені робити?
Помандрую. (Дивиться в хату, заміра вся)
Ух, який сердитий!
Та, не вдарить . . . А я таки
У Київ з Петрусем
Помандрую, хоч що хочеш!
Я не побоюся,
Серед ночі помандрую! . . .
А відьма злякає? . . .
Ні, не зляка. (Загляда знову)

¹⁾ лайливе слово: собача морда, собача мацапура.

²⁾ насміх, глум.

³⁾ оце й п'ята заповідь.

Сердешненький!

Книжечки складає
У торбину і бриль¹⁾ бере.
Прощай, мов любе,
Мов серце! . . . Увечері?
За царину²⁾? Буду,
Раньше буду! Ось на, лови!

(Кидає через тин цвіток)

Чувш? Дожидайся ж! (Виходить сотник)

НАСТЯ (співає).

*«Не ходи, не нуди, не замцьяйся! —
Не сватай, не піду, не сподівайся!»*

СОТНИК.

А їй байдуже, мов не знає!
Неначе та сорока скаче.
Настусю! Чом же ти не плачеш?
Адже ж Петруся вже немає.

НАСТЯ.

Дивітеся, яка печаль!
То й плачте, коли жаль!

СОТНИК.

Мені байдуже.

НАСТЯ.

А мені
Ще байдужіше, — він не мій.
А я вже заповіді знаю
Усі до одної!

СОТНИК.

Усі?

НАСТЯ.

Нехай хоч зараз сповідає
Отець Хома ваш голосній³⁾.

СОТНИК.

А повінчаємось в неділю?

¹⁾ гл. «Наймичка», стор. 179, пом. 3.

²⁾ гл. стор. 309, пом. 2.

³⁾ славний, що про нього багато (голосно) балакаєте, голосите.

НАСТЯ.

А вже ж! Так ми ще не говіли¹⁾;
Як одговіємось — тоді.

СОТНИК (цілує її).

Моя голубко сизокрила,
Моя ти ягідко! (Танцює і приговорює)
У горох
В чотирьох
Уночі ходила;
Уночі,
Ходячи,
Намисто згубила.

НАСТЯ.

Та годі вам вже з тим намистом! Ішли б швидче до отця Хоми,
та порадилися. От що!

СОТНИК.

Правда, правда, моя квіточко! Побіжу ж я швиденько, а ти
тут, моя любко, погуляй собі тихенько! Та завітчайся! Та не
жди мене, бо бути має²⁾, що я остануся й на вечерню. (Цілує її й іде)

НАСТЯ.

Добре, добре! Не ждатиму.
Не ждатиму, не ждатиму,
У свитину вдягатимусь,
У намисто уберуся,
Доганятиму Петруся.

Обнімемось, поцілуємось, поберемося за рученьки, та й підем
удвох собі аж у Київ. Треба завітчатися, — може, в останній раз!
Бо він казав, що у Броварях³⁾ і повінчаємось.

(Квітчається і співає:)

*«Ой, піду я не берегом-лугом,
Зострінуся з несуженим другом.
Здоров, здоров, несужений друже!
Любилися ми з тобою дуже;
Любилися, та не побралися,
Тільки жалью серцю набралися.»*

Оце нагадала яку! Цур їй, яка погана! Побіжу лиш швидче.
Оставайтеся здорові, мої високі тополі і хрещатий мій барвіночку!
(Виходить)

¹⁾ постити й молитися перед сповіддю і причастям.

²⁾ бути має — мабуть (воно з цього й повстало).

³⁾ Броварі — під Києвом, гл. «Катерина», стор. 15, пом. 3.

Не довго жив
На свій заробіток
П'яний сотник. Ще минуло
Літо коло світа,
А в-осени на улиці
Сотника убито,
А, може, вмер неборака,
Од шинкарки йдучи, —
Байдуже кому питати!
Забрали й онучі
Добрі люде, а самого
Гарно поховали
У леваді¹⁾, і хрестика

Над ним не вкопали.
Аж жаль його: був багатий,
І рідні і діти
Єсть у його, а нікому
Хрест постановити!
Умер сотник, і покої
Згнилі, повалались²⁾;
Все пропало, погинуло.
Тільки і остались —
Що тополи на вигоні:
Стоять, мов дівчата
Вийшли з Оглава ватагу
З поля виглядати.

1849.
Кос-Арал.

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає,
І сонце спатоньки зове³⁾
У синє море; покриває
Рожевою пеленю⁴⁾,
Мов мати дитину...
Очам любо... Годиночку,
Малую годину
Ніби серце одпочине,
З Богом заговорить...

А туман, неначе ворог,
Закриває море
І хмароньку рожевую,
І тьму за собою
Розстилає туман сивий,
І тьмою німою
Оповис тобі душу,
Й не знаєш, де дітись.
І ждеш його, того світу,
Мов матері діти.

1849.
Кос-Арал.

На що мені женитися?
Нащо мені братись?
Будуть з мене, молодого,
Козаки сміятись.
«Оженився», — вони скажуть, —
«Голодний і голий;
Занапастив, нерозумний,
Молодую волю!»
Воно й правда... Що ж діяти?
Навчіть мене, люде!

Іти хіба до вас в найми?
Чи до-ладу буде?
Ні, не буду чужі воли
Пасти, заганяти;
Не буду я в чужій хаті
Тещу поважати;
А буду я красуватись
В синьому жупані,
На конику вороному
Перед козаками.

¹⁾ Як де не знають цього слова, то воно значить стілько, що обгороджене місце під сіножать, недалеко хазяйської садиби.

²⁾ гл. «І виріс я на чужині», стор. 293, пом. 1.

³⁾ кличе.

⁴⁾ від сонця (західного) хмара (пелена) порожевіла.

VI.

Іде додому уночі
П'янений сотник, а йдучи
Собі веселий розмовляє:
— «Нехай і наших люде знають!
Нехай і сивий, і горбатий,
А ми . . . хе! хе! А ми — жонаті!
А ми . . .»

Насилу вліз у хату,
Та й ліг собі тихенько спати,
Щоб Настю, бачте, не збудить,
Та сором не наробить.
Уже й «Достойно» одзвонили,
Уже додому люде йдуть, —
Не йде Настусенька, не чуть.
Насилу сотника збудили,
Та розказали: «так і так!»
Перехрестився неборак,
Коня найкращого сідлає
І скаче в Київ. В Броварях,
Уже повинчана, гуляє
Його Настуся молода.
Вернувся сотник мій додому,
Три дні, три ночі не вставав,
Нікому й слова не сказав
І не пожалувавсь нікому.

Турбується, заробляє
А того не знає,
Що на старість одуріє
І все занехаїть.
Отак тепер і з сотником,
З дурним моїм, сталось:
Розігнав дітей по світу,
А добро осталось, —
Немає з ким поділити.
Довелось самому
Розкидати, розточити,
І добра нікому

Не зробити ні на шеляг,
І притчею¹⁾ стати
Добрим людам, і охати
У холодній хаті
Під кожухом. І нікому
Хату затопити
І вимести; по смітнику
Ходити, нудіти, —
Поки пугач над стріхою
В вікно не завіє,
А наймичка холодного
Трупку не накрив
Кожушиною старою,
А ключ од комори
Ізза пояса украде . . .

Отак-то горе
Із сотником оце сталось!
Не минуло годе,
Як Настусеньки не стало,
А вже на городі
Не осталося нічого.
Свині та телята
Уже бродять. А барвінок,
Барвінок хрещатий,
Притоптаний, коло тину
Засихає, в'яне.
А сам сотник у кожусі,
Одутлий²⁾, поганий,
Коло клуні похожає.
І стоги некриті,
І покої немазані,
І сволок немитий,
І челяді нема дома,
Й худоби немає . . .
А наймичка задріпана,
Та й та помикає³⁾
Старим паном. Так і треба:
Не розганяй діток,
Сивий дурню!

¹⁾ гл. «Псалми», стор. 198, пом. 6.

²⁾ стілько що: одутий (від п'яничення).

³⁾ помітає, коверзує, нехтує.

Та навчимо шануватись
Паничів поганих!
Шкода й праці! Поки сѣла,
Поки пани в сѣлах,
Будуть собі тинятись
Покритки веселі
По синопках з москалями, —
І не турбуйсь, брате!
Нехай буде так, як буде,
А ще одну¹⁾ нате
Оцю одну непокритку! . . .
Слухайте ж, панята!

Дівчата на луці греблі²⁾,
А парубки копиці клали,
Та, знай, на сонце позирали,
Та нісенітницю вералі, —
Звичайне, хлопці! А дівчата,
Мов ті сороки, цокотали,
Та до криниці учащали —
У яр погуляти.

Найкращая з всьогò сѣла
Давненько вже у яр пішла,
Узявши глечик, та й немає;
А лановий³⁾ і не шукає,
Мов і не бачить. Не новий
Оцей лукавий лановий:
Стара собака, та ще й бита.
У балці⁴⁾ стало щось кричать;
Побігли хлопці рятувать.
Аж там панич несамовитий,
Недоліток таке творить —
Сердешну дівчину мордує⁵⁾;
Сердешна дівчина кричить.
Прибігли хлопці; не рятують:

Боятись пана. А один,
Що-наймолодший, озирнувшись,
Та вилами пана
І просядив, мов ту жабу.
Застогнав поганець,
Та й опрігся⁶⁾.

Порадились,
Дали в гóрод знати.
Суд наїхав; подивились,
Попились завято
Судовики. Закували
Хлопця молодого,
Та в тюрму захвасували⁷⁾,
Та й більше нічого . . .

На верстовім⁸⁾ шляху в полі
Корчма під вербою
Стоїть собі в холодочку;
А попід корчмою
Сидять в пугах арештанти, —
Трохи одпочити
Позволено бідолахам
Та води напитись.
Сидять собі, розмовляють,
А дехто й куняє.
А зза гори поїзжани⁹⁾
На шлях виїзжають,
Аж три тройки¹⁰⁾ і, звичайне,
Коло корчми стали
Дати коням одпочити,
Та й дружки пристали,
Співаючи.

Ото ж стали;
Молодая встала,
Взяла квартиру оковити¹¹⁾,

¹⁾ бо ж багато писав уже про покриток.

²⁾ сіно.

³⁾ Лановий — наставник над робітниками на панському лану.

⁴⁾ Балка — у степу видolina.

⁵⁾ мучить.

⁶⁾ умер (опряга = смерть), простяг ноги.

⁷⁾ німецьке слово — в нас має різні значіння: направляти, вигладжувати, фальшувати (колесо хвасує), тут: завдати, запровоторити.

⁸⁾ позначенім верстовими стовпами. битий шлях, мощений (мурованка)

⁹⁾ Поїзжани — весільні гості, що їдуть зі шлюбу до дому молодого.

¹⁰⁾ московський спосіб — запрягати (на параді) трое коней (тройка).

¹¹⁾ сильна горілка (лат. слово: aqua vitae — колись уживали тільки на лік).

Та й почакувала
Сердешного невольника¹⁾
І його сторожу...
Коли дивиться, погляне —
Боже, милий Боже!
Між невольниками в путах
Той самий єдиний
Її месник безталанний,
Несе з України
Аж у Сибір ланцюг, пута...
А ти будеш тута
У роскоші, і не будеш
Ні знати, ні чути
Його плачу всенедневого²⁾?
Не почакувала
Свого месника святого
І не привітала, —
Тільки глянула на його...
Та й більше нічого!...

Попереду поїзжани
Рушили в дорогу,
А за ними й невольники

Побрязкали путем
Понад шляхом³⁾, — і нікого
Не видно, не чути
Коло корчми... Одна⁴⁾ собі
Поки-що осталась
З шинкаркою. Кругом неї
Димом розстигалась
В полі кúр'ява...

І смерклось.

(І вік не великий —
Не тільки день!)... На хуторі
Танці та музики
Аж до півночі. Придани⁵⁾
Постіль пішли слати
У комору; а молода
Вийшла мовчки в хати,
Та й пропала. Скрізь шукали,
До світу шукали,
Та не нашли... Де ж поділась?
— Де? Помандрувала
За невольником убогим
У Сибір... Та й годі!

1849.

Кос-Арал.

Заросли шляхи тернами
На тую Україну —
Мабуть, я її на віки,
На віки покинув!
Мабуть, мені не вернутись
Ніколи додому;
Мабуть, мені доведеться
Читати самому
Оці думи... Боже милий,
Тяжко мені жити!
Маю серце широкее,
Ні з ким поділити.
Не дав esi мені долі,
Молодої долі,

Не давав esi ніколи,
Ніколи, ніколи!
Не дав серця молодого
З тим серцем дівочим
Поєднати. Минулися,
Мої дні і ночі
Без радости, молодії, —
Так собі минули
На чужині! Не нашлося
З ким серцем ділитись,
А тепер не маю навіть
З ким поговорити.
Тяжко мені, Боже милий,
Носити самому

¹⁾ у збірному значінні: сердешних невольників

²⁾ кожного дня.

³⁾ боками шляху.

⁴⁾ сама одна коршма.

⁵⁾ гл. «Черниця Мар'яна», стор. 95, пом. 1.

Найду собі чорнобривку
В степу при долині —
Високою могилоньку
На тій Україні.
На весілля¹⁾ товариство
Вийде погуляти,
Та винесе самопали²⁾,
Викотить гармати.
Як понесуть товариша
В нову світлицю, —

Загомонять самопали,
Гукнуть гаківниці³⁾.
Як положать молодого
В новій хаті⁴⁾ спати, —
Заголосить, як та мати,
Голосна гармата:
Гукатиме, кричатиме
Не одну годину,
І рознесе тую славу
По всій Україні.

1849.
Кос-Арал.

[УДОВИЦЯ]

Ой, крикнули сірі гуси
В ярú на ставу;
Стала на все село слава
Про тую вдову.
Не так слава, не так слава,
Як той поговір,
Що заїздив козак з Січі
До вдови на двір.
Вечеряли у світлиці,
Мед-вино пилі,
І в кімнаті на кроваті⁵⁾
Спочити лягли.
Не минула слава тая,
Не марне пішла:
Удовиця у м'ясниці
Сина привелá.
Вигодувала малого,
До школи далá,

А із школи його взявши,
Коня купила;
А коня йому купивши,
Сідельце сама
Самим шовком вишивала,
Злотом окулá;
Одягла його в червоний
В жупан дорогий,
Посадила на коника:
«Гляньте, вороги!
Подивітесь!» Та й повелá
Коня вдовж села,
Та й привела до обозу⁶⁾,
В війсьکو оддалá,
А сама на прощу в Київ —
В черниці пішла . . .

1849.
Кос-Арал.

— Як би тобі довелось
В нас попанувати,
То знав би ти, пане-брате,
Як їх називати,
Отих твоїх безталанних

Дівчаток накритих;
А то верзеш бісі-зна-що⁷⁾,
Та й думаш: ми-то,
Ми-то людям покажемо
Оцих безталанних,

¹⁾ на похорони.

²⁾ гл. «Невольник», стор. 147, пом. 6.

³⁾ гл. «Хустина», стор. 251, пом. 8.

⁴⁾ в домовині.

⁵⁾ на ліжку (моск. слово), на постелі.

⁶⁾ те, що тепер: табор (де військо розтаборилось), стан.

⁷⁾ чорт-зна-що.

Оці думи і не діліть
Ні з ким, і нікому
Не сказать святого слова,
І душу убогу
Не радувать, і не корить¹⁾
Чоловіка злого,

І умерти . . . О, Господи!
Дай мені хоч глянуть
На народ отой убогий,
На тую Україну,
Не дай мені згинуть
Отут на чужині!

1849.
Кос-Арал.

Зацвіла в долині
Червона калина;
Ніби засміялась
Дівчина-дитина,
Любо, любо стало!
Пташечка зрадла
І защебетала . . .
Почула дівчина,
І в білій свитині
З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину.

І вийшов до неї
З зеленого гаю
Козак молоденький:
Цілує, вітає, —
За руки хватає²⁾.
І йдуть по долині

Тихою ходою
І, йдучи, співають,
Як діточок двоє;
Під тую калину
Прийшли, посідали, —
І поцілувались . . .

Якого ж ми раю
У Бога благаєм?
Рай у вічі лізе,
А ми в церкву лізем,
Заплющивши очі:
Такого не хочем!
Сказав би я правду,
Та що з неї буде?
Самому завадить,
А попам та людям
Однаково буде . . .

1849.
Кос-Арал.

[МАТЕРІ]

У нашім раї, на землі,
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
Буває иноді: дивлюся,
Дивуюсь дивом, і печаль
Охватить³⁾ душу; стане жаль
Мені її, і зажурюся
І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим

Тієї матері святої,
Що в мир наш Бога принесла.

Тепер їй, любо, любо жити:
Вона серед ночі встає,
І стереже добро своє,
І дожидає того світу,
Щоб знов на його надивитись,
Наговоритись. «Це мов,
Мов! . . .» — І дивиться на його,

¹⁾ докоряти, дорікати.

²⁾ хапая; охватить = обхопить (моск.).

Занапастить в світі
Найкраще добро своє,
Молодії літа.
А воно, буває, з його
Не вийде нічого,
Або вийде недолюдок,
Сатана безрога.
І ніколи із байстряти
Не матиме мати

Собі доброї дитини,
Хоч вона й багата.

Добре отим панам жити:
Нічого не знають!
І не знають, як ті діти
У їх виростають,
Бо матері там не мають,
А мамку наймають.

1849.
Кос-Арал.

На Великдень, на солоні
Проти сонця, діти
Грались собі крашанками,
Та й стали хвалитись
Обновами¹⁾. Тому к святкам
З лиштвою пошили
Сорочечку, а тій стьожку²⁾,
Тій стрічку купили;
Кому шапочку смушеву,
Чобітки шкапові³⁾,

Кому свитку... Одна тільки
Сидить без обнови
Сиріточка, рученята
Сховавши в рукава.
— Мені мати купувала...
— «Мені батько справив...»
— „А мені хрещена мати
Лиштву вишивала.”
— «А я в попа обідала!»
Сирітка сказала...

1849.
Кос-Арал.

Було роблю що, чи гуляю,
Чи Богу молюся,
Усе думаю про його
І чогось боюся.
Дурна була, молодая,
Я все виглядала,
Чи не шле за рушниками, —
І не сподівалась,
Що він мене, дурну, дурить.
А серце боліло,
Ніби знало, що так буде, —
Сказати не вміло.
А як би було сказало,
То я б не любила,

Може, була б до криниці
У гай не ходила.
А то вранці і ввечері
Ходила, гуляла, —
Доходила: осталася,
На віки осталась
Дівувати. Тяжко мені
У матері в хаті
Старітися, а свої
Вже хати не мати.
А ще й досі, чи роблю що,
Чи то так гуляю,
Усе думаю про його;
І сама не знаю,

¹⁾ Обнова — все нове, що діти дістають від батьків на святки з одержі, святочні гостинці з одержі (на Великдень усі й досі одержують щось нове).

²⁾ стьожка і стрічка — це одне й те ж, тільки стьожка широка, стрічка вузька, її до волосся вплітають.

³⁾ Декуди позабувалися ті слова, і на смушеву кажуть просто — баранячу, з баранків (зі смушків); чобітки — з кінської шкури (шкапа).

І молитися за його Богу,
І вийде з дому погулять,
Гордіше са́мої цариці,
Щоб людям, бачте, показати
Своє добро: «А подивіться
Моє найкраще над всіми!»
І ненароком¹⁾ инший гляне, —
Весела, рада, Боже мій!
Несе додому свого Йвана;
І їй здається — все село
Весь день дивилося на його,
Що тільки й дива там було,
А більше не було нічого...
Щасливая!...

Літа минають,
Потроху діти виростають,
І вирости, і розійшлися
На заробітки, в москалі.
А ти осталася, небого,
І не осталося нікого
З тобою дома. Наготі
Старої нічим одягти
І витопить зімою хати;
А ти нездужавш і встати,
Щоб хоч огонь той розвести,
В холодній молишся оселі
За їх, за діточок...

А ти²⁾,
Великомученице? Села
Минаєш, плачучи, вночі,
І, подем-стéпом ідучи,
Свого ти сина закриваєш,
Бо й пташка иноді пізнає
І защебече: «Он байстря
Несе покритка на базар!»

Безталанная! Де ділась
Краса твоя тая,

Що всі люде дивувались?
Пропала, немає!...
Все дитиночка забрала
І вигнала з хати;
І вийшла ти за царину³⁾,
З хреста ніби знята.
Старці тебе цураються
Неначе прокази⁴⁾,
А воно таке маленьке, —
Воно ще й не лазить;
І коли-то воно буде
Гратись, і промовить
Слово «мамо», — велике,
Найкращеє слово!
Ти зрадієш, і розкажеш
Дитині правдиво
Про панича лукавого, —
І будеш щаслива...
Та недовго: бо не дійде
До зросту дитина, —
Піде собі сліпця водить,
А тебе покине
Калікою на розпугті⁵⁾,
Щоб собак дражнила,
Та ще й вилає — за те, бач,
Що на світ родила,
І за те ще, що так тяжко
Дитину любила...
І любитимеш, небого,
Поки не загинеш
На морозі, межі псами,
Денебудь під тином!...

Отим мені і жаль стане
Матері небоги,
Що вона його так любить,
Так гине за його,
За те чадо⁶⁾ поганеє, —

¹⁾ не вмисне, не хотючи, випадково.

²⁾ звідсіля йде вже порівняння з матіррю-покриткою — а далі (стор. 333, від слів: «Добре отим панам жити»), вже на кінці: мати-паня.

³⁾ гл. «Чума», стор. 309, пом. 2.

⁴⁾ страшна недуга, відома з Біблії, що все тіло гниє та клаптиками відпадає.

⁵⁾ гл. «Тарасова ніч», стор. 20, пом. 3, «Посланіє», стор. 188.

⁶⁾ церк. слово — дитина.

Чого думаю, чого я
У той гай ходила.

І за що його так довго,
Так тяжко любила.

1849.
Кос-Арал.

Буває, іноді старий
Не знає сам, чого зрадіє,
Неначе стане молодий
І заспіває, як умів;
І стане ясно перед ним
Надія ангелом святим,
І зоря, молодість його,
Вітає весело над ним!
Що ж се зробилося з старим?
Чого зрадів оце? Того,
Що, бачите, старий подумав

Добрó якесь комусь зробіть.
А що ж, як зробіть? Добре жить
Тому, чия душа і дума
Добрó навчилася любить:
Нераз такому любо стане,
Нераз барвінком зацвіте, —
Отак, буває, в темну яму
Святеє сонечко загляне,
І в темній ямі, як на те,
Зелена травка поросте.

1849.
Кос-Арал.

Хіба самому написать
Таки посланіє¹⁾ до себе,
Та все дочиста розказать,
Усе, що треба, що й не треба!
А то не діждешся його,
Того писанія¹⁾ святого,
Святої правди ні од кого.
Та й ждять не маю од кого,
Бо вже б, здавалося, пора:
Либонь²⁾, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»³⁾,
А ім неначе рот зашило:
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене!
Не похвали собі, громадо, —
Без неї може обійдусь, —
А ради ждуть собі, поради;
Та, мабуть, в яму перейду
Із москалів, а не діждусь⁴⁾ . . .

Мені, було, аж серце мліло, —
Мій Боже милий, як хотілось,
Щоб хтонебудь мені сказав
Хоч слово мудре, щоб я знав,
Для кого я пишу, для чого,
За що я Вкраїну люблю?
Чи варт вона огня святого?
Бо хоч зостаріюсь затого⁵⁾,
А ще не знаю, що роблю.
Пишú собі, щоб не міняти
Часа святого так — на — так,
Та іноді старий козак
Верзеться грішному — усатий,
З своєю волею мені
На чорнім вороні-коні.
А більш нічого я не знаю,
Хоч я за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні . . .
Чи доля так оце зробила?

¹⁾ Посланіє, писаніє — церковні слова, по нашому: лист, письмо.

²⁾ Декуди цього слова не розуміють, воно те саме, що: здається, мабуть.

³⁾ дев'ять років, бо «Кобзарь» появилася 1840. р.

⁴⁾ Це теж докір українській громаді, що на словах колись вихваляла поета, а поради-критики не давала («святої правди» — як пише Шевченко).

⁵⁾ ось-ось, незабаром.

Чи мати Богу не молилась,
Як понесла мене¹⁾, що я,
Неначе лютая змія,
Ровтоптана, в степу здихав,
Захода сонця дожидає?
Отак-то я тепер терплю,
Та смерть із степу виглядаю...
А за що? Йй-Богу, не знаю!
А все-таки її люблю,
Мою Україну широку,
Хоч я по їй і одинокий

(Бо, бачте, пари не найшов),
Аж до погибелі дійшов.

Нічого, друже! Не журися!
В дулевину²⁾ себе закуй,
Гарненько Богу помолися,
А на громаду хоч наплюй —
Вона капуста головата!
А в-тім, — як знавш, пане-брате:
Не дурень — сам собі міркуй!

1849.

Кос-Арал.

І золотої й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль
Мові долі молодой.
А іноді така печаль
Аступить³⁾ душу — аж заплачу!
А ще до того, як побачу
Малого хлопчика в селі:
Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тином
Сидить собі в старій ряднині...
Мені здається, що се я,
Що це ж та молодість моя.

Мені здається, що ніколи
Воно не бачитиме волі,
Святої воленьки! Що так
Даремне, марне пролетять
Його найкращі літа;
Що він не знатиме, де дітись
На сім широкім вольнім світі,
І піде в найми, і колись,
Щоб він не плакав, не журивсь,
Щоб він денéбудь прихилився⁴⁾,—
То оддадуть у москалі...

1849.

Кос-Арал.

Ми вкупочці колись росли,
Маленькими собі любились,
А матері на нас дивились
І говорили, що колись
Одружимо їх... Не вгадали!
Старі зараня повмірали,
А ми малими розійшлись,
Та вже й не сходились ніколи.

На старість ледве і додому⁵⁾.
Веселее колись село
Чомусь тепер мені старому
Здавалось темним і німим,
Таким, як я тепер, старим.
І бачиться, в селі убогим —
(Мені так бачиться) — нічого
Не виросло і не згнило,
Таке собі, як і було:
І яр, і поле, і тополі,
І над криницею верба
Нагнулася, як та журба

Мене по волі і неволі
Носило всюди; принесло

¹⁾ Звичайно кажуть: як носила мене, завагоніла мною.

²⁾ Дулевина — сильно загартована сталь.

³⁾ Первісно Шевченко написав був: осяде, та краще: аступить (з усіх боків).

⁴⁾ на зах. України скавали б: притулився.

⁵⁾ в 1843. і 1845. роках був поет у Керелівці, гл. стор. XIV.

В далекій, самотній неволі;
Ставок, гребелька і вітряк
За гаю крилами махає;
І дуб зелений, мов козак
Із гаю вийшов та й гуляє
Попід горою; по горі
Садочок темний, а в садочку
Лежать собі у холодочку,
Мов у раю, мої старі.

Хрести дубові поскилялись,
Слова дощем позаливались . . .
І не дощем, і не слова
Гладесенько Сатурн стирає¹⁾! . . .
Нехай з святими спочивають
Мої старії! . . .

— «Чи жива
Ота Оксаночка?» — питаю
У брата тихо я. — „Яка?“ —

— «Ота маленька, кучерява,
Що з нами гралася колись . . .»
— „Чого ж ти, брате, зажурилась?“
— «Я не журюсь . . .» — „Помандрувала
Ота Оксаночка в похід
За москалями, та й пропала.
Вернулась, правда, через год,
Та що з того! З байстрам вернулась,
Острижена. Було, вночі
Сидить під тином, мов зозуля,
Та кукає, або кричить,
Або тихесенько співає,
Та ніби коси розплітає.
А потім знов кудись пішла;
Ніхто не знає, де поділась.
Занапастилась, одуріла . . .
А що за дівчина була, —
Так-так що краля! І не вбога,
Та талану Господь не дав . . .
— «А може й дав, та хтось украв
І одурив святого Бога²⁾ . . .»

1849.
Кос-Арал.

Готово! Парус³⁾ розпустили; Байдару та баркас⁶⁾ чималій.
Посунули по синій хвилі Прощай, убогий Кос-Арале!
Поміж кугою⁴⁾, в Сир-Дар'ю⁵⁾. Нудьгу заклятую мою

¹⁾ Сатурн, у Греків Кронос — найдавніший римський бог, бог часу
От і через те слова: «Сатурн не дощем, і не слова стирає» значить — «час стирає
все гладесенько, все з часом істирається».

²⁾ Це та сама Оксана К—о, приятелька Шевченка з дитинячих років, пор
«Черниця Мар'яна», стор. 91, пом. 1, а далі вірш. «Не молилася за мене»
стор. 340.

³⁾ вітрила.

⁴⁾ Куга — водна рослина, щось наче ситняг.

⁵⁾ гл. «Добро у кого є господя», стор. 275, пом. 6.

⁶⁾ Байдар і баркас — це такі човни.

Ти розважав таки два літа¹⁾.
Спасибі, друже! Похвались,
Що люде і тебе знайшли
І знали, що в тебе зробити²⁾.
Прощай же, друже! Ні хвалі,

А-ні ганьби я не сплітаю
Твоїй пустині; в іншій краї,
Не знаю, може, й нагадаю
Нудьгу колишнюю колісь³⁾...

1849.

Кос-Арал.

Ми в-осени таки похожі
Хоч капельку наобраз божий,—
Звичайне, що не всі, а так,
Хоч деякі...

Крутий байрак,
Неначе циган чорний, голий,
В діброві вбитий, або спить;
А по долині, по роздоллі
Із степу перекотиполе
Рудим ягняточком біжить⁴⁾
До річечки собі напитись;
А річечка його взяла
Та в Дніпр широкий понесла,
А Дніпр у море, на край світа:
Билину море покотило,
Та й кинуло на чужині.

І жаль тобі її стане,
Малої билини.

Підеш собі, зажурившись,
Гасм по долині...

Гай шепоче, гнуться лози
В яру при дорозі,

Думи душу осідають,
І капають сльози,
І хочеться сповідатись,
Серце розповити⁵⁾;
І хочеться—Боже милий,
Як хочеться жити,
І любити Твою правду,
І весь світ обняти!...

Благо тобі, друже-брате⁶⁾,
Як є в тебе хата,
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти,
Хоч дитина немовляца⁷⁾ —
І воно вгадає
Твої думи, веселі...
Сам Бог розмовляє
Непорочними устами.

А тобі, мій одинокий,
Мій друже єдиний⁸⁾,
Горе тобі на чужині
Та на самотині!

¹⁾ На Кос-Аралі був поет усього більш року (від 23. вересня 1848. р. до 10. жовтня 1849 р.), а рахуючи з Аральським Озером (19. червня) — півтора року; та він лічить роки: 1848. і 1849 р., і тому в нього вийшло два роки.

²⁾ там побудовано форт (подібне місце в вірші до «Козачковського» про Орську кріпость: Ховалась од людей пустиня, а ми таки її найшли, стор. 254).

³⁾ Хоч Шевченкові в Кос-Аралі була деяка воля, але ж його давила нудьга: сам один, без листів від приятелів, без вісток із України — цілого 1½ року!

⁴⁾ Це такі чудові порівняння, що слів не можна на них найти: жовте поле зі стернями в долині, а на горбку темний ліс без листя, непорушний, простягся (чорний циган, голий, лежить собі — вбитий або спить); перекотиполе — зжовкле, біденьке, котиться собі по долині (руде ягняточко біжить до річки) — і впало до річки.

⁵⁾ як розповивають до-гола дитину, гл. стор.128, пом. 6.

⁶⁾ так наче б поет розмовляв із кимось, порівнюючи себе, одинокого, з тим другим, що хату має й дитину-немову.

⁷⁾ немова, не вміє ще говорити (мовити).

⁸⁾ Це сам поет.

Хто з тобою заговорить,
Привітає, гляне?
Кругом тебе простяглася

Трупом бездиханним¹⁾
Помарнілая пустиня,
Кинута Богом²⁾ . . .

1849.

По дорозі до Оренбурга.

1850. р.

Лічу в неволі дні і ночі³⁾ —
І лік забуваю!
О, Господи! Як то тяжко
Тії дні минають!
А літа пливуть за ними,
Пливуть собі зтиха,
Забірають за собою
І добро і лихо . . .
Забірають — не вертають
Ніколи, нічого . . .
І не благай, бо пропаде
Молитва за Богом⁴⁾.

Каламутніми болотами
Між бур'янами, за годами
Три годи⁵⁾ сумно протекли;
Багато дечого взялі
З мові темної комори⁶⁾,
І в море нишком однесли;
І нишком проковтнуло море
Мов не золото-серебро —

Мої літа, моє добро,
Мою нудьгу, мої печалі,
Тії незримі скрижалі⁷⁾,
Незримим писані пером . . .

І четвертий рік минає
Тихенько, поволі, —
І четверту починаю
Книжечку в неволі
Мерéжати. Змерéжаю
Кров'ю та сльозами⁸⁾
Моє горе на чужині.
Бо горе словами
Не розкажеться нікому
Ніколи, ніколи,
Ніде на світі! Нема слов
В далекій неволі!
Немає слов, немає сльоз,
Немає нічого;
Нема навіть кругом тебе
Великого Бога!

¹⁾ як труп, що не дихає.

²⁾ Звичайно пишуть, що цей вірш писаний або в Кас-Аралі, або в Оренбургу. Думаю, що, попросившись із Кас-Аралом (Готово, парус розпустили, стор. 336), поет більш уже там нічого не писав; таксамо не виглядає цей вірш на Оренбург, де були приятелі, та де вже такої пустині не було. Через те я міркую, що цей вірш писаний по дорозі до Оренбурга, й так і зазначаю під віршем. *Ред.*

³⁾ Цим віршем починається четверта захалявна книжечка. гл. далі: «І четверту починаю книжечку в неволі мерéжати».

⁴⁾ пор. народню приповідку: *За Богом молитва не пропадає* (Бог вислухає, молитва допоможе), а тут пропадає!

⁵⁾ 1847—1849.

⁶⁾ темна комора — те все, що поет сам у собі ховає: свої багатства таємні (те, що в хазяйстві в коморі ховають), а які це багатства, поет каже.

⁷⁾ Скрижаль — це таблиця (церк. слово); так наче б усе те, що стратив Шевченко, було списане на таких таблицях, що їх ніхто не бачить, та ще пером, що його ніхто не бачить (незримий — церк. слово).

⁸⁾ отже ж кажемо нероз: це писане кров'ю серця, таке горе велике!

Нема на що подивитись,
З ким поговорити!
Жити не хочеться на світі,
А сам мусиш жити!

Мушу, мушу, а для чого?
Щоб не губити душу? ...
Не варт вона того жалю!
Ось для чого мушу
Жити на світі, волочити
В неволі кайдани:
Може, ще я подивлюся
На мою Україну ...
Може, ще я поділюся
Словами-сльозами
З дібровами зеленими,
З темними лугами;
Бо немає в мене роду
На всій Україні,
Та все-таки не ті люде,
Що на цій чужині.
Гуляв би я понад Дніпром
По веселих селах,
Та співав би свої думи
Тихі, невеселі.
Дай дожити, подивитись,
О, Боже мій милий,
На лани тії зелені
І тії могили!
А не дасі, то донеси
На мою країну
Мої сльози; бо я, Боже, —
Я за неї гину!

Може, мені на чужині
Лежать легше буде,
Як иноді в Україні
Згадувати будуть!
Донеси ж, мій Боже милий,
Або хоч надію
Пошли в душу!... Бо нічого,
Нічого не вдію
Убогою головою;
Бо серце холоне,
Як подумаю, що, може,
Мене похоронять
На чужині, і ці думи
Зо мною сховають,
І мене на Україні
Ніхто не згадає!

А, може, тихо за літами,
Мої мережані сльозами¹⁾
І долетять колинебудь
На Україну, і падуть,
Неначе роси над землею,
На щире серце молодес,
Сльозами тихо упадуть.
І покивав головою,
І буде плакати зо мною²⁾,
І може, Господи, мене,
В своїй молитві пом'яне!

Нехай, як буде, так і буде:
Чи то плисті, чи то бресті!
Хоч доведеться розп'ястись,
А я таки мерезать буду
Тихенько білії листи.

1850.
Оренбург.

Ми заспівали, розійшлись
Без сліз і без розмови.
Чи зійдемося ж знову,
Чи заспіваємо коли?

А може й те... Та де? Якими³⁾?
І заспіваємо яку³⁾?
Не тут, і, певне, не такими,
І заспіваєм не таку!

¹⁾ думи, пісні, вірші.

²⁾ Це та ж сама надія на молодь, як колись у 1840. р. (пор., може, знайдеться дівоче серце, що заплаче на ті думи, я більше не хочу, стор. 35), яка його врозуміє!

³⁾ якими словами, яку пісню.

Я тільки хаточки в тім раї
Благав, і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
Хоч на малесенькій горі.

1850.
Оренбург.

ПЕТРУСЬ.

(Поема)

I.

Були на хуторі пани —
І пан і пані небагаті,
І дочечка у їх росла,
Уже чимала піднялась¹⁾;
І генерал її засватав, —
Бо страх хорошая була,
А генерал був страх багатий!
От і талан Господь послав
На вбогий хутір . . . Ублагали
Царя небесного! Взялі,
Її гарненько одягли,
Та у неділю й повінчали,
І генеральшою назвали,
І цугом²⁾ в Київ повезлі.

Було на хуторі погане
Мале байстря, — свиной паслѳ,
Петру́сем звалось; на придане³⁾
Воно за панною пішло
У генеральське село —
Свиной же пасти, безталанне.

За балом бал⁴⁾ у генерала.
За генеральшою чимала
Орда панів і паничів,
І генеральша уночі
Тихенько плакать собі стала.
«Занапастила мене мати!
Зов'яне марне у палатах
Краса і молодість моя!»

¹⁾ виросла.

²⁾ як кілька коней одні за другими повіз тягнуть: четверня, шестірна; цуг — німецьке слово; від того панські здорові коні до виїзду й досі на Поділлі звуть цуговими.

³⁾ ще кажуть: на віно.

⁴⁾ На заході України кажуть: за балем баль.

І тут невесело співали,
Бо й тут невесело було,
Та все-таки якось жилось.
Принаймні, вкупі сумували,

Згадавши той веселий край,
І Дніпр той дужий, крутогорий,
І молодеє теє горе,
І молодий той грішний рай¹⁾.

1850.
Оренбург.

[ХАТИНА]

Не молилася за мене,
Поклони не клала
Моя мати; а так собі
Мене повивала,
Співаючи: «Нехай росте
Та здоровий буде!»
І виріс я, хвалить Бога,
Та не виліз в люде.
Лучче було не родити
Або утопити,
Як мав би я у неволі
Господа гнівити.

А я так мало, небагато
Благав у Бога: тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та бевталанну мою,
Мою Оксаночку²⁾, щоб з нею
Удвох дивитися з гори
На Дніпр широкий, на яри,
Та на лани золотополі,
Та на високі могили, —
Дивитись, думати, гадать:

Коли-то їх понасипали?
Кого там люде поховали?
І вдвох тихенько заспівать
Ту думу сўмную, днедавню³⁾,
Про лицаря, того гетьмана,
Що на огні Ляхи спекли⁴⁾.
А потім би з гори зійшли,
Понад Дніпром у темнім гаї
Гуляли б, поки не смеркав,
Поки мир божий не засне,
Поки з вечірньою зорьою
Не зійде місяць над горою,
Туман на лан не прожене.
Ми б подивились, помолились,
І, розмовляючи, пішли б
Вечеряти в свою хатину.

.
Даєш ти, Господи єдиний,
Сади⁵⁾ панам в твоїм раю,
Даєш високі палати,
Пани ж неситіі, пузаті⁶⁾
На рай твій, Господи, плюють,
І нам дивитись не дають
З убогої малої хати.

¹⁾ Цей вірш написаний, певно, на спомин про якісь сходини між приятелями в Оренбурзі, бо таких сходин було в поета тоді немало.

²⁾ гл. «Черниця Мар'яна», стор. 91, пом. 1; стор. 336, пом. 2.

³⁾ в давніх днів.

⁴⁾ Це дума (пісня) про Наливайка, про якого ходив між народом переказ, що його живого Поляки спекли в мідному бику. Про останні години Наливайка перед смертю написав чудову поему московський поет-революціонер (декабрист стор. 163, пом. 1) Рилєєв (Сповідь Наливайка), і поет знав Рилєєва (пише про нього у своїому «Дневнику»).

⁵⁾ Це не який сад (із садиноюю) — а просто: парк.

⁶⁾ череваті, добре годовані.

— „Ти, душко, плачеш?” — «Хто се? Я?
Ні, я не плачу . . .» — „Знавш, Маню?
У городі тепер Арм'яне:
Купи собі, Машуню, шаль!”
— «Мені не треба тії шалі¹⁾!»
— „Не завдавай же серцю жалю, —
Купи, голубко! Не печаль
Мого ти серця! А весною
В Париж²⁾ поїдемо з тобою,
Або поїдемо в село, —
Як хочеш, серце! . . .”

Тихо-тихо

Зіма минала; кралось лихо,
Та в самім серці й уляглось
У генеральші молоді.
Поїхали в село весною;
В селі бенкѣти загули,
А генеральша плаче-плаче,
А генерал того не бачить, —
А всі вже бачили в селі.

II.

З нудьги, із двору погуляти
Якось, задумавшись, пішла
Та аж за царину³⁾ зайшла,
Та й бачить, що пасе ягнята
Мале хлоп'яточко в стерні.
— «О, горе, горенько мені!
Що я робитиму на світі? . . .
Се ти, Петрусю?» — „Адже ж я.”
— «Ходім до мене! Будем жити,
Як там на хуторі колись
Жили, жили.» Та й похилилась;
Очей не зводячи, дивилась
На Петруся. Одним-одна
І виростала, й діувала,
І за старого генерала
Занапастили-продали,
І вкупі гроші пропилі . . .

І тяжко-тяжко заридала.
— «Ходімо, серце, погулять!,
Ходім, Петрусю, в сад, в палати!»
— „А хто ж тут буде доглядать?
Хто попасе мої ягнята?”
— «Нехай, хто хоче!»

Й повелá

Його в палати; а в палатах
Причепурйла, одягла,
А пóтім в школу оддалá, —
І любо їй. Нехай радіє,
Поки надію серце гріє,
Поки росте з того зернá
Або кукіль, або пшениця.
Бо ми не знаєм, що твориться
У Його там . . . А Він⁴⁾ хоч зна,
Та нам не скаже. Як би знала

¹⁾ Звичайно кажуть: того шалю; шаль — велика вовняна хустка, що її накидають на плече (на Лівобережжі — це хутряна накидка на ший, що її жінки носять; вона жін. роду — та шаль).

²⁾ столиця Франції — туди їздили пани забавлятися та гроші витрачувати

³⁾ гл. «Чума», стор. 309, пом. 2.

⁴⁾ Зпочатку Шевченко так був написав: А Всемогущий хоч і зна . . .

Матуся горенько твоє,
Чи оддала б за генерала
Дитя єдине своє?
Не оддала б. А в-тім — не знаю,
Бо всякі матері бувають!

Минають дні собі поволі;
Петрусь до школи та із школи
З книжками ходить та росте,
Сама аж ніби молодіє;
І генерал собі радіє,
Що діло, бачите, святе
Удвох таки вони зробили.

Петра на волю¹⁾ одпустили;
Зімою в Київ одвезлі,
І там у школу оддали,
І там чимало поповчили.
Вернувся з Київа Петрусь
Уже Петром і паничем,
І кучері аж по плече,
І висипався чорний вус,
І ще... Та се ще не втече, —
Розкажем иноді колись
Про те, що снилося Петрові.
А генеральші чорнобровій
Що тепер снилося, то ми
Оце й розкажемо...

III.

Перед іконою Пречистої
Горить лампада уночі.
Поклони тяжкії б'ючі,
Ридала, билася, — нечистую,
Огненную сльозу лила. .
Вона благала Пресвятую,
Щоб та її, щоб та спасла,
Щоб одурить їй не дала,
Пренепорочная.

І всує²⁾!

Молитва їй не помогла:
Вона, сердешна, одуріла,
Вона, небога, полюбила
Свого Петруся. Тяжка їй,
Душі негрішній, молодій, —
Та що ж робить? Не стало сили, —
Сердега разом одуріла.
Та й як його одній святії
Прожити літа молодії?
Вони ж не вернутья!... Як хоч,
А лихо, кажуть, перескоч,

А то задавить. Генеральша
Не перескочила, бо їй
Хотілось жити молодій!
Хотілося б... Густенька каша,
Та каша, бачте, то не наша;
А наш несолений куліш:
Як знаєш, так його і їж³⁾!
— «Петрусью! Друже мій єдиний!
Мов ти серце! Мій ти сиуну!
Рятуй мене, рятуй, рятуй!
О, Матір' Божая, розкуй
Мою ти душу!» — І ридала,
І батька й матір' прокинала,
І все на світі. А Петрусь,
Її єдина дитина,
Гуляв собі пренеповинний
В саду, та арію⁴⁾ якусь
Мугикав зтиха. Більш нічого
Петрусь не бачив. А небога
Сама не знає, що робить
І що їй діяти з собою?

¹⁾ з кріпацтва.

²⁾ дарма (церк.).

³⁾ Цю приповідку треба прикласти до любови генеральші (густенька каша — Петрусь, до нього серце нахилиється — каша смашна, але вона — не її; її куліш — генерал, а він несолений [несмашний]).

⁴⁾ Арія — це як у співаній п'єсі (опері) співає тільки одна особа. Та в нас колись — у Галичині й досі — під арією розумілося те, як іде якась пісня, те, що ми звемо тепер мелодією мотивом (напів); арію співається без слів, тому в Шевченка: мугикав, під носом співав.

Або сховатись під водою?
Або, принамені, розбить
О стіну голову?
— «Поїду в Київ, помолюся:
Молитва, може, прожене
Діявола... О, мій Петрусю!
Молитва не спасе мене...
Я у Дніпрові утоплюся!»

Моліте Господа, дівчата!
Моліте Господа, щоб мати
І вас отак не завдала
За генерала, за палати,
І вас отак не продала.
Любіться, діточки, весною!...
На світі є кого любити

І без користи; молодюю,
Пренепорочною, святою,
В малій хатині буде жить
Любов та чистая, і буде
Святий покой¹⁾ ваш стерегти
І в домовині.

Що ж то буде
З превосходительною²⁾? Що ти
Тепер робитимеш з собою,
З своєю божою красою?
Хто стерегтиме твій покой,
Украдений твоїм Петрусем?
Хіба архистратиг? Та й той
Не встереже тепер! Боюся,
І вимовить боюсь тепер
Твоє грядущє³⁾.

IV.

У Київ їздила, молилась,
Аж у Почаїві була;
Чудовная⁴⁾ не допомгла,
Не допомгла святая сила.
А ти аж плакала — молилась,
Та й занехаяла⁵⁾. Везла
Назад гадюку в серці люту,
Та трощки в пляшечці отрути.

Не їла три дні й не пила,
Вернувшись з прощі, і три ночі
Не спала; впали карі очі,
Засохли губи, і вночі
Щось, ходя⁶⁾, шепче, сміючійсь.
Аж тиждень так собі нудїла,
А пóтім трути розвела
І генерала напоїла,
Та й спать, упоравшись, лягла.

— «Тепер старого поховаю,
А молодого привітаю,

Та буду жить собі та жить,
Петруся-серденько любить...» —
Подумала, чи то сказала;
Хотїла спать, але не спала,
І ждала світу, і дожить
До світу божого боялась.

І задзвонили вранці рано
По генераловїй душі;
Заговорили щось погане,
До генерала їдучї
Прощатись, люде. Аж гуде,
З усіх-усюд народу їде,
То щось шепочуть про отруту,
І судових неначе ждуть,
І разом стихли на мїнугу:
Приїхали. Ножї беруть
І генерала розчиняють,
І яд⁷⁾ находять в животї.
Громада глухо присягає,
Заприсягла. Питає суд:

¹⁾ спокій.

²⁾ такий титул (так кажуть, така назва) генерала: його превосходительство.

³⁾ твоє майбутнє, твою будуччину, що з тобою буде (церк.).

⁴⁾ чудовний образ Почаївської Матері Божої.

⁵⁾ кинула.

⁶⁾ ходячи (стара форма).

⁷⁾ отруту.

— „Тепер скажіте, христіяне,
Хто отруїв його?“ — Гудуть,
Мов зтиха дзвони: — «Пані, пані!»
Громада зично¹⁾ загула.

Тоді на ґанок вихожає
І до громади промовляє
Петрусь, і каже: — „Я зробив!
Я ґенерала отруїв,
А ви не знаєте нічого!“

Взяли Петруся молодого,
Та в ґород в путах одвезли.

Його недовго мордували
В тюрмі, в суді, а в добрий час
В кайдани добре закували,
Переголили про запас²⁾.
Перехрестивсь, отак убраний,
І поволік Петрусь кайдани
Аж у Сибір . . .

1850.
Оренбург.

Дурні та горді ми люде
На всіх шляхах³⁾, по всій
усюді⁴⁾!

А хвалимось, що десь-то ми
І над землею, і водою,
І од палат та до тюрми —
Усе царі, а над собою
Аж деспоти⁵⁾ — такі царі
І на престолі і в неволі.
І все-то те — по добрій волі,
По волі розуму горить,
Як той маяк у синім морі,
Чите . . . в житейськ⁶⁾. Само так
У нас у косяній коморі⁷⁾
Горить розумний той маяк,
А ми оливи наливаєм⁸⁾,

Та байдуже співаєм
Чи то в годину, чи в напасть⁹⁾.

Орли, орли ви сизокрили,
Поки вам лихо не приснилось, —
Хоч невеличке, хоч на час¹⁰⁾!
А там — під лавою в шиночку
Сховастесь у холодочку:
Огонь небесний той погас,
І в тую косяну комору
Полізли свині ізнадвору,
Мов у калюжу, та й сопуть¹¹⁾.

І добре роблять, що кують
На руки добрії кайдани,
Та чарки в руки не дають
Або ножа, а то зарані

¹⁾ голосно (в один голос).

²⁾ це те, на що тепер звичайно кажемо: на всякий випадок.

³⁾ куди б ми не ходили, чого б ми не робили.

⁴⁾ де б ми не жили (на цілому світі).

⁵⁾ Деспот — лютий царь (гр. слово колись значило тільки: пан).

⁶⁾ Це те, що нераз по книжках читаємо, тай люде говорять, що людина — царь природи, і то всі люде: від справжнього царя до гарештанта (на престолі і в неволі); і що людина має волю й розум, що їй у житті (житейському морі — так у святому письмі пишеться) світить, як маяк (башта, на якій світять на морі, щоб видно було, куди кораблеві плисти) на морі.

⁷⁾ Косяна комора — кістяк людський, людське тіло.

⁸⁾ Олива — освіта.

⁹⁾ тай далі не думасмо ні над чим — чи світові (людям на світі) добре ведеться (година = погода в житті), чи зле (напасть).

¹⁰⁾ Так гордяться люде (орли), що вони царі, доки на них самих лихо не спаде.

¹¹⁾ Як лихо спаде, колишній орел скорчився, до «царя природи» знадвору залазять свині (поганці), і обертають його царську природу — у свинську.

Гарненько з лиха б напились,
А потім з жалю заридали
Та батька-матір'я проклялі
І тих, що до хреста держали¹⁾.

А потім — ніж²⁾) . . . і потекла
Свиняча кров, як та смола,
З печінок ваших поросячих,
А потім³⁾) . . .

1850.
Оренбург.

Мені здається — я не знаю,
А люде справді не вмірають⁴⁾),
А перелізе ще живе
В свиню, або-що, та й живе,
Купається собі в калюжі,
Мов перш купалося в гріхах.
І справді так! Мені байдуже
За простих сірих сіромáх⁵⁾);
Вони і Господом забуті,
Так що мені тут гріти-дути⁶⁾)?
А де оті⁷⁾)? Невже в сажáх⁸⁾)
Годує хам собі на сало?
А, може, й так! Добра чимало
Вони творили на землі:
Ріками сльози розлилі,

А кров—мор'ями... Людезнають,
Кого годують, доглядають.
І що ж ви скажете: за славу
Лили вони мор'я криваві,
Або за себе? — Ні! За нас,
За нас, сердешних, мир палили,
Поки їх в саж не засадили.
Як би не те, то певне б пас
Свинарь в толоці⁹⁾). Кляті! кляті!
Де ж слава ваша?— На словах¹⁰⁾!)
Де ваше золото, палати?
Де власть великая?— В склепах,
В склепах, поваплених катами¹¹⁾),
Такими ж сáмими, як ви!
Жили ви лютими звірми,

¹⁾ хресні батьки; — тут ті, що допомагали освіті.

²⁾ Тут балакається про те, що добре, як звірячу натуру (свинську) людини здержують, а то була б біда (пор. народню приповідку: «Як би то свиня роги мала!»).

³⁾ Цей вірш майже всі видавці (Доманицький, Лепкий) залічують до тих, що писані в Кос-Аралі, і кладуть його на 1849. рік. Але ж як переглянути всі вірші, писані в Кос-Аралі, то в них цілком иньчий настрій: нудьга, туга за рідним краєм, гнів за панську сваволю — ось що віє з тих віршів, т'але такого насміху, як тут, кепкування (іронії) в них не видно. Цей вірш найдено в Шевченка підчас трусу в Оренбурзі (1850. р.), то там він і писаний. Цей насміх над «царем природи» й виріс, певне, з тих балачок, що велися в товаристві, в якому перебував тоді поет (військові, п'яні офіцери) — і той насмішливий тон так дуже підходить до віршів, писаних ув Оренбурзі. Мені здається, що думки висказані в найблизшому вірші: «Мені здається», являються тільки продовженням думок, висловлених у цьому вірші (треба було сказати, що і в царів така ж натура!), і тому я кладу цей вірш на цьому місці. *Ред.*

⁴⁾ Так вірили у старовинних часах деякі народи, от хоч би Єгиптяни, що душа людини по смерті переходить у звіря.

⁵⁾ за мужиків, за всіх бідолашних, простих людей.

⁶⁾ як на дітей дують-гріють, тут — панькатися, займатися ними.

⁷⁾ Оті — це царі, всі ті, що владу мають.

⁸⁾ Саж — це хлів, де держать свиней, щоб їх одгодувати.

⁹⁾ як усіх иньчих свиней, так тоді вони були б худі (взагалі поет підсмішковує собі, як то народ сам дбає про царів, як їх годує, на те ніби-то, щоб вони його обороняли, за нього війну вели — мир палили).

¹⁰⁾ значить — слави немає!

¹¹⁾ у склепіннях, у грібницях, таких гробах мурованих, вапном повимашуваних (як хати), що їх будували такі самі царі (кати).

А в свині перейшли . . .
Де ж ти,
Великомучениче святий,
Пророче божий¹⁾? Ти між нами,
Ти, присносуший²⁾, всюди з нами
Вітаєш ангелом святим;
Ти, любий друже, заговориш
Тихецько-тихо — про любов,
Про безталанну, про горе,
Або про Бога, да про море,
Або про марне литу кров
З людей великими катами;
Заплачеш тяжко перед нами —
І ми заплачемо . . . Жива
Душа поетова святая,

Жива в святих своїх речах³⁾;
І ми, читає⁴⁾, оживаєм
І чуєм Бога в небесах⁵⁾.
Спасибі, друже мій убогий!
Ти, знаю, лепту розділив
Свою єдину, — перед Богом
Багато, брате, заробив!
Ти переслав мені в неволю
Поета нашого, — на волю
Мені ти двері одчинив.
Спасибі, друже! Прочитаю
Собі хоч мало — оживу,
Надію в серці привітаю,
Тихенько-тихо заспіваю,
І Бога Богом назову!

1850.
Оренбург.

Як би ви знали, паничі,
Де люде плачуть, живучи,
То ви б іділій⁶⁾ не творили
Та марне Бога б не хвалили,
На наші сльози сміючісь.
За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм:
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози! Я не знаю,

Чи єсть у Бога люте зло⁷⁾,
Щоб у тій хаті не жилó?
А хату раєм називають!

Не називаю її раєм⁸⁾
Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом, край села:
Мене там мати повилá
І, повиваючи, співала,
Свою нудьгу переливала

¹⁾ Шевченко дивився на поетів, як дивились колись у старій Палестині, як на пророків, що мають бути сторожами правди на землі, проповідувати любов — Бога; котрого поета має на думці Шевченко, і хто саме «розділив лепту» з ним, пересилаючи йому поета нашого (може, Рилєєва, може, Лєрмонтова, а, може, Шекспіра — бо їх усіх найшли в Шевченка підчас трусу) — невідомо.

²⁾ той, що все є.

³⁾ словах, мові.

⁴⁾ стара форма: читаючи.

⁵⁾ що є Бог на небі (правда).

⁶⁾ Ідилія, це такий твір, у якому вихвалюється тихе щасливе життя на селі, й загалом балакається про село як про рай на землі. В інших виданнях замість слова: «ідилій» стоїть: «елегій» — здається, через помилку Шевченко так і написав — а елегія, це такий твір, у якому про щось сумне співається, от, н. пр., як хтось умре. Тут поет звертається до «паничів» через те, що звичайно ідилії писали такі люде, що села не бачили, не знали, або тільки зверху його знали: зелені садки, ставок, верби, а що люде там роблять і як там вони бідують, про це не знали. Ось через те воно просто насмішкою видається таке захвалювання сільського раю для таких, що знають (як ось Шевченко), яке на селі горе! Це пор. «І виріє я на чужині», стор. 293, кінець (А як не бачиш того лиха...).

⁷⁾ для ліпшого зрозуміння: чи єсть у Бога таке люте зло . . .

⁸⁾ додати собі: а я — не називаю... .

В свою дитину; в тім гаю
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло . . . Там неволя,
Робота тяжкая, — ніколи,
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою,
Ще молодую, — у могилу
Нужда та праця положила;
Там батько, плачучи¹⁾ з дітьми
А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині . . . а ми
Розлізлися межі людьми,
Мов мишенята. Я до школи
Носити воду школярам,
Браті на панщину ходили,
Поки лобі ім поголили²⁾,
А сестри . . . Сестри? Горе вам,
Мої голубки молодії!
Для кого в світі живете?
Ви в наймах виросли, чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умретє.

Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села.
Такі, Боже наш, діла
Ми творимо у нашім раї
На праведній Твоїй землі!
Ми в раї³⁾ пекло розвелі,

А в Тебе другого благаєм.
З братами тихо живемó,
Лани братами оремó,
І їх сльозами поливаєм.
А, може, й те ще . . . Ні, не знаю,
А так здається — сам вси⁴⁾ . . .
(Бо без Твоєї, Боже, волі,
Ми б не нуділись в раї голі!)
А, може, й сам на небеси
Смівсья, батечку, над нами,
Та, може, радишся з панами,
Як править миром⁵⁾?! Бо дивись:
Он гай зелений похиливсь,
А он зза гаю виглядає
Ставок, неначе полотно,
А верби геть понад ставом
Тихесенько собі купають
Зелені віги . . . Правда, рай?
А подивися та спитай,
Що там твориться у тім раї!
Звичайне⁶⁾, радість та хвала
Тобі єдиному святому,
За дивнії Твої діла . . .
Отим-бо й ба! Хвалі — нікому,
А кров, та сльози, та хула⁷⁾ —
Хула всьому!

Ні, ні! Нічого
Нема святого на землі!
Мені здається, що й самого
Тебе вже люде проклялі . . .

1850.
Оренбург.

Буває, в неволі иноді згадаю
Своє стародавнє; шукаю-шукаю,
Щоб чим похвалитись, що й я таки жив,

¹⁾ стілько, що: бідуючи.

²⁾ в москалі (салдати) позабірали.

³⁾ бо, справді, як далі описує Шевченко (он гай зелений похиливсь), міг би це бути рай.

⁴⁾ додати в думці — на те згоден, сам тут виною.

⁵⁾ світом.

⁶⁾ розуміється (все це в дуже насмішливому значінні — вчені звуть такий насміх: сарказм).

⁷⁾ ганьба, огуда (церк. слово); виходило б, що в тому раї всі тільки радуються і хвалять Бога за те щастя, а отже ні (отим то — й ба!): ніяких радощів — а кров і сльози, нікого не славлять, а все гудять.

Що й я таки Бога, колись-то хвалив;
Шукаю-шукаю . . . Господи б, хотілось
Згадать хоч щонéбудь! Та оце й наткнувсь
На таке погане, що так і заснув,
Богу не молившись. От мені приснилось
(Свиною заснувши, звичайне, такий
І сон поверзеться)¹⁾, ніби край могили
Пасу я ягнята, а я ще малий.
Дивлюся: могила ніби розвернулася²⁾,
А з неї виходить неначе козак,
Уже й сивоусий собі неборак,
Та і йде до мене . . . Я собі звернулось³⁾,
Щеня мов під тином, — звичайне, мале,
То й перелякалось. От мене бере
Неначе на руки, та несе в могилу;
А чорна могила ще гірше розкрилася.
Дивлюся — в могилі усе козаки:
Який безголовий, який без руки,
А хто по коліна неначе одятий;
Лежать собі хлопці, мов у теплій хаті.
— «Дивися, дитино, оце козаки!»
Ніби мені каже: — «На всій Україні
Високі могили. Дивися, дитино:
Усі ті могили — усі отакі:
Начинені нашим благородним труном,
Начинені туго⁴⁾). Оце воля спить.
Лягла вона славно, лягла вона вкупі
З нами — козаками. Бачиш, як лежить!
Неначе сповита! . . . Тут пана немає:
Усі ми однако на волі жилі,
Усі ми однако за волю лягли,
Усі ми і встанем, — та Бог його знає,
Коли-то те буде⁵⁾. Дивися ж, дитино,
Та добре дивися! А я розкаж́у,
За що Україна наша стала гинуть,
За що й я між ними в могилі лежу.
Ти ж людям розкажеш, як виростеш, сину.

¹⁾ Ще й досі так лають матері дітей, як вони підуть спати, не помолившись: звичайне = розуміється.

²⁾ або розікрилася (так воно далі й кажесться).

³⁾ зігнулося, скулилось.

⁴⁾ сильно один попри другого.

⁵⁾ Оці всі слова, від місяця: «Оце воля спить» роз'яснюють усе, що давніше (1843—1845) думав собі поет про могили, й чому він так їх шанував, пор. «Розрита могила», стор. 107, пом. 5 (Що там схоронили старі батьки?), «Великий Лъох», стор. 157.

Слухай же, дитино! . . .»

А потім ягнята
Приснились у житі; лановій¹⁾ біжить,
Та б'є мене добре і ніби, проклятий,
Свитину здирає²⁾ . . . І досі болить,
Як сон той згадаю! А як нагадаю
Козака в могилі, то й досі не знаю,
Чи то було справді, чи то було так —
Мара яканебудь. Мені той козак
Розказував ось що:

— «Не знаю, як тепер Ляхи живуть
З своїми вольними братами;
А ми браталися з Ляхами,
Аж поки третій Сигізмунд³⁾
З проклятими його ксьондзами
Не роз'єднали нас. Отак
Те лихо діялося з нами!

Во ім'я Господа Христа
І Матері Його святої
Ляхи прийшли на нас войною⁴⁾,
Святії божії міста
Ксьондзи скажені осквернили⁵⁾;
Земля козача⁶⁾ зайнялась,
І кров'ю, сину, полилась,
І за могилою могила,

¹⁾ гл. стор. 329, пом. 3.

²⁾ За те, що худоба, чи гуси забіжать у хліб, у нас і досі здирають чи бриля, чи свитину, й лишають у себе як заставу, щоб заплатити за шкоду (за спаш).

³⁾ Польський король Жигмонт, чи Сигізмунд III., із шведського роду Вазів (1618—1632), дуже потурав Єзуїтам і йшов на руку Унії (гл. стор. 21, пом. 5) в боротьбі з православною вірою. За його часів улаждували погроми на православні церкви: розбивали замки, ламали двері й т. д. У Вильні раз короля Жигмонта на колінах просили міщани не насилувати їх та не відбирати ім церкви, але це нічого не допомоглося (про це пише проф. Грушевський у своїй «Історії України», том VI, стор. 585.).

⁴⁾ щоб ніби то нас навертали на католицьку, в їх розумінню — правдиву віру, і з того (та ще більш задля панських порядків, що їх уводила в нас Польща) війни проти Польщі підіймалися (Про цей погляд Шевченка гл. «Ляхам», стор. 246, «Гайдамаки», стор. 71).

⁵⁾ Це цілком так і було, як пише Шевченко. Проф. Грушевський каже (том V, стор. 499), що на православні церкви робили католики цілі наїзди. Староста уніяцького владика Терлецького, пан Семашко, робив страшні збитки: держав у облозі церкву, замикав до неї дорогу, в церкві справляв забави, до церкви владжував стрільянину й т. д. (Грушевський: Історія України, V, стор. 500 до 502).

⁶⁾ Україна, козацька вільна земля.

Неначе гори, поросли
На нашій, синочку, землі.
Я жив на хуторі
.
Я стар був, немощен. Послав
З табун я коней до обозу¹⁾,
Гармату, гаківниць²⁾ два вóзи,
Пшона, пшениці, що придбав;
Я всю мізерію³⁾ оддав
Моїй Україні — небозі
І трьох синів своїх. Нехай,
Я думав грішний перед Богом,
Нехай хоть часточка убога
За мене піде, за наш край,
За церков божую, за люде,
А я молитись в хаті буду.
Бо вже не здужав, сину, встать,
Руки на ворога піднять.

Зо мною, — слухай же! — остались
Данило, чура⁴⁾ мій, та я,
Та Прися, донечка моя.
Воно ще тільки виростало,
Ще тільки-тільки наливалось,
Мов та черешенька. За гріх,
За тяжкий, мабуть, гріх, великий,
Не дав мені святий Владика
Очей нарадувать старих
Моїм дитятком.

Не ходили
Ксьондзи по селах, а возили
На людях їх з села в село⁵⁾.
Такев-то у нас було!
Якось їх, клятих, і до мене
Вночі на хутір занесло;

¹⁾ до козацького табору.

²⁾ гл. «Хустина», стор. 251, пом. 8.

³⁾ все мізерне (невеличке) майно; в тому розумінні вживається слово і в «Посланію», гл. стор. 189, пом. 6.

⁴⁾ Чура або джура — козацький слуга-товариш, що ходив із козаном у походи і зброю носив йому.

⁵⁾ А ці відомости Шевченко взяв із «Історії Русов» Полетики-Кониського. Там ось що написано: «Римське духовенство возили від церкви до церкви люде, запряжені в їх довгі повозки по 12 і більш людей у цуг (стор. 40). На послугу цьому духовенству вибирали Поляки що-найкращих українських дівчат». Це все мало творитися по проголошенню Унії в Бересті (стор. 21, пом. 5), по 1596. р.

А з ними челядь¹⁾ їх скажена,
Та ще драгуни. Дай мені
Хоч колинéбудь, Боже милий,
На світ Твій виглянуть з могили —
Спряжу²⁾ всю шляхту на огні!
Вони, вони — не бійся, сину! —
Вони, ксьондзи, мою дитину
З собою в хату завелі,
Замкнулись, п'яні... я бачив...
А челядь п'яна полягала
У клуні²⁾ на соломі спать,
Драгуни теж. А ми з Данилом
Соломи в сіни наносили,
А клуню просто запалили.
Не встануть, прókляті, оп'ять³⁾
Дітей козачих мордувать:
Усі до óдного згоріли!
І Пріся бідная моя
Згоріла з клятими. А я
На пожарищі хрест з Данилом
Поставили, та помолились,
Заплакали, та й потягли,
На коней сівши, до обóзу.
Синів всіх трьох моїх найшли,
Та в добрий час і полягли
Отут укупі...

А як ми бились, умірали!
За що ми голови складали
В оці могили⁴⁾? Будеш жить,
То, може, й знатимеш, небоже!
Бо слава здорово кричить
За наші голови... А, може,
І про могили, і про нас
З старцями божими по селах
Правдива дума⁵⁾, невесела
Між людьми ходить...»

1850. Оренбург.

¹⁾ прислуга (звичайно: жіноча).

²⁾ на заході кажуть: спр́ажу (спечу), стодола.

³⁾ знов.

⁴⁾ подібне місце, гл. «Чигирин», стор. 108: За що боролись ми з Ляхами.

⁵⁾ з кобзарями — які в нас усе звалися старцями божими; а правди дума — пор. про кобзарів вірш: «Думи мої»: Все співають, як діялось слі небораки (стор. 35) — бо ж думи укладали ті, що при подіях бувал думи опісля переходили від покоління до покоління трохи поперероблюваним та Шевченку все брав за правду, що в думах співалося.

І станом гнучим, і красою
Пренепорочно-молодою
Старії очі веселю,
Дивлюся иноді, дивлюсь, —
І — чудно! — мов перед святою,
Перед тобою помолюсь.
І жаль мені старому стане
Твоїї божкої краси.
Де з нею дінешся-еси¹⁾?
Хто коло тебе в світі стане
Святим хранителем твоїм?
І хто заступить? Хто укрив
Од зла людського в час лихий?
Хто серце чистеє нагрів
Огнем любови? Хто такий?
Ти сирота: нема нікого,
Опріче праведного Бога...
Молися ж, серце! Помолюсь
І я з тобою.

Щось пророче
Мені вже зазирає в очі²⁾ —
І я вже Богу не молюсь,
Уже й на тебе не дивлюсь.
Мені приснилось: ти вже мати;
Не в оксамитах, не в палатах
Твоє голоднеє дитя...

І в'янеш ти. А дні летять,
Несуть все добре за собою;
Уже й надію понеслі,
А ти — осталась на землі
Одна-однісенька; а тобою
Єдинеє добро було —
Твоє дитя, поки росло,
В колодочкї поки вбивалось³⁾;
Оперилось, — і ти осталась
Стара і немощна. Людей,
Людей неприязних благаш,
І Христа ради простягаєш,
Коло зачинених дверей,
Старії руки.

Отак я иноді тобою, —
Тобочу, серце, молодою
Старії очі веселю,
Дивлюся иноді, дивлюсь
На стан твій гнучий, і за тебе
Тихенько Богу помолюсь.
Молися й ти, бо ще на небі⁴⁾,
Ще з неба, серце, не зійшла
Твоя і доля, і недоля.

1850. Оренбург.

Огні, горять, музика грає,
Музика плаче, завиває!
Алмазом⁵⁾ добрим, дорогим
Сіяють очі молодії,
Вітає радість і надія
В очах веселих. Любо їм
Очам негрішним, молодим!

І всі регочуться, сміються,
І всі танцюють. Тільки я,
Неначе за́клятий, дивлюся
І нишком плачу, плачу я...
Чого ж я плачу? Мабуть, шкода,
Що без пригоди, мов негода⁶⁾,
Минула молодість моя.

1850. Оренбург.

¹⁾ неправильна форма, якої Шевченко вживав, щоб додати слову поваги пор.: добре еси робиш («Перебендя», стор.31), умреш-еси («Неофіти», стор. 369, пом.7).

²⁾ щось наче наперед я бачу (щось пророче), передбачую.

³⁾ гл. «Великий Лях», стор. 164, пом. 4.

⁴⁾ Це щось наче віра у призначення, що Бог, мовляв, кожному долю на небі призначає (пише), отже те, що писано тій дівчині, ще на неї не спадає. Котру дівчину тут має на думці Шевченко — невідомо.

⁵⁾ дорогий камінь, найбільш лискучий і найтвердіший зі всіх.

⁶⁾ Без пригоди (пригода — пригодитися комусь, бути корисним) — без користи (ніякої користи не принести) для нікого пройшла молодість, сумно,

Чи то недоля та неволя,
 Чи то літа ті, летячі,
 Розбили душу? Чи ніколи
 Й не жив я з нею? Живучі
 З людьми в паскуді, опаскудив
 І душу чистую? . . . А люде
 (Звичайне, люде), сміючісь,
 Зовуть її і молодую,
 І непорочною, святою,
 І ще якоюсь . . . Вороги!
 І люті, люті! Ви ж украли,
 В багно погане заховали
 Алмаз мій чистий, дорогий,
 Мою, колись святую, душу,
 Та й смітєсь! Нехристіяне!
 Чи не між вами ж я, погані,
 Так опоганівсь, що й не знать,

Чи й був я чистим колинєбудь?!
 Бо ви мене з святого неба
 Взяли між себе, і писать
 Погані вірші научили!
 Ви тяжкий камінь положили
 Посеред шляху і розбили
 О його, Бога боячісь,
 Моє малєє, та убоге,
 Те серце праведне колись.
 Тепер іду я без дороги,
 Без шляху битого . . . А ви
 Дивуетесь, що спотикаюсь,
 Що вас і долю проклинаю,
 І плачу тяжко, і як ви,
 Душі убогої цураюсь,
 Своєї грішної душі¹⁾! . . .

1850.
 Оренбург.

На батька бісового трачу
 І дні, і пера, і папір!
 А иноді то ще й заплачу,
 Таки аж надто! . . . Не на мир
 І на діла його дивившись,

А так мов иноді упившись,
 Дідусь сивесенький рида,
 (Йому, як бачте, на сім світі
 Нема до кого прихилитись),
 Що він, сердешний, сирота.

1850.
 Оренбург.

І досі сниться: під горою,
 Між вербами, та над водою
 Біленька хаточка; сидить,
 Неначе й досі сивий дід
 Коло хатиночки і бавить
 Хорошеє та кучеряве
 Своє маленькеє внуча.
 І досі сниться: вийшла з хати
 Веселая, сміючись, мати,
 Цілує діда і дитя —
 Аж тричі вєсело цілує,

мов негода (а ті всі-молоді тішаться). Цей вірш був первісно комусь присвячений, та кому — невідомо.

¹⁾ Такий страшний жаль до людей міг вирватися тільки з душі розжалобленої, опущеної людини, що призадумалася на хвилину над своєю долею, і дуже їй шкода стало колишнього вольного життя.

Прийма на руки і годує,
І спать несе. А дід сидить
І усміхається, і зтиха
Промовить нишком: «Де ж те лихо?
Печалі тії, вороги?»
І нищечком старий читає,
Перехрестившись, «Отче-наш».
Крізь верби сонечко сіяє
І тихо гасне... День погас, —
І все почило¹⁾. Сивий в хату
І сам пішов опочивати.

1850.
Оренбург.

1857. р.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ.

(Поема²⁾)

(Батькові Кошовому Я. Кухаренкові, на пам'ять 7. квітня року 1857³⁾)

Не на Україні, а далеко,
Аж за Уралом, над Елеком⁴⁾,
Старий недобиток варнак⁵⁾
Мені розказував отак
Про сю криницю москалеву;
А я, сумуючи, списав,
Та рифму⁶⁾ нищечком додав,
Та невеличку і дешеву
(Звичайне, крадене!) зобгав⁷⁾
Тобі поему на споміни,
Мій друже щирий, мій єдиний!

¹⁾ Почило (моск.) = спочило, опочило (полягало спати).

²⁾ Це вдруге її Шевченко написав, гл. стор. 256; там же про Кухаренка, пом. 2.

³⁾ Цього дня (це був Великдень) одержав Шевченко дуже сердешного листа від Кухаренка та ще й 25 карбованців, а від другого приятеля, М. Лазаревського з Петербурга, другий лист, що незабаром поетова неволя скінчиться.

⁴⁾ Елек — тогобічна, невеличка річка Уральська; вливається в Урал між Оренбургом і Уральськом. Т. Ш.

⁵⁾ гл. стор. 265, пом. 8.

⁶⁾ Рифма або рим — як на кінці вірша один, два, чи три склади у словах однакові, н. пр.: варнак — отак, москалеву — дешеву, Пречистую — нечистую; дешеву — бо невибагливу, нештучну

⁷⁾ склав докупи.

I.

Після Великої Зіми¹⁾,
 За Катерини за цариці,
 Москаль ту виколав криницю;
 А як він виколав, то ми
 Оце й розкажемо в пригоді²⁾,
 А ви записуйте: не шкодить
 Такую річ і записатьь,
 Бо се не казка, а билиця,
 Або бувальщина³⁾. — сказать.

Отак пишть: була криниця...
 Ні, не криниця, а село —
 Пишть! — давно колись було
 Межи садами, при долині,
 Таки у нас, на Україні,
 Було те божеє село.
 В селі тому вдова жилá,
 А у вдови дочка росла
 І син малоліток.
 Добре мати діток
 Багатому: хвалить Бога
 В роскошах; а вбогій
 Вдові не до того
 (Бо залилі за шкуру сала:
 Трохи не пропала) —
 Думала іти в черниці,
 Або вбитись, утопитись,
 Так жаль маленьких діток стало
 (Звичайне, мати, — що й казать!),
 Та, може, ждався таки й зять,
 Бо вже Катруся підросла
 (Катрусею вдовівна звалась) —

Чи вік же їй продівувать,
 Зносити брівоньки ні за що?
 Хиба за те, що сирота?
 А красота-то, красота!
 Мій Боже милий! А трудяще,
 А чепурне, та роботяще,
 Та тихе! Бач, і сирота,
 А всім була навдивовижу⁴⁾.
 Бувало, вигляне із хижі⁵⁾,
 Як тая квіточка з роси,
 Як тее сонечко зза хмари —
 Ввесь похолону, неживий
 Стою, бувало . . .

А-ні кара,
 Ні муки, кайдани,
 Ні-же літа, сину,
 Тії сили не втомили.
 Отак і загину,
 Так і згину. Бо — дивися:
 Смерти сподіваюсь,
 А ридаю, мов дитина,
 Як я нагадаю
 Катерину . . . Слухай, сину,
 Мій друже єдиний!
 Слухай добре, та записуй,
 Та на Україні,
 Як Бог тебе допроводить,
 То розкажи, сину,
 Що ти бачив діавола
 Своїми очима! . . .

II.

Так, бачиш, дівонька ота
 Росла собі; і роботящий
 (Бо всюди сироти — ледащо)
 У наймах виріс сирота,

Неначе батькова дитина.
 Ото ж той сáмий сиротина
 У наймах, — сяк собі, то так, —
 Придбав, сірома, грошенят,

¹⁾ вона була в 1787. р.; цариця Катерина панувала від 1762. до 1796. р. про неї гл. стор. 124., пом. 1.

²⁾ як так уже пригодилось, як так ісклалось (що ми зійшлися) — при нагод

³⁾ не казка (не — небилиця) а те, що було, бувало (билиця).

⁴⁾ Де цього слога не знають, то воно значить: дивне (диво) видовище (вижа — отже: дивовижа); на-в-дивовижу — на диво, на прочуд.

⁵⁾ Хижка — комора, та тут — хата (бідна).

Одежу справив, жупанину,
 Та — ні відсіль і ні відтіль —
 Купив садочок і хатину,
 Подякував за хліб і сіль
 І за науку добрим людям,
 Та до' вдовівни навпростець —
 Шелесть за рушниками!
 Не торгувались з старостами,

Як те бува з багатирями,
 Не торгувавсь і пан-отець
 (На диво людям та на чудо!)
 За три копи¹⁾ звінчав у будень, —
 Без пихи, так, як довелось²⁾ . . .
 Отут-то, голубе мій сизий,
 Отут-то й лихо почалось.

III.

Уже, либонь, після Покрови,
 Вертався з Дону³⁾ я, та знову
 (Бо я вже двічі посилав
 До дівчини за рушниками)
 Послать і втретє міркував, —
 Та з чумаками, та з волами
 Якраз в неділю на весілля
 До удовівни причвалав.
 Пропало! Все добро пропало,
 А-ні щетинки не осталось! . . .
 Пропав і я, — та не в шинку,
 А на «кобилі»⁴⁾ . . . На віку⁵⁾
 Всі люде бачать лихо, сину;
 Але такого, мій єдиний,
 Такого лютого — ніхто,
 Ніхто і здалека не бачив,
 Як я, лукавий . . . А тим часом
 Просохли очі у вдови:
 Неначе в Бога за дверима,
 У зятя та в сина
 Стара собі спочиває,
 А на Катерину,
 На дитя своє єдине,
 Тільки поглядає.
 А я в шинку з п'яницями
 Душу пропиваю, —
 Та й пропив; запродав душу,
 І душу і тіло:

Тіло катові, а душу . . .
 О, Боже мій милий!
 Хотілося б жить на світі,
 Та ба! Треба вчитись,
 Ще змалечку треба вчитись,
 Як на світі жити,
 А то битимуть, та й дуже! . . .
 Не знаю, мій друже,
 Чи сатана лихо коїв,
 Чи я занедужав,
 Чи то мене злая доля
 Привелá до того, —
 Таки й досі ще не знаю,
 Не знаю нічого;
 Знаю тільки, що тверезий
 (Бо вже а-ні віна,
 Ні меді, ні оковита⁶⁾
 Не пилюся, сину!) . . .
 Отаке-то сподіялось!
 Вмер батько і мати;
 Чужі люде поховали,
 А я, мов проклятий,
 Мов Іуда одринутий⁷⁾
 І людьми і Богом,
 Тиняюся, ховаюся, —
 І дійшло до того,
 Що я, вночі підкравшися,
 Максимову хату

¹⁾ гл. стор. 178, пом. 6.

²⁾ не бундючно, а так, як уже трапилось, як можна було.

³⁾ бо чумакував, а чумаки в-осени верталися додому; либонь, ст. 16., пом. 3.

⁴⁾ Кобила — це колода, до якої прив'язували злочинців і били канчуками; воно було так іще за царя Олександра II.

⁵⁾ иньчими словами: кожна людина у своїому цілому життю бачить усяке лихо (вік — ціле життя, століття).

⁶⁾ Оковита — дуже сильна горілка, гл. стор. 329, пом. 1.

⁷⁾ одкинутий (одригнутий).

(Бо його Максимом звали,
Вдовиного зятя)
Запалив. Згоріла хата...
А душа проклята
Не згоріла... Моя душа,
Мій друже, мій брате,

Не згоріла, а осталась,
Тліє, й досі тліє...
І коли вона зотліє,
Коли одпочине? —
Святий знає...

IV.

З переляку
Вмерла Катерина;
А Максим на пожарище
Та на попелище
Подивився — нема ради!
Тільки вітер свище
У димарі та в комині¹⁾...
Що на світі діять?
І що тепер йому почати?
Подумавши, перехрестивсь —
Та й знов пішов у наймиті
Голодні злидні годувати²⁾.
Вдова осталась не сама,
А з сином парубком; женити
Його збиралась в-осени, —
Аж гульк! Од матушки-цариці,
Таки із самої столиці,
Прийшов указ — лоби голить.
Се в перший раз такий указ
Прийшов з Московщини до нас,

Бо на Вкраїні в нас, бувало,
У козаки охочі йшли,
А в пікінери вербували,
Та теж охочих³⁾. На селі
Зібралася громада радить,
Кого голить у москалі.

Порадили громадою,
Та ск...ого сина,
Вдовиченка ледащійцю⁴⁾,
Забили в скрепійцю⁵⁾,
Та й повезли до прийому⁶⁾.
Он яке твориться
На сім світі, — яка правда
У людей, мій сину!...
Така й досі, я думаю,
В нас на Україні;
Та другої і не буде
В невольниках-людях⁷⁾.

V.

— «Ні вже», каже, «добрі люде,
Не так воно буде, —
Отак хібá!» Максим каже:
— «Які з мене люде
У наймитáх! Іду служити:
Нехай», каже, «вдовин син

Та не стане під аршин⁸⁾,
А я стану».

Із прийому
Вернувся додому,
До матері вдовиченко;
А Максим з прийому

¹⁾ Подекуди не відрізняють одного від другого; димарь — та часть комина, що йде від печі до покрівлі, комин — що визирає понад стріху.

²⁾ тут злидні вчоловічені — наче діти.

³⁾ гл. «Москалева криниця», стор. 259, пом. 4; пікінери — гл. стор. 262, пом. 1. Українські полки покасовано в 1783, р.

⁴⁾ те саме, що ледащо — що нікуди не судився, не годився ні до чого (ледащо).

⁵⁾ Скрепиця або скрипиця — колодки, деревляні кайдани, дйби.

⁶⁾ гл. «Сова», стор. 111, пом. 4.

⁷⁾ там, де люде волі не мають — иншого творитися не може.

⁸⁾ гл. «Сова», стор. 112, пом. 2.

Пішов собі у москалі,
Помолившись Богу.

Мені полегшало, — а з чого,
З чого полегшало мені?
З того, що ворога не стало? . . .
Якого ж ворога, мій Боже?

Моя пекельная душа
Кого боялася? Максима?
Ні, не Максима, а когось,
Когось боялася, проклята:
Люциперові¹⁾ служила,
Та його й страшилась²⁾!

VI.

Через год ото й Велика
Зіма³⁾ наступила;
До Зеленої Неділі
В байраках білили
Сніги білі. Тоді ж ото
І Очаков брали
Москалі⁴⁾, а Запорожжя
Перше зруйнували⁵⁾.
Розбрелося товариство . . .
А що то за люде
Були тіі Запорожці!
Не було й не буде
Таких людей!
Під Очаков
Погнали й Максима;
Там-то його скалічено,
Та на Україну
Повернено з одстаівкою⁶⁾.
Бачиш, праву ногу,
Чи то ліву, підстрелено . . .
Мені не до того
Було тоді! Знову люта

Гадина впилася
В саме серце, кругом його
Тричі повилася,
Як той Ирод⁷⁾. Що тут робить?
Не дам собі ради;
А Максимові кривому
Нічого не вадить:
Шкандибас на милиці⁸⁾,
І гадки не має;
А в неділеньку святую
Мундір надіває,
І медаль і хрест причепить,
І заплете косу
Та ще й борошном посипле.
Я не знаю й досі,
На що воно москалі ті
Коси заплітали,
Мов дівчата, та святее
Борошно псували⁹⁾?
На іграшку, я думаю,
Так собі, аби-то!
Ото ж було, мов генерал,

¹⁾ У нас Люципер — це чорт, але ж, власне, це назва для того, що світло приносить (лат. слово); тільки ж у одному місці в письмі святому Ісаїя називав так вавилонського царя, то з того вже перейшла назва на чорта.

²⁾ боялась (пор. настрашитися).

³⁾ пор. стор. 261, пом. 6; байрак — яр, порослий лісом.

⁴⁾ Очаків здобуто від Турків у 1788. р.; Очаків — місто в Херсонщині над Дніпровим лиманом.

⁵⁾ Тут мова про друге зруйнування Запорожжя за цариці Катерини в р. 1775. (Тут умисне поет ізгадує Запорожжя, щоб іще раз вихвалити Запорожців, яких так любив, гл. «Чернець», стор. 248, пом. 1).

⁶⁾ На зах. України не всі розуміють це слово (там казали знімецька: абшит); увільнено з війська як інваліда.

⁷⁾ Ирод у народньому розумінню стілько, що чорт.

⁸⁾ Милиця — костур, деревляна нога прироблена.

⁹⁾ гл. стор. 262, пом. 3; борошно = мукá

Максим сановито¹⁾
Прибереться у неділю,
Та й пошкандибас
У храм божий; на криласі
Стане та й співає
З дяком таки, а то возьме
Та ще й прочитає
Апостола серед церкви
(Вивчився читати
У москалях). Непевний²⁾ був
Максим отой, брате,
Та трудящий, роботящий,
Та тихий до того,
Та ласкавий; було тобі
Ні-же а-нікого

Не зачепить, ні-же ділом,
Ні-же яким словом.
«І талан і безталання —
Все», каже, «од Бога,
Вседержителя святого,
А більш ні од кого».

Преблагий був муж на світі
Максим отой, сину;
А я, а я — не вимовлю,
Моя ти дитино! —
Я... вбив його!.. Пострівай ли
Трохи одпочину,
Та тоді вже...

VII.

Так ти кажеш,
Що бачив криницю
Москалеву? Що ще й досі
Беруть з неї воду?
І хрест, кажеш, коло шляху
І досі Господній
Стоїть собі на роздоллі³⁾?...
А не розказали
Тобі люде там нічого?
Вже повимірали
Тії люде, мої свідки,
Праведні люде;
А я й досі караюся,
І каратись буду
Й на тім світі...

Ось послухай, —
Доводить до чого
Сатана той душу нашу:
Як не схаменеться
Та до Бога не вернеться,
То так і ввіп'ється
Пазурами в саме серце.
Ось слухай же, сину,
Про Максима праведного!
Було, не спочине

Ніколи він, а в неділю,
Або в яке свято,
Бере святий псалтирь в руки
Та й іде читати
У садочок (у садочку
Та у холодочку
Катерину поховали).
Ото ж у садочку
За упокой душі її
Псалтирь прочитає;
Потім собі тихесенько —
Тихо заспіває
«Со святими», — та й заплаче,
А потім пом'яне
«О здоров'ї» тещу з сином, —
І веселий стане.
«Все од Бога», скаже собі:
«Треба вік дожити!»
Отакий-то муж праведний
Був він на сім світі.
А у будень, то він тобі
Не посидить в хаті;
Все нішпорить по-надвіррю:
«Треба работати!»
Було скаже по-московськи:

¹⁾ ваговито, з повагою, достойно (моск.).

²⁾ дивний зі себе.

³⁾ широка долина, звідкіля на всі боки видно.

«А то, лежа¹⁾ в хаті,
Ще опухнеш.» Та взяв якось
Заступ²⁾ і лопату,
Та й пішов собі у поле
Криницю копати.
«Нехай», каже, «колись люде
Будуть воду пити,
Та за мою грішну душу
Господа молити.»
Вийшов в поле геть од шляху,
У балку³⁾ спустився,
Та й викопав при долині
Глибоку криницю.
(Не сам один: толокою
Йому помагати

Й добрі люде приходили
Криницю копати).
І виложив цямриною⁴⁾,
І над шляхом в полі
Височенний хрест поставив.
Зо всього роздолля
Широкого було видно.
Се, бачиш, для того,
Щоб знать було, що криниця
Єсть коло дороги,
Щоб заходили в криниці
Люде воду пити,
Та за того, що викопав,
Богу помолитись.

VIII.

А тепер уже — он бачиш,
Доходить до чого?
Що я стратить наміряюсь
Максима святого...
Отаке-то! А за віщо?
За те, за що Каїн
Убив брата праведного
У світлому раю.
Чи то було у неділю,
Чи в якеє свято
(Слухай, сину, як навчас
Сатана проклятий!) —
«Ходім», кажу, «Уласович,
На твою криницю
Подивитись!» — „Добре”, — каже
„Ходімо напитись
Води з неї погожої⁵⁾.”
Та й пішли обое;
І відёрце і віжечки⁶⁾
Понесли з собою.

От приходим до криниці —
Я перш подивився,
Чи глибока. «Власовичу!»
Кажу, «потрудися
Води достать: я не вмю.»
Він і нахилився,
Опускаючи відёрце;
А я... я за ноги
Вхопив його, та й укинув
Максима святого
У криницю...

Таке-то

Сотворив я, сину...
Такого ще не творилось
В нас на Україні,
Та й ніколи не створиться
На всім світі, брате!...
Всюди люде, а я один —
Діявол проклятий!...

¹⁾ лежачи (стара форма)

²⁾ На заході України — рискаль (у Гуцулів — городник).

³⁾ гл. стор. 262, пом. 8.

⁴⁾ гл. «Титарівна», стор. 278, пом. 1.

⁵⁾ гл. стор. 263, пом. 1.

⁶⁾ Віжки — тут мотуззя (звичайно це — мотуззя або ремені, якими коні правлять).

ІХ.

Через тиждень вже витягли
Максима з криниці,
Та у балці її поховали;
Чималу каплицю
Поставили громадою,
А його криницю
«Москалевою» назвали . . .

От тобі й билиця
Про ту криницю москалеву, —

Нелюдська билиця!
А я... пішов у гайдамаки¹⁾,
Та на Сибірі опинивсь
(Бо тут Сибір була колись)²⁾
І пропадаю, мов собака,
Мов той Іуда . . . Помолись
За мене Богу, мій ти сину,
На тій преславній Україні,
На тій веселій стороні —
Чи не полегшає мені? . . .

16. V. 1857.

Новопетровський форт.

НЕОФІТИ³⁾.

М. С. Щепкіну, на пам'ять 24. грудня, 1857⁴⁾.

Неофіти — це перша поема, що її Шевченко склав, покинувши заслання. І її головна думка, і сама поема, і те, чому поет її першу написав після неволі — все це ясне. Головна думка та, що ще її колись мимоходом висловлював поет, н. пр., у «Кавказі»: ніякими муками правди не вб'єш; сама поема — це образ терпіння за правду, й то не так того покоління, що саме йде за неї, а ще більш того, що тої правди довго не розумів, а доходить до повного її розуміння аж після втрати найблизчих йому людей, які за цю правду головою наклали. А що саме «Неофітами» відновлює поет після сьомимітньої недобровільної мовчанки («Москалевої Криниці» не лічимо, бо таку поему вже раз Шевченко написав був трохи инакше) свою діяльність, то тому, щоб нарочито показати, що ні неволя, ні страшні муки не вбили в нього тих думок, за які цілих десять років так тяжко карався.

Та в «Неофітах», у цьому образку страждань перших християн за свою віру, є декілька натяків на Росію, та на сучасних царів (нових фараонів), та на Сибір, то через те можна додумуватися, що цю поему, може, прикладав Шевченко до України (поет усе і всюди мав на думці рідний край), що думки, порозкидані в «Неофітах» (головно ж: основна думка), являються дальшим ланцюгом тих думок, що їх Шевченко снував про Україну та її визволення (воно рівнозначне з істиною-правдою). З того виходило б, що коли в новому поколінні набереться стільки сили (нове покоління — це Алкид, а Алкид по-грецькому: син сили), що не тільки смерть для нього не страшна (як ось у нового Гонти в «Великому Льоху»), а ще через смерть за свої думки старше покоління (мати Алкида) до себе приверне, і воно почне ці думки голосити «по торжищах і чертогах» — тоді діло правди буде довершене. На це вказували б і слова з Ісаї, які поет поклав на початку поеми.

¹⁾ у давньому розумінні цього слова: у розбишаки.

²⁾ Не дуже давно посилали каторжних на Елек, чи Елецьку зацітцу, для ломки (копання, лупання) солі. Т. III. Звичайно кажемо — той Сибір.

³⁾ Неофіт — грецьке олово: новонавернений, новохрещений, новик.

⁴⁾ Цього дня приїхав із Москви до Нижнього Новгорода, щоб побачитися із своїм приятелем на волі, артист Михайло С. Щепкін і пробув із Шевченком Різдва (стор. XX). В честь Шевченка виставлено в тому часі «Москаля Чарівника», і в цій п'єсі грав Щепкін (йому було тоді 70 років) Чупруна. На приїзд його Шевченкові довелося ждати довгенько, тижнів зо три.

Ся глаголет Господь со-
храните суд і сотворить
правду, приближися бо спа-
сеніє моє прийти, і милость
моя откритсѧ.

Ось що каже Господь: до-
пильновуйте суду й чинить спра-
ведливість, спасення бо мое не-
далеко, й милость моя відсло-
ниться.

Ісаія, глава LVI., ст. I.

Возлюбленнику Муз і Грацій¹⁾!
Ждучи тебе, я тихо плачу
І думу скорбною мою
Твоїй душі передаю.

Привітай же благодушне²⁾
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!
Привітаєш: убогая,
Сірая³⁾, з тобою
Перепливе вона Лету⁴⁾,
І огнем-сльозою
Упаде колись на землю,
І притчею стане
Розпинателям наріднім,
Грядущим⁵⁾ тиранам.

ПРОЛОГ⁶⁾.

Давно вже я сижу в неволі⁷⁾,
Неначе злодій в-заперті,
На шлях дивлюся та на поле,
Та на ворону на хресті

¹⁾ Про Музи, гл. «Царі», стор. 269, пом. 1; Грації були в Римлян богині краси (Щепкіна любила Музи, бо він грав у театрі, і Грації, бо він був дуже гарний актор — «чудотворцем» зве його Шевченко).

²⁾ доброю душею, від душі.

³⁾ Сірая, моск. слово — сирота.

⁴⁾ Давні Греки вірили, що душа, вийшовши з тіла (вона звалася в них: тінь) ішла в підземелля, на другий світ, але по дорозі на той світ, у підземеллі були річки, які вона мусіла переходити, перепливати. Ось одна така річка була Лета (хто з неї води напився, забував про все, що витерпів на землі). Тут це місце ось що значить: дума перепливе на другий (иньчий) світ, дістанеться між иньчих людей, і колись упаде на землю й т. д.

⁵⁾ майбутнім, тим, що настануть, що прийдуть; притчею — за науку, гл. стор. 198, пом. 6; тиран — жорстокий володарь, самовладець.

⁶⁾ вступ, увід.

⁷⁾ Хоч у Нижньому Новгороді не було ще волі Шевченкові — його примусом продержали там місяців шість, від 20. вересня 1857. р. до 1. березня 1858. р., бо не приходили папери, й поета мало не відслали до Уральсьька (стор. XIX) — то під цією неволею не розуміє він цього міста, а загалом неволю з турмою.

На кладовищі, — більш нічого
З тюрми не видно; слава Богу
Й за те, що бачу! Ще живуть,
І Богу моляться, і мруть
Хрещені люде.

Хрест високий
На кладовищі, трохи збоку,
Златомальований стоїть.
(Не вбогий, ма́буть, хтось лежить!...)
І намальовано: розп'ятий
За нас Син Божий на хресті.
Спасибі сиротам багатим,
Що хрест поставили. А я —
Такая доленька моя! —
Сижу собі та все дивлюся
На хрест високий із тюрми...
Дивлюсь, дивлюся, помолюся,
І горе, горенько моє,
Мов нагодована дитина,
Затихне трохи, і тюрма
Неначе шйршає; співає
І плаче серце, оживає,
І в Тебе, Боже, і в святих
Та праведних Твоїх питає:
Що він зробив їм, той святий,
Той Назорей¹⁾, той Син єдиний
Богом ізбранної²⁾ Марії,
Що він зробив їм? І за що
Його святого мордували,

Во узі³⁾ кували,
І главу його чесную
Терном увінчали,
І вивели з злодіями³⁾
На Голгофу-гору,

І повісили між ними?
За що? — Не говорить
Ні сам сивий Верхотворець⁴⁾,
Ні його святії
Помошники, поборники⁵⁾,

¹⁾ Назорей — Христос (із Назарета); Назореї — християни.

²⁾ Це все потрохи по церковному (про Христа балакається!): ізбранної — вибраної; узи — те чим в'яжуть, пута, кайдани; главу — голову.

³⁾ злодій — у ширшому розумінню: той, що зле діє, злочинець (не той, що краде); мордувати = мучити

⁴⁾ Бога завсіди малюють старим дідом зі сивою бородою.

⁵⁾ Поборники — у значінню: борці, що борються за Бога, не ті, що поборюють його.

Кастрати¹⁾ німії.
Чи не за те, що й ми тепер
(Сам себе питаю)
Отакими злодіями
Тюрми начиняєм,
Як і Син оцей Марії?
Ми не розпинаєм,
Як ті люті фарисеї,
На хресті живого
Праведного чоловіка;
Ми молимоь Богу,
І на храмах його чесній
Хрест златокований
Поставили, та й молимоь,
Та б'ємо поклони.
А то були фараони²⁾,
Кесарі, то погань³⁾,
Погань лютая, без Бога,
Сказано — дракони⁴⁾!
А Назорей милосердий
Назвав їх братами, —
За те й повісили Його,
Неначе злодія . . .
Не знаю,

Для чого, справді, ми читаєм
Святую заповідь Його
Чесну́ю кров Його п'ємо⁵⁾,
Мов у шинкарки меду чарку . . .
О, суєслови! На Жидах? . . .
Не на Жидах⁶⁾, — на нас лукавих,
На дітях наших препоганих
Святая кров Його! . . . Кати!
Собаки без очей⁷⁾, скажені, —
Ви і не бачите⁸⁾! Земні
Б'єтє поклони, за хрести
Ховаєтесь од сатани⁹⁾,
І просите зтиха
Супостатам християнам¹⁰⁾
То чумї, то лиха,
То всякого безголов'я —
А все по закону¹¹⁾ . . .
А, бодай вас!
Та цур же вам,
Новим фараонам
І кесарям людоїдам¹²⁾!

Перелечу во время оно,
Як той мерзений Рим з Нероном¹³⁾

¹⁾ Кастрат — лат. слово, по нашому: викладений, вивалашаний, обезсилений; під ними розуміє поет усіх тих (чи церковних учених, чи попів), що не виявляли ніякої енергії (сили), щоб боротися за правду (Бога), не підносили ніякого протесту проти несправедливості (німії), а тільки те робили, що молилися та терпіли.

²⁾ Фараони — це єгипетські королі; кесарі — римські цісарі.

³⁾ Погань — погани, язичники.

⁴⁾ Дракон — лютий змії, про нього в казках розповідається; а так драконом звать кожного дуже лютого, немилосерного чоловіка (від грецького законодавця Дракона, дуже жорстокого).

⁵⁾ причащаючись — отак, як прийшов до шинку, випив чарку, заплатив і пішов).

⁶⁾ Треба пригадати собі з Біблії, що як Пилат умив руки, не хочаючи відповідати за страту Христа — то Жиди закричали: «Кров його хай спаде на нас і на дітей наших»; суєслови, гл. «Кавказ» стор. 185, пом. 8.

⁷⁾ кусають, не бачучи кого.

⁸⁾ додати в думці: того фальшу.

⁹⁾ хреститесь, щоб у гріх не попасти.

¹⁰⁾ Супостат — воріг; просите лиха для таких же хрещених, як ви, братів — не супостатів.

¹¹⁾ пор. «Кавказ», стор. 185: «ми по закону!»

¹²⁾ Нові фараони, кесарі людоїди — сучасні (московські) царі так, як «нові Іяхи» — сучасні пани («Холодний Яр», стор. 195, пом. 5).

¹³⁾ Нерон — римський цісарь (54—68 після Хр.); він казав для своєї впадоби (щоб бачити власними очима, як Троя горіла) спалити Рим, та як народ обурився, то він, за порадою своїх прибічників, цілу провину склав на християн, і на радість

В паскудних оргіях¹⁾ конав,
А новий день із тьми-недоли
На Колізей і Капітолій²⁾
Уже світив, уже сіяв.
Уже огненні язики³⁾
Із краю в край, по всій землі
Святеє слово пронесли, —

І никли гордії владики⁴⁾
Перед святим його хрестом.

Перенесись во время оно,
Душе моя, і стоном-дзвоном,
І трубним гласом возгреми⁵⁾
Із мурів темної тюрми!

Благословенная в женах
Святая, праведная Мати
Святого Сина на землі!
Не дай в неволі пропадати,
Летучі літа марно тратить,
Скорблящих⁶⁾ радосте! Пошли,
Пошли мені святеє слово,
Святої правди голос новий,
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!
І розкажу я людям горе,
Як тая мати ріки — море
Сльозі кровавої⁷⁾ лила,
Так як і Ти, і прийняла

В живу ю душу світ незримий
Твого рѳзп'ятого Сина.
Ти, мати Бога на землі,
Ти сльози матері до краю,
До каплі вилила⁸⁾. Ридаю,
Молю, ридаючи: пошли,
Подай душі убогій силу⁹⁾,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово — Божеє кадило,
Кадило істини¹⁰⁾! Амїнь.

I.

Не в нашім краї, Богу милім,
Не за гетьманів і царів¹¹⁾,

А в римській йдольській¹²⁾ землі
Се беззаконіє творилось

народові мучив їх. Це було перше велике переслідування християн, і через те християнські вчені виставили Нерона лютим катом, і таким він живе й досі в уяві народа. Во время оно — в той час (церк.); Рим — столиця римської держави.

¹⁾ Оргія — це був такий обряд у честь грецького бога Бакха з забавами та гулянками; та тоді часто люде переборщували, й оргія робилася неприборканою гульбою з п'яцтвом і розпустою — так тепер і розуміють це слово.

²⁾ Колізей — великий цирк у Римі (Colosseum); Капітолій — осередок давнього Риму, там був храм найвищого римського бога Юпітера, там ісходилися на раду найвищі духовні; на Колізей і на Капітолій сходив новий день — бо християнство приносило иньчі забави (в цирку виступали борці-глядіятори, там же вбивали християн на очах людей), иньче розуміння життя з новою вірою.

³⁾ приг. з Біблії — зшестя св. Духа; огненні язики — апостоли.

⁴⁾ ті, що мали владу у своїх руках.

⁵⁾ Це цілком на біблійний лад, через те й церковних слів багато..

⁶⁾ радосте тих, що журбу мають (скорб).

⁷⁾ у збірному значінні: сліз кривавих.

⁸⁾ за те і звеличив її поет ув окремії поемі: «Марія», стор. 390; незримий — що його не можна бачити (зріти).

⁹⁾ розуміється: мої душі убогій (поетовій).

¹⁰⁾ кадять — славлячи, отже кадило істини: похвала правди, слава правді.

¹¹⁾ не тоді, як у нас (колись) були гетьмани і (тепер) царі.

¹²⁾ там, де ідолам поклоняються (не — в християнській землі!), а в поганському краю.

Либонь за Деція-царя¹⁾,
 Чи за Нерона-сподаря, —
 Сказать запевне не зумію;
 Нехай за Нерона!

Росії

Тоді й на світі не було,
 Як у Італії росло
 Мале дівча, і красою,
 Святою, чистою красою,
 Як тая лілія, цвіло.
 Дивилася на неї мати
 І молоділа, і дівчати
 Людей шукала, і найшла;
 Та, помолившись Гіменію²⁾
 В своїм веселім Гінекею³⁾,
 В чужий веселий одвел⁴⁾.

Незабаром зробилась мати
 Із доброї тії дівчати:
 Дитину-сина привел^{а)}.
 Молилася своїм пенатам⁵⁾
 І в Капітолій принесла
 Немалі жертви! . . . Ублагала
 Капітолійський той синкліт⁶⁾,
 Щоб первенця її вітали
 Святії ідоли⁷⁾. Горить
 І день і ніч перед пенатом
 Святий огонь. Радіє мати.
 В Алкида⁸⁾ син її росте.
 Росте . . . лицяються гетери⁹⁾,
 І перед образом Венери¹⁰⁾
 Горить кадило золоте.

II.

Тоді вже сходила зоря
 Над Вифлеємом; правди слово,
 Святої правди і любови,
 Зоря всесвітня зійшла,
 І мир і радість принесла
 На землю людям. Фарисеї
 І вся мерзенна Іудея
 Заворушилась, заревла,
 Неначе гадина в болоті,

І Сина Божія во плоті
 На тій Голгофі розп'яла
 Межи злодіями. І спали,
 Упившись кровію, каті,
 Твою кровію! А Ти
 Возстав от гроба! Слово встало¹¹⁾,
 І слово правди понеслі
 По всій невольничій землі
 Твої апостоли святії.

¹⁾ Римський цісарь Децій (249—251) теж дуже переслідував християн.

²⁾ Гіменей — у Греків (і в Римлян) бог весілля, бог шлюбу.

³⁾ Гінекей — жіночі кімнати в домі багатих Греків чи Римлян у старовину; там Гречанки (чи Римлянки) займалися зі своєю челяддю своїми жіночими роботами: ткали, прями, шили й т. д.

⁴⁾ перевела зі своєї хати до чужої, оддала заміж.

⁵⁾ Пенати — домовики, боги домашнього, сім'євого щастя, опікуни дому й сім'ї.

⁶⁾ Синклит — грецьке слово: збір, зборище найвищих духовних; як би з чим порівняти, то хіба з колишнім Синодом.

⁷⁾ Идоли або телці — статуї (вироблені з дерева, чи з каменю повиковувані боги).

⁸⁾ Алкид — син сили, силач; так звали колись Греки свого героя-силача Геракля; в Алкида росте — набирається сили, щоб стати таким, як Геракль.

⁹⁾ Гетера — грецьке слово: гуляща дівчина, повія.

¹⁰⁾ Венера — богиня кохання (у Греків: Афродита) та тілесних забаганок, розпусти; «образ» треба розуміти дослівно: те, що колись слово «образ» визначало, щось вирізане з усіх боків, вирізьблене, статуя, бо таким образом (малюнкам) богів ні Греки, ні Римляни не поклонялися.

¹¹⁾ Так як це сказано в євангелії — і так треба розбірати.

III.

Тоді ж ото її Алкид,
Та ще гетери молодії,
Та козлоногий п'яний дід¹⁾
Над сáмим Апієвим шляхом²⁾
У гаї гарно роздяглись,
Та ще гарніше попилісь,
Та й поклонялися Пріяпу³⁾.
Аж гульк! — іде святий Петро,
Та, йдучи в Рим благовістити⁴⁾,
Зайшов у гай води напитись
І одпочити. — «Благо вам!»
Сказав апостол утомлénний,

І оргію благословив.
І тихим, добрим, кротким⁵⁾ словом
Благовістив їм слово нóве:
Любов, і правду, і добро,
Добро найкраще на світі —
То братолюбіє. І ситий,
І п'яний й голий Фавн отой,
І син Алкид твій, і гетери —
Всі, всі упали до землі
Перед Петром, і повелі
До себе в терми⁶⁾ на вечерю,
Того апостола . . .

IV.

І в термах оргія⁷⁾. Горять
Чертоги⁸⁾ пурпуром⁹⁾ і златом,
Куряться амфори¹⁰⁾: дівчата,

Трохи не голії, стоять
Перед Кипридою¹¹⁾, і в-лад¹²⁾
Співають гимн¹³⁾. Прируготван¹⁴⁾

¹⁾ Козлоногий дід — це Фавн (у Римлян: Сатир), божок: ізверху людина з козячими рогами, зі споду козячі ноги з ратичками; він по лісах та полях ніби го жив. На забавах у честь бога п'яцтва, Бакха, все хтось перебірався за Фавна й вів перед у гулянці.

²⁾ Апієвий шлях (по-латинському: *via Appia*) — найбільший і найкращий шлях, що вів із Риму на південь Італії (його назва від: Апія, що казав цей шлях проводити).

³⁾ Пріяп — божок плодючости (людей, звірят, піль і т. д.), та ще й тілесних розкошів, полових зносин.

⁴⁾ проповідувати євангеліє, віру Христову.

⁵⁾ ласкавим (церк.).

⁶⁾ Терми — це грецькі (й римські) купальні-лазні, владжені дуже розкішно; тут поет змішав грецькі терми з нашими колишніми княжими теремами, думаючи під цим словом: палати, розкішні будинки.

⁷⁾ така сама, як у лісі.

⁸⁾ Чертог — давнє слово, що вживалося на Україні за князів: княжа, панська кімната.

⁹⁾ Пурпур або багр — червона (дорога) фарба.

¹⁰⁾ Амфора — посуд, глек із широким черевцем та двома вухами (від того й назва, бо амфо = двоє по-грецьки), на вино; а то і клали в амфори пахуче зілля й кували ним (проти зараз, як то кажуть: для дезинфекції).

¹¹⁾ Киприда — дочка острова Кипру (на Середземному Морі), себто, Венера, бо там її найперш почали почитати, і там були її найдавніші храми (наче б вона там родилася).

¹²⁾ до-ладу, хором.

¹³⁾ Гимн — похвальна пісня в чийсь честь, від того, н. пр., царський гимн, національний гимн.

¹⁴⁾ церковна форма й церковне слово — приготований.

Веселий пир¹⁾, і полягли
На лбжах гості²⁾. Регіт, гомін!...
Гетери гостя привели
Сивобородого... І слово
Із уст апостола святого
Драгим єлеєм потекло³⁾.
І стихла оргія. А жриця
Киприди, оргії цариця⁴⁾,
Поникла⁵⁾ радісним чолом
Перед апостолом, і встала,
І всі за нею повставали,
І за апостолом пішли
У катакомби⁶⁾. І єдиний
Твій син Алкид пішов за ними
І за апостолом святим,
За тим учителем своїм.

А ти весела вийшла з хати
На шлях із гаю виглядати
Свого Алкида... Ні, нема!
Уже й смеркає, вже й світає,
Твог єдиного немає,
Уже й не буде! Ти сама
Помолишся своїм пенатам,
Сама вечерять сядеш в хаті, —
Ні, не вечерять, а ридать,
Себе і долю проклинать,
І сивіть, кленучі! І — горе! —
Умреш-еси⁷⁾ на самоті,
Мов прокаженна⁸⁾... .

VI.

На хресті

Стрімглав⁹⁾ повісили святого
Тог апостола Петра.
А неофітів в Сиракузи¹⁰⁾,
В підземні страшні узи
В кайданах одвезлі. І син,
Твій син Алкид, твоя дитина,
Твоя єдина родина,
Любов єдина твоя,
Гниє в неволі, у кайданах.
А ти, прескорбная, не знаєш,
Де він конає, пропадає!
Ідеш шукать його в Сибір,

¹⁾ Пир — старе українське слово (од слова: пити, питво): бенкет.

²⁾ Римляни іли не сидячи за столом, а лежачи на окремих лежанках (ложах).

³⁾ Єлей — приносив ранам полекшу; слово потекло легенько, наче дорогий єлей, і заспокоювало людей (стихла оргія).

⁴⁾ Жрець (він) — жриця (вона): дівчина, що служила Венері (пор. чернець — черниця); цариця оргії — найстарша (найкраща) межи жрицями.

⁵⁾ схилилася.

⁶⁾ Катакомби — підземні печери, в яких сходилися в перших часах християнства вірні на молитву, а то й ховаючись від переслідування влади.

⁷⁾ неправильна форма, на церковний лад, де до минул. часу додавалося *еси* (задля поваги, наче пророцтва), як, н. пр., стор. 373: пішла-еси.

⁸⁾ Проказа — страшна недуга на сході, про яку в Біблії розповідається; прокажених відокремлюють за містом, щоб не заражали других.

⁹⁾ стрімголов (догори ногами), бо так собі Петро бажав.

¹⁰⁾ Сиракузи — місто на острові Сицилії; туди засиляли людей із Риму на тяжкі роботи.

Не допустили й подивитись!
І мусіла вона сидіти
Коло острога¹⁾, ждять і ждять,
Як Бога в неба, виглядять
Свого сина, — аж поки-то
Його в кайданах поженуть
Бульвар²⁾ мести.

А в Римі свято,
Велике свято! Тиск народу,

Зо всього царства вовводи,
Преторіяни³⁾ і сенат⁴⁾),
Жерці і ліктори⁵⁾ стоять
Круг Капітолія, і хором
Співають гимн, і курять дим
З кадил і амфор. І з собором
Іде сам кесарь; перед ним
Із бронзи литую статую
Самого кесаря несуть.

VII.

Непевне⁶⁾ видумали свято
Патриції-аристократи⁷⁾
І мудрий кесарів сенат.
Вони, бач, кесаря хвалили
На всі лади, що аж остило
Самим⁸⁾ ледащо вихвалять;
То заразом щоб доканать⁹⁾,
Вони на раді й присудили,
Щоб просто кесаря назвать
Самим Юпітером¹⁰⁾ — та й годі!
І написали вовводам¹¹⁾
По всьому царству: так і так,
Що кесарь — бог, ще більш од бога,
І майстрові дали кувать
Із бронзи кесаря; до того,

¹⁾ Острог — тюрма.

²⁾ Бульвар — широка вулиця, часто з деревами по оба боки.

³⁾ Преторіяни — прибічна гвардія цісаря; вони мали в Римі велику силу, на них і спиралися цісарі й запобігали в них ласки, а то бувало таке, що преторіяни й цісарів настановляли по своїй волі.

⁴⁾ Сенат — це найвища рада в Римі за часів республіки (509—33. пер. Хр.); за цісарів він не мав ніякого значіння: сходився по давній звичці, міг радити, що хотів, а робилося те, що цісарь було бажає (та сенат так і радив!).

⁵⁾ Ліктори — колись дуже давно в Римі виконували присуди на карних злочинцях; у походах ішли за владою (консулями) зі своїми відзнаками: різками, а серед різок сокира; пізніше вони зробилися просто прибічною почесною сторожею консулів (виборних начальників держави), а потім цісарів.

⁶⁾ чудне, дивне, незрозуміле.

⁷⁾ Патриції — ніби: батьки народу — за республіканських часів стара римська шляхта, що старалася все прибрати до своїх рук. За цісарських часів уже, власне, патриціїв не було, а були т. зв. оптимати (найліпші) або нобілі (шляхта), ніби римська аристократія (те саме, що оптимати).

⁸⁾ додати, в думці: самим їм остогидло його, ледащо, вихваляти.

⁹⁾ довести до краю.

¹⁰⁾ Юпітер (по-грецьки: Зевес) найвищий римський бог: то ще від першого цісаря, від Октавіяна Августа (33. пер. Хр. до 14. після Хр.) завівся був звичай ще за-жива цісарів робити богами, ставити їм статуї та поклонятися їм.

¹¹⁾ начальникам військ, начальникам поодиноких земель.

Чи теє . . . в Скифію¹⁾. І ти . . .
І чи одна ти? Божа Мати,
І вступи вас, і укрий!
Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб не заплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі,
Або в далекій стороні
В британських, гальських легіонах²⁾
Не муштрувалися . . .

О, Нероне,
Нероне лютий! Божий суд
Правдивий, наглий серед шляху³⁾
Тебе осудить . . . Припливуть
І прилетять зо всього світа
Святіі мученики — діти
Святої волі; круг одра,
Круг смертного твого предстануть⁴⁾
В кайданах, і . . . тебе простять:
Вони — брати і христіяни,
А ти — собака, людодід,
Деспот⁵⁾ скажений! . . .

VI.

Аж кишить	Похмілля справить.
Невольника ⁶⁾ у Сиракузах	Скрізь шукала
В льохах і тюрмах, а Медуза ⁷⁾	Дитину мати: не найшла . . .
В шинку з старцями п'яна спить:	І в Сиракузи поплила,
От-от прокинеться, і потім	Та там уже його в кайданах
І кров'ю вашою, деспоти,	Найшла, сердешная, в тюрмі.

¹⁾ Скитія (Скифія) — так звався край над Чорним Морем (сьогоднішн Херсонщина, Катеринославщина, Таврія), куди засиляли римські цісарі люде (як московський уряд на Сибір, отже Скитія була римським Сибіром).

²⁾ Британія — Англія, Галія — Франція, легіони — римські війська (легіо — полк); це були полки, які виставлялися проти Британців та Галійців, ш не дуже радо зносили римське ярмо.

³⁾ Воно так і сталося з Нероном, що він нагло, серед шляху, помер, і ніког при тому не було.

⁴⁾ Предстати — церковне слово, по нашому: з'являться перед смертни ліжком (круг одра), повиринають.

⁵⁾ Деспот — лютий царь (первісно — пан).

⁶⁾ То так, як ми нераз кажемо: там народу аж кишить; невольника — збірному значінні: невольників (їх же багато: аж кишить).

⁷⁾ Медуза — страшна богиня-баба, з волоссям із гаддя, з очима, що я на них хто було подивився, зо страху вмівав. Це місце так треба розуміти те, що там із невольниками діється, таке страшне, що як би хто тверезими (не-п'яними), здоровими очима подивився, то вмер би (натяк на справедливий су на деспотах за їх переслідування праведників).

Так, *нота-бене*¹⁾, додали,
Що бронзовий той кесарь буде
І милувать²⁾. Сердешні люде,
Неначе в ирїй, потягли
У Рим на прощу. Приплила
Із Сиракуз і та небога³⁾,
Благати кесаря і бога.
І чи одна вона? Мій Боже!
Прийшло їх тисячі в сльозах,
Прийшло здалека . . .

Горе з вами!

Кого благати ви прийшли?
Кому ви сльози принесли?
Кому ви принесли з сльозами
Свою надію? Горе з вами,
Раби незрячі⁴⁾! Кого,
Кого благасте, благіі,
Раби незрячі, сліпіі?
Чи ж камінь⁵⁾ милує кого?
Молітесь Богові одному,
Молітесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклоніться! Все брехня:
Попи й царі! . . .

VIII.

Перед Нероном,

Перед Юпітером новім,
Молились вчора сенатори⁶⁾
І всі патриції, і вчора
Лилася божа благодать:
Кому чи чином⁷⁾, чи грошима,
Кому в аренду Палестину,
Або за більшії заслуги
Самі благоволили дати
Свою підложницю в супруги⁸⁾,
Хоча й підтоптану — нічого:
Аби зпід кесаря! А в кого

¹⁾ латинські слівця — між иньчим, до речі, само по собі.

²⁾ те, що ми сказали б тепер: даватиме амністію (дарувати давні прогріхи).

³⁾ Небога — бідна, безталанна.

⁴⁾ що не бачите (не зрите), сліпі.

⁵⁾ чи камінь, а власне: бронза — надумці в поета була та статуя, що її зроблено

⁶⁾ Сенатори — ті, що брали участь у сенаті, члени сенату (гл. стор. 371, пом. 4).

⁷⁾ посада, місце, віданак (моск.).

⁸⁾ Супруга — церк. слово (й моск.), по-нашому: за жінку, за дружину.

Сестру благоволили взяти
У свій гарем¹⁾ — і се нічого:
На те він бог! А ми під бога
Себе повинні підкладать,
Не тільки сестер . . .

Преторіяни помолились;
Преторіянам дав указ,
Щоб все, що хочуть, те й робили, —
А Ми²⁾ помилуємо вас.
І ви, плебеї-гречкосії³⁾,
І ви молилися, — та вас
Ніхто не милує, не вміють
Вас і помилувать гаразд! . . .

IX.

На третій день уже пустили
Молитися за християн.
І ти приходила, молилась, —
І милосердий істукан⁴⁾
Звелів везти із Сиракузи
У Рим в кайданах християн.
І рада ти, і весела,
Кумірові⁵⁾ знову
Помолилась. А кумір

Юпітер той новий,
Ось побач, яке свято
Буде завдавати
В Колізеї! А тим часом
Іди зустрічати
Свого сина, та не дуже
Радій лиш, небого:
Ще не знаєш ти нового
Ласкавого бога!

X.

А поки-що з матерями
Алкидова мати
Пішла його зустрічати,
Святих привітати
На березі. Пішла-еси,
Трохи не співаєш,
Та кесаря-Юпітера
Хваляш-вихваляєш:
«От Юпітер, так Юпітер!
Не жаль і назвати

Юпітером. А я, дурна,
Ходила благати
У Афіни⁶⁾ Юпітера . . .
Дурна, більш нічого! . . .»
І нищечком помолилась
Кесареві-богу,
Та й пішла понад болотом,
На Тибр⁷⁾ поглядає.
А по Тибру ізза гаю
Байдак впливає,

¹⁾ гл. «Гамалія», стор. 103, пом. 5.

²⁾ гл. «Кавказ», стор. 183, пом. 7.

³⁾ Плебеї — прості люде, звичайний народ, чернь у Римі (супроти патриційв-аристократів — плебеї-гречкосії).

⁴⁾ статуя, телець.

⁵⁾ божок.

⁶⁾ Афіни або Атени — столиця теперішньої Греції, і славне за римських часів місто тим, що в ньому процвітало всяке мистецтво, було багатько храмів усяким богам; туди, мов на прощу, в'їжджалися з цілого римського царства всякі люде, щоб учитись, а то й поглянути на те мистецьке місто, на храми та статуї.

⁷⁾ Тибр — річка в Італії, над нею лежить Рим.

Чи ґалєра¹⁾. На ґалєрі
Везуть твого сина
З неофітами в кайданах;
А твоя дитина
Ще й до щогли²⁾ прикована:
Не неофіт нівий,
А апостол великого
Христового слова...
Отакий-то він! Чи чуєш?
У путах співає
Твій мученик:
«Псалом нівий Господєві³⁾
І нівую славу
Воспоєм чеснім собором,
Серцем нелукавим!
Во псалтирі і тимпані
Воспоєм благая,
Яко Бог кара неправих,

Правим помагає.
Преподобнії во славі
І на тихих ложах
Радуються, славословлять,
Хвалять ім'я Боже;
І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду,
На отмщеніє язикам
І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізні пута,
І їх, славних, оковами
Ручними окружать;
І осудять неправедних
Судом своїм правим,
І во-віки стане слава,
Преподобним слава!»

XI.

А ти на бєрезі стояла,
Неначе темная скала,
Не слухала, і не ридала,
А Аллилуя подала⁴⁾
За матерями християнам.
Мов давони, загулі кайдани
На неофітах; а твій син,
Єдиний твій, апостол нівий,
Перехрестившись, возгласив⁵⁾:
«Моліться, братія, моліться
За брата лютого! Його
В своїх молитвах пом'яніте;
Перед гординею⁶⁾ його́,

Браті мої, не поклоніться!
Молитва — Богові! А він
Нехай лютує на землі,
Нехай пророка побиває,
Нехай усіх нас розпинає!
Уже внучата зачалісь⁷⁾,
І виростуть вони колісь:
Не месники внучата тії —
Христові воїни святії!
І без огня і без ножа
Стратеги⁸⁾ Божії воспрянуть⁹⁾,
І тьми і тисячі¹⁰⁾ поганих
Перед святими побіжать¹¹⁾!

¹⁾ ґалєра — середнєвічне слово, в Римі ще його не знали, через те й поет каже про той човен, що він скидався на наш запорозький байдак або турецьку (еспанську, чи французьку) галєру.

²⁾ Щогла — стовп на кораблі, до нього вітрила чіпляють.

³⁾ гл. «Псалми Давидові», стор. 202, пом. 4—12, там і пояснений цей псалом.

⁴⁾ хвалу подала, привітала (аллилуйя — євр: хвалить Господа).

⁵⁾ сказав піднесеним голосом.

⁶⁾ гордощами; а брат (Нерон), бо всі люде одні одним брати..

⁷⁾ заклонулись, церк. слово, пор. «Зачаття св. Ганни» (таке свято); внучата, себто: християни.

⁸⁾ Стратег — грецьке слово: воєвда, а власне: начальник війська.

⁹⁾ встануть до бою, підіймуться до бою (пор. прят, суперечка, бій).

¹⁰⁾ Тьма — по церковному: десять тисяч, коротко: безліч, дуже багато.

¹¹⁾ святі (християни) в бою переможуть поган (поганих), і вони (як це буває з переможеними в війні) тікатимуть, і за ними йтимуть (як переможці) християни.

Моліться, братія!» —
Молились,
Молилися перед хрестом,
Закуті в пута неофіти

Молились радісно. Хвалá,
Хвалá вам, душі молодіі,
Хвалá вам, лицарі святіі,
Во віки-віки похвалá! . . .

XII.

І в Рим галера приплила.
Минає тиждень. П'яний кесарь,
Постригши сам себе в Зевеса¹⁾,
Завдав Зевесу юбілей²⁾.
Лікує³⁾ Рим. Перед кумира
Везуть возами ладан, миро,
Женуть гуртами християн
У Колізей . . . Мов у різниці,
Кров потекла. Лікує Рим . . .
І Глядіатор⁴⁾ і патрицій —
Обидва п'яні, — кров і дим

Їх упоїв; руїну слави
Рим пропиває, тризну⁵⁾ править
По Сціпіонах⁶⁾.

Лютий, лютий,
Мерзений старче⁷⁾! Роскошуй
В своїх гаремах! Ізза моря
Уже встає святая зоря.
Не громом праведним, святим
Тебе уб'ють, — ножем тупим
Тебе заріжуть, мов собаку,
Уб'ють об'ухом⁸⁾!

XIII.

Другий день
Реве арена⁹⁾. На арені
Лідійський¹⁰⁾ золотий пісок
Покрився пурпуром червоним,
В болото крові замісивсь¹¹⁾;
А Сиракуських Назореїв
Ще не було у Колізеї.

На третій день і їх в кайданах
Сторожа з голими мечами¹²⁾
Гуртом в різницю привелá.
Арена звірем заревла . . .
А син твій гордо на арену,
Псалом співаючи, ступив, —
І п'яний кесарь, мов скажений,

¹⁾ То як у нас кажуть: у черці постригтися — зробитися черцем, таксамо тут: зробивши сам зі себе Зевеса . . . Зевес — це грецька назва найвищого бога, те саме, що в Римлян — Юпітер.

²⁾ Юбілей — старе єврейське слово, що перебрали опісля в середніх віках латинські вчені — кожний п'ятьдесятий рік, що його обходжено дуже величаво; тепер юбілеєм звуть святкування якихнебудь роковин.

³⁾ Лікувати — церк. слово: тішитися, веселитись.

⁴⁾ Глядіатори — борці в давньому Римі, що виступали до борні в цирку.

⁵⁾ Тризна — поминки за душу вмерлого, які справляли давні Слав'яни.

⁶⁾ Сціпіони — два славні римські вояки, що стояли й воювали за славу Риму. Ціле це місце треба так розуміти: давній славний Рим (коли ще були Сціпіони) загинув, і на його руїнах справляють (у цирку) по ньому поминки.

⁷⁾ Риме!

⁸⁾ не нараз розвалиться, а поволеньки, серед мук (які завдаватимуть йому сусіди — германські племена, племена з новим життям) буде гинути

⁹⁾ Арена — це рівне місце на середині цирку, посипане піском (од цього його й назва), де відбувалися бої Глядіаторів і звірів.

¹⁰⁾ Лідія — країна на заході Малої Азії, славилася ясножовтим, гарним піском.

¹¹⁾ розклад слів такий: пісок замісився в болото крові (з піску і крові зробилося болото кров'яне)

¹²⁾ так усе було з невольниками, щоб їх зараз же можна вбити, якщо вони пробували б утікати.

Зареготавсь. І леопард
Із льоху вискочив на сцену¹⁾ . . .
Стушив, зирнув, — і полилась
Святая кров. По Колізею
Ревучим громом пронеслась
І стихла буря²⁾ . . .

Де ж була?

Де ти сховалась? Чом на його,
На кесаря свого святого,
Не кинулась? — Бо стерегли:
Кругом в три лави обступили
Зевеса ліктори; за ним,
Твоїм Юпітером святим,

Залізну браму зачинили.
А ти осталася одна,
Одна-однісінька надворі.
І що ти зможеш? — «Горе! горе
О, горе лютеє моє!
Моя ти доленько! Без його
Що я робитиму? До кого
Я прихилюся?» . . . І небога
Кругом зиркнула, — і об мур,
Об мур старою головою
Ударилась, і трупом пала
Під саму браму.

XIV.

З позорища³⁾ увечері
У терми сховався
Святий кесарь з лікторами;
Колізей остався
Без кесаря і без Римлян,
І ніби заплакав;
Сполохнувшись, сумно-сумно
Над ним ворон крякав.
Одинокий, мов гора та
На полі, чорніє
Колізей той серед Риму.
Тихо-тихо віє
Іаза Тибру, із Альбано⁴⁾
Вітер понад Римом, —

А над чорним Колізеєм,
Ніби ізза диму,
Пливе місяць круглолиций,
І мир перевозданий⁵⁾
Одпочив на лоні ночі⁶⁾.
Тільки ми, Адаме,
Твої чада⁷⁾ преступнії,
Не одпочиваєм
До самої домовини
У проспаним раї⁸⁾;
Гриземося, мов собаки,
За маслак⁹⁾ смердячий,
Та тебе ще зневажаєм,
Праотче ледачий! . . .

XV.

Трохи одпочила
Стара мати недобита, —
Живущую силу

Сила ночі оживила;
Встала, походила
Коло за́мкнутої брами

¹⁾ сцена — в театрі, арена — в цирку; тут стільки, що видовище, отж арена.

²⁾ заревли люде (те, що тепер: оплески в театрі, чи цирку) і стихли.

³⁾ з видовища, з театру.

⁴⁾ Альбано — гора й місто недалеко Риму.

⁵⁾ той світ, що був перш сотворений, поки чоловік прийшов (звірята, р стини й т. д.), світ, сотворений до Адама.

⁶⁾ Ніч поет учоловічує, наче вона була б мати.

⁷⁾ діти (церк.).

⁸⁾ земля, в якої ми могли б зробити рай (живучи правдою), а не зробили (проспали).

⁹⁾ Маслак — кістка.

Та щось шепотала:
Чи не кесаря святого
Нишком проклинала?
А, може, й так . . . Тихесенько
До брами підкралась,
Послухала, усміхнулась
І щось прошептала —
Якесь слово . . . І нищечком
Коло брами сіла
Й зажурилась. Незабаром
Брама одчинилась,
І на возах, на колесніцях,
Із Колізея, із різниці
Святії вивезли тіла,
І повезлі на Тибр: тілами
Святих убитих годувати
Для царського таки стола
У Тибрі рибу.

Встала мати,
Кругом оглянулась, взялась
За биту голову руками,
І тихо, мовчки за возами
Марію чорною пішла
На Тибр. А Скифи сіроокі,
Погоничі, рабів раби¹⁾,

Подумали: сестра Морька²⁾
Із пекла вийшла провозать
У пекло Римлян. Поскидали
У воду трупи та й назад
З возами Скифи повертали.

І ти осталася одна
На березі, і ти дивилась,
Як розстелялися, стелились
Кругі широкі над ним,
Над сином праведним твоїм . . .
Дивилась, поки не осталось
Живого сліду на воді, —
І усміхнулась тоді,
І тяжко-страшно заридала,
І помолилась в перший раз
За нас Розп'ятому.

І спас
Тебе розп'ятий Син Марії,
І ти слова його живі
В живу ю душу прийняла,
І на торжіща³⁾ і в чертоги
Живого істинного Бога
Ти слово правди понесла⁴⁾!

8. XII. 1857.

Нижній-Новгород.

ЮРОДИВИЙ⁵⁾.

Во дні фельдфебеля-царя⁶⁾ Україну правили. Добра
Капрал Гаврілович Безрукий⁷⁾ Таки чимало натворили, —
Та унтер п'яний, Долгорукий⁸⁾, Чимало люду оголили

¹⁾ Скифи, мешканці Скитії, раби тих, що вдержували для цісарських прихотів цирк і забави (цісарських рабів) — то й раби рабів.

²⁾ Морька — чорт, бог підземелля.

³⁾ Торжище — місце на торги, торговиця.

⁴⁾ Під «Неофітами» поет підписався: *Кобзарь-Дармограй*.

⁵⁾ гл. «Чигирин», стор. 108, пом. 5.

⁶⁾ Фельдфебель-царь — це царь Микола II. (Його зве ще Шевченко Тормазовом).

⁷⁾ Капрал Гаврилович Безрукий — київський генерал-губернатор Дмитро Гаврилович Бібіков, у нього не було одної руки (так зве його «безруким» Шевченко й у «Дневнику» під 19. липня 1857. р.).

⁸⁾ Унтер Долгорукий — князь Долгорукий, шеф (начальник) жандармів у Києві; то так усі найвищі «нижні чини»: фельдфебель, капрал (унтерофіцер, десятник), унтер (єфрейтор, молодчий десятник) — як звичайно: всі жорстокі — всіх їх докупі далі і зве Шевченко «ундірами».

Оці сатрапи ундіра¹⁾.
А надто стрижений Гаврилич
З своїм вфрейтором малим
Та жвавим, нà-лихо лихим,
До того люд домуштрували,
Що сам фельдфебель дивувались
І маршировкою і всім,
І «*благосклонні перебували
Всегда к вфрейторам своїм*»²⁾.
А ми дивились і мовчали,
Та мовчки чухали чубі, —
Німії, подлії раби,
Підніжки царської, лакеї
Капрала п'яного! Не вам,
Не вам, в мережаній лівреї
Донощики і фарисеї,
За правду пресвятую стать
І за свободу! Розпинають,
А не любить ви вчилися брата!
О, роде сұтний³⁾, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашингтона⁴⁾
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись!

Не сотні вас, а мільони
Полян, Дулібів і Древлян⁵⁾
Гаврилич гнув во время оно;
А вас, моїх святих Киян,
І ваших чепурних Киянок
Оддав своїм прафосам п'яним
У наймицькі сатрап капрал, —
Вам і байдуже. А між вами
Найшовсь таки якийсь проява,
Якийсь дурний оригінал⁶⁾,
Що в морду затопив капрала,
Та ще й у церкві, і пропало,
Як на собаці⁷⁾.

Так-то, так!
Найшовсь таки один козак,
Із мільона свинопасів,
Що царство все оголосив⁸⁾:
Сатрапа в морду затопив
А ви, юродиві, тим часом,
Поки нездужає капрал,
Ви огласили юродивим
Святого лицаря!

А бивий⁹⁾
Фельдфебель ваш — Сарданапал,

¹⁾ Сатрапами звалися в давній Персії наставники поодиноких земель (провінцій); вони мало були залежні від короля й робили собі, що хотіли; через те ми тепер кожного дуже лютого (а малоосвіченого) урядовця звемо сатрапом.

²⁾ насмішуваті царські слова для своїх службовців.

³⁾ суетний (моск.) — марний, мізерний, нікчемний.

⁴⁾ Вашингтон (а власне: Уошінгтн) — перший президент Сполучених Держав Північної Америки. Америка до 1783. р. належала до Англії, але відбилася від неї, і в тій визвольній війні велико заслужився Уошінгтн. Розуміється, що Сполучені Держави, відбившись од Англії, зробилися республікою, і в порівнянні з Росією їх «закон» являвся «новим і праведним» — тому Шевченко жде для України свого Уошінгтна.

⁵⁾ Поляни, Дуліби й Деревляни — старі українські племена, що жили в Київщині (Поляни), на Волині (Дуліби), на Поліссі (Деревляни), всі, що належали до київського генерал-губернаторства.

⁶⁾ Проява й оригінал (лат. слово) — не такий, як другі люде, чудак, дивний чоловік.

⁷⁾ Про цю подію оповідає поет і в своєму «Дневнику», тільки відносить її не до Києва, а до Вологди (Дневник, 19. липня, 1857. р.). На цій події він хотів було скласти цілу поему: «Сатрап і Дервіш», і, може, «Юродивий» і являється частиною цієї поеми, якої, здається, поет таки не написав.

⁸⁾ обезславив (голосно про це забалакали).

⁹⁾ Бивий — церк. форма: той, що був, колишній; Сарданапаль — нібито останній асирійський царь, боязький і розпусний, спалив себе на кострі (606. р. пер. Хр.) враз із жінками й рабами, як побачив, що не придушити йому повстання, яке зчинилося проти нього в Асирії.

Послав на каторгу святого,
А до побитого старого
Сатрапа «навсегда» оставсь
Преблагосклонним¹⁾.

Більш нічого
Не викроїлося, і драму²⁾
Глухими, темними рядами
На смітник винесли³⁾.

А я . . .

О, зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Якраз на смітничок Миколи⁴⁾,
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим, святим,
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожнії діла . . .
Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий⁵⁾!
Чого наробів на землі!

А ти, всевидящее око!

Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих⁶⁾,
Як мордували, розпинали
І вішали?! А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло?! Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіюти⁷⁾, а царі . . .
Та цур їм, тим царям поганим!
Нехай верзуться⁸⁾ їм кайдани,
А я долину на Сибір
Аж за Байкал⁹⁾; загляну в гори,
В вертепи темнії і в нори
Без дна глибокії, і вас,
Споборники святої волі¹⁰⁾ —
Із тьми, із смрада¹¹⁾ і з неволі,
Царям і людям на показ,
На світ вас виведу на-далі
Рядами довгими в кайданах . . .

1857. р.

Нижній-Новгород.

1858. р.

ДО ЛЯ.

Ти не лукавила зо мною;
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі¹²⁾ стала; ти взяла

Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвелла
До п'яного дяка в науку.

¹⁾ незвичайно ласкавим.

²⁾ Драма—тяжке горе, або твір, у якому про таке горе пишеться (поет собі глузує); більш нічого не викроїлося — не можна було нічого більш удіяти.

³⁾ Про цю подію почали пускати сплітки (смітник), таємно, глухо розповідаючи один одному про неї.

⁴⁾ Смітничок Миколи — Петербург, де й ходило багато всяких спліток і політичних і иньчих; туди й їхав поет із Нижнього Новгорода (в березні стор. XX).

⁵⁾ Жестокий (моск.) — жорстокий.

⁶⁾ бо стояли за святу правду.

⁷⁾ Кіот або ківот (грецьк. слово) — скриня, в якій Жиди держали Мойсеєві закони; тут означає скриню (шафу) зі скла, в яку ставлять образи святих.

⁸⁾ вбачаються, сянуться.

⁹⁾ Байкал — велике озеро на далекому Сибірі (на сході) — там усюди були каторжні роботи (копальні золота для царя, н. пр., Нерчінск).

¹⁰⁾ споборник — той, що разом із другим бореться — разом із ним, із Шевченком, так як він.

¹¹⁾ смороду (церк.). ¹²⁾ сердешному, бідоласі.

«Учися, серденько: колись
З нас будуть люде», — ти сказала.
А я й послухав, і учився,
І вивчився. А ти збрехала!
Які з нас люде? . . . Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,

Ми просто йшли, — у нас нема
Зерна неправди за собою . . .

Ходімо ж, доленько моя,
Мій друже вбогий, нелукавий
Ходімо дальше: дальше слава,
А слава — заповідь моя¹⁾.

9. II. 1858.

Нижній-Новгород.

МУЗА.

А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба²⁾ молодая,
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла;
І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздоллі,
Туманом сивим сповила;
І колихала, і співала,
І чари діяла . . . і я³⁾ . . .
О, чарівниченько моя!
Мені ти всюди помагала,
Мене ти всюди доглядала
І всюди, зоренько моя,
Ти непорочною сіяла.
В степу, безлюдному степу,
В далекій неволі,
Ти сіяла, пишалася,
Як квіточка в полі.
Із казарми нечистої
Чистою, святою
Пташечкою вилетіла
І понадо мною

Полинула, заспівала
Ти, золотокрила, —
Мов живущою водою
Душу окропила!
І я живу, і надо мною
З своєю божою красою
Гориш ти, зоренько моя,
Вітаєш, мій ти херувиме,
Золотокрилий серафиме⁴⁾!
Моя порадонько святая,
Моя ти доле молодая,
Не покидай мене! Вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Вітай зо мною, і учи,
Учи неложними⁵⁾ устами
Сказати правду! Поможи
Молитву діяти до краю⁶⁾;
А як умру, моя святая,
Моя ти мамо, — положи
Свого ти сина в домовину,
І хоч єдиную сльозину
В очах безсмертних покажи!

9. II. 1858.

Нижній-Новгород.

¹⁾ Всі три ці вірші (Доля, Муза, Слава) лучаться одна з одною змістом; вони записані у «Дневнику» під 9. лютим 1858. р. — і поет сам там каже про них, чи, мовляв, не написав їх наслідком роздратовання нервів. Як на свою «славу» дивиться він, гл. вірш «Слава».

²⁾ Феб або Апольон, грецький бог сонця й мистецтва, гл. «Царі»; про Музи теж, стор. 269, пом. 1.

³⁾ в думці докінчити собі: і я пішов за тобою (писав вірші), слухав тебе

⁴⁾ ангельські чині.

⁵⁾ небріхливими, правдивими.

⁶⁾ Таке завдання собі бачить поет у писанню віршів (як старозавітні пророки): проповідь правди, молитва (правді); до краю — до смерті, до кінця життя.

СЛАВА.

А ти, задрипанко, шинкарко ¹⁾ ,	Моя крале мальована ²⁾ ;
Перекупко п'яна!	Бо я таки й досі
Де ти в ката ³⁾ забарілась	За тобою чимчикую.
З своїми лучами ³⁾ ?	Ти хоча й пишалась
У Версалі над злодієм ⁴⁾	І з п'яними кесарями
На-бор розпустила ⁵⁾ ?	По шинках хилялась,
Чи з ким иншим мізкаєшся ⁶⁾	А надто з тим Миколою
З нудьги та з похмілля?	У Севастополі ⁶⁾ ,
Горнисть лишень ти до мене,	Та мені про те байдуже . . .
Та витнемо з лиха,	Мені, моя доле,
Гарнесенько обіймемось,	Дай на себе подивитись,
Та любо, та тихо	Дай і пригорнутись,
Пожартуєм, цмокнемося,	Під крилом твоім любенько
Та й поберемося,	В холодку заснути!

9. II. 1858.

Нижній-Новгород.

СОН.

(М. А. Марковичці⁹⁾)

На панщині пшеницю жала;
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, — пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитеє кричало
У холодочку за снопом;

¹⁾ Пор. такий самий погляд на славу в вірші: «О, мої думи, о, славо злая», гл. стор. 245; задрипанка — пообдирана (через те й і грошей треба!).

²⁾ на чорта (лайка).

³⁾ зі своїми проміннями (глумливо, що нібито слава проміннями освічує, як сонце!)

⁴⁾ Версаль — королівський замок недалеко Парижа у Франції; злодій — це французський цісарь Наполеон III., який украв Французам волю, скасував республіку у Франції і зробився царем (1852—1870).

⁵⁾ на-бор розпустила — розуміється, лучі; виходить, що Шевченко не вірив у довге цісарювання Наполсона, коли говорить, що славі заплатить Наполеон аж пізніше, що вона йому поборгувала.

⁶⁾ Мізкатися або мйзкатися з кимось — заходити собі з кимось, пустувати.

⁷⁾ не з природною красою, а помальована.

⁸⁾ Це глумливий натяк на велику поразку Москалів під Севастополем у кримській війні (1854—1855). Вчувши про неї, Микола I. із пересердя помер.

⁹⁾ Марія Марковичка — визначна українська письменниця (1834—1907), що писала під прибраним ім'ям: «Марко Вовчок», дуже гарні оповідання. У цих оповіданнях змалювала вона чудовим народнім складом і загальною гарною народньою мовою, горе-недолю кріпаків-селян. Як високо поважав її Шевченко, це видно з вірша: «Марку Вовчку», гл. стор. 384.

Розповилá, нагодувала,
Попéстила, і ніби сном,
Над сином сідя¹⁾, задрімала.
І сниться їй: той син Іван
І уродливий, і багатий,
Уже засватаний, жонатий,
На вольній²⁾, бачиться, — бо й сам
Уже не панський, а на волі;
І на своїм веселім полі
Удвох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть . . .
І усміхнулася, небога.
Прокинулася — нема нічого! . . .
На Йвася глянула, взяла
Його, гарненько сповилá,
І копу дожинать пішла,
Поки не чути ланового³⁾.

13. VII. 1858.
Петербург.

Я не нездужаю⁴⁾, — нівроку, —
А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось . . . Болить,
Болить і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина.
Лихої, тяжкої години,
Мабуть, ти ждеш⁵⁾? Добра не жди⁶⁾,
Не жди сподіваної волі, —
Вона заснула: царь Микола
Її приспав, а щоб збудить
Хиренну волю⁷⁾, треба миром,
Громадою обух сталить⁸⁾,

¹⁾ Сідя — стара форма: сидячи.

²⁾ а вольною, не-кріпачкою.

³⁾ гл. стор. 329, пом. 3.

⁴⁾ Хоч я не хворий, але щось недобре прочуваю, і через те серце болить.

⁵⁾ З вступленням на престіл нового царя Олександра II. багато людей, навіть ізміж Українців, почало покладати на нього великі надії (н. пр.: Куліш), що волю дасть і т. д. Оце й має на думці Шевченко, кажучи про те, що серце його болить, бо не віриться йому, що новий (в иньчих виданнях: п'яний) царь буде кращий за Миколу (стор. XX).

⁶⁾ Ніякої надії на волю Шевченко не має й не сподівається, щоб вона прийшла згори, а думас, що тільки громадою її можна здобути (здолини).

⁷⁾ слабу, недужу, мізерну.

⁸⁾ Сталевого обуха не буває; тут треба розуміти так, щоб сильний був він, як сталь.

Та добре вигострити сокиру¹⁾,
Та й заходиться вже будить.
А то проспигь собі, небога,
До суду божого страшного!
А панство буде колихать²⁾,
Храмї, палати мурувать,
Любить царя свого новóго³⁾
Та византїйство прославлять⁴⁾,
Та й більше, бачиться, нічого!

22. XI. 1858.
Петербург.

ПОДРАЖАНІЄ⁵⁾ ХІ. ПСАЛМУ.

Мій Боже милий! Як то мало
Святих людей на світі стало!
Один на другого кують
Кайдани в серці, а словами,
Медоточивими⁶⁾ устами
Цілюються, і часу ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвїнтар повезуть? . . .
А ти, о, Господи єдиний,
Скуєш лукаві уста,
Язик, отой велерічивий,
Мовлявший⁷⁾: «Ми — не суета!
І возвелїчимо на-диво
І розум наш, і наш язик . . .
Та й де той пан, що нам закаже
І думать так, і говорить?»
— „Воскресну я!“ — той пан вам скаже: —
„Воскресну нині, ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих нищих⁸⁾ . . . Возвелїчу

¹⁾ гострити сокиру — в обороні тої волі, що її забираються будити.

²⁾ Розуміється, що в інтересі панів буде, щоб вона як найдовше спала, то вони її колихатимуть.

³⁾ Олександра II. (1855—1881).

⁴⁾ Византїйство — черезмірні поклони перед сильними цього світа, як це було в Візантії (стор. 103, пом. 6); византїйство прославлять — царепоклонство, самодержавний лад виславляти.

⁵⁾ Подражаніє (церк. і моск.) — наслідування (поет усе має на думці свій край, свої думки, свої часи).

⁶⁾ устами, із яких слова як мед течуть, такі солодкі.

⁷⁾ той язик, що великі речі (високі, горді) говорить і каже: Ми — не є марнота!

⁸⁾ старців (жебраків) — воскресну задля правди й волі!

Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово . . .»

І пониче¹⁾,

Неначе стоптана трава,
І думка ваша, і слова.
Неначе срібло куте, бите
І семикрати перелите
Огнем в горнилі²⁾, словеса
Твої, о Господи, такі;
Розкинь же їх, Твої святії,
По всій землі! І чудесам
Твоїм увірують на світі
Твої малі убогі діти.

15. II. 1859.
Петербург.

МАРКУ ВОВЧКУ.

На пам'ять 24. січня 1859.³⁾

Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмірало, —
І виблагав! Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка,
І обличителя жестоких,
Людей неситих⁴⁾. Світе мій,
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!

Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите,
Убоге серце, неукрите,
Голоднее⁵⁾! І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову⁶⁾,
І думу вольную . . . О, доле,
Пророче наш, моя ти доню⁷⁾! —
Твоєю думу назову!

15. II. 1859.
Петербург.

¹⁾ поникла (стара форма), схилилася .

²⁾ щоб добре очистилося; горнило — піч, де метали перетоплюються (церк.)

³⁾ Того дня Шевченко зустрівся з Марковичкою (Марком Вовчком), гл. стор. 381.

⁴⁾ Все це церковні слова, бо ж Шевченко далі Марковичку пророком називас: кроткий — лагідний, благий; обличитель — той, що виявляє людей такими, як вони є (здирає маску), виказчик (а Марковичка писала про панів правду); жестокий — жорстокий.

⁵⁾ Що поет своє серце порівнює з дитиною, це не первина, пор. «Чого мені тяжко», стор. 128.

⁶⁾ на-ново викличу

⁷⁾ Шевченко дивився на Марковичку як на свою наслідницю (у замальовуванні кріпацького горя) і ставив її з собою нарівні (думу вольную, себто, свою думу волі — думу, про яку співав він сам — твоєю назву).

ПОДРАЖАНІЄ¹⁾ ІСАЇ ГЛАВА XXXV.

Радуйся, ниво неполита!
Радуйся, земле, не повита
Квітчастим злаком! Розпустись,
Рожевим крином процвіти²⁾!

І процвітеш, позеленієш,
Мов Іорданові святії
Луги зелені, береги.
І честь Кармилова і слава
Ливанова³⁾, а не лукава,
Тебе укріє дорогим
Золотоканним, хитрѸ шитим,
Добром та волею підбитим,
Святим омофором⁴⁾ своїм.
І люде темнії, незрячі
Дива Господнії побачать⁵⁾.

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті.
Радуйтеся, вбогодухі,
Не лякайтесь дива!
Се Бог судить, визволяє
Довготерпеливих
Вас, убогих, і воздає
Злодіям за злая⁶⁾.

Тоді як, Господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиничку спочить, —
Незрячі прозрять, а кривії,
Мов сарна з гаю, помайнуть,
Німих отверзуться⁷⁾ уста,
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Сцілющою водою вмита,
Прокинеться, і потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.

Оживуть степи, озера, —
І не верстовії⁸⁾,
А вольнії, широкії,
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики⁹⁾,
А раби тими шляхами,
Без гвалту і крику¹⁰⁾,
Повіходяться докупи,
Раді та веселі,
І пустиню опанують
Веселії села.

25. III. 1858. Петербург.

¹⁾ гл. стор. 383, пом. 5.

²⁾ Ця пустиня — не полита дощем, безводна нива, не повита зіллям, безростинна (злак = зілля, ростина) — це Україна; вона повинна наводнитися (розпустись, водою) і зацвісти що-найкращими квітками (крин = лілея) — і станеться це, як правда прийде на світ!

³⁾ Кармил і Ливан — гори на північному кордоні Палестини, відомі з Біблії; на тих горах із честю і славою старі Жиди боронили свої правди (свої віри), отже й волі від ворогів.

⁴⁾ Омофор — складова частина архиерейської одежі, що спадає почерез рамена з обох боків, іззаду і зпереду (накриває рамена); хитро шитий = штуцерно, дуже гарно шитий, а підшивкою його буде: добро й воля (честь і слава спаде на пустиню, у ній буде ховатися добро й воля).

⁵⁾ Ці дива будуть — із приходом правди (Бога) на землю.

⁶⁾ відплачує тим, що зле робили, за їх злі вчинки.

⁷⁾ відкриються (церк. слово) — відчиняться, вони заговорять (прорветься слово).

⁸⁾ не такі, що позначені верстовими значками, не в'їжджені, не биті, а вольні.

⁹⁾ не ті, що владу мають, не — пани, царі.

¹⁰⁾ потихенько.

1859. р.

N. N.

Така, як ти, колись лілея
На Іордані процвіла,
І воплотила, пронесла
Святе слово над землею¹⁾.
Як би то й ти, Дністрівий цвіте²⁾ . . .
Ні, ні! Крий Боже! Розіпнуть,
В Сибір в кайданах поведуть³⁾,
І ти, мій цвіте неукритий⁴⁾ —
Не вимовлю . . .

Веселий рай
Пошли їй, Господи, подай!
Подай їй долю на сім світі,
І більш нічого не давай!
Та не бери її весною
В свій рай небесний⁵⁾, не бери,
А дай Твоєю красою
Надивуватись на землі!

19. IV. 1859.
Петербург.

ПІСНЯ.

(Ф. І. Черненку⁶⁾ на пам'ять 23. IX. 1859.)

Ой, по горі ромен цвіте,
Долиною козак іде
Та у журби питається:
Де та доля пишається?

¹⁾ Поет має на думці Діву Марію, що була неповинна, як N. N. (не знати, хто це такий та, певне, дівчина родом ізнад Дністра — Дністровий цвіте! —; лілея — квітка, що означає неповинність), і родила Христа (воплотила святе слово).

²⁾ додати в думці: зродила таку дитину, що проповідувала б правду, як Христос; ця лілея-то дочка п.-о. Крупницького з Поділля (про це пише приятель Шевченка Частохівський, який переписав цей вірш і дописав, до кого він відноситься).

³⁾ Це та сама думка, що повторяється в Шевченка часто: як би тепер із'явився Христос (проповідник правди) — то його розіпняли б, у Сибір заповторили б.

⁴⁾ беззахисний — додати в думці: пропала б марне

⁵⁾ щоб не вмерла молодою дівчиною, отже кажемо: помер на весні літ, себто, молодим

⁶⁾ Хведір Іванович Черненко — був інженером у Петербурзі; це був щирий Українець, у якого збиралися що-тижня земляки на громаду; він був нежо-

Чи то в шинках з багачами?
Чи то в степах з чумаками?
Чи то в полі на роздоллі
З вітром віється по волі?

Не там, не там, друже-брате!
У дівчини, в чужій хаті,
У рушничку та в хустині
Захована в новій скрині.

7. VI. 1859.
Лихвин (у Харківщині).

Ой, маю, маю я оченята —
Нікого, мати, та оглядати,
Нікого, серденько, та оглядати!

Ой, маю, маю і рученята —
Нікого, матінко, та обнімати,
Нікого, серденько, та обнімати!

Ой, маю, маю і ноженята —
Та ні з ким, матінко, потанцювати,
Та ні з ким, серденько, потанцювати!

10. VI. 1859.
Пирятин.

СЕСТРИ¹⁾.

Минаючи убогі села Понадніпрянські невеселі, Я думав: «де ж я прихильсь І де подінуся на світі?» І сниться сон мені: дивлюсь, В садочку, квітами повита,	На пригорі ²⁾ собі стоїть, Неначе дівчина, хатина. Дніпро геть-геть собі розкинувсь, Сіяє батько ³⁾ та горить. Дивлюсь: у темному садочку, Під вишнею у холодочку,
---	---

натий, як і Шевченко (поет від самої волі дуже бажав одружитися, і як приїхав на Україну з Петербурга, то це бажання ще більше зросло). Вірш написаний на Україні, а присвятив його поет Черненкові, вернувши до Петербурга та навідавшись до свого приятеля.

¹⁾ Це сестра Шевченкова Ярина, що до неї навідався поет літком 1859. р.; вона була вже вдовою, чоловік її, сільський маляр Бойко, помер, покинувши їй трое діточок.

²⁾ гл. «Сон», стор. 237, пом. 6.

³⁾ Дніпро.

Моя єдина сестра,
Многострадалная святая,
Неначе в раї спочиває,
Та зза широкого Дніпра
Мене, небога, виглядає.

І їй здається: виринає
Зза хвилі човен, доплива
І в хвилі човен порина . . .

— «Мій братіку! Моя ти доле!»
І ми прокинулися: ти
На панщині, а я — в неволі¹⁾! . . .

Отак нам довелось йти
Ще змалечку колючу ниву²⁾!
Молися, сестро! Будем живі,
То Бог pomoже перейти.

20. VII. 1859.
Черкаси.

Колись дурною головою
Я думав: горенько зо мною!
Як доведеться в світі жити,
Людей і Господа хвалить?
В багні колодою гнилою
Валяться, старітись, гнить,

Умерти — й сліду не покинуть
На обікраденій землі³⁾! . . .
О, горе, горенько мені!
І де я в світі заховаюсь?
Що-день Пилати розпинають,
Морозять, шкварять на огні⁴⁾! . . .

21. VII. 1859.
Черкаси.

Як би то ти, Богдане п'яний⁵⁾,
Тепер на Переяслав глянув,
Та на замчище подививсь, —
Упився б, здорово упивсь!

І . . . препрославлений, козачий
Розумний батьку! . . . і в смердячій
Жидівській хаті б похмеливсь,

¹⁾ Підчас подорожування по Україні на Шевченка зроблено донос, що він розводить безбожні розмови, й його арештовано; три дні продержали його в Мошнях, а потім перевезли до тюрми в Черкаси — і тут поет написав цей вірш, у тюрмі.

²⁾ Йти — стільки, що: топтати ногами (бо йти — дієслово неперехідне, «щось» йти не можна).

³⁾ пор. такі самі думки в думі: «Минають дні», стор. 203.

⁴⁾ Це під впливом арешту в Черкасах (там же й написаний цей вірш).

⁵⁾ Шо Шевченко мав великий жаль до Б. Хмельницького за Переяславську умову, це видно з давніх його віршів (Розрита могила, Суботів) — та тут він робить його відповідальним і за те, що побачив на власні очі, переїжджаючи Переяслав: самі жидівські хати, бруд, нелад (калюжі, свинячі багна) — бо до того довела згода з Московією! Сам Хмельницький із горя впився б, як би тепер побачив Переяслав, замчище — де стояв замок. Муже = мужу.

Або б в калюжі утопивсь,
В багні свинячім . . .

Амінь тобі, великий муже,
Великий, славний, та не дуже! . . .
Як би ти на світ не родивсь,
Або в колисці ще упивсь,
То не купав би я в калюжі
Тебе, преславного . . . Амінь!

18. VIII. 1859.
Переяслав.

Во Іудеї, во дні они,
Во врем'я Ирода царя,
Кругом Сіона й на Сіоні¹⁾
Романські п'яні легіони
Паскудились²⁾. А у царя,
У Ирода таки самого,
І у порогу й за порогом
Стояли ліктори³⁾. А царь,
Самодержавний государь,
Лизав у ліктора халяву,
Щоб той йому на те, на се,
Хоч пів-динарія⁴⁾ позичив.
А той кишенею трясе,
Виймає гроші і не лічить,
Неначе старцеві дав.
І п'яний Ирод знову п'є!
Як ось — не в самім Назареті⁵⁾,
А у якомусь у вертепі —
Марія сина привелá
І в Вифлеєм з малим пішла.
Біжить почтарь із Вифлеєма
І каже: «Царю, так і так,

¹⁾ На Сіоні — на горбку в Єрусалимі стояв замок Давида; во дні они, во врем'я — церковні слова: в давнину, в часі.

²⁾ Римські легіони — не маючи чого робити, ледащили, жили распусно; легіон — гл. «Неофіти», стор. 370, пом. 2.

³⁾ стерегли його, бо не довіряли (волі не мав і значіння не мав: лизав халяву — підлизувався); ліктор, гл. «Неофіти», стор. 371, пом. 5.

⁴⁾ Динарій — монета в давньому Римі, щось наче 80 шагів (40 копійок).

⁵⁾ бо так було писано у пророків.

Зіновать¹⁾), кукіль і будяк
Росте в пшениці! Кляте плém'я
Давидове у нас зійшло, —
Зотни, поки не піднялось!»
— „Так що ж!” — промовив Ирод п'яний:
— „По всьому царству постинать
Малих дітей; а то погані
Нам не дадуть доцарювать!”
Почтарь, нівроку, був підпилий,
Оддав сенатові приказ,
Щоб тільки в Вифлеємі били
Малих дітей.

Спаси ти нас,
Младенче праведний, великий²⁾),
Од п'яного царя-владики!
Од гіршого ж Тебе спасла³⁾
Твоя преправедная Мати!

Та де ж нам тую матірь взяти⁴⁾?
Ми серцем голі до-гола!
Раби з кокардою на лобі,
Лакеї в золотій оздобі,
Онуча, сміття з помела
Його Величества! . . . та й годі⁵⁾.

24. X. 1859.
Петербург.

МАРІЯ.

(Поема)

Такого образу життя Марії, як у Шевченка, не знайдете ні в Біблії, ні в иньчих церковних писаннях. Шевченко склав собі власну картину, виходячи з чисто людського становища й беручи все на людський розум — і тому його Марія не вийшла такою, як у християнській церкві голосять. А вже щодо непорочного зачаття, яке вважається церковною правдою (догмою), то він цілком одходить од цієї догми. Та про-те його Марія вийшла пренепорочною, святою, до неї поет молиться словами, не гіршими від тих, що знайдете по молитовниках — вийшла святою тими невимовними стражданнями матері. Цими неглибле-

¹⁾ Зіновать — такий бур'ян.

²⁾ Ісусе.

³⁾ бо від смерти, втікши до Єгипту.

⁴⁾ щоб нас від царів спасла й їх учинків.

⁵⁾ Цей вірш являється наче підготованням до поеми «Марія»; він і був ув одному зшитку з «Марією».

ними терпіннями «Марія» Шевченка завершує всі образи його матерів-страждальниць, від «Катерини», «Наймички» — до Алкидової матері в «Неофітах».

Але є ще щось, що ставить Марію-матір'я за всі матері в його поемах. Коли «Катерина» (стор. 9) й «Ганна» (стор. 173) караються тільки за те, що Івась і Марко їх діти, а Катерина навіть кидає свого на волю божу й сама топиться, Алкидова мати вже старасться зрозуміти душу свого сина й доходить до зрозуміння тих думок-правд аж по смерті Алкида — то Марія являється підпомагачкою свого великого Сина в його святій роботі проповідування правди, влегчусь йому його тяжке життя, а після його смерті сама гуртує його учеників, сама «проносить дух святий свій у їх душі вбогії», щоб вони «іменем її Сина любов і правду розносили по всьому світу». І тим вона перевищує всі матері — як іще з громадського боку дивитись на матері.

Радуйся, ти бо оновила | Радуйся, бо ти оновила
єси узятна стядно. | тих, що в ганьбі зачаті.

(Акаф. Пр. Богор., ік. 10.)

Все упованіє моє¹⁾
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє, —
Все упованіє моє
На тебе, Мати, возлагаю¹⁾,
Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, благая!
Молюся, плачу і ридаю:
Воззри¹⁾, Пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників; подай їм силу
Твого мученика Сина,
Щоб хрест-кайдани донесли

До самого, самого краю!
Достойно-пітая¹⁾! Благаю,
Царице неба і землі!
Воньми¹⁾ їх стону і пошли
Благий кінець, о, всеблагая!
А я, незлобний²⁾, воспою¹⁾,
Як процвітуть убогі села,
Псалмом і тихим і веселим
Святую доленьку твою.
А нині — плач, і скорб, і сльози
Душі убогої, — убогий,
Останню лепту³⁾ подаю.

1.

У Йосипа, у тесляра⁴⁾,
Чи в бондаря тогò святого,
Марія в наймичках росла.
Росла собі і виростала,

І на порі⁵⁾ Марія стала,
Рожевим квітом розцвіла
В убогій і чужій хатині,
В святому тихому раю.

¹⁾ Через те, що поема доторкає Біблії, то в ній багато церковних слів і форм, головню в цій першій частині, у цьому заспіві, бо це молитва, н. пр.: упованіє — надія, возлагаю — покладаю, воззри — споглянь, достойно-пітая — та, яку як слід оспівають; воньми їх стону — вислухай їх стогін; воспою — заспіваю, піснею звеличаю; благий, благая — добрий, добра; всеблагий — найліпший і т. д.

²⁾ Незлобний — що не має злоби, лагідний, без злоби.

³⁾ Як буде краще на світі (процвітуть убогі села), то і спів (псалом) його в честь Марії буде веселіший — та на світі тепер (нині) нема ще правди, то він, бідний, приносить у її честь останнє, що ще в нього в душі (лепта) лишилось: плач, горе і сльози.

⁴⁾ Це слово вже чомусь у нас забувається, й люде почали змоскоська казати: плотник; в наймичках = наймичкою.

⁵⁾ те саме, що «на літі» (пор. «Невольник», стор. 144, пом. 2): дозріла.

Тесляр на наймичку свою,
Неначе на свою дитину,
Теслу¹⁾, було, і струг покине,
Та й дивиться. І час²⁾ мине,
А він і оком не мигне,
І думав: «А-ні родини,
А-ні хатиночки нема, —
Одна-однісенька! . . . Хібá³⁾ . . .
Ще ж смерть моя не за плечима!»

А та стоїть собі під тином
Та вовну білу ю пряде
На той бурнѹс йому святѣшний⁴⁾,
Або на беріг поведе
Козу з козяточком сердешним
І попасті і напоїть;
Хоч і далеко, так любила ж
Вона той тихий божий став,
Широку Тиверіяду⁵⁾.
І рада, аж сміється, рада,
Що Йосип, сидячи, мовчав,
Не боронив їй, не спиняв
На став іти. Іде, сміється;
А він сидить, та все сидить,
За струг, сердега, не береться.
Коза нап'ється та й пасеться,
А дівчина собі стоїть,
Неначе вкопана, під гáєм,
І смутно-сумно позирає
На той широкий божий став.
І мовила: «Тиверіядо!
Широкий царю озерáм⁶⁾!»

Скажи мені, моя порадо:
Якая доля вийде нам
З старим Іосифом? О, доле!»
І похилилась, мов тополя
Од вітру хилиться в ярѹ.
«Йому я стану за дитину;
Плечми моїми молодими
Його старіі⁷⁾ підопру!»
І кинула кругом очима,
Аж іскри сипнули з очей,
А з добрих молодих плечей
Хитон⁸⁾ полатаний додолу
Тихенько зсунувся: ніколи
Такої божої краси
Ніхто не ўзрить! . . . Злая ж де
Колючим терном провелá⁹⁾,
Знущалася над красотою.
О, доленько! . . .

Понад водою
Ходою тихою пішла,
Лопух край берега найшла,
Лопух зірвала і накрила,
Неначе бриликом¹⁰⁾, свою
Головоньку ту ю смутную,
Свою головоньку святую,
І зникла в темному гаю.

О, світе наш незаходимий¹¹⁾
О, ти пречистая в женах!
Благоуханний зельний криніс
В яких гаях, в яких ярах,
В яких незнаємих вертепах¹²⁾

1) Тесла — гибель, рубанок; струг — ніж до стругання, вісник.

2) Час — година.

3) додати в думці: одружитися з нею.

4) Бурнѹс — верхня одежа, звичайно на зіму, вона широка й тепла. Поділлї кажуть: бѹрмус); святешний — про свято.

5) Тиверіяда — озеро в Галилії, «божий став», каже Шевченко.

6) для озер, поміж озерами.

7) розуміється: плечі.

8) Хитон — грецьке слово: сорочка, а власне, довга спідня одежа в да Греків і Жидів.

9) в думці додати: по красі (неначе б краса була якась річ, по якій мо провести колючим терном).

10) на заході України сказали б: капелюшном.

11) світло (сонце), що ніколи не заходить, найчистіща між жінками!

12) запашна (приємна до нюхання) квіточко-леліє!

13) Вертеп — печера (куди сонце не доходить), нетря.

Ти заховаєшся од спени
Огнепалимої тії¹⁾,
Що серце без огню розтопить
І без води прорве, потопить
Святії думоньки твої?!
Де ти сховаєшся? Ніде!
Огонь закльонувся вже, — годі!
Уже розжіврівся, і — шкода! —
Даремне сила пропаде,
До крові дійде, до кості
Огонь той лютий, негасимий²⁾,

І, недобитая, за сином
Повинна будеш перейти
Огонь пекельний. Вже пророчить,
Тобі вже зазирає в очі
Твоє грядущє³⁾. Не зри⁴⁾!
Сльозу пророчую утри,
Заквітчай голову дівочу
Лілеями, та тим рясином,
Червоним маком, та й засни
Під явором у холодочку,
Поки що буде!

II.

Увечері, мов зоря тая,
Марія з гаю вихожає
Заквітчана. Фавор-гора⁵⁾,
Неначе з злата-серебра,
Далеко-високо сіяє,
Аж сліпить очі. Підняла
На той Фавор свої святії
Очіці кроткіі⁶⁾ Марія,
Та й усміхнулась; зайняла
Козу з козяточком зпід гаю
І заспівала:

*«Раю, раю,
Темний гаю!
Чи я, молодая,
Милий Боже, —
В Твоім рді —
Чи я, погуляю,
Нагуляюсь?»*

Тай замовкла;
Круг себе сумно озирнулась,
На руки козеня взяла
І, веселенькая, пішла
На хутір бондарів убогий.

А, йдучи, козеня, небога,
Ніби дитину на руках,
Хитала, бавила, гоїдала.
До лона тихо пригортала
І цілувала. Козеня,
Неначе тес кошеня⁷⁾,
І не пручалось, не кричало,
На лоні пестилося, гралось.
Миль зо дві⁸⁾ любо з козеням
Трохи-трохи не танцювала, —
І не втомилась.

Вигляда

Старий, сумуючи під тином,
Давненько вже свою дитину;
Зустрів її і привітав,
І тихо мовив: — «Де ти, в Бога,
Загаялась, моя небого?
Ходімо в кущу⁹⁾, опочій,
Та повечеряємо вкупі
З веселим гостем молодим.
Ходімо, доненько!» — „Який,
Який се гость?“ — «Із Назарета,
Зайшов у нас підночувать,
І каже: Божа благодать

¹⁾ що вогнем палить.

²⁾ непогасний, що його згасити не можна; цей огонь — то любов, сполучена з материнством.

³⁾ будучина, те, що прийде.

⁴⁾ не дивися (церк.).

⁵⁾ Фавор або Табор — гора в Галилеї над Тиверїядськом озером.

⁶⁾ лагідні, тихі (церк.).

⁷⁾ на зах. України — котятко.

⁸⁾ верстов із п'ятнацять.

⁹⁾ Куща (церк.) — хата.

На ветхую¹⁾ Єлисавету
Учора рано пролилась, —
Учора, — каже, — привелá
Дитину-сина, а Захарій
Старий нарек²⁾ його Іваном!
Так бачиш що . . . »

А гость роззутий,
Умитий, з кущі вихожав
В одному білому хитоні,
Мов намальований сіяв.
І став велично на порозі
І, уклонившись, вітав
Марію тихо . . . Йй, небозі,
Аж дивно, чудно. Гость стояв,
І ніби справді засіяв.
Марія на його зирнула
І стрепенулась, — пригорнулась,
Неначе злякане дитя,
До Йосипа свого старого.
А пóтім гостя молодого
Просила, ніби повелá,
Очима в кущу. Принеслá
Води погожої³⁾ з криниці,
І молоко, і сир козлиці
Їм на вечерю подалá;
Сама ж не їла й не пи́лá,
В куточку мовчки прихилилась
Та дивувалася, дивилась
І слухала, як молодий
Дивочний³⁾ гость той говорив.

І словеса його святіі
На серце падали Маріі,
І серце мерзло і пеклось.

«Во Іудеї не було, —
Промовив гость, — «того ніко
Що нині ўзреться. Равві⁴⁾,
Равві великого глаголи
На ниві сіються новій, —
І виростуть, і пожнемó,
І в житницю⁵⁾ соберемó
Зернó святев. Я Месію
Іду народу возвістити!»
І помолилася Марія
Перед апостолом⁶⁾.

Горити
Огонь тихенько на кабіці⁷⁾,
А Йосип праведний сидить
Та думає . . . Уже зірниця
На небі ясно зайнялась;
Марія встала та й пішла
З глекóм⁸⁾ по воду до криниці
І гость за нею, і в ярóчку
Догнав Марію . . .

Холодочком
До сходу сонця провелá
До самої Тиверіяди
Благовістителя⁹⁾, і рада —
Радесенька собі прийшла
Додому.

III.

Жде його Марія
І, ждúчи, плаче; молодіі

Ланити¹⁰⁾, очі і уста
Марніють зримо¹¹⁾. «Ти не тє

¹⁾ стару.

²⁾ назвав.

³⁾ гл. «Москалева криниця», стор. 263, пом. 1; дивочний = дивний

⁴⁾ євр. слово — вчитель.

⁵⁾ Житниця — комора, шпихлір, гамбар (моск.).

⁶⁾ Апостол — грецьке слово: післанець (так і треба тут розуміти).

⁷⁾ де не знають цього слова, то це: огнище в сінях або надворі, замість п

⁸⁾ В західних сторонах України цього слова не знають, а вживають тільки горщик, гладущик.

⁹⁾ Благовісника (так у народі досі звуть Архангела Гаврила).

¹⁰⁾ Ланити (перк.) — лица, щоки.

¹¹⁾ тепер сказали б — на очах, видимо.

Не та тепер, Маріє, стала,
Цвіт зельний, наша красота!»
Промовив Йосип: «Диво сталось
З тобою, доненько моя!
Ходім, Маріє, повінчаймось,
А то... (й не вимовив — уб'ють
На улиці)¹⁾! і заховаймось
В своїм оазисі²⁾.»

І в путь
Марія на-швидку збиралась
Та тяжко плакала-ридала.
Ото ж вони собі ідуть;
Несе в торбиною на плéчах
Нову коновочку старий:
Спродать би-то, та молодій
Купить хустиночку до-речі³⁾
Та й за повінчання оддать.

О, старче праведний, багатий!
Не од Сіона благодать⁴⁾,
А з тихої твоєї хати
Нам возвістилася. Як би
Пречистій, їй, не дав ти руку,
Рабами б бідні раби
І досі мерли б⁵⁾.

О, муко!
О, тяжкая душі печаль!
Не вас мені, сердешних, жаль,
Сліпі ви, нищі душою, —
А тих, що бачать над собою

Сокиру⁶⁾, молот — і кують
Кайдани новіі. Уб'ють,
Заріжуть вас, душеубийці,
І із кривавої криниці
Собак напоять!

Де ж подівсь
Дивочний гость отой лукавий?
Хоч би прийшов та подививсь
На брак⁷⁾ той славний і пре-
славний,
На брак окрадений⁸⁾! Не чуть,
Не чуть його, а-ні Месії.
А люде ждуть чогось, і ждуть
Чогось непевного⁹⁾... Маріє!
Ти ж, безталанная, чого
І ждеш, і ждатимеш од Бога
І од людей Його?! Нічого,
Ні-же апостола того
Тепер не жди! Тесляр убогий
Тебе повінчану веде
В свою убогую хатину.
Молись і дякуй, що не кинув,
Що на розпуття не прогнав;
А то б цеглиною убили,
Як би не вкрив, не заховав!
В Єрусалимі говорили
Тихенько люде, що стяли
У городі Тиверіяді,
Чи то якогось розп'ялі
Провозвістеля¹⁰⁾ Месії.

¹⁾ У Жидів був такий закон, що зведених дівчат на вулиці камінням обкидували (кн. Мойсея, гл. 22, вірш 20—24).

²⁾ гл. «Чума», стор. 309, пом. 3; тут оазис через те, що у своїй хаті вони для себе мали все, що треба до життя, й жили для себе.

³⁾ як слід хустиночку, гарну.

⁴⁾ не з високих царських палат (на Сіоні була палата Давида).

⁵⁾ Убили б були її камінням, і був би не вродився Христос, що визволив рабів із рабства (проповіддю братолюбства).

⁶⁾ не жаль несвідомих, темних людей (нищих, себто: бідних душею), а жаль тих, що мають владу у своїх руках, бо ж вони знають, що їм грозять (що їх заріжуть і з калюжі-криниці крові собак поїтимуть) — і таки далі кують кайдани (неправду чинять).

⁷⁾ шлюб.

⁸⁾ не з доброї волі, недобровільний, бо окрадений із волі (в такому розумінню все вживається це слово в Шевченка).

⁹⁾ якогось чуда.

¹⁰⁾ того, що звіщав прихід Месії.

Додолу котиться і — глядь!
Сховалося, і смеркло в полі,
І — диво дивнее! . . . ніколи
Ніхто не бачив і не чув
Такого дива! Аж здрігнув
Святий тесляр — мітла з востоку¹⁾
Над сáмим Вифлєємом, боком,
Мітла огненная зійшла,
І степ і гори осіяла.
Марія з шляху не вставала —
Марія сина привелá,
Єдиную тую дитину,
Що нас од кáторги²⁾ спасла
І, прєсвятая, неповинна
За нас, лукавих, розп'ялась³⁾!
А недалеко, край дороги,
Отару гнали чабани,
Та й їх побачили. Небогу,
Її, й дитяточко взяли

І у вертеп свій принесли,
І чабани його убогі
Еммануїлом нарекли.

До сходу сонця, рано-рано,
У Вифлєємі на майдáні
Зійшовся люд і шопотить,
Що щось непевне з людьми буде
Во Іудеї; гомонить
І тихне люд. — «О люде, люде!» —
Чабан якийсь біжить, кричить:
— «Пророчество Ієремії,
Ісаїї збулось, збулось!
У нас, у пастирей, Мєсія
Родився вчора!» . . . Загуло
У Вифлєємі на майдáні:
«Мєсія! . . . Ісусе! . . . Осанна! . . .»
І люд розхóдивсь.

V.

Через час,
Чи через два⁴⁾, прийшов указ
І легіон⁵⁾ з Брусалима
Од того Ирода; незрима
Й нечуте⁶⁾ сталося тоді:
Ще діточки сповиті спали,
Ще купіль гріли матері, —
На марне гріли! . . . не купали
Маленьких діточок своїх:
Ножі салдати сполоскали
В дитячій праведній крові!
Таке-то на світі сталося!
Дивітесь добре матері,
Що роблять Ироди-царі!

Убогим людям, чабанам,
Що привітали, заховали
І нам Спасителя спасли
Од Ирода! Нагодували
І напоїли, і дали
Кожух і свиту на дорогу
І, небораки, додали
Ослицю дійну, і небогу
З її дитяточком малим
І посадили й провели
Вночі тайніми манівцями
На шлях Мемфіський⁷⁾. А мітла,
Мітла огненная світила,
Нєначе сонце, і дивилась
На ту ослицю, що несла
В Єгипет кроткую Марію
І народженого Мєсію.

Марія навіть не ховалась
З своїм младенцем. Слава вам,

¹⁾ зі сходу (церк.).

²⁾ од неволі, од рабства.

³⁾ розуміється: дитина (Христос); чабан = пастух.

⁴⁾ Ці часи (= години) треба розуміти трохи ширше: за якийся час.

⁵⁾ гл. «Неофіти», стор. 370, пом. 2.

⁶⁾ Виразніше: ще такого ніхто не видав, не чував — що тоді сталося.

⁷⁾ Мемфіс — місто в давньому Єгипті; мемфіський шлях, — дорога, що вела на південь Єгипту.

«Його!» промовила Марія,
І веселенькая пішла
У Назарет. І він радіє,
Що наймичка його неслá
В утробі праведную душу
За волю рóзп'ятого мужа¹⁾.

Ото вони собі ідуть;
Прийшли додому, і живуть

«Хазяїн дома?»

На двóрі крикнуло. «Указ
Од кесаря, його самого,
Щоб ви сьогодні, сей-же час,
Всі на ревізію³⁾ у гóрод,
У город Вифлеєм ішли!»
І зник, пропав той тяжкий голос,
Тільки луна в яру гула.

Марія зараз заходíлась
Пекти опрісноки⁴⁾; спекла,
В торбину мовчки положила
І мовчки за старим пішла
У Вифлеєм. «Святая сило,
Спаси мене, мій Боже милий!» —
Тільки й промовила. Ідуть,
Сумуючи собі обоє,
І вбогіі — перед собою
Козу з козяточком женуть,
Бо дома ні на кого кинуть.
А, може, Бог пошле дитину
В дорозі, от і молоко
Сердешній матері. Скотіна
Іде, пасúчися, рядком

Повінчані, та невеселі.
Тесляр колисочку дебелу²⁾
Майструє в сінях; а вона,
Пренепорочная Марія,
Сидить собі коло вікна
І в поле дивиться, і шие
Маленькеє сороченя —
Комуś то це...?

IV.

Ідуть за нею батько й мати⁵⁾.
І починають розмовляти
По-волі тихо. — „Семіон
Протопресвітер”⁶⁾ — Йосип
мовив —
„Такеє-то пророче слово
Сказав мені: святий закон
І Авраама і Мойсея
Возобновлять мужі Єсеї⁷⁾;
І, — каже, — поти не умру,
Поки Месію не узрю! —
Чи чуєш ти, моя Маріє?
Месія прийде!” — «Вже прийшов,
І ми вже бачили Месію!»
Марія мовила.

Найшов

Опріснок Йосип у торбині,
Дає та й каже: — „На, дитино!
Поки що буде, укріпись!
До Вифлеєма не близенько,
Та й я спочину: утомивсь!”
Та й сіли на шляху гарненько
Полуднувать. Ото ж сидять,
А сонце праведне швиденько

¹⁾ що вона в серці не носила злоби до мужа, якого розіпняли за правду

²⁾ Дебелий — сильний, кріпкий.

³⁾ провірку (лат.)

⁴⁾ гл. «Царі», стор. 272, пом. 8.

⁵⁾ так її доглядали, наче батько-мати.

⁶⁾ первосвященик (грецьк. слово).

⁷⁾ Єсеї — звалася між Жидами окрема секта (релігійна громада для себе); вони були дуже побожні, проповідали рівність усіх людей, відкидали насильство над людьми, не їли м'яса й не пили гарячих напיתків, займалися тільки хліборобством і ремеслом, письмо святе докладно заучували й по ньому жили; тому тут і кається, що вони відновлять (возобновлять) закон Мойсея.

Таке-то мені сказали.
Ходімо, каже, у свій гай,
У свій маленький тихий рай,
Ходім додомоньку, дитино!»
— „Ходім”! — сказала, та й пішла
На Нил сороченята прати
В дорогу синові. Паслась
Коза в козятком коло хати,
А Йосип сина забавляв,

На призьбі сідя¹⁾, поки мати
На річці прала ті малі
Сорочечки; а потім в хаті
Поморщив добре постоли
Собі в дорогу. Та й знялись²⁾
До сходу сонця, по торбині
На плечі ввавши, а дитину
Удвох в колисочці несли.

VI.

То сян, то так прийшли додому.
Бодай не довелось нікому
Увріть таке! Благодать,
Гайочок тихий серед поля,
Одна-єдина їх доля,
Отой гайочок — і не знать,
Де він кохався, і хатина —
Все, все сплюндровано. В руїні
Їм довелось ночувать.
В ярк Марія до криниці
Швиденько кинулася: там
Колись-то з нею яснолиций
Зустрівся гость святий... Бур'ян,
Будяк колючий в кропивю
Коло криниці поросли.
Маріє, горенько з тобою!
Молися, серденько, молися!
Окуй свою святую силу,
Довготерпінім окуй,
В сльозах кривавих загартуй!
Небога трохи не втопилась
У тій криниці. Горе нам
Було б іскупленим³⁾ рабам!
Дитина б тая виростала
Без матері, і ми б не знали
І досі правди на землі —
Святої волі. Схаменулась
І тяжко-важко усміхнулась
Та й заридала. Полились

На цямрину⁴⁾ святіі сльови
Та й висохли; а їй, небові,
Полегшало.
Блисавега,
Стара вдова, у Назареті,
З малим синком своїм жилá,
Таки з Іваном, та й була
Якась рідня їм. Вранці рано
Свою дитину, безталанна,
Нагодувала, одягла,
І за святим своїм пішла
У Назарет той до вдовиці,
В сусіди, в наймицькі, проситись.
Дитятчко собі росло,
З Івасем-удовенком гралось,
Уже чимале підросло.
Якось вони собі гуляли⁵⁾
Удвох на улиці; знайшли
Дві палочки, та й понесли
Додому матерям на дрóва:
Звичайне, діточки! Ідуть
І веселенькі і здорові, —
Аж любо глянуть, як ідуть.
Ото ж воно, мале, взяло
Другую палочку у Йвася
(Івась у коники гулявся⁶⁾),
Зробило хрестик, та й неслó
Додому, бачте, показати,
Що й він уміє майструвати.

¹⁾ сидячи (ст. форма).

²⁾ піднеслися, вирядились у дорогу.

³⁾ викупленим (церк.) із рабства Христом.

⁴⁾ гл. «Титарілна», стор. 278, пом. 1.

⁵⁾ гралися, грався.

Як би де на світі хоч раз
Цариця сіла на ослицю,
То слава стала б про царицю
І про великую ослицю
По всьому світу. Ся ж неслá
Живого істинного Бога!
Тебе ж, сердешну, Копт¹⁾ убогий
Хотів у Йосипа купить,
Та здохла ти: мабуть, дорóга
Таки завадила тобі!

У Нилі²⁾ скупанеє спить
В пелюшках долі під вербою
Дитяточко. А між лозою —
З лози колисочку плете
Та плаче праведная мати,
Колиску тую плетучи.
А Йосип заходився хату
Із очерету будувати,
Щоб хоч укритися вночі.
За Нилу сфінкси³⁾, мов сичі,
Страшними мертвими очима
На тег дивляться; за ними
На голому піску стоять
По шнуру піраміди⁴⁾ в-ряд,
Мов фараонова сторожа,
І ніби фараонам знать
Вони дають, що правда божа
Встає вже, встала на землі,
Щоб фараони стереглись.

Марія найнялася прости
У Копта вовну; а святий

Йосиф взявсь отару пасти,
Щоб хоч козу ту заробить
На молоко малій дитині.
Минає рік. Коло хатини
В повіточці⁵⁾ своїй малій
Той бондарь праведний, святий
І гадки, праведний, не має —
Барило й бочку набиває,
Та ще й курникає⁶⁾. А ти?
Не плачеш ти і не співаєш;
Гадаєш, думаєш-гадаєш,
Як його вчити, навести
На путь святий⁷⁾, святого сина,
І як його од зол⁸⁾ спасти,
Од бурь житейських одвести . . .

Ще рік минув. Коло хатини
Коза пасеться, а дитина
І невеличке козеня
У сінях граються; а мати
Сидить на призьбі коло хати
Та вовну з кужіля пряде.
Аж ось і сам старий іде
З ціпочком⁹⁾ тихо попід тином:
Носив у город шапличок
Продать: йому медяничок;
А їй немудрую¹⁰⁾ хустину,
Собі ж несе на постолі
Ременю доброго. Спочинув,
Та й каже: — «Доню, не журись:
Царя вже Ирода не стало!
Чогось увечері наївсь,
Та так наївся, що й опрігсь¹¹⁾, —

¹⁾ Копти — нащадки давніх мешканців Єгипту.

²⁾ Нил, а власне: Ніль — велика річка в Єгипті.

³⁾ Сфінкси — такі почвари: голова чоловіка, зад — льва; такі почвари колись витісували з каміння і ставили перед єгипетськими храмами; ще й до нині вони подекуди полишались.

⁴⁾ Піраміди — це височенні пам'ятники з каміння (чотиригранні); в них ховали єгипетських фараонів (царів).

⁵⁾ Повітна — солом'яне піддашся, що звисає коло хліва, чи клуні.

⁶⁾ гл. «Гайдамаки», стор. 51, пом. 3.

⁷⁾ це більш із-церковна, бо в нас кажуть: свята путь .

⁸⁾ від лих, від багацько зла; житейська буря — нещастя, що лучаються в житті

⁹⁾ на заході України кажуть: паличка; шаплик — невисока бочечка без верхнього дна .

¹⁰⁾ недорого, дшевеньку, простеньку.

¹¹⁾ опрягтись (як зі всіх боків спряже, стисне, людина умірає) — умірати .

Марія ще за ворітьми
Дітей зустріла, і зомліла
І трупом пала, як узріла
Той хрестик-шибеничку. «Злий,
Недобрий чоловік, лихий,
Навчив тебе, моя дитино,
Зробить оце. Покинь, покинь!»
А він, маленький, неповинний,
Святу шибеничку кинув
І зарідав, і пролились
Щевперший раз младенчі сльози
На лоно матерне. Небозі
Ніби полегшало. Взяла,
У холодочок завелá,
В бур'ян, в садок, поцілувала
Та коржиком¹⁾ нагодувала,
Свіженьким коржиком; воно ж
Попéстилось собі, погралось
Та й спатоньки, мале, лягло,
Таки ж у неї на колінах.
Ото ж і спить собі дитина,
Мов янголяточко в раю,
І на єдиную свою²⁾
Та мати дивиться і плаче
Тихенько-тихо: ангел спить...
То щоб його-то не збудить!
Та й не догледіла: неначе

Окропу капля, як огонь,
На його впала, і воно
Прокинулось. Швиденько сльози
Марія втерла, сміючись,
Щоб він не бачив; і небозі
Не довелось одурить
Малого сина: подивилось,
І зарідало.

Заробила,
Чи то позичила вдова,
Пів-копи тую³⁾ на букварь.
Сама б учила, так не знала ж
Вона письма того. Взяла
Та в школу хлопця одвела
У ієсейську; доглядала ж
Сама його, сама й навчала
Добру і розуму. Івась,
Таки вдовенко, в його вдавсь,
Та вдвох собі й ходили в школу
І вчились вкупочці. Ніколи
Ані пограється з дітьми,
Ані побігає; самий
Один-однісінький, бувало,
Сидить собі у бур'яні
Та клепку теше: помагало
Святому батькові в трудах.

VII.

Якось по сьомому годочку
(Малий вже добре майстрував),
Одпочиваючи в куточку,
Старий на сина дивувався:
Який-то з його майстер буде?
Які-то люде з його будуть?
Та взявши відер, кандійок⁴⁾,
І батько, й мати, і воно
Пішли на ярмарок у сáмий —
Самісінький Єрусалим;
Хоч і далеко, так спродати

Дорогше можна. От прийшли,
Розташувались⁵⁾. Батько й мати
Сидять собі та продають
Добро своє. А де ж дитина?
Побігло десь... Шукає сина
Та плаче мати, — і не чуть,
Де ділося! У синагогу
Зайшла благать благого Бога,
Щоб син її найшовсь; аж — глядь!
Межи раввинами дитина,
Її хлоп'яточко, сидить,

¹⁾ на заході України кажуть із-польська: плицок.

²⁾ дитину.

³⁾ заробила туя (бідну) пів-копи.

⁴⁾ Кандійка — миска з повтінаними трюхи краями.

⁵⁾ розіклались, розтаборились.

Із гóрода: його любили
Святїї дїточкї; слїдкóм
За ним по улицях ходили,
А инодї й на Ёлеон
До його бїгали малїї.
Ото ж прибїгли. — «О, святїї,
Пренепорочнїї!» сказав,
Як узрїв дїточок, привстав
І цілував, благословляя¹⁾;
Погрався з ними, мов маленький,
Надїв бурнýс і, веселенький,
З своїми дїтками пішов
В Ёрусалим на слово нóве,
Понїс лукавим правди слово.
Не вняли слову²⁾), розп'ялї! . . .

Як розпинать його велї,
Ти на розпутїї стояла
З малими дїтьми. (Мужики³⁾),
Його брати, ученикї
Перелякались, повтікали.)
— «Нехай їде, нехай їде!
Отак і вас він поведе!»
Сказала дїтям і упала
На землю трупом.

Розп'ялась
Твоя єдина дитина.
А ти, спочинувши під тином,
У Назарет отой пішла.
Вдову давно вже поховали⁴⁾

В чужїй позиченїй трунї
Чужїї люде, а Івана
Її зарїзали в тюрмі.
І Йосипа твого не стало!
А ти, як палець той, осталась
Одна-однісінька. Такий
Талан твої латаний, небого!
Братї його, ученикї
Нетвєрдїї, душеубогї⁵⁾,
Катам на муку не дались:
Сховались, потїм розїшлись,
І ти їх мусїла збїрати . . .
Ото ж вони якось зїшлись
Вночі круг тебе сумувати,
І ти, великая в женах,
І їх унинїє⁶⁾ і страх
Розвїяла, мов ту полову,
Своїм святим огненним словом;
Ти дух святїй свїй пронесла
В їх душі вбогїї . . . Хвалá
І похвалá тобї, Марїє!
Мужї воспрїянули⁷⁾ святїї,
По всьому свїту розїшлись,
І іменем твого Сина,
Твоєї скорбної дитини,
Любов і правду рознесли
По всьому свїту; ти ж під тином,
Сумуючи, у бур'яні
Умерла з голоду. Амїнь.

24. X.—11. XI. 1859.
Петербург.

ПОДРАЖАНІЄ.

(Антонїю Совї⁸⁾.)

Посажу коло хатини,
На спомин дружинї,
І яблоньку, і грушеньку,
На спомин єдинїї!

¹⁾ благословлячи (стар. форма.).

²⁾ не послухалися слова (церк.), не вважили на слово.

³⁾ пор. «Сичї» стор. 288, вїд; на розпутїї = на роздорїжжі.

⁴⁾ Єлисавету. ⁵⁾ несильнї, полохливї (духом упали).

⁶⁾ упадок духа, безнадїйнїсть. ⁷⁾ пор. «Неофїти», гл. стор. 374, пом. 8.

⁸⁾ Антонїй Сова — це прибране ім'я польського письменника Едуарда Желїтовського, якого пізнав Шевченко на засланню в Орськїй крїпости і з

Бог дасть, виростуть... Дружина А я буду груші рвати,
Під древами тими Діткам подавати,
Сяде собі в холодочку З дружиною єдиною
З дітками малими. Тихо розмовляти:

— „Тоді, серце, як бралися,
Сі древа садив я...
Щасливий я!” — «І я, друже,
З тобою щаслива!»

19. XI. 1859.
Петербург.

ПОДРАЖАНІЄ ІЄЗЕКІІЛЮ.

(ГЛАВА 19.)

Восплач, пророче, сине божий, Своє скаженеє звіря, —
І о князях, і о вельможах, Та вже такого сподаря,
І о царях отих, і рци¹⁾: Що гради й весі²⁾ пожирало,
На що та сука, ваша мати, Земля тряслася, трепетала³⁾
Зо львами кліщилась, щенята? Од реву львичища того.
І добувала вас лихих, Окули люде і цього,
І множила ваш род проклятий? Заперли в щелепи удила⁴⁾,
А потім з вас, щенят зубатих, І в Вавилоні посадили
Зробились львичища²⁾. Людей, В тюрму глибоку, щоб не чуть
Неалобних³⁾ праведних дітей, Було на світі того рику
Жрете, скажені, мов шуліка⁴⁾ Самодержавного владики,
Хватає в бур'яні курча, Царя неситого...
Клює і рве його, а люде — Минуть, —
Хоч бачать люде, та мовчать⁵⁾. Уже потрохи і минають,
Ото ж львиня те — дике, люте! Дні беззаконія і зла.
Підстерегли його, взяли, А львичища того не знають, —
Та, закувавши добре в пута, Ростуть собі, як та лоза
В Єгипет люде одвели У темнім лузі, уповають
На каторгу. А мати... мати На корінь свій, уже гнилий,
Спустила друге біснувате Уже червивий, і малий,

яким став приятелем. Шевченко написав був через помилку «Едуарду Сові» — не «Антонію». Желіговскі теж дуже високо поважав Шевченка й написав до нього один гарний віршик. З цього вірша, що вгорі, видно, що поет носився тоді безнастанно з думками про одружіння. Подражаніє — гл. стор. 383, пом. 5. Шевченко переспівав цей вірш із польського письменника Чечота. Дре́ва = дере́ва (церк.).

¹⁾ заплач над князями, і вельможами й т. д. і скажи...

²⁾ Львичище — зрубіле слово на молодого льва (львеня), як ось ми кажемо: хлопчище, псючище.

³⁾ без злоби, добрих.

⁴⁾ декуди знають лиш назву: яструб, каня.

⁵⁾ пор. «Сон», гл. стор. 115: «А братія мовчить собі...»

⁶⁾ городі й села (церк. слова) ⁷⁾ трусилася, тремтіла.

⁸⁾ удила = вуздечку (між зуби застромили).

І худосилий¹⁾. Вітер з поля²⁾
Дихне, погне і полама,
І ваша злая своволя
Сама скупається, сама
В своїй же крові.

Плач великий,

Во-місто львичищого рика,
Почують люде, і той плач —
Нікчемний, довгий і поганий —
Межи людьми во притчу стане,
Самодержавний отой плач³⁾.

6. XII. 1859.
Петербург.

ОСІЇ ГЛАВА XIV.

(Подражаніє)

Погибнеш, згинеш, Україно!
Не стане знаку на землі!
А ти пишалася колись
В добрі і роскоші!

Вкраїно,

Мій любий краю неповинний!
За що тебе Господь кара,
Карає тяжко? — За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отих поганих⁴⁾
До краю нищить, — покара,
Уб'є незримо⁵⁾ . . .

І правдиво!

Бо довго довготерпеливий
Дивився мовчки на твою,
Гріховную твою утробу,
І рек⁶⁾ во гніві: «Потреблю⁵⁾
Твою красу, твою оздобу;
Сама розіпнешся! Во злобі

Сини твої тебе уб'ють
Оперені, а злозачаті⁶⁾
Во чреві згинуть, пропадуть,
Мов недолежані курчата,
І плача, матернього плача,
Ісполю гради і поля⁷⁾,
Да зрить розтленна земля⁸⁾,
Що я — держитель, і все бачу!»

Воскресни, мамо! І вернися
В світлицю-хату, опочий!
Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхи синовні несучі.

Спочивши, скорбная, скажи,
Прорци своїм лукавим чадам⁷⁾,
Що пропадуть вони лихі,
Що їх безчестіє, і зрада,
І криводушіє⁸⁾ — огнем,
Кровавим, пламенним мечем

¹⁾ слабосилий, слабенький.

²⁾ вітер з поля — вітер волі (поле — щось широке).

³⁾ Це сказано на те, щоб виявити, які вони нікчемні, царі, як у них уже сили немає (рик льва, як є сила — поганенький плач, як її немає), пор. «Сон» стор. 126, кінець (ведмідь — кошеня); во-місто = замість; во причту, гл. стор. 198, пом. 6.

⁴⁾ Тут сказана ще раз короткими словами причина впадку України: Б. Хмельницький (що віддав Україну Москві), Петро І. (що розпинав Україну й за ним другі царі цілком її знищили) — колись і пани — тепер.

⁵⁾ Це все церковні слова (бо говорить Бог!): незримо = ніхто не бачитиме; рек = сказав; потреблю = знищу; істолню матернього плача гради і поля = городи й поля наповню плачем матерів (матері плакатимуть за своїми синами); да зрить розтленна земля = хай бачить (знає) обезславлена, розруйнована земля.

⁶⁾ Оперені — дорослі, злозачаті — у злому зачаті.

⁷⁾ заповідж (як пророк) своїм дітям.

⁸⁾ пор. кривити душею, що вони кривили душею.

Нарізані на людських душах;
Що крикне кара невисипуца¹⁾,
Що не спасе їх добрий царь,
Їх кроткий, п'яний господарь!
Не дасть їм пити, не дасть їм їсти,
Не дасть коня вам, охляп²⁾ сісти
Та утікати; не втечете
І не сховається! Всюди
Вас найде правда-мста, а люде
Підстережуть вас, на то те ж
Уловлять, і судить не будуть:
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім, без ката
І без царя, вас, біснуватих,
Розтнуть, розірвуть, розіпнуть,
А кров'ю вашою, собаки,
Собак напоять! . . .

І додай,
Таке слово їм додай
Без притчі³⁾; вискажи: зробили,
Руками скверними⁴⁾ створили
Свою надію, й речетє,
Що царь — наш Бог, і царь —
надія,
І нагодує і огріє
Вдову і сирот . . . Ні, не те!
Скажи їм ось-що: брешуть б́оги,
Ті ідоли в чужих чертогах⁵⁾!
Скажи, що правда⁶⁾ оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхєв, не древлє слово
Розтліннєс⁷⁾, а слово н́ове
Між людьми криком⁸⁾ пронесе
І люд окрадєний⁹⁾ спасе
Од ласки царської . . .

25. XII. 1859.
Петербург.

1860. р.

Дівча любє, чорнобривє
Нєслó в льоху пиво,
А я глянув, подивився —
Та аж похилився.
Кому воно пиво носить?
Чому босє ходить?
Боже сильний! Твоя сила —
Та тобі ж і шкодить¹⁰⁾.

15. I. 1860.
Петербург.

¹⁾ яка ніколи не засипає, чуйна; кроткий = лагідний, смирний.

²⁾ гл. «Сон», стор. 123, пом. 7.

³⁾ ми б сказали: не завиваючи в папірці, а просто.

⁴⁾ поганими руками зробили собі царя-идола (настановили собі царя).

⁵⁾ бо вони «зроблені» й туди занесені, а там місце Богові-правді; чертог — гл. «Неофіти», стор. 368, пом. 8.

⁶⁾ з правдою воля (бо як немає волі — то це не є правда).

⁷⁾ не застаріле, не старовинне слово обезцещене, обезславлене (церк.).

⁸⁾ отже ми й досі нажемо: з нього кривда кричить.

⁹⁾ розуміється: з волі окрадєний.

¹⁰⁾ Твоя сила — що воно так, твоя згода, та це неправдиво, і через те нема Тобі такої хвали, як повинна бути (та тобі ж і шкодить).

Робчим головам, рукам,
На сій окраденій землі
Свою Ти силу низпошли¹⁾!

Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердешний рай,
І більш нічого не давай!

24. V. 1860.
Петербург.

II.

Царів, кровавих шинкарів,
У пута кутіі окуй,
В склепу глибокім замуруй!

Трудящим людям, всеблагий,
На їх окраденій землі
Свою Ти силу низпошли!

А чистих серцем — коло їх
Постав Ти ангели свої,
Щоб чистоту їх соблюлі²⁾!

Мені ж, о, Господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли!

25. V. 1860.

III.

Злоначинающих³⁾ спини,
У пута кутіі не куй,
В склепи глибокі не муруй!

А добровиждущим⁴⁾ рукам
І покажи і поможи,
Святую силу низпошли!

А чистих серцем? — Коло їх
Постав Ти ангели свої
І чистоту їх соблюди!

¹⁾ церк. слово: пошли згори

²⁾ Соблюсти — церковне слово: зберегти, заховати.

³⁾ тих, що починають зло творити, кривду чинити

⁴⁾ тих, що добро будують, що добро сіють

Ой, діброво, темний гаю,
Тебе одягає
Тричі на рік . . . Багатого
Собі батька мавш¹⁾!
Раз укрит тебе рясно
Зеленим покровом,
Аж сам собі дивується
На свою діброву.
Надивившись на доненьку
Любу, молодую,
Візьме її та й огорне
В ризу золотую,
І сповіє дорогою
Білою габю²⁾, —
Та й спать ляже, втомившись
Турбою такою.

15. I. 1860.
Петербург.

ПОДРАЖАНІЄ СЕРБСЬКОМУ.

Наїхали старости,
Й молодик³⁾ за ними.
Вони собі пішли в хату
З батьком розмовляти,
А я в їбго, молодого,
В того чорнобривця,
Беру коня, та й нічого . . .
Веду до криниці.
Кінь утомлений, копита
Розкуті, розбиті,

Сіделечко мережане
Зопсуте, неврките.
— «Скажи, коню, до кого це
Ви так нагло гнались?»
— „До якоїсь чорнобривки
Всю ніч майнували.”
— «Чи ти ж, коню, будеш пити
З нашої криниці?
Чи буде та чорнобривка
Сей рік молодиця?»

4. V. 1860.
Петербург.

МОЛИТВИ.

I.

Царям, всесвітнім шинкарям⁴⁾ —
І дукачі, і талярї⁵⁾,
І пута кутії пошли!

¹⁾ Діброву поет змальовує дівчиною, що її батьком — природа (весна — зелений покров, осінь — риза золота, зіма — біла габа!).

²⁾ гл. «Наймичка», стор. 181, пом. 3; турба = турбота, турбування.

³⁾ те саме, що: молодий (молодик — звичайно: нежонатий, парубок)

⁴⁾ бо шинкують людською кров'ю.

⁵⁾ дукачі (золоті гроші), таляри (срібні) — багатство.

А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє¹⁾ подай,
І братолюбів пошли!

27. V. 1860.

IV.

Тим неситим очам,
Земнім бо́гам, царям —
І плуги й кораблі,
І всі добра землі,
І хвалебні псалми —
Тим дрібненьким бо́гам²⁾!

Добросерним, малим,
Тихолюбцям⁴⁾ святим,
Творче неба й землі,
Долгоденствіє⁵⁾ ім
На сім світі, — на тім
Рай небесний пошли!

Роботящим рукам,
Роботящим умам —
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждять³⁾,
І посіяне жать —
Роботящим рукам.

Все на світі — не нам,
Все богам тим, царям:
І плуги й кораблі,
І всі добра землі,
Моя любо⁶⁾, а нам —
Нам любов між людьми!

31. V. 1860.

Петербурґ.

Колись то ще, во время оно,
Помпілій Нума, римський
цар⁷⁾,
Тихенький, кроткий государь,
Втомившись, пишучи закони,
Пішов любенько погулять
І одпочить, та, спочивавши,
Додумать⁸⁾, як би то скувать
Кайдани на Римлян. І, взявши
Гнучкий одніліток лози,

Каблучку заходивсь плесті, —
На шию б то.

Коли погляне —
У холодочку під платаном⁹⁾
Дівча завітчанеє спить —
Дріядам¹⁰⁾ нічого робить
Перед такою красотою,
Перед богинею такою: —
Сама Егерія⁷⁾ в гаю,
Кленучи доленьку свою,

¹⁾ щоб були єдиної мисли — згоду.

²⁾ розуміється: пошли, дай.

³⁾ не тільки сподіватись, що буде з того жнива — а й жати.

⁴⁾ тим, що люблять спокій, мир.

⁵⁾ довгих днів, довгого життя.

⁶⁾ або, як ми ще кажемо: моє кохання; кого Шевченко має на думці — може, майбутню свою дружину, про яку тоді мріяв — невідомо; гл. таке саме слово в вірші: «Лікері», стор. 414.

⁷⁾ гл. «Невольник», стор. 142, пом. 1.

⁸⁾ до кінця.

⁹⁾ Платан — гіллясте, кріслате дерево, що росте в південних краях, скидається трохи на явір.

¹⁰⁾ Дріяди — лісові богині в давніх Греків (лісові мавки).

Повісилась. А мудрий Нума
І на дівча і на цвіті

Дивується собі і дума:
Який би ретязь¹⁾ ще сплесті?

28. V. 1860.
Петербург.

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ.

Ярославна, це була жінка українського князя Ігоря Святославича з Новгороду Сіверського, що 1185. р. подався з братом Всеволодом із Куреська та ще з двома князями на Половців — дикий народ, що проживав над Доном і нападами нищив Україну. Битва над річкою Сьюрлієм випала нещасливо для Ігоря, й він попав у полон до Половців. То й жінка його Євфросина — донька великого галицького князя Ярослава Осмомисла, від того Ярослава — дуже за ним бідалась. Про цю нещасливу битву склав якийсь невідомий поет чудову поему староукраїнською мовою (вона зветься: «Слово о полку Ігореві»); Шевченкові дуже ця поема сподобалась (йому ще в неволі, в 1854. р., прислав був її приятель його А. Козачковський, гл. стор. 252, бо ще тоді думав було поет перекладати її на нову, живу українську мову), й він дав перекладом два виїмки з неї: «Плач Ярославни» (страждання жінки) і «Битва на Каялі».

В Путивлі²⁾ граді вранці рано
Співає-плаче Ярославна,

Як та зозуленька кує,

Словами жалю додає:

«Полечу», каже «зигзицею³⁾,

Тією чайкою-вдовицею,

Та понад Доном полечу́,

Рукав бобровий омочу́⁴⁾

В ріці Каялі⁵⁾, а на тілі,

На княжім білім помарнілім

Омию кров суху, отру

Глибокії, тяжкії рани.»

І квілить-плаче Ярославна

В Путивлі рано на валу́:

«Вітрило, вітре мій єдиний,

Легкий, крилатий господине⁶⁾!

На що на дужому крилі

На вої⁷⁾ любії мої,

На князя, ладо⁸⁾ моє миле,

Ти ханові⁹⁾ меташ стріли?

Не мало неба, і землі,

І моря синього¹⁰⁾? На морі

Гойдаї насади-кораблі!

А ти, прелютий, — горе, горе! —

Моє веселіє¹¹⁾ украв,

В степу на тирсі розібгав¹²⁾!»

Сумує, квілить, плаче рано

В Путивлі граді Ярославна,

І каже: «Дужий і старий,

¹⁾ Ще кажуть на ретязь — ланцюг.

²⁾ Путивль — тепер місто в Курщині.

³⁾ Зигзиця — по староукр.: зозуля.

⁴⁾ князі мали багату зверхню одіжку з бобрів.

⁵⁾ Там була битва; такої річки нема — то поет, що співав про цей похід, назвав її Каялою, від слова: каятися, а річка звалася Сьюрлії; це пригона Донця.

⁶⁾ Господин — тут бог, божок, бо хоч Українці були вже тоді християнами, то все старих богів не кидали; через те тут і вітер — господин (із крилами) і сонце (гл. далі) теж.

⁷⁾ Вої — вояки (старе укр. слово).

⁸⁾ Ладо — дружина, чоловік (пор. «Царі», стор. 273, пом. 10!).

⁹⁾ Хан або кагац, те саме, що князь, розуміється: половецький.

¹⁰⁾ додати в думці: щоб собі віяти?

¹¹⁾ Веселіє, весілля — радість.

¹²⁾ Розібгати — розкидати (натяк на бій на Каялі).

Широкий Дніпре, не малий!
Пробив-еси високі скали,
Теучи в землю Половчана¹⁾;
Носив-еси на байдаках
На Половчан, на Коб'яка²⁾
Дружину тую Святославилю³⁾:
О, мій Словутицю⁴⁾ преславний!
Мос ти ладо принеси,
Щоб я постіль весела слала⁵⁾,
У море сліз не посилала, —
Сльозами моря не долить!»

І плаче-плаче Ярославна

В Путивлі на валу́, на брамі —
Святеє сонечко зійшло —
І каже: «Сонце пресвятеє!
На землю радість принесло
І людям, і землі — мові
Туги-нудьги не розвелó.
Святий, огнениий господине!
Спалив-еси луги, степи,
Спалив і князя, і дружину, —
Спали мене на самоті!
Або не грій і не світи! . . .
Загинув ладо — й я загину!»

4. VI. 1860.
Петербург.

II.

Зперед-світа до вечора,
А з вечора до досвіта
Летить стріла калéная⁶⁾,
Брязчить шабля о шеломи,
Трощить списи гартовані
В степу, в незна́мому полі,
Середі землі половецької.

Земля чорна копитами
Поорана, поритая;
Кістями земля засіяна,
А кровію политая.

І журба-тúга на тім полі
Зійшла для Руської землі⁷⁾.

Що гомонить отам, зичить⁸⁾
Удосвіта? То повертає
Той Ігорь військо на пригоду⁹⁾
Тому буй-туру Всеволоду¹⁰⁾.

І бились день,
І другий билися,
Та коло полудня на третій
Поникли Ігореві стязі¹¹⁾.

¹⁾ Половчани або Половці (від слова: половий — жовтявий, самі вони Куманами себе звали) проживали, кочуючи над Чорним та Азовським Морем.

²⁾ Коб'як — тодішній половецький хан.

³⁾ Святослав Всеволодович — тодішній київський князь, що 1184. р. сильно побив Половців.

⁴⁾ Словутиця — Дніпро.

⁵⁾ Слала (стлала) — стелила.

⁶⁾ Калений — старе слово (ще вживається й по-моск.): загартований, розпечений дочервона й потім нараз остуджений; середі = серед.

⁷⁾ Це так, як ще й досі в народніх піснях порівнюється битву з оранкою на полі (копитами кінськими) й сівбою (кісток), тільки ж, замість збіжжя — сходить: туга-нудьга, сум; Руська земля — так колись називалася Україна; Українці звались Русини або Русичі (сини Руси) — ця стара назва ще й досі живе в цілій Західній Україні (Галичина, Закарпаття, Буковина, Холмищина Підляшшя).

⁸⁾ Зичати — кричати (зик = крик, зично = голосно).

⁹⁾ в підмогу (щоб йому пригодиться, у пригоді стати).

¹⁰⁾ Всеволод, брат Ігоря, за свою відвагу дістав назву буй-тура (завзятого тура; тури — такі бики були колись на Україні).

¹¹⁾ Стязі — стяги, прапори; поникли — впали (Ігоря побито).

Отак на березі Каялі
Брати різнились¹⁾, бо не стало
Крови-вина! Допирували
Хоробрі Русичі той пир,
Сватів упоїли²⁾,

Й самі простяглися
За землю руськую. Хилилась
І слалась, плачучи, трава,
Високі гнулися дерева,
Додолу гнулися, журились³⁾...

6. VII. 1860.
Петербург.

III.

В Путивлі граді вранці рано
Сумує, плаче Ярославна:
«Полечу, рече, возулею,
Понад Дунаєм полечу!
Рукав бобряний омочу
В ріці Каялі, і омию
На княжому дебелім⁴⁾ тілі
Засохлу кров його... отру
Глибокії на любім рани.»

І плаче — плаче Ярославна
В Путивлі городі, й рече:
«Вітрило, вітре, господине!
На що ти віши⁴⁾, несеш
На легкому крилі своєму
Хановські стріли на моє
Єдине ладо й його вої⁵⁾?»

14. IX. 1860.
Петербург.

НА СМЕРТЬ ГРИГОРІЯ, МИТРОПОЛИТА ПЕТЕРБУРЗЬКОГО.

Умре⁶⁾ муж велій в Власяниці⁷⁾.
Не плачте, сироти, вдовиці,

¹⁾ розійшлися (Ігорь попав у полон)

²⁾ Битва змальована як бенькет (пир, гл. 369, пом. 1), на якому ллеться криваве вино.

³⁾ Це так природа сумує враз із українськими вояками та Ігорем.

⁴⁾ Дебелий — тяжкий, тут: недуже тіло; віши: стара форма — вішп.

⁵⁾ Шевченко думав, було, ще раз трохи инакше перекласти «Плач Ярославни» — та не докінчив.

⁶⁾ стара форма (церк. — бо ж умер митрополит!) — умер.

⁷⁾ Муж велій у власяниці — це саме митрополит петербурзький Григорій, який був прихильником умертвлювання тіла (аскетизму), як колись давно робили ті, що відходили в пуці (аскети) та, замість звичайної сорочки, надівали грубу, з волосся, щоб вона тіло дерла. Цей Григорій був великий ворог усякої вільної думки.

А ти, Аскоченський¹⁾, возплач
«Во-утрів на тяжкий глас!»
І Хомяков²⁾, Русі ревнитель,
Москви, отечества любитель,
О юпкоборцеві³⁾ возплач!
І вся, о, «Русская Беседа»,
Во глас єдиний ісповеду⁴⁾
Свої гріхи, — і плач, і плач...

17. VI. 1860.
Петербург.

ГИМН⁵⁾ ЧЕРНИЧИЙ.

Удар, громе, над тим домом, Над тим божим, де мремó ми, Тебе ж, Боже, зневажаєм, — Зневажаючи, співаєм: Аллилуя!	Одурив ти нас, убогих; Ми ж, окрадені ⁶⁾ небоги, Самі тебе одурили І скиглячи, возопили ⁷⁾ . Аллилуя!
--	---

Як би не ти, ми б любились, Кохалися б та дружились, Та діточок виростали, Научали б та співали: Аллилуя!	Ти постриг нас у черниці, А ми собі — молодіці, Та танцюєм, та співаєм, Співаючи, примовляєм: Аллилуя!
---	--

20. VI. 1860.
Петербург.

Над Дніпровою сагою ⁸⁾ Стоїть явір між лозою, Між лозою з ялиною, З червоною калиною.	Дніпро беріг рив, рив, Яворів корінь мив; Стоїть старий, похилився, Мов козак той зажурився —
---	--

¹⁾ Аскоченський — був професором Духовної Академії в Києві, а потім видавав «Русскую Беседу», в котрій виступав проти всяких вільних думок.

²⁾ Алексій Хомяков (1804—1860), відомий московський письменник і слав'янофіл, але з тих слав'янофілів, що хотів завернути Росію в часи перед Петром (Русі ревнитель = ревний оборонець), коли Москва була столицею (чисто московське місто), не — Петербург (європейське).

³⁾ Юпкоборець — це теж митрополит Григорій; він жалівся перед урядом, що по крамницях продають на спідниці якусь матерію з хрестиками — і через те його і прозвали юпкоборцем (юпка — по моск.: спідниця); возплач о юпкоборцеві — заплач над юпкоборцем (церк.).

⁴⁾ сповідайся зі своїх гріхів (моск.).

⁵⁾ гл. стор. 368, пом. 13.

⁶⁾ з волі.

⁷⁾ Возопити — заспівати.

⁸⁾ Сага — річний залив, затока.

Що без долі, без родини
Та без вірної дружини, —
І дружини, і надії —
В самотині посивіє!

Явір каже: «Похилюся,
Та в Дніпріві скупаюся.»
Козак каже: «Погуляю,
Та люблюю пошукаю.»

А калина з ялиною
Та гнучкою лозиною,
Мов дівчаточка, із гаю
Вихожаючи, співають, —

Повбірані, заквітчані
Та з таланом¹⁾ заручені,
Думки-гадоньки не мають —
В'ються, гнуться та співають . . .

24. VI. 1860.
Петербург.

Росли укупочці; зросли;
Сміялись, гратись перестали . . .
Неначе й, справді, розійшлись.
Зійшлись незабаром, побрались;
І тихо, весело пройшли,
Душею, серцем неповинні,
Аж до самої домовини . . .
А між людьми ж вони жили²⁾!

Подай же й нам, всещедрий Боже,
Отак цвісти, отак рости,
Так одружитися і йти,
Не св'ярячись в тяжкій дорозі,
На той світ тихий перейти!
Не плач, не вопль, не скрегіт зуба —
Любов безвічную, сугубу³⁾
На той світ тихий принести!

25. VI. 1860.
Петербург.

Світе ясний, світе тихий,
Світе вольний, несповитий⁴⁾!
За що ж тебе, світе-брате,

¹⁾ з долею, зі щастям.

²⁾ Докладніше буде так: весело пройшли . . ., хоч між людьми були (а люде людям вороги!); такі думки про подружнє життя (щасливе) займали тоді поета, бо сам він думав одружитися. Але що воно й інакше буває (в невольних людей), на це поет очей не заплещував, пор. вірш із грудня 1860. р.: «Зійшлись», стор. 425.

³⁾ Це церковні слова: не плач, не ридання, не нарікання (скрегіт зубів) — а любов без віків, себто, вік-вічну, їх обоїх (подвійну).

⁴⁾ Той ясний, тихий світ — то світло (просвіта), що несе свободу (вольний) — не кайдани (несповитий — сповивають же дитину, щоб не випрочувалася, волі не мала).

В твоїй добрій теплій хаті¹⁾
Оковано, одурено,
Кадилами окурено,
Багрянцями закрито²⁾
І розп'ятієм добито? . . .

Не добито! Стрепенися
Та над нами просвітіся!
Просвітіся! . . . Будем, брате,
З багрянцїв онучі драти,
Люльки з кадил закуряти,
«Явленними» піч топити³⁾,
Кропилами будем, брате,
Нову хату вимітати.

27. VI. 18
Петербур

ЛИКЕРІ⁴⁾.

(На пам'ять 5. серпня 1860)

Моя ти любо⁵⁾! Мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без попа —
Раби, невільники недужі⁶⁾!
Заснули, мов свиня в калюжі,
В своїй неволі⁷⁾. Мій ти друже,
Моя ти любо⁸⁾! Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі⁹⁾!

¹⁾ Добра тепла хата — то храми, церкви, які колись на те і ставили, щ із них лилося світло між людей; але ж там світло тепер оковано, обмеже (попівськими правдами) й через те одурено.

²⁾ Церква тепер на послугах у царів, і царськими указами справж світло перед народом закрите (багрянця — царська одежа); коли ж те в роблять, покликуючись на Христову науку (розп'яття), то тим світло добиваю

³⁾ тими образами чудовними (явленними — що комусь являлися свят

⁴⁾ Ликера Полусмаківна — двадцятилітня дівчина-кріпачка, родом ізг Ніжина, яку поет пізнав у Стрільній під Петербургом (вона служила в па Карташевської покоївкою), і дуже хотів із нею одружитися, закохавшись ній. Вона була, як писав Шевченко своєму братові, «розумна, письменна не балакала по-московському». Вона жила ще 1914. р. під Каневом і навідувала до могили Шевченка.

⁵⁾ гл. «Молитви», IV, стор. 408, пом. 6.

⁶⁾ Якось раз хотів поет поїхати з Ликерою (4/8., 1860) до міста, та пані пустила, бо вони, мовляв, ще неповінчані.

⁷⁾ в неволі духовій, у пересудах, у забобонах.

⁸⁾ додати в думці: не хрестись, не кленись і не молись так, як ці невол ники недужі, що в забобонах повиростали.

Збрешуть люде,
І византійський Саваоф
Одурить. Не одурить Бог¹⁾, —
Карать і милувать не буде:
Ми не раби його, — ми люде!
Моя ти любо! Усміхнись,
І вольную, святую душу
І руку вольную, мій друже,
Подай мені! То перейти
І Він pomoже нам калюжу²⁾,
Поможе й лихо донести
І поховать лихе дебеле³⁾
В хатині тихій і веселій.

5. VIII. 1860.
Стрільна.

Н. Я. МАКАРОВУ⁴⁾.

(На пам'ять 14. вересня)

Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався,
Та недосвіт⁵⁾ перед світом
В садочок укрався;
Потоптав веселі квіти,
Побив, поморозив . . .
Шкода того барвіночка, —
Й недосвіта шкода⁶⁾!

14. IX. 1860.
Петербург.

¹⁾ Шевченко відрізняє справжнього Бога (правду) від византійського Саваофа (такого, яким Бога зробили в Візантії, що чіплялися тільки слів, а не того, хто такий Бог); той византійський строгий бог не заглядає людині в душу, а тільки карає або милує.

²⁾ Калюжа — це пересуди, забобони, а то просто — перепони, які зустрічали обов (головно Шевченко) в одружінню.

³⁾ Дебелий, тут — тяжкий (масивний), гіркий.

⁴⁾ Микола Макарів — український пан-поміщик, в його брата крепачкою була Ликера Полусмаківна. Здається, що справа одружіння з Ликерою розбилася, врешті, 14. вересня 1860. р., і з цього приводу Шевченко написав цей вірш.

⁵⁾ Недосвіт — те, що до світла ще не дійшло (так як ось «недоум», пор. «Сон», стор. 239, недоліток, пор. «Чигирин», стор. 109), люде з пересудами (не дійшли ще до світла), що безнастанно доказували, що Ликера Шевченкові не до пари, нерівня, й викликували в ньому сумніви (неясність) так довго, аж, врешті, все розбилосся. Цілий віршик так і треба розуміти: налагоджувалосся весілля (барвінок), та перед самим ясним днем шлюбу (перед світом) закралосся якісь сумніви, щось неясне, непевне, й весілля не відбулосся.

⁶⁾ Іншими словами: шкода, що весілля не відбулосся, й тих людей шкода, що його розбили (ім, певне, теж було ніяково, як бачили, що Шевченко після того побивається).

І Архимед¹⁾, і Галілей²⁾
Вина й не бачили³⁾; влей⁴⁾
Потік у черево чернече.
А ви, святії предотечі⁵⁾,
По всьому світу розійшлись
І крихту хліба⁶⁾ понесли
Царям убогим. Буде бите
Царями сіяне жито,
А люде виростуть. Умруть
Ще незачаті царята —
І на оновленій землі⁷⁾
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люде на землі.

24. IX. 1860.
Петербург.

Л.⁸⁾

Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насажу,
Посижу я і похожу
В своїй маленькій благодаті,
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати.
Присняться діточки мені,
Веселая присняться мати,

¹⁾ Архимед — великий грецький учений (287—212 перед Хр.), винаходив багатьо математичних (рахункових) і фізичних (щодо явищ природи) законів. Жив і вмер на острові Сицилії.

²⁾ Галілей, а власне, Галілео теж великий італійський учений (1564—1642); він учив, що земля крутиться, і за те його потягли на суд та мучили так, що він мусів цю науку відкликати; він винаходив багато законів у природі.

³⁾ Треба хиба ось що в думці додати: й не бачили вина, як ось черці (загалом цей вірш на слова дуже скупий, дуже важко в ньому докладно розібратися, багато в думці додавати треба); бо черці взагалі вино любили й багато пили.

⁴⁾ Під влєм треба тут розуміти науку, освіту (влей лік на рани тіла — наука лік на рани душі, духа), з якої в середніх віках черці зробили для свого життя поживу (тільки вони нею займалися й на-своє її перековували).

⁵⁾ Як Іван був предтечею Христової науки, так черці були предтечами тої науки (й освіти), яка є тепер (а яка вона гл. «Світе ясний», стор. 413).

⁶⁾ Хліб — має тут значіння: пашні, збіжжя, яке черці передали царям (опоганили християнство, яке боролося проти неволі, що її царі заводили), а царі його (те збіжжя) посіяли.

⁷⁾ оновленій новою чистою наукою-правдою.

⁸⁾ Л. — це Ликера; вірш писаний уже після невдалої спроби одружитися з Ликерою (коли немає Ликери, то хоч би мати спокійну хату).

Давнє-колишній та ясний
Присниться сон мені . . . і ти! . . .
Ні, я не буду спочивати¹⁾,
Бо й ти приснишся! У малий
Райочок мій зпід-тиха-тиха
Підкрадешся, наробиш лиха²⁾,
Запалиш рай мій самотний.

27. IX. 1860.
Петербург.

Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю ні на кого:
Я сам себе, дурний, дурю,
Та ще й співаючи. Орю
Свій переліг, убогу ниву,
Та сію слово³⁾: добрі жнива
Колись-то будуть! . . . І дурю
Себе таки, себе самого,
А більше, бачиться, нікого.

Орися ж ти, моя ниво,
Долом та горою,
Та засійся, чорна ниво,
Волею ясною!
Орися ж ти, розвернися,
Полям розстелися,
Та посійся добрим житом,

Долею полийся!
Розвернися ж на всі боки,
Ниво-десятино!
Та посійся не словами,
А розумом, ниво!
Вийдуть люде жито жати —
Веселії жнива! . . .
Розвернися ж, розстелися ж,
Убогая ниво!

Чи не дурю себе я знову
Своїм химерним добрим словом⁴⁾?
Дурю! Бо лучче одурить
Себе таки, себе самого,
Ніж з ворогом по-правді жить⁵⁾
І всує нарікати на Бога!

5. X. 1860.
Петербург.

САУЛ.

В непробудимому⁶⁾ Китаї, І понад Індом⁷⁾ і Євфратом⁸⁾
В Єгипті темному, у нас, Свої ягнята і телята

¹⁾ инакше: бо як спочиватиму (спати), то й ти приснишся.

²⁾ згадкою про колишню любов Шевченка.

³⁾ Крім віршів (співаючи), Шевченко тоді заходивсь коло видання свого «Букваря южноруського» для українських недільних шкіл (він вийшов на початку 1861. р. й обіймав 24 сторінки друку), та ще думав написати арифметику, географію й історію України. Він наче хотів задурити себе після невдалого сватання цією роботою (цим «оранням перелогу, убогої ниви») для України.

⁴⁾ що жнива будуть веселі (що з роботи вийде багато).

⁵⁾ Краше себе дурити (що з тої роботи щось вийде), ніж вірити ворогові, що він добро для України робить, і як нічого з того «добра» не вийде, то нарікати на Бога марне (всує).

⁶⁾ який не пробуджується до життя (натяк на самодержавний лад у Китаї та на те, що він не хоче нічого знати про те, чого инчі народи добиваються).

⁷⁾ Інд — річка в Індії (в Азії).

⁸⁾ Євфрат — річка в Месопотамії в Азії, де колись був Вавилон — на це все ми сказали б: на цілому сході: в Азії (Китай, Індія, Вавилон), в Європі (у нас) і Африці (Єгипет).

На полі вольнім вольно пас
Чабан¹⁾, було, в своєму раї, —
І гадки-гадоньки не має:
Пасе, і доїть, і стриже
Свою худобу та співає.
Аж ось — лихий царя несе
З законами, з мечем, з катями,
З князями, темними рабами.
Вночі підкрались, зайняли
Отари з поля, а пасущих,
І шатра їх, убогі кущі²⁾,
І все добро, дітей малих,
Сестру, жену, і все — взяли,
І все розтлили³⁾, осквернили.
І осквернених, худосилих,
Убогих серцем, завдали
В роботу-каторгу. Минали
За днями дні. Раби мовчали,
Царі лупилися⁴⁾, росли,
І Вавилони⁵⁾ мурували.
А маги, бонзи⁶⁾ і жерці
(Неначе наші пан-отці)
В храмах, в пагодах⁷⁾ годувались,
Мов кабани царям на сало
Та на ковбаси. І царі
Самі собі побудували
Храми, кумирні⁸⁾, олтарі —
Раби німі поклонялись.

Жидам сердешним заздро стало
Що й невеличкого царя
І з кізяка хоч олтаря
У їх немає. Попросили
Таки старого Самуїла,
Щоб він, де хоче, там і взяв,
А дав би їм, старий, царя.
Ото ж премудрий прозорливець⁹⁾,
Поміркувавши, взяв єлей,
Та взяв од козлищ і свиней
Того Саула здоровила,
І їм помазав во царя!

Саул, «не будучи дурак»,
Набрав гарем¹⁰⁾ собі чималий,
Та й заходився царювать.
Дивилися та дивувались
На новобранця¹¹⁾ чабани
Та промовляли, що й вони
Таки не дурні: «Ач якого
Собі ми виблагали в Бога
Самодержавця!» А Саул
Бере і гóрод і аул¹²⁾,
Бере дівча, бере ягницю,
Будує кédрові світлиці,
Престол із золота кує,
Благоволєння оддає
Своїм всеподданійшим голим¹³⁾;

¹⁾ у збірному значінні: люде були свобідні й випасали свою худобу (були чабанами); таксамо й «царь» треба розуміти у збірному значінні: царі (зі всім тим, що до царів належить: закони, меч, кати, князі, раби).

²⁾ гл. «Марія», стор. 393, пом. 9.

³⁾ обезчестили, знищили (церк.); осквернили — споганили.

⁴⁾ родилися (вилуплювалися).

⁵⁾ Вавилон — місто, де були в неволі Жиди, отже: місця неволі будували.

⁶⁾ Маги — перські жерці (вогневі кланялися), бонзи — китайські жерці.

⁷⁾ Пагоди — індійські храми.

⁸⁾ Кумирня — місце на кумирів, храм із божками.

⁹⁾ Прозорливець — той, що наперед бачить.

¹⁰⁾ гарем — стор. 103, пом. 5, тут: жінок, підложниць.

¹¹⁾ як некрут — новий у війську, новобранець, так і Саул у царях був новобранцем.

¹²⁾ Аул — село (татар. слово).

¹³⁾ виявляє ласку своїм всеподданішим, вже обдертим (гл.: бере ягницю, бере дівча і т. д.).

І в багрянлиці довгополій
Ходив по храміні¹⁾, ходив,
Аж поки, лобом неширокий²⁾,
В своїм гаремі одинокий,
Саул сердега — одурів.

Незábаром зібралась рада:
«Панове, чесная громадо!
Що нам робить? Наш мудрий царь,
Самодержавець-господáрь,
Сердешний — одурів! Панове!
Чи нам його тепер лічить?
Чи заходиться та зробить
Царя здорового?» По мові,
По мудрій раді, розійшлись
Смутні пастирі.

В кедрівій,
В новій палаті царь не спить,
Не їсть, не п'є, не гомонить³⁾,
А мовчки долі, всемогучий,
Дере порфіру на онучі,
І ніби морщить постолі,
Плете волóки, озував,
І у кедрових стін нових
Про батькове ослія питає;
То візьме скипетр⁴⁾ і заграє,
Мов на сопілці. І Саул,
Чабан Саул, сидить, співає,
Поки не втне «на караул⁵⁾»
І Самуїла не згадає.

Ото ж вельможі й чабани,
Веніяминові внучата⁶⁾,
Тельця⁷⁾ отрокам принесли,
Щоб їм дозволено співати
У сінях царських. Заревлá
Сивоборода, волохата
Рідня Саулова пузата,
Та ще й гусліра привела,
Якогось чабана Давида.
— «І вийде царь Саул, і вийде⁸⁾» —
Чабан співає — «на війну! . . .»

Саул прочумався — та й ну,
Як той москаль, у батька, в матір'я
Свою ріденьку⁹⁾ волохату
І вздовж і впоперек хрестить;
А гусліра́ тогó Давида
Трохи не вбив . . .

Як би він знав,
Яке то лихо з його вийде,
З того лукавого Давида,
То мов гадюку б розтоптав⁹⁾
І ядовитую б розтер
Гадючу слину! А тепер
Плугами, ралом не роз'орем
Прокляту ниву: проросла
Колючим терном¹⁰⁾ . . . Горе, горе!
Дрібніють люде на землі,
Ростуть і вісяться¹¹⁾ царі!

13. X. 1860.
Петербург.

¹⁾ гл. «Царі», стор. 272, пом. 5.

²⁾ У нас кажуть, що в кого широке чоло (лоб), той — розумний.

³⁾ не говорить (у Чернигівщині на Борзенщині — все в такому розумінні вживається це слово).

⁴⁾ Це той ціпок, що царі носять на ознаку своєї влади (грець. слово).

⁵⁾ щоб ніби то йому віддавали честь.

⁶⁾ Саул був із Веніяминового коліна (наймолодшого сина Якова).

⁷⁾ хабаря дали; отроки, гл. стор. 270, пом. 4.

⁸⁾ стара форма — вийшов; ріденька — рідня (здрібніле слово).

⁹⁾ Шевченко не крив свої ненависти до Давида, бо, на його думку, від нього пішли царі (Книга «Царів» у Біблії починається Давидом); як на нього дивився гл. «Царі», стор. 270, I, II, III.

¹⁰⁾ наскрізь проросло терня (царський бур'ян) — через те й роз'орати не можна.

¹¹⁾ вгору підіймаються, голову задирають, значіння набираються.

Минули літа молодії . . .
Холодним вітром од надії
Уже повіяло¹⁾. Зіма! . . .
Сиди один в холодній хаті,
Нема з ким тихо розмовляти,
А-ні порадитись нема.
А-нікогісінько нема!
Сиди ж один, поки надія
Одурить дурня, осміє,
Морозом очі окує,

А думи гордії розвіє,
Як ту сніжину по степу . . .
Сиди ж один собі в кутку,
Не жди весни, — святої долі! —
Вона не зійде вже ніколи
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить,
І думу вольную на волю
Не прийде випустить . . . Сиди —
І нікогісінько не жди! . . .

18. X. 1860.
Петербург.

Титарівна-Немирівна
Гаптує хустину
Та колише московценья
Малую дитину.

Титарівна-Немирівна
Людьми гордувала,
А москаля-пройдівіта
Нищечком вітала.

Титарівна-Немирівна
Почесного роду,
Виглядає пройдівіта
Москаля з походу.

19. X. 1860.
Петербург.

Хоча лежачого й не б'ють,
То і полежать не дають
Ледачому . . . Тебе ж, о, суко²⁾,
І ми самі, і наші внуки,

¹⁾ від надії — колинебудь одружитися та зажити сім'євим життям

²⁾ Доповнити в думці: «Але тебе, що лежиш уже здавна в домовині, я хоч і не битиму, то спокійно полежати тобі не дам, що більш, ми...» Сука — це цариця Катерина II., «голодна вовчиця» («Великий Лях», стор. 161), що «доконала» дорешти Україну («Сон», стор. 124). Цей вірш виголосив Шевченко на зібранню письменників та артистів у відомого російського різьбяря Михайла Мікешіна (родом Білоруса), що саме тоді працював над пам'ятником нібито тисячлітнього (862—1862) існування Росії. На пам'ятнику мали бути постати Петра й Катерини, і ось із цього приводу Шевченко ще раз висказав свій гнів на царицю. «Сучою дочкою» звуть Катерину наші пісні (пор. «Ой, і не гаразд, Запорожці»: Катерино, суча дочко, що ти наробила . . .).

І миром люде прокленуть . . .
Не прокленуть, а тільки плюнуть
На тих оддєних щенят,
Що ти щенила. Муко, муко!
О, скорб моя, моя печаль!
Чи ти минеш коли? Чи псами
Царі з міністрами-рабами
Тебе, о, люту¹⁾, зацькують?
Не зацькують! А люде тихо,
Без всякого лихого лиха,
Царя до ката поведуть!

20. X. 1860.
Петербург.

І тут, і всюди — скрізь погано!
Душа убога встала рано,
Напряла мало, та й лягла
Одпочивать собі, небога.
А воля душу стерегла.
«Прокинься», каже: «плач, убога!
Не зійде сонце. Тьма і тьма,
І правди не землі нема!»
Ледача воля одурила
Маленьку душу: сонце йде
І за собою день веде.
І вже тіі хребетноси́лі,
Уже ворущаться²⁾ царі . . .
І буде правда на землі! . . .

30. X. 1860.
Петербург.

О, люде, люде небораки!
На що здаліся вам царі?
На що здаліся вам псарі³⁾?
Ви ж таки люде, не собаки!

Вночі і ожеледь, і мряка,
І сніг, і холод. І Невá
Тихесенько кудись неслá
Тоненьку кригу попід мостом.
А я ото ж таки вночі

¹⁾ розуміється: муку, скорб (що царі все ще панують).

²⁾ боячись за свій сильний хребет.

³⁾ доповнити в думці: щоб вас ганяли як собак; цілий вірш — це незбита піра в перемогу правди.

Іду та кашляю, йдучи.
Дивлюсь: неначе ті ягнята,
Ідуть задрипані¹⁾ дівчата,
А дід, сердешний інвалід²⁾,
За ними гнеться, шкандибав,
Мов у кошару заганяє
Чужу худобу . . .

Де ж той світ?
І де та правда? Горе! горе!
Ненагодованих і голих
Дівчаточок, як ту отару,
Женуть (*«послѣдній долгъ отдать»*),
Женуть до матері байстрят! —

Чи буде суд? Чи буде кара
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда між людьми? . . .
Повинна быть, бо сонце стане
І осквернену землю спалить.

3. XI. 1860.
Петербург.

Як би з ким сісти, хліба звісти,
Промовить слово, то воно б,
Хоч і якнебудь, на сім світі,
А все б таки якось жилось.
Та ба! Нема з ким! Світ широкий,
Людей чимало на землі,
А доведеться самотним
В холодній хаті кривобокій,
Або під тином простягтись! . . .
Або . . . Ні, треба одружитись,
Хоча б на чортовій сестрі!
Бо доведеться одурити
В самотині . . . Пшениця, жито
На добрім сіялось лану³⁾,
А люде так собі пожнуть

¹⁾ обшарпані, пообдирані.

²⁾ Це, певне, йшли з якогось сирітського захистка, заснованого на ім'я або за гроші когось із царської родини — бо над такими захистками все настановляли зарядчиками інвалідів; дівчат гнав цей інвалід дуже досвіта, ще вночі, молитися за ту царицю (пор. до матері женуть байстрят — чужих дітей, що жили в захисткові), що на захисток гроші віддала (послѣдній долгъ отдать).

³⁾ інакше: я сіяв пшеницю-жито (сіяв думи) на добрім лану (для людей, що повинні б добре їх розбірати).

І скажуть: «Десь його убито,
Сердешного, на чужині . . .»
О, горе, горенько мені!

4. XI. 1860.
Петербург.

І день іде, і ніч іде . . .
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся: чому не йде
Апостол правди і науки?!

5. XI. 1860.
Петербург.

Тече вода зпід явора
Яром на долину,
Пишається над водою
Червона калина;
Пишається калинонька,
Явір молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.

Тече вода ізза гаю
Та попід горою,
Хлюпоцуться качаточка
Поміж осокою¹⁾.

А качечка випливає
З качуром за ними,
Ловить ряску¹⁾, розмовляє
З дітками своїми.

Тече вода край горіда, —
Вода ставом стала²⁾;
Прийшло дівча воду брати, —
Брало, заспівало.
Вийшли з хати батько й мати
В садок погуляти,
Порадітись, кого б то їм
Своїм зятем звати?

7. XI. 1860.
Петербург.

Якось-то йду я уночі
Понад Невію та, йдучи,
Міркую сам таки з собою:
«Як би то, думаю, як бї
Не похилилися раби³⁾,
То не стояло б над Невію
Оцих осквернених палат,
Була б сестра і був би брат;
А то . . . нема тепер нічого, —
Ні Бога навіть, ні пів-Бога:

Псарі з псарятами царять,
А ми, — дотепні доїзжачі⁴⁾,
Хортів годуємо та плачем! . . .»

Отак-то я собі вночі,
Понад Невію ідучи,
Гаренько думав, і не бачу,
Що з того боку, мов із ями
Очима лупа кошеня⁵⁾:
А то два ліхтарі горять

¹⁾ осока — гл. стор. 3, пом. 1; ряска (декуди не знають) — дрібнесенька
ростинка на воді, нею качата годують.

²⁾ на весні річка розлилася.

³⁾ як би люде не були рабами, не було б опоганиених царських палат над
Невою, не було б царів.

⁴⁾ Доїзжачі — панські наймити, що вигодовують ловецьких собак і пускають
їх на лови; дотепні — здатні [бо більш нічого не знаємо, як тільки годувати
хортів і плакати] (подібний образ у «Кавказі», стор. 184); ми вигодовуємо
для царів-псарів салдатів-хортів і більш нічого.

⁵⁾ на заході України кажуть: котеня.

N. T.¹⁾

Великомученице кумо,
Дурна вси ти, нерозумна!
В раю веселому зросла,
Рожевим цвітом процвіла,
І раю красного не зрїла,
Не бачила, — бо не хотїла
Поглянути на божий день,
На ясний світ животворящий!
Сліпа була-вси, незряща,
Недвиг²⁾ серцем; спала день,
І спала ніч. А кругом тебе
Творилося, росло, цвіло
І процвітало, і на небо
Хвалу Творителю неслó;
А ти, кумасю, спала, спала,
Пишалася, та дівувала,

Та ждала, ждала жениха,
Та ціломудріє³⁾ хранила,
Та страх боялася грїха
Прелюбодїйного. А сила
Сатурнова⁴⁾ іде та йде,
І грїх той праведний плете,
У сиві коси заплїтає.
А ти нібі не добачаєш:
Дівуєш, молишся, та спиєш,
Та Матір'ю Божію гнївиш
Своїм смиренїєм лукавим.
Прокинься, кумо, пробудись
Та кругом себе подивись!
Начхай на ту дівочу славу,
Та щирим серцем, не лукаво,
Хоч раз, сердего, соблудї⁵⁾!

2. XII. 1860.

Петербург.

Зійшлись, побрались, поєднались,
Помолоділи, підросли,
Гайок, садочок розвелї
Кругом хатини, і пишались,
Неначе князі. Дїти гралїсь,

Росли собі та виростали . . .
Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали . . .
А ми неначе розійшлись,
Неначе брались — не єднались⁶⁾.

5. XII. 1860.

Петербург.

1861. р.

Чи не покинуть нам, небого⁷⁾,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать,

Та заходиться рєштувать⁸⁾
Вози в далекую дорогу?
На той світ, друже мїй, до Бога

¹⁾ Н. Т. — це кума Шевченка, стара панна Надія Тарновська, що відвідала Шевченка, як він був недужий. Вірш цей не був призначений до друку, а тільки для самої панни, але ж усе-таки попав у «Кобзарь» задля тих поглядів, які поет у ньому висловлює на муки старих дїв.

²⁾ «Недвиг» в наших казках, це таке творіння, що ніколи не рухається, твердий, непорушний.

³⁾ Ціломудріє — непорочність, дівицтво.

⁴⁾ Сатурнова сила — час (Сатурн, — римський [і грецький] бог часу).

⁵⁾ согрїши (пор. блуд, блудити).

⁶⁾ побірались — не побрались, пор. вірш: «Росли укупочці» стор. 413.

⁷⁾ Здається, поет радиться-розмовляє з Музою.

⁸⁾ Рєштувати — давнє укр. слово (з нім.): знаряджати, лагодити (пор. «Невольник», стор. 150: гарматами рєштували).

Коло апостольської¹⁾ брами.
Я схаменувся, осінівсь
Святим хрестом і тричі плюнув²⁾,

Та й знову думать заходивсь
Про те ж таки, що й перше думав.

13. XI. 1860.
Петербург.

Бували війни й військові свари:
Галагані, і Кисілі,
І Кочубеї-Ногаї³⁾, —
Було добра того чимало!
Минуло все, та не пропало. —
Остались шашелі⁴⁾: гризуть,
Жеруть і тлять старого діда⁵⁾.
А од коріння тихо, любо
Зелсні парости ростуть⁶⁾.
І виростуть; і без сокири,
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий⁷⁾ упаде,
Розтрощить трон, порве порфиру,

Роздавить вашого кумира⁸⁾,
Людській шашелі! Няньки,
Дядьки отечества чужого⁹⁾!
Не стане йдола святого,
І вас не стане¹⁰⁾! Будяки
Та кропива, а більш нічого
Не виросте над вашим трупом!
І стане купою на купі
Смердячий гній, — і все те, все
Потроху вітер рознесе.

А ми помолимося Богу¹¹⁾
І небагатії й небогі.

26. XI. 1860.
Петербург.

1) Апостольська брама — бо це брама Петропавлівської (Петро й Павло — апостоли) кріпости на острові посеред Неви.

2) як у нас це роблять, одганяючись від чорта.

3) Все це зрадники України (ренеґати, по вченому), «грязь Москви й варшавське сміття» в нашій історії. Полковник Гнат Галаган зрадив 1709. р. Мазепу й показав Москалям дорогу до Січі, щоб її зруйнували (гл. «Иржавець», стор. 243, пом. 3); Адам Кисіль — київський воевода, не пристав до повстання Хмельницького, а ще й був послом од польського короля до Б. Хмельницького, намовляючи його (1649) до покори (про нього козаки казали, що в нього українські кістки обросли ляцьким мясом); Василь Кочубей, із татарського роду (тому Шевченко Ногаєм його зве), полтавський полковник, подав донос Петрові І. на Мазепу (1708. р.), що він накладає зі Шведами та ще приклав до доносу вірш Мазепи («*Всі покою щиро прагнуть*»), з якого виходить, як цей гетьман хотів Україні добра. Про всіх їх поет говорить у множині, бо їх, тих зрадників, усе було багато.

4) Шашель — дрібний жучок, червоточка або друкать: ті шашелі — це українські пани-ренеґати, зрадники.

5) Україну (тут Україна, як старе дерево — дід).

6) нове покоління.

7) Старий козак безверхий (що верха над собою не має) упаде — то впаде та Україна, що не має своєї власної стріхи над головою, впаде поневолена Україна, а падаючи, розтрощить трон . . . (і встане вольна, зі своєю стріхою, а ми помолимося їй небагатії, й небогі).

8) Порфира — царська одежа; кумир — гл. «Неофіти», стор. 373, пом. 5.

9) пор. подібні думки в «Холоднім Ярі», стор. 196.

10) пор. подібні думки в «Осії гл. XIV» (що не спасе вас добрий царь . . .), стор. 405.

11) пор. «Суботів», стор. 173: «І помоляться на волі невольничі діти».

Співали б прозу¹⁾ — та по нотах,
А не якнебудь . . .

Друже мій!
О, мій супутниче²⁾ святий!
Поки огонь не захолюнув,
Ходімо лучче до Харона!

Через Лету бездонную
Та каламутну́ю
Перепливе́м, перенесем
І славу святую,
Безвічну́ю, молодую . . .
Або — цур їй, друже!

І без неї обійдуся,
Та як буду здужать³⁾,
То над самим Флегетомом,
Або над Стиксом⁴⁾, у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю, предвічньому гаю,
Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатини насажу,
Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов кралю, посажу;
Дніпро, Україну вгадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах
І веселенько заспіваєм . . .

14—25. II. 1861.
Петербург.

¹⁾ Проза — звичайна мова, так як ось ми говоримо, не співна, як ось у віршах. Це все поет насмішливо говорить, над самим собою кепкуючи; ноти — це значки, що по них співають (по-вченому — бо ж без нот співають і невчені).

²⁾ товариш у дорозі (путь).

³⁾ як буду здоровий.

⁴⁾ Флэгетон, Стикс, гл. стор. 426, пом. 6. Ще й перед самою смертю поет мріяв про свою хату — хоч на тому світі, коли на цьому не довелося мати.

Почимчикуєм¹⁾ спочивать . . .
Втомилися і підтоптались¹⁾,
І розуму таки набрались,
То й буде з нас! Ходімо спать,
Ходімо в хату спочивать . . .
Весела хата, щоб ти знала!

Ой, не йдімо, не ходімо, —
Рано, друже, рано!
Походимо, посидимо,
На сей світ поглянемо.
Поглянемо, моя доле!
Бач, який широкий,
І широкий та веселий,
Ясний та глибокий!
Походимо ж, моя зоре!
Зійдемо на гору,
Спочинемо . . . А тимчасом
Твої сестри-зорі
Безвічні²⁾, попід небом
Попливуть, зассяють . . .
Підождімо ж, моя сестро,

Дружино святая,
Та нескверними³⁾ устами
Помолимось Богу,
Та й рушимо тихесенько
В далеку дорогу.
Над Летою бездонною⁴⁾
Та каламутною
Благослови мене, друже,
Славою святою!

А поки те, да се, да бне,
Ходімо просто-навпростець
До Ескулапа на ралець⁵⁾,
Чи не одурить він Харона⁶⁾
І Парку-прялку⁷⁾? . . . І тоді,
Поки б химерив мудрий дід⁷⁾,
Творили б, лежа, епопею⁸⁾ —
Паріли б⁹⁾ скрізь понад землю
Та все б гексаметри¹⁰⁾ плелі,
Та на горище б¹¹⁾ однесли
Мишам на снідання . . .

А потім

¹⁾ деінде кажуть: подрібчемо, подибаємо; підтоптатись — гл. стор. 17 пом. 2.

²⁾ без віка, віковічні. ³⁾ безгрішними (непоганими).

⁴⁾ гл. пом. 6, та ще «Неофіти», стор. 363, пом. 4.

⁵⁾ Ескуляп — бог лікування в давніх Греків і Римлян, давав людям здоров'я тепер кожного лікаря звать Ескуляпом, і так і тут треба розуміти: ходімо; лікаря в гостину (на ралець, за порадою, бо ж Шевченко тоді вже дуже н а дужав).

⁶⁾ Харон — у старинних Греків перевізник через річку Стикс у підземелі Греки вірили, що як людина вмере, то її душа (тінь), заки добереться до підземелля (на той світ), мусить перепливати три річки: Стикс, Флегетон і Лета. Через Стикс перевозив Харон, й йому треба було за це платити; через те Греки вкладали вмерлому два шаги в уста, щоб мав чим заплатити Харонові.

⁷⁾ Таксамо вірили Греки, що є такі богині, вони звалися Парки, що пряду людині її нитку життєву; їх було три: одна пряла нитку, друга сукала, а третя втинала. Шевченко має на думці третю — і загалом це все і Харон, і Парки означає: смерть.

⁸⁾ Харон — поки б торгувався (мудрував) з ним Ескуляп (химерив) старий дід).

⁹⁾ Епопея — це такий довгий оповідний віршевий твір, дуже спокійний (поет там про себе нічого не каже, що він відчуває), сказати б, що те, що там по пише, то його наче «не болить, і не свербить».

¹⁰⁾ Парити — уноситися як пара або птахи (моск.), вітати.

¹¹⁾ Гексаметер — це такий довгий вірш, що як би виголошувати його, треба шість разів (від цього його назва) махнути рукою (регентів); цим са віршем складені були грецькі (Іліяда, Одисея) й латинські (Енеїда) епопи на поети рідко ним користуються.

¹²⁾ на заході України кажуть: вишка, під або зпольська: стрих.

ДОДАТОК ДО «КОБЗАРЯ».

Крім віршів, що ми їх помістили в цьому «Кобзар»-і, Шевченко ріжними часами писав дещо таке, що або опісля замінив иньшими віршами (варіанти), або не докінчив писати та так і кинув, або просто викидав. Дещо з таких віршів даємо в цьому «Додатку».

I.

Поема «Царі» (стор. 269) починалася зпочатку оцим віршем (його замінив Шевченко иньчим, тим, що поміщений на стор. 269).

Дев'ята сестро Аполлона ¹⁾ !	Ви розказали б про царя
Як би, буває, хоч на час	Або якого короля
Ви кинули отой Парнас ²⁾ ,	З їх фон-баронами ³⁾ , князями
Та в степ ³⁾ таки пошкандибали	І їх високими страстями ⁴⁾ !
[Коли не в наймах ⁴⁾ де застряли,	Бо вже остили ⁵⁾ мужики
Або не хилите ⁵⁾ в шинку	Та безталанні покритки —
З пропий-волами чумаками],	Та й тих уже не стало ¹⁰⁾ !
Та древніми тими ⁶⁾ речами	А про журбу та про печаль
Хоть нищечком як би мені	Остило . . . і паперу жаль.

¹⁾ Шевченко має на думці «Музу», про те гл. стор. 269, пом. 1; там же про Апольона кажеться, та про «викання» Музі.

²⁾ гл. стор. 269, пом. 3.

³⁾ Цей вірш писаний у Кос-Аралі, 1848. р.

⁴⁾ Це насміх над тими віршунами, що їх наймали (давали їм гроші), щоб вони величали своїми піснями тих, котрі їх найняли (а таке бувало!).

⁵⁾ розуміється: чарку, запиваєтесь.

⁶⁾ старовинними словами; в старовину дуже любили співати про царів, королів, тощо.

⁷⁾ фон — німецьке слово, означає шляхецький рід; у Росії багачньо німецьких помосковлених панів теж писалося «фон»; пор. «Великий Лях»: в фоном Корфом, стор. 163, пом. 4.

⁸⁾ Це насміх, що, мовляв, великі пани та царі, то мають не звичайні людські потреби, забаганки, — а високі; страсть — що комусь дуже сильно забагається, що хтось дуже любить.

⁹⁾ остогидли, обридли.

¹⁰⁾ немає чого більш про них писати.

Чи є поганше що на світі,
Як та дрюкована¹⁾ нудьга?
Про марне страчені літа,
Та про чорнявого врага
З очима ясними, як небо²⁾?
Голубчики, пишіть для себе
Та не дрюкуйте!

Вже смеркало,
Дивлюсь: шкандибас
На милицях³⁾ з торбиною
Бабуся сідая,
І п'яненька, нівроку їй!
— «Добрий вечір, сину!»
— „Добрий вечір”, кажу,
„тітко!”
— «Ох, мабуть, я згину!
Чи далеко до Парнаса?
Я так утомилась,
Ледве-ледве несучи ноги.
Літа мої, крила⁴⁾,
Де ви ділись, молодії?
Згинули, пропали,
Як ті славні пііти,
Що оди⁵⁾ писали.
Ой, тоді було завчестя⁶⁾! . . .»
— „Пострівай, бабусяю!

Хиба й, справді, ти з Парнасу?”
— «І справді, дідусю!
Я до тебе поспішала,
Та в шинку зостріла
Веселого бакаляра⁷⁾;
Трохи одпочила,
Та випили по чарочці.
Чого ж ти бажаєш,
Мій голубе? Я до тебе!»
— „Сама”, кажу, „знаєш”.
— «Отже, далєбі, забула! . . .
Пристріт, чи бешиха⁸⁾?
Пошепчемо! . . . Чи на старість⁹⁾
Непевного лиха —
Чорнобривки забажалось?
— „Цур тобі, злий гаде!
Стара паплюго¹⁰⁾, паскудо!
От тобі й порада!
От тобі сестра з Парнаса:
Морока та й годі.
Йди ж собі, де взялася,
А я трохи згодом
Захожусь коло царів,
Та штилем¹¹⁾ високим
Розмалюю помазанних¹²⁾
І з переду й з боку.”

¹⁾ як у книжці друкують про нудьгу.

²⁾ Тут Шевченко насміхається над такими творами, що в них оповідається про якихось чорнявих ворогів із ясними очима (назверха гарна людина — ясні очі, а в душі поганий — чорний).

³⁾ з паличкою, з костуром, пор. стор. 359, пом. 8.

⁴⁾ що ніби колись літала, а тепер ходити не може без костура.

⁵⁾ гл. стор. 261, пом. 4.

⁶⁾ честь і слава, пошана.

⁷⁾ гл. стор. 311, пом. 2.

⁸⁾ пристріт, гл. стор. 94, пом. 1; бешиха — ще кажуть: рожка; одне і друге замовляють (пор.: пошепчемо!) знахурки; на що вже зійшли Музи!

⁹⁾ Шевченкові було тоді 34 роки, але ж три роки неволі встигли зробити вже з нього «дідуся».

¹⁰⁾ Паплюга — розпусна жінка, повія.

¹¹⁾ Штиль, а власне стиль (лат. слово) — спосіб, як писати, бо можна писати, н. пр., просто (простий стиль) й високо, як про що пишеться: про простих людей — простим стилем, про царів — високим, так як ось у «Біблії» пишеться; через те й Шевченко в «Царях» уживає багацько церковних слів, пор. стор. 269, пом. 2, щоб воно скидалося на високий стиль.

¹²⁾ Царі все звали себе помазанниками божими.

II.

Мій Боже милий, знову лихо!
Було так любо, було тихо,
Ми заходились розкувати
Своїм невольникам кайдани, —
Аж гульк! Ізнову потекла
Мужицька кров... Кати вінчані,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову¹⁾...

III.

Поема «Чернець» (стор. 247) мала ще на кінці, після слів «І за Україну молитись святий Чернець пошкандибав», оці вірші (їх Шевченко пізніше визинув):

„Молися, старче, бий поклони,
Поки й малих дітей погонять
Гатить глибокі болота²⁾;
На світі все, бач, суєта.
Молися ж, бий собі поклони!“

Почув чернець, не дохрестився,
Тільки на небо подивився,
Та щось промовив, застогнав,
І душу Богові післав,
А сам з труною одружився.

Моливсь чернець за Україну,
Зробив і хрест і домовину³⁾.
Та смерть барилася, не йшла,
Поки гармата⁴⁾ заревла
Із Глухова на Україні.

Стогнали дзвони, завивали,
Кияни гори укривали,
Ченця Семена Палія
Ченці мов гетьмана ховали⁵⁾.

І нині, братія моя,
Стоять твердині на Україні,
Все Паліївській на Хвастовщині⁶⁾;
В ярах, болотах лежать гармати —
На що? ... та й нікому їх доставати;

¹⁾ Коли написаний цей вірш, і до яких подій відноситься — невідомо. Можна здогадуватися, що Шевченко мав на думці щось таке, про що народ ісклан приповідку: «пани б'ються, а мужикам лоби тріщать» — царі заходяться ніби то когось визволяти (як вони визволяють, пор. «Кавказ»), а мужицька кров іллється. А, може, цей вірш односиться й до мужицьких бунтів, що їх при-смирював царський уряд, тоді, як готував знесення кріпацтва.

²⁾ як гнали старших, гл. «Сон», стор. 124, пом. 3, «Великий Льох», стор. 165, пом. 6, «Иржавець», стор. 244, пом. 5.

³⁾ лагодячись на смерть.

⁴⁾ що ніби вибрано нового гетьмана (а Паліві бажалося свої волі для України), пор. стор. 244, пом. 4, та Шевченко, помиляється, бо нового гетьмана вибрано ще до полтавського бою

⁵⁾ Виходило б, що Палія поховали в Києві, та це історії невідомо.

⁶⁾ пор. увід до «Черця», стор. 247.

Захрясли Жидом хвастовські гори,
Хвастяни погані на ксєндає орють¹⁾;
Никколи, никколи чєнца вгадають:
А де похований, в якому краю,
Вони не знають, може, й не чули!
Кияни бачили, та й ті забули.
Отак-то сталося, батьку ковачий:
Все занехаяли діги ледачі:
І свою ѡлю, і твою славу²⁾.
Москалі рознесли вали в Полтаві,
Розруйнували і Січ, і Спаса³⁾,
А над тобою глину токмасять⁴⁾.

Є ще багатько таких віршів, що їх приписують Шевченкові, та ще й багатько таких, що їх поет позамінював иньчими (варіанти), але для цього видання вони нецікаві.

Скди ж не звійшли, само по собі, московські вірші Шевченка, не звійшла й його драма «Назар Стодоля».

¹⁾ У Хвастові є багато Жидів і католиків.

²⁾ Шевченко мав усе жаль до тодішніх людей, що не цікавились минулим України.

³⁾ в Межигіррі, де ніби то був похований Палій, пор. стор. 247.

⁴⁾ тепер там у Межигіррі фабрика порцеляни; на горщини копають скрізь глину і місьть П.

